

W KRAJU TYSIĄCA JEZIOR
OBRAZ FINLANDII W ROSYJSKIEJ
LITERATURZE PODRÓŻNICZEJ
(1809–1917)

Adam Nowakowski

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Pigonia w Krośnie

W KRAJU TYSIĄCA JEZIOR
OBRAZ FINLANDII W ROSYJSKIEJ
LITERATURZE PODRÓŻNICZEJ
(1809–1917)

Adam Nowakowski

Krosno 2018

Recenzenci:

prof. dr hab. Piotr Borek

dr hab. Aleksander Wawrzyńczak

Redakcja techniczna:

dr Joanna Kułakowska-Lis

Projekt okładki:

Piotr Kuliga

Studio Graficzne DTP

Skład komputerowy:

Studio Graficzne DTP Piotr Kuliga

Autorką obrazu wykorzystanego na okładce jest Ragnhild Sellén (1872–1942). Obraz publikowany za zgodą Finnish Heritage Agency

Autorem mapy zamieszczonej w publikacji jest Daniel Kogosov

© Copyright by Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Pigonia w Krośnie

ISBN 978-83-64457-45-6

SPIS TREŚCI

Podziękowania	7
Wstęp	9
1. Wprowadzenie do problematyki	9
2. Stan wiedzy	10
3. Zakres badań i hipotezy	13
Rozdział I. Badania imagologiczne	17
1. Czym jest imagologia?	17
2. Historia imagologii	21
3. Kluczowe pojęcia	36
4. Metoda badawcza	51
5. Imagologia a podróżopisarstwo	53
6. Znaczenie	60
Rozdział II. Rosja i Finlandia – historia w obrazach	63
1. Historia stosunków rosyjsko-fińskich do 1917 roku	63
2. Autoobraz Fina w XIX wieku	76
3. Rosyjskie heteroobrazy Finów i Finlandii do 1918 roku	79
Rozdział III. Finlandia nieznana	85
1. Paweł Gagarin i „odkrycie” Finlandii	85
2. Nikołaj Putiata i dwa żywioły Finlandii	96
3. Podróżnicy końca lat dwudziestych	107
4. Oriest Somow i idealizacja Finlandii	110
5. Podróżnicy lat trzydziestych	118
6. Podsumowanie	140

Rozdział IV. Finlandia swojska	143
1. Tadeusz Bułharyn i „oswojenie” Finlandii	143
2. Podróżnicy lat czterdziestych	157
3. Podróżnicy pierwszej połowy lat pięćdziesiątych	177
4. Aleksandr Miliukow i poszukiwania esencji Finlandii	187
5. Podróżnicy końca lat pięćdziesiątych	197
6. Podsumowanie	204
Rozdział V. Finlandia kontrastów	207
1. Pierwsze rysy	207
2. Leon Połoński i spełniony sen liberała	218
3. Podróżnicy lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych	230
4. Podsumowanie	258
Rozdział VI. Finlandia utopijna / buntownicza	261
1. Grigorij Dżanszyjew i fińska utopia	261
2. Rosyjscy podróżnicy przełomu wieków	272
3. Aleksandr Kuprin i najprawdziwsza Europa	285
4. Ostatnie rosyjskie podróże do Finlandii	294
5. Podsumowanie	300
Podsumowanie	303
Bibliografia	309
Literatura podmiotu	309
Literatura przedmiotu (w języku rosyjskim)	315
Literatura przedmiotu (w pozostałych językach)	331
Strony internetowe	338
Indeks osobowy	339

PODZIĘKOWANIA

Niniejsza monografia nigdy by nie powstała, gdyby nie wsparcie wielu wspa-
niałych osób, którym chciałbym w tym miejscu wyrazić swoją najgłębszą
wdzięczność.

W pierwszej kolejności pragnę podziękować promotorowi mojej pracy ma-
gisterskiej i rozprawy doktorskiej, **prof. dr. hab. Grzegorzowi Przebindzie**,
za wieloletnią współpracę, wzięcie mnie pod swoją opiekę oraz okazywaną na
każdym kroku ufność w moje możliwości.

Słowa podzięków należą się także mojemu wybitnemu koledze, **dr. Bartoszo-
wi Gołąbkowi**, za przykład, pomoc w odnalezieniu mojego miejsca oraz na-
uczenie mnie wszystkiego, co wiem, o pracy na uczelni wyższej.

Jak przystało na książkę traktującą o podróżach, powstawała ona w drodze.
Pragnę dlatego podziękować **dr Swietłanie Wietkinie i Giennadijowi Gulaje-
wowi**, wykładowcom Rosyjskiego Uniwersytetu Przyjaźni Narodów. Dzięki ich
niebываłej gościnności znalazłem w Moskwie prawdziwy dom.

Chciałbym złożyć podziękowania także **mgr. Igorowi Kociubie**, wykła-
dowcy petersburskiego Uniwersytetu ITMO, i **Annie List**, pisarce i pracowni-
kowi Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk, którzy okazali mi cenną pomoc
archiwistyczną na ostatnim etapie pracy nad książką.

Na końcu, ale najgoręcej, dziękuję **Marii i Karolowi Nowakowskim**, moim
Rodzicom, za trzydzieści lat nieustającego wsparcia i wiary we mnie, a także
Marcie Jafiszow-Nowakowskiej – mojej przyjaciółce i żonie, mojej towarzyszk-
ce podróży. Za natchnienie, cierpliwość i zrozumienie.

WSTĘP

1. WPROWADZENIE DO PROBLEMATYKI

W otaczającym nas świecie zanikających granic i społeczeństw heterogenicznych studia nad obrazami szeroko rozumianego Innego w tekstach kultury stanowią prawdopodobnie jeden z najciekawszych przedmiotów badań podejmowanych przez współczesną humanistykę. O ich aktualności, istotności i perspektywiczności świadczy chociażby fakt zaistnienia poświęconej im oddzielnej, interdyscyplinarnej szkoły badawczej – imagologii, która przeżywa obecnie renesans.

Jej przedstawiciele wychodzą ze słusznego założenia, że nawet jeżeli obrazy Innego są tylko fantazmatami, protezą wiedzy o otaczającym nas świecie, mają zatem niewiele wspólnego z prawdą, to wciąż posiadają realną moc kształtowania rzeczywistości¹. Kluczowe znaczenie ma zatem ustalanie ich źródeł oraz ewolucji w ujęciu diachronicznym, aby móc je lepiej zrozumieć, a w niektórych przypadkach – podjąć wręcz próbę neutralizacji ich szkodliwego, konfliktującego wpływu.

Doświadczenia ostatnich dwóch dekad pokazują, że badania imagologiczne mają największy sens na obszarach dynamicznych przemian społeczno-politycznych, w środowiskach wielokulturowych i wielonarodowych, czy też

¹ Zob. И.Н. Новикова, «Пороховой склад», «притон для революционеров», «плацдарм для террористов»: Образ Финляндии в российской националистической печати (вторая половина XIX–начало XX вв.), [w:] *Финляндия и Россия: образы общего прошлого*, ред. И.Р. Такала, А.В. Толстиков, Петрозаводск 2014, s. 190.

w rejonach dotkniętych konfliktami zbrojnymi². W powyższą charakterystykę bardzo dobrze wpisuje się Finlandia – kraj niejako „zawieszony” pomiędzy Wschodem i Zachodem, przez stulecia wchodzący w skład Królestwa Szwecji, a potem przez około stu lat będący prowincją Imperium Rosyjskiego. Szczególnie interesujące i wiele obiecujące jako przedmiot badań wydają się właśnie stosunki rosyjsko-fińskie, od zawsze naznaczone – jak przekonuje Timo Vi-havainen – nie wrogością, lecz innością³: między innymi etniczną, językową, kulturową i religijną. Godny uwagi jest zwłaszcza okres zamykający się w latach 1809–1917, kiedy Rosjanie i Finowie funkcjonowali w obrębie jednego państwa, ich relacje były zatem najbardziej zacieśnione.

2. STAN WIEDZY

Problem recepcji Rosji w Finlandii i Finlandii w Rosji, zwłaszcza w ciągu ostatnich dziesięciu lat był podejmowany względnie często⁴. Wokół niego narosła wciąż jeszcze niebogata, lecz merytorycznie znacząca bibliografia⁵. Stojący za nią badacze wieloaspektowo charakteryzują wzajemne relacje rosyjsko-fińskie przez pryzmat sytuacji politycznej, konfliktów zbrojnych oraz sporów ideologicznych.

² Zob. M. Chaszczewicz-Rydel, *Obrazy Bałkanów. Mity, stereotypy, nowa imagologia*, Wrocław 2013, s. 40.

³ Т. Вихавайнен, *Столетия соседства. Размышления о финско-русской границе*, Санкт-Петербург 2012, s. 8.

⁴ Należy podkreślić, że powyższa uwaga dotyczy się ośrodków badawczych w Rosji i Finlandii, natomiast w Polsce dana tematyka nie cieszy się zainteresowaniem. Uważam jednak, że za podjęciem jej z perspektywy zupełnie zewnętrznej przemawiają istotne argumenty. Przede wszystkim jest to większa łatwość zachowania naukowej bezstronności i przyjęcia w analizie perspektywy ponadnarodowej – kluczowej zwłaszcza w badaniach imagologicznych, a często trudnej do osiągnięcia.

⁵ Spośród publikacji książkowych należy wymienić przede wszystkim następujące: *Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России*, ред. А.Н. Цамутали [et al.], Великий Новгород 2004; *Два лика России*, ред. Т. Вихавайнен, Санкт-Петербург 2007; Н.В. Кривцов, *Русская Финляндия*, Москва 2009; Е.Г. Сойни, *Финляндия в литературном и художественном наследии русского авангарда*, Москва 2009; М.В. Лескинен, *Поляки и финны в российской науке второй половины XIX в.: «другой» сквозь призму идентичности*, Москва 2010; *Финляндия и Россия: образы общего прошлого*, ред. И.Р. Такала, А.В. Толстиков, Петрозаводск 2014.

Zwraca jednak uwagę fakt, że w przytłaczającej większości są to prace o charakterze historycznym⁶, a rzadko literaturoznawczym. Chociaż zaś horyzont badawczy imagologii jest niezwykle szeroki, to literatura cieszy się w analizie imagologicznej statusem priorytetowym. Z kolei w jej obrębie wyjątkowo wdzięczny przedmiot badań przedstawia sobą podróżopisarstwo. To właśnie opisy wędrówek traktowane są przez czytelników jako szczególnie wiarygodne. Noszą – jak słusznie stwierdza Nikołaj Konrad – „wyraźne znamię swojej epoki”⁷, stanowią bowiem w swojej istocie nie tylko twory indywidualnego autora, gdyż portretują zarazem również społeczeństwo, z którego się on wywodzi⁸. Jego postrzeganie jest bowiem uwarunkowane przez cały szereg zależnych od otoczenia czynników.

Temat obrazu Finlandii w rosyjskim podróżopisarstwie był jak dotąd obszernie eksplorowany wyłącznie w książce Walentyny Naumienko *„Здесь, на конце России исполинской”. Финляндия в творческом наследии русских путешественников XVIII-начала XX века*⁹. Mimo jej znacznej zbieżności tematycznej z problematyką podejmowaną w niniejszej monografii, nie stanowiła ona dla mnie punktu odniesienia. Była pomocna wyłącznie przy uzupełnianiu literatury podmiotu¹⁰, ponieważ obie prace różnią się od siebie radykalnie. Wynika to z przyjęcia różnych metodologii, zakreslenia problematyki, doboru materiału literackiego, a także wyciągniętych wniosków.

Moim zdaniem zarówno fundamentalny atut, jak i największy mankament pracy Naumienko paradoksalnie biorą początek w tym samym źródle – ogromie

⁶ W tym miejscu należy wyszczególnić artykuł Ninel Prijmak. Autorka, profesor historii, poddała szczegółowej analizie zapiski czterech rosyjskich podróżników, przy czym traktowała je wyłącznie jako teksty źródłowe, zawierające wartościowe informacje na temat życia codziennego fińskich miast i wsi w połowie XIX wieku. Por. Н.И. Приймак, *Финляндия 40-50-х гг. XIX в. в записках русских путешественников*, [w:] *Гельсингфорс–Санкт-Петербург. Страницы истории (вторая половина XIX–начало XX века)*, ред. Т. Вихавайнен, С.Г. Кашенко, Санкт-Петербург 2012, s. 55–68.

⁷ Н.И. Конрад, *Письма русских путешественников*, „Новый мир” 1968, № 6, s. 253.

⁸ Zob. S. Bassnett, *Constructing Cultures: the Politics of Travellers’ Tales*, [w:] Idem, *Comparative Literature. A Critical Introduction*, Oxford 1993, s. 94.

⁹ Por. В.Г. Науменко, *«Здесь, на конце России исполинской». Финляндия в творческом наследии русских путешественников XVIII – начала XX века*, Ярославль 2010. Książka została wyróżniona nagrodą „Impierskaja kultura” (Имперская культура) imienia prof. Eduarda Wołodina.

¹⁰ Najbardziej pomocne w tym zakresie było opracowanie: М.М. Бородкин, *Финляндия в русской печати. Материалы для библиографии*, Санкт-Петербург 1902.

omawianego materiału literackiego. Uczona pisze o Finlandii w spuściznie twórczej rosyjskich podróżników. W jej optyce badawczej znajdowały się wszelkie ich teksty: wspomnienia, dzienniki, wiersze, artykuły prasowe, przewodniki, prace naukowe i inne. Niem mało uwagi poświęca jednak również nowelom Aleksandry Chwostow, *Komin* (Камин) i *Strumyczek* (Ручеек), mimo braku dowodów, by ta kiedykolwiek odwiedziła Finlandię. Wykonana przez rosyjską literaturoznawczynię kwerenda jest iście tytaniczna, jednakże jej monografia ugina się pod nadmiarem zgromadzonego materiału, a meritum tejże – rozmywa. Ma ona charakter niemal wyłącznie deskrypcyjny, rozpatrywana literatura przeważnie pozbawiona jest analizy. Zaskakują przy tym niejasne decyzje poświęcenia, dla przykładu, ponad trzydziestu stron korespondencji między Jakowem Grotem a Piotrem Pletniowem i omawianej w niej sytuacji nauczania języka rosyjskiego w Cesarskim Aleksandrowskim Uniwersytecie Finlandii¹¹, kolejnych trzydziestu – opisowi fińskich świątyń dokonanej przez Nikołaja Roericha¹², a blisko dwudziestu – charakterystyce fińskiego marmuru nakreślonej przez Władimira Wiernadskiego¹³. Niem mało miejsca Naumienko dedykuje także fińskim porostom, podczas gdy bardzo wiele spośród zgromadzonych przez siebie opisów podróży przedstawia zaledwie w paru zdaniach. Nie przekonuje ponadto decyzja przytłaczająco obszernego cytowania literatury źródłowej (niejednokrotnie zajmującego większość strony), podyktowana „pragnieniem doniesienia głosu przeszłości, by nie utracić czaru opisów”¹⁴.

Na nieporównywanie mniejszą skalę niż Naumienko dany temat podjął również Oleg Jakowlew w artykule *Finlandija glazami russkich putieszestwiennikov i turistow (XIX–naczało XX ww.)*¹⁵. Badacz postawił sobie za cel ustalenie, co zwracało na siebie uwagę rosyjskich podróżników udających się do Finlandii. Syntezy jej obrazu dokonuje na podstawie obserwacji poczynionych w ośmiu re-

¹¹ Por. В.Г. Науменко, «Здесь...», s. 121–152.

¹² Por. Ibidem, s. 271–301.

¹³ Por. Ibidem, s. 218–235.

¹⁴ Ibidem, s. 305. Wszystkie cytaty z języków rosyjskiego, angielskiego i szwedzkiego, o ile nie zostało zaznaczone inaczej, podaję według tłumaczenia własnego. Ograniczyłem się jednak do przekładu wyłącznie cytatów z literatury przedmiotu, a przywoływane fragmenty literatury podmiotu zachowałem w rosyjskim oryginale (przy czym dostosowałem je do współczesnych zasad ortografii i interpunkcji).

¹⁵ О.А. Яковлев, *Финляндия глазами русских путешественников и туристов (XIX–начало XX вв.)*, [w:] *Санкт-Петербург и Страны Северной Европы*, ред. В.Н. Барышников, Санкт-Петербург 2003, s. 53–56.

lacjach powstałych, wbrew tytułowi, tylko pod koniec XIX i na początku XX wieku. Artykuł jest dobry, lecz z uwagi na znikomą objętość jego wkład w badanie obrazu Finlandii w rosyjskim podróżopisarstwie wypada uznać za skromny.

Warto odnotować także artykuł *Wosprijatije russkich putieszestwiennikov w pierwuju połowinu XIX wieku*¹⁶, którego autorką jest Tatiana Tichmieniewa-Peuranen. To wartościowe studium, przy czym jego tematem jest nie tyle obraz Finlandii, co jej postrzeganie przez rosyjskich podróżników i uwarunkowania tegoż (doświadczenie pobytu w Europie, poezja rosyjska i zachodnia, miejscowi przewodnicy).

Należy również zwrócić uwagę na monografię Andreasa Schönlego, *Authenticity and Fiction in the Russian Literary Journey, 1790–1840*¹⁷. Analizuje on rosyjską sentymentalną i romantyczną podróż literacką pod kątem jej prawdziwości. Jeden rozdział poświęca poezji Konstantina Batuszkowa, będącej owocem służby w Finlandii.

Zamykając ten wątek, należy koniecznie wspomnieć o rozprawie doktorskiej lidy Katariiny Hirvasaho *A Stepchild of the Empire. Finland in Russian Colonial Discourse*¹⁸. Co prawda przedmiotem analizy uczonej nie był obraz Finlandii, lecz rosyjski dyskurs imperialny, a w jej optyce badawczej znajdowała się nie tylko literatura podróżnicza, lecz praca zasługuje na uwagę z powodu jej wybornego poziomu merytorycznego.

3. ZAKRES BADAŃ I HIPOTEZY

W niniejszej monografii, stanowiącej rozwinięcie mojej rozprawy doktorskiej¹⁹, postawiłem sobie za cel prześledzenie, w ujęciu diachronicznym, ewolucji ob-

¹⁶ Por. T. Тихменева-Пеуранен, *Восприятие русских путешественников Финляндии в первую половину XIX века*, [w:] *Россия и Запад: проблемы взаимовосприятия*, ред. А.В. Павловская, Москва 1996, s. 518–524.

¹⁷ A. Schönle, *Authenticity and Fiction in the Russian Literary Journey, 1790–1840*, Cambridge 2000.

¹⁸ Por. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild of the Empire: Finland in Russian Colonial Discourse*, Los Angeles 1997.

¹⁹ Rzeczona rozprawa powstała pod kierunkiem prof. dra hab. Grzegorza Przebindy przy Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Została ukończona w 2016 roku i obroniona początkiem 2017 roku.

razu Finlandii w rosyjskim podróżopisarstwie w latach 1809–1917. Przy jego realizacji pomocne były następujące pytania badawcze:

- a) Skąd pochodziły obrazy Finlandii?
- b) Jakie były kolejne etapy ich transformacji?
- c) Czym była ona uwarunkowana?
- d) Jakie marszruty cieszyły się największą popularnością?
- e) Poprzez pryzmat jakich miejsc postrzegano Finlandię?

Zadaniem pobocznym, niemniej jednak, moim zdaniem, z perspektywy historycznoliterackiej bardzo istotnym, było ponadto wydobywanie z głębokiego zapomnienia i naświetlenie wielu ciekawych, a niekiedy wręcz bardzo wartościowych autorów, ich dzieł oraz dorobku (między innymi Pawła Gagarina, Oriesta Somowa, Jakowa Grota, Aleksandra Miliukowa, Leona Połońskiego, Grigorija Dżanszjewa, Wasilija Niemirowicza-Danczenki).

Zależało mi, aby niniejsza monografia stanowiła możliwie całościowe opracowanie tematu, dlatego podczas licznych kwerend bibliotecznych (w Krakowie, Warszawie, Wiedniu, Helsinkach, Moskwie, Chimbach, Petersburgu i Waszyngtonie) dążyłem do stworzenia jak najrozleglejszego korpusu analizowanych tekstów. Efektem tego etapu prac były materiały składające się z zapisków autorstwa ponad osiemdziesięciu podróżników. Dzięki życzliwości okazanej mi przez bibliotekarzy i archiwistów, tylko jedna pozycja, której istnienie odkryłem, pozostała dla mnie nieosiągalna²⁰.

Przechodząc do etapu analitycznej pracy nad monografią, zadbałem o odpowiedni dobór tekstów. Brak właściwej selekcji byłby kontrproduktywny, skutkowałby bowiem niepotrzebnym zwiększeniem objętości książki, co jednak nie przełożyłoby się pozytywnie na jej poziom merytoryczny. Przyjęte przeze mnie kryteria są następujące:

- Termin literatura podróżnicza (wymienne: podróżopisarstwo) traktuję szeroko, jako zapiski i listy z podróży, a także podróże literackie. Wszystkie analizowane utwory są relacjami z realnie odbytych wędrówek, ich istotnym elementem jest opis przemieszczania się, posiadają pierwszoosobowego narratora oraz mają charakter osobistych przemyśleń po-

²⁰ Mam na myśli zapiski *Po Finlandii (По Финляндии)* z 1901 roku pióra działaczki społecznej Ester Zinowjew. Wszystkie pozostałe odszukane teksty znajdują się w moim archiwum.

dróżnika. Nie rozpatrywałem natomiast szkiców fizjologicznych, etnograficznych i historycznych, esejów, przewodników turystycznych, opowiadań czysto literackich,

- Zależało mi, aby analizowane utwory nie tylko odzwierciedlały obraz Finlandii w czasach, kiedy powstały, lecz również mogły wpływać poprzez lekturę na percepcję publiczności czytającej. W związku z tym nie uwzględniłem w monografii utworów niepublikowanych, tudzież mających charakter intymnych zapisków (prywatnej korespondencji, pamiętników, dzienników), upublicznionych długo po zaistnieniu opisanych wydarzeń,
- Zgromadzony materiał literacki został zaprezentowany w porządku chronologicznym, według daty publikacji. Nie brałem jednak pod uwagę utworów powstałych przed 1809 rokiem, choć opublikowanych w przyjętych przeze mnie ramach czasowych,
- Aby nie zgubić ewolucyjnego charakteru obrazów, starałem się zaprezentować analizę każdej odnalezionej przeze mnie pozycji spełniającej założone kryteria. Podróżom znaczącym, będącym ważnymi punktami węzłowymi, a przy tym dostarczającym odpowiednio dużo materiału do analizy, poświęciłem oddzielne podrozdziały; tymczasem podróże mniej interesujące poddałem tylko skrótowemu omówieniu,
- Brałem pod uwagę wyłącznie podróże w celach turystycznych i pochodnych, a nie naukowych (wyprawy geologiczne, etnograficzne itp.), gdyż te ostatnie przeważnie dostarczają niewiele cennego materiału do analizy imagologicznej, a także nie rezonują wśród szerokiego grona czytelników,
- Skupiłem się na opisach podróży konkretnie do Finlandii, w których stanowiła ona główny lub jeden z głównych celów podróżnika. Ignorowałem zapiski autorów przebywających w niej tylko postojem, przykładowo w drodze do Sztokholmu lub Londynu. Po pierwsze, zwykle dostarczały one niewiele materiału do analizy. Po drugie, stworzenie możliwie kompletnej listy rosyjskich podróży do Finlandii byłoby przy uwzględnieniu podobnych utworów praktycznie niewykonalne,
- W obrębie całej książki pod nazwą Finlandia rozumiane jest Wielkie Księstwo Finlandii w granicach, w jakich funkcjonowało w latach 1809–1917. Za przykładem Iidy Katariiny Hirvasaho wykluczyłem jednak ze

swojej analizy Laponię. Jak bowiem słusznie pisze badaczka, chociaż ta formalnie znajdowała się w obrębie Wielkiego Księstwa Finlandii, to jednak nie była postrzegana jako jej część składowa, podobnie jak Syberii nie uważano wówczas za część Rosji. W analizowanym przeze mnie okresie dziejów pod Finlandią Północną nie rozumiano zatem Laponii, lecz prowincję Oulu²¹.

²¹ Zob. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 32–33.

ROZDZIAŁ I

BADANIA IMAGOLOGICZNE

1. CZYM JEST IMAGOLOGIA?

Imagologia¹ (od łacińskiego *imago* – obraz) jest wyrosłą z komparatystyki szkołą badawczą zajmującą się badaniem obrazów Innego – sąsiada, wroga, przybysza itd. – w tekstach kultury, które za ich sprawą zaznaczyły swoją obecność w dyskursie społecznym, a także kulturowej i literackiej świadomości danego kraju, epoki. Dąży ona do wypracowania paradygmatu recepcji i reprezentacji Innego w przestrzeni kultury własnej i obcych, zrozumienia i prześledzenia mechanizmów tworzenia się jego obrazu.

Imagologia jest dyscypliną z założenia interdyscyplinarną, posiłkującą się dokonaniem m.in. historii, socjologii, psychologii, kulturologii, politologii, ale potencjalnie także innych nauk (np. geografii). W spektrum jej zainteresowań wchodzi różne dziedziny sztuki (zarówno należące do kultury elitarnej, jak i masowej), folklor, media.

Pomimo tak szerokiego horyzontu badawczego, imagologia – zdaniem Joepa Leerssena – pozostaje przede wszystkim dyscypliną literaturoznawczą z uwagi na priorytetowy status literatury w analizie imagologicznej². Wynika

¹ Nazwę imagologia można obecnie uznać za utartą i powszechnie stosowaną, brzmiącą podobnie w różnych językach europejskich (ang. *Imagology*, niem. *die Imagologie*, franc. *Imagologie*, ros. *имажология* [умагология]), lecz konsensus ten osiągnięto stosunkowo niedawno. W Niemczech wcześniej posługiwano się równolegle terminami *Komparatistische Imagologie* i *Image-Forschung*, w krajach anglojęzycznych mówiono o *image studies*, z kolei w Rosji jeszcze przed dziesięcioma laty obok nazwy *имажология* spotykało się także nazwę alternatywną – *имажинология* (имажинология).

² Zob. J. Leerssen, *Imagology: History and Method*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, red. M. Beller, J. Leerssen, Amsterdam – New York 2007, s. 26.

on z tego, że spośród wszystkich fenomenów kulturowych, to właśnie literaturze w dominującym stopniu przypada rola kreowania świadomości społecznej, między innymi za sprawą tworzenia, utrwalania i rozpowszechniania stereotypów. To literatura, przy całej swojej umowności, jest w stanie najwierniej odtworzyć atmosferę ludzkich relacji, mentalność i mowę. To wreszcie literatura była przez stulecia podstawowym źródłem informacji o świecie, cieszy się dużym zaufaniem czytelników, tworzy cechującą się dużą siłą oddziaływania iluzję rzeczywistości, a także jest nieporównywalnie bardziej „długowieczna” niż utwory publicystyczne, prace teoretyczne lub różnorodne dokumenty (wizualne, audialne i audiowizualne)³.

Za punkt wyjścia współczesnych badań imagologicznych można uznać konstatację, że każda konfrontacja z obcością kulturową i narodową niechybnie rodzi porównanie – tego, co jest nam znane, z tym, co nam obce – i prowadzi do tworzenia obrazów, które zawsze są subiektywne, mają charakter aksjologiczny, zawierają w sobie mniej lub bardziej otwarcie wyrażoną ocenę. Takie zestawienie często może być zarzewiem konfliktu, gdyż strona postrzegająca (w terminologii Leerssena – *the spectant*) „recenzuje” stronę postrzeganą (*the spected*) zawsze przez pryzmat własnych wartości, przekonań, swojego rozumienia „normalności”. Psychologowie społeczni dowodzą, że ludzie są skłonni przypisywać własnej grupie cechy pozytywne, podczas gdy innym, różniącym się od nich – negatywne⁴. Istotną, acz niechlubną rolę w rozpowszechnianiu w ten sposób powstałych uprzedzeń odgrywa zaś – jak to zostało już wcześniej zauważone – literatura. Manfred Schmelling słusznie odnotowuje:

[...] wyobrażenia innych w formie zapisu, czyli tekstu, oznaczają w przeciwieństwie do rzeczywistych, subiektywnych doświadczeń utrwalenie obrazu innych,

³ Należy zarazem podkreślić, że powyższe stwierdzenie jest prawdziwe przy założeniu, że nie wskazujemy na XX i XXI wiek. Jak bowiem słusznie zauważa Wiktor Choriew, od połowy XX wieku rolę literatury w kreowaniu świadomości społecznej skutecznie przejęło kino, telewizja i inne środki masowej komunikacji, współcześnie zaś – należałoby uzupełnić – Internet. Zob. В.А. Хорев, *О стереотипе и убеждении в литературе*, [w:] «Путь романтичный совершил...», ред. О.П. Морозова [et al.], Москва 1996, s. 151.

⁴ Zob. J. Jaspars, M. Hewstone, *Cross-Cultural Interaction, Social Attribution and Inter-Group Relations*, [w:] *Cultures in Contact: Studies in Cross-Cultural Interactions*, red. S. Bochner, Oxford 1982, s. 145.

który potem ciężko wykorzenieć. Przy wysokim nakładzie wydrukowanych tekstów oznacza to zwielokrotnione niemal w nieskończoność utrwalenie się tych wyobrażeń, które jako tendencyjne uprzedzenia, przekazywane w formie pisma, mogą bezpośrednio wpływać na rzeczywistość⁵.

Należy przy tym zaznaczyć, że w związku z orientacją konstruktywistyczną i pragmatyzującą, imagologia nie rozstrzyga o „prawdziwości” poszczególnych obrazów. Za całkowicie kontrproduktywne należy uznać próby przeciwstawiania obcemu („fałszywemu”) widzeniu świata swoje własne („prawdziwe”), a zatem obalanie heterostereotypów przy pomocy autostereotypów, czy tym bardziej wychodzące z tych samych pobudek agresywne kreowanie nowych stereotypów⁶. Bez względu na to, w jakim stopniu dany obraz wypacza rzeczywistość, stanowi on pewną wartość, ponieważ powstaje i utrwała się w konkretnych warunkach kulturowych, historycznych, politycznych i ekonomicznych, staje się zatem rzeczywistością historyczną. Dlatego też imagologia dąży do ustalenia funkcji znaczeń obrazu, śledzi ich uwarunkowania, związki z ideologiami oraz dyskursywne powiązania powtarzających się wątków skonstruowanych w znacznej mierze z mitów i stereotypów, ujmowania ich w świetle kontekstów społecznych, historycznych i politycznych. Imagologia nie jest zatem teorią kulturowej czy narodowej tożsamości, lecz wyłącznie studium nad obrazami.

W przypadku wyobrażeń o innych kulturach, zawsze mamy do czynienia przynajmniej z dwiema kulturami w jakiś sposób sobie przeciwstawionymi.

⁵ M. Schmelling, „Nie będziesz czynił żadnego obrazu...”. *Obcość kulturowa jako dziedzina badań literaturoznawstwa kulturowego*, [w:] *Narodowy i ponadnarodowy charakter literatury*, red. M. Cieśla-Korytowska, Kraków 1996, s. 361.

⁶ Znakomitym przykładem „walki na stereotypy” jest bestsellerowa seria książek ministra kultury Federacji Rosyjskiej Władimira Miedinskiego, *Mify o Rossii* (Мифы о России), której autor dowodzi między innymi, że pomimo powszechnie funkcjonującego stereotypu o rosyjskim pijaństwie, o wiele więcej alkoholu *per capita* spożywają mieszkańcy Indii, Włoch, Francji i Stanów Zjednoczonych, co potwierdzają nie tylko dane statystyczne, ale także – co znamienne – osobiste obserwacje autora. Choć Miedinski nie neguje problemu alkoholizmu w Rosji, to jednak równocześnie przytacza anegdoty o pladze „genetycznych kalek, fizycznych i umysłowych pokrak” wśród pokolenia powojennego we Francji, spowodowanej spożywaniem przez Francuzów wina od lat najmłodszych, a także o różnych metodach klasyfikacji alkoholików w Rosji i Stanach Zjednoczonych, które sprawiają, że ostatnie wypadają w światowych statystykach dużo korzystniej, niż domagałaby się tego rzeczywistość. Zob. В. Мединский, *О русском пьянстве, лени и жестокости*, Москва 2012, s. 277–281.

Analizując przedstawienia kultury X w tekstach kultury Y, w rzeczy samej pogłębiamy naszą wiedzę o obu, gdyż sposób postrzegania wiele mówi o samym postrzegającym⁷. Jest to oczywiście zgodne z koncepcją dialogu kultur Michała Bachtina, który pisał:

Cudza kultura ujawnia się dopiero w oczach innej kultury (a i to nie do końca: nadejdą kolejne kultury, które dostrzegą i rozpoznają ją jeszcze lepiej). Sens odsłania swą głębię w spotkaniu z innym, cudzym sensem, w zetknięciu z nim: rozpoczyna się między nimi jak gdyby dialog, który rozrywa zamknięcie i jednostronność owych sensów i kultur. Zadajemy obcej kulturze nowe pytania, takie, jakich ona sama nigdy sobie nie stawiała, i szukamy w niej odpowiedzi na nie, a cudza kultura udziela nam jej odsłaniając swe nowe aspekty i nowe warstwy znaczeniowe. Bez własnych pytań (poważnych i autentycznych, rzecz jasna) nie uda nam się nigdy twórczo zrozumieć tego, co obce, inne. W wyniku dialogowego spotkania dwie kultury nie tylko zlewają się i mieszają ze sobą – każda z nich zachowuje swą jedność i otwartą pełnię – lecz właśnie nawzajem się wzbogacają⁸.

W świetle powyższej krótkiej charakterystyki imagologii jako szkoły badawczej oraz stawianych przed nią zadań należy podkreślić, że właściwe, obiek-

⁷ Przykładowo Manfred Beller przeprowadził interesującą analizę *Podróży włoskiej* Johanna Wolfganga Goethego, w której wyjaśnił, dlaczego będąc w Asyżu, poeta zignorował słynną i imponującą swymi rozmiarami Bazylikę św. Franciszka, będącą popularną atrakcją turystyczną, a za to zwiedził i opisał mały kościół Najświętszej Maryi Panny powyżej Minerwy. Niemiecki uczony tłumaczy, że w swojej podróży Goethe kierował się pragnieniem zobaczenia na własne oczy starożytnych zabytków, a w przewodniku Johanna Jacoba Volkmana *Historisch-kritische Nachrichten von Italien* wyczytał o oryginalnym rzymskim portyku kościoła z kolumnami korynckimi, który pozostał po czasach, kiedy była to świątynia bogini Minerwy. Beller wskazuje też na inną przyczynę wyboru Goethego, a mianowicie jego protestanckie wychowanie i niechęć do pełnej przepychu architektury katolickiej. Poeta kierował się zatem nie tylko informacjami z drugiej ręki, ale także osobistymi preferencjami. Potem z kolei opisany przez niego kościół także stał się popularną atrakcją turystyczną, gdyż wielu podróżujących śladami wielkiego romantyka chciało zobaczyć świątynię, która zrobiła na nim takie wrażenie. Tym samym Goethe doprowadził do modyfikacji utrwalonego obrazu Asyżu. Zob. M. Beller, *Perception, Image, Imagology*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, red. M. Beller, J. Leerssen, Amsterdam – New York 2007, s. 5.

⁸ M. Bachtin, *Estetyka twórczości słownej*, Warszawa 1986, s. 474–475.

tywne badanie systemów imagologicznych wymaga przyjęcia przez badacza perspektywy ponadnarodowej, a zatem odrzucenia wszelkich narodowych kompleksów i uraz, zachowania trudnej do osiągnięcia neutralności, a także wypracowania w sobie humanistycznej empatii umożliwiającej przyjęcie punktu widzenia zarówno postrzegającego, jak i postrzeganego.

2. HISTORIA IMAGOLOGII

Joep Leerssen wskazuje na trzy etapy refleksji na temat narodowości i ich indywidualnych charakterystyk w czasach nowożytnych. Po pierwsze, mówi o XVIII wieku, kiedy to etnotypy, mające stanowić syntetyczny obraz sądów i twierdzeń dotyczących cech osobniczych danej grupy etnicznej jako całości, stały się przedmiotem zadumy w kontekście krytyki kulturowej. Po drugie, wskazuje na XIX wiek, charakteryzujący się dominacją historyczno-porównawczych metod badania charakterów narodowych. Po trzecie wreszcie, wyróżnia XX wiek, jako epokę stopniowego odchodzenia od esencjalistycznego rozumienia kategorii narodu, dekonstruktywistycznej i krytycznej analizy retoryki narodowej charakteryzacji, co z kolei doprowadziło do gruntownej zmiany naukowych paradygmatów, determinujących narodową interpretację tekstu literackiego⁹.

2.1 PREHISTORIA

Początki imagologii formalnie sięgają połowy XX stulecia, wówczas to bowiem we Francji poczyniono pierwsze systematyczne i podbudowane teoretycznie próby badania obrazów Innego w literaturze. Można jednak doszukiwać się także jej prehistorii. Ta, zdaniem Wilfrieda Nippela, sięga jeszcze starogreckiego i starorzymskiego dyskursu etnograficznego, a konkretnie prac Herodota (autora pierwszych typologii cech etnograficznych) oraz również Tukidydesa, Arystotelesa, Tacyta, Liwiusza, Pliniusza, Józefa Flawiusza¹⁰. Antyczny model postrzegania odmienności grup etnicznych charakteryzował się zespoleniem

⁹ J. Leerssen, *Imagology: History and Method*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction...*, s. 17.

¹⁰ W. Nippel, *Ethnic Images in Classical Antiquity*, [w:] Tamże, s. 35.

empirycznych obserwacji z autorskimi spekulacjami, wpływami tradycji literackich, nieskrywanym etnocentryzmem oraz samoidentyfikacją poprzez kontrast z kulturą Innego¹¹.

Leerssen doszukuje się kolejnego źródła współczesnej imagologii w epoce renesansu i pracach włoskiego uczonego Juliusza Cezara Scaligera. Jego główne, encyklopedyczne w swym charakterze dzieło *Poetices libri septem*, będące jednym z kamieni węgielnych nowożytnej kultury europejskiej, stanowiło swą istotą arystotelizmowi próbę usystematyzowania wiedzy o otaczającym świecie. W siedemnastym rozdziale trzeciej księgi zatytułowanym *Natio sive gens* Scaliger zestawiał przedstawicieli różnych ludów podług cech dla nich charakterystycznych, zaświadczonej przez tradycję pisaną lub popularne powiedzenia. Włoski uczony przekonywał między innymi:

Niemcy są silni, prości, otwarci, szczerzy w przyjaźni i wrogości. Szwedzi, Norwegowie, Grenlandczycy i Goci są bestialscy; w nie mniejszym stopniu Szkoci. Anglicy są wiarołomni, butni, dzicy, aroganccy, szyderczy, podzieleni między sobą, nie troszczą się o wspólnotę, przymuszeni dzielnie walczą, słuchają rozkazów, by nie popaść w niewolę, lekceważą Boga. Francuzi są uprzejmi, zmienni, niesolidni, litościwi, gościnni, rozrzutni, honorowi, wojowniczy, gardzą swoimi wrogami i nie zważają na siebie, opanowani, odważni, cofają się przed trudnościami, są też niewątpliwie najlepszymi jeźdźcami. Hiszpanie w domu jadają skromnie, folgują sobie przy obcym stole, żwawi, skłonni do pijaństwa, są gadatliwi, chępliwi, piekielnie pyszni, groźnie wyglądają, niezmiernie chciwi, dzielnie znoszą biedę, stali w wierze stosownie do ceny, zazdrośni względem innych narodów, które im samym zazdroszą. Jeden naród przewyższa ich nieprawością, ale nie wielkością – Włosi¹².

Scaliger stwierdzał, że kreując fikcyjnych bohaterów literackich będących obcokrajowcami, należy odwoływać się do popularnej wiedzy o różnych lu-

¹¹ Ibidem, s. 36.

¹² J.C. Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon 1561, s. 102. Starodruk znajduje się w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu. Uzyskałem do niego wgląd podczas kwerendy bibliotecznej w lutym 2013 roku. Niniejszy fragment podaję w tłumaczeniu Andrzeja Kuźmy, któremu w tym miejscu wyrażam serdeczne podziękowania za okazaną pomoc.

dach i ich cechach charakterystycznych, gdyż wówczas ci będą odbierani przez czytelników jako bardziej wiarygodni i prawdopodobni (co wynikało poniekąd z wymogów stawianych przez arystotelesowską poetykę). Postulat ten w istocie sprzyjał dalszemu zakorzenianiu się stereotypów etnicznych. O autorytecie Scaligera i przemożnym wpływie jego poglądów na myśl nowożytnej Europy dobitnie świadczy fakt, że jeszcze blisko sto lat później francuski poeta i dramaturg Hippolyte-Jules de La Mesnardière powoływał się na niego w swojej *La Poétique* i przytaczał własne charakterystyki różnych ludów: zaczerpnięte z lektury, zasłyszane lub zaobserwowane osobiście:

Francuzi są postrzegani jako nieustraszeni, układni, niedyskretni, szczodrzy, przebiegli, nieoględni, gwałtowni, zmienni, marnotrawni, mało pracowici, uprzejmi, lekcy w miłości, niecierpliwi i zuchwali. Hiszpanie są zarozumiali, nieuprzejmi w stosunku do obcych, zręczni w polityce, tyraniczni, skąpi, konsekwentni, skłonni do wszelkiego trudu, obojętni w stosunku do klimatu, ambitni, wzgardliwi, poważni aż do przesady, oślepieni dążeniem do sławy swojego narodu, absurdalni w miłości i fanatyczni w swojej nienawiści. Zauważyłem przebywając z Anglikami, że są oni niewierni, leniwi, dzielni, okrutni, są amatorami czystości oraz wrogami obcych, są ciekawscy i mają poczucie własnej godności. Jeżeli wierzyć Wielkiemu Człowiekowi [Scaligerowi – A.N.], wybor-nemu obserwatorowi obyczajów każdego narodu, to Włosi są próżni, bezbożni, buntowniczy, podejrzliwi, łotrowscy, domatorscy, subtelni, układni, mściwi, są amatorami grzeczności oraz są nastawieni na zysk. Niemcy są szczerzy, wulgar-ni, wierni, skromni, uwielbiają uczty, są przychylni, dzielni i kochają wolność. Persowie są religijni, ambitni, bogaci, zręczni, łagodni, wojowniczy i nieufni. Grecy są chełpliwi, kłamliwi, aroganccy, zręczni, rozważni i uczeni. Egipcjanie są leniwi, nieśmiali, lubują rozkosz i są biegli w magii. Maurowie są szaleni, zdesperowani, beztroscy, uporczywi i niewierni. Trakowie są agresywni, obraż-liwi w stosunku do swoich gospodarzy, skąpi, dzicy i zdraźnieccy. Scytowie są okrutni i biedni, są barbarzyńcami i tułaczami¹³.

¹³ H.J. de La Mesnardière, *La Poétique*, Paris 1639, s. 124–125. Starodruk ten również znajduje się w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu. Tłumaczenia z języka francuskiego na polski wszystkich przytaczanych w niniejszej rozprawie fragmentów tekstów są – o ile nie zostało zaznaczone inaczej – autorstwa Jean-Jacques’a Mieleckiego, któremu niniejszym serdecznie dziękuję za wsparcie.

La Mesnardière powtarzał pogląd Scalierga, pisząc, że bohater literacki musi być dla czytelnika wiarygodny i prawdopodobny, a w tym celu należy go wyposażać w atrybuty kojarzone zwykle z konkretną grupą etniczną. Dopuszczał odstępstwa od tej zasady, jeżeli wymagała ich fabuła, lecz zaznaczał zarazem, że należy wystrzegać się pełnej twórczej swobody, są bowiem granice, których przekraczać nie wolno, gdyż niedopuszczalne jest przykładowo, by postać Francuza była ordynarna, a Niemca – wrażliwa¹⁴.

Zapoczątkowana przez Scaligera, a rozwinięta potem przez La Mesnardière'a, kontrastywno-komparatystyczna systematyzacja ludów z punktu widzenia ich cech charakterologicznych była zjawiskiem charakterystycznym dla XVII wieku, kiedy to, za sprawą wpływu racjonalistycznej myśli kartezjańskiej, uczeni chętnie podejmowali się opracowywania podobnych systemów klasyfikacyjnych. Pomimo oczywistej subiektywności obserwacji La Mesnardière'a, przyczyniły się one do powstania pierwszych matryc charakterów narodowych¹⁵.

Wraz z procesem krystalizowania się w XVIII wieku konceptu narodu oraz partykularyzacji samoświadomości narodowej, czemu sprzyjały między innymi coraz intensywniejsze kontakty kulturowe i handlowe między Europejczykami, stopniowo odchodzono od czysto anegdotycznego ujęcia różnic między przedstawicielami różnych narodów na rzecz naukowych lub paranaukowych dociekań odnośnie ich charakteru oraz genezy. O wadze danej problematyki doskonale świadczy fakt, iż podejmowało ją w swoich rozważaniach wielu wybitnych myślicieli epoki.

¹⁴ Ibidem, s. 125.

¹⁵ Jednym z najbardziej wyrazistych owoców tej tendencji była tak zwana *Tablica narodów* (*Völkertafel*). Została ona stworzona ok. 1730–1740 roku w austriackiej Styrii. Obecnie jest eksponatem w wiedeńskim Muzeum Etnograficznym. Przedstawiono na niej siedemnaście stereotypowych ujęć dziesięciu europejskich nacji (Hiszpanów, Francuzów, Włochów, Niemców, Anglików, Szwedów, Polaków, Węgrów, Rosjan, Greków/Turków), co znamienne, uszeregowanych według położenia geograficznego, z zachodu na wschód, odwołujących się do różnych dziedzin, między innymi: charakteru, stroju, zdolności intelektualnych, zainteresowań, nałogów, chorób, sposobów spędzania wolnego czasu, a nawet „typowej” dla danego narodu śmierci. Por. *Europäischer Völkerspiegel. imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, red. F.K. Stanzel, Heidelberg 1999 (publikacja zawiera studia nad stereotypowym postrzeganiem każdej z przedstawionych nacji; obraz Polaków analizuje Hubert Orłowski w artykule *Die Polen: Torso einer politischen Adelsnation*, Rosjan zaś – Wolfgang Eismann w *Der barbarische wilde Moskowit*).

Próby obiektywnego wytłumaczenia przyczyn różnic charakterologicznych między narodami podjął się między innymi Monteskiusz, czego owocem była wyłożona w monumentalnej pracy *O duchu praw* (1748) tak zwana teoria klimatyczna – według Roberta Shackletona, najbardziej wpływowa, obok trójpodziału władzy, doktryna francuskiego filozofa¹⁶. Uwarunkowywała ona charakter ludzi od położenia geograficznego i klimatu, w jakim żyją:

Zimne powietrze ściąga zakończenia zewnętrznych żyłek naszego ciała; to pomnaża ich sprężystość i sprzyja dopływowi krwi od kończyn do serca. Zmniejsza długość tychże żyłek, przez co pomnaża ich siłę. Ciepłe powietrze, przeciwnie, zwalnia kończyny żyłek i wydłuża je; zmniejsza tedy ich siłę i sprężystość. Ludzie są tedy krzepciejsi w zimnych klimatach. Czynność serca i oddziaływanie najdrobniejszych żył odbywają się sprawniej, soki są w lepszej równowadze, krew bardziej prze ku sercu i nawzajem serce ma więcej siły. Ta większa siła musi wydawać wiele skutków: na przykład więcej dufności w samym sobie, to znaczy więcej odwagi; więcej poczucia własnej wyższości, to znaczy mniejszą żądzę zemsty; większe przeświadczenie własnego bezpieczeństwa, to znaczy więcej szczerości, mniej podejrzeń, chytrości i podstępów. Słowem, muszą stąd wynikać charaktery bardzo różne¹⁷.

Idąc dalej tym tropem myśli, filozof przekonywał, że do charakteru narodu powinien być dostosowany system ustrojowy (zdaniem Monteskiusza, w klimatach gorących zwykle panuje despotyzm, podczas gdy w zimnych – demokracja) i prawny.

Teoria klimatyczna Monteskiusza była zgodna z obecnym również w krytyce literackiej epoki oświecenia przekonaniem o związku warunków przyrodniczych danego kraju z tworzoną w nim literaturą, co wyrażali w swoich pracach między innymi Dominique Bouhours, Anne Dacier, François Fénelon, Jean-Baptiste Du-

¹⁶ R. Shackleton, *The Evolution of Montesquieu's Theory of Climate*, [w:] „Revue Internationale de Philosophie” 1955, t. 9, nr 33/34, s. 317.

¹⁷ Monteskiusz, *O duchu praw*, Kraków 2003, s. 209–210. Szkocki filozof David Hume w swojej pracy *O charakterze narodowym* (1748) twierdził z kolei, że charakterystyki zbiorowe są zależne nie od warunków przyrodniczych, lecz od kontekstów socjokulturowych – historii państwa, formy rządów, religii, geopolityki, gospodarki i innych czynników. Zob. Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006, s. 106.

bos, Abraham Cowley¹⁸. Uważali oni dla przykładu, że surowy klimat nie sprzyja tworzeniu utworów przesycanych wielkimi emocjami. Wychodząc z tego samego założenia, Oliver Goldsmith krytykował ody pindaryczne Thomasa Graya, *The Progress of Poesy* i *The Bard*, zaznaczając, że Gray popełnia błąd, kierując swoje utwory do narodu, w którym trudno wzbudzić wzniosłe uczucia, w dodatku stosując te same środki wyrazu, które wypracował starogrecki pieśniarz. Goldsmith wzywał zatem poetów, by – wzorem Izokratesa – „zglobiali lud” (*study the people*), wiedzieli, dla kogo piszą, byli świadomi uwarunkowania twórczości artystycznej czynnikami zewnętrznymi¹⁹. Oleg Polakow podsumowuje, że w ten oto sposób teoria klimatyczna, zaimplementowana w krytyce literackiej, sprzyjała zadumie nad wyjątkowością literatur narodowych, co z kolei położyło podwaliny pod rozwój historycznych i porównawczych metod analizy literatury²⁰.

Problematyka kulturowego samookreślenia znalazła w XVIII wieku teoretyczne zwieńczenie w pracach Johanna Gottfrieda Herdera. Niemiecki filozof był pionierem postrzegania narodu w kategoriach antropologicznych – jako wspólnoty ukształtowanej w procesie historycznym, obdarzonej tylko sobie przynależnym charakterem narodowym, który wyraża się w jego języku i nieskażonej bezmyślnym naśladownictwem obcych wzorców twórczości kulturowej²¹.

W dobie romantyzmu naród i kulturę uznano za naturalne i fundamentalne składowe człowieczeństwa. Zaprzestano typowego dla oświecenia wyabstrahowanego myślenia o takich conceptach jak Człowiek i Literatura, wzorem Herdera zaczęto natomiast podkreślać i wywyższać to, co partykularne i wyjątkowe. Nowe podejście pozwoliło na wypracowanie w naukach humanistycznych bazującej na różnicach między przedmiotami badań metody komparatystycznej, stosowanej wpięrow na gruncie językoznawstwa przez braci Alexandra i Wilhelma von Humboldtów, Friedricha i Augusta Wilhelma von Schległów oraz Jacoba i Wilhelma Grimmów. Z językoznawstwa porównawczego stopniowo wyrosło literaturoznawstwo porównawcze, pierwotnie ograniczające się do badania folkloru, z czasem zaś także literatur współczesnych.

¹⁸ Zob. O.Ю. Поляков, *Имагология: теоретико-методологические основы*, Киров 2013, s. 11.

¹⁹ O. Goldsmith, *Odes by Mr. Gray*, [w:] „The Monthly Review” 1757, t. 17, s. 239.

²⁰ O.Ю. Поляков, *op. cit.*, c., s. 13.

²¹ Zob. J.G. Herder, *Rozprawa o pochodzeniu języka*, [w:] Idem, *Wybór pism*, Wrocław 1987, s. 59–175.

W XIX wieku neofilologia wciąż traktowała komparatystykę literacką jako badanie sposobów twórczego wyrażenia swojego charakteru przez różne narody. Pojęcie to zostało dodatkowo wsparte przez filozofię Johanna Gottlieba Fichtego i zwłaszcza Georga Wilhelma Friedricha Hegla, zgodnie z którą wyjątkowość społeczności kształtuje się pod wpływem ducha narodu (*Volksgeist*). Każda wspólnota buduje swoje własne, odmienne środowisko wraz z innym rozumieniem natury człowieka, państwa i wolności, a zatem każda literatura narodowa *a priori* znacząco różni się od innych. Z powyższej konstatacji zarazem wynikało jednak to, że charakter i wszelakie stereotypy narodowe służyły badaczom za wyjaśnienia specyfiki danej literatury, natomiast one same nie stanowiły przedmiotu badań. Bezpośrednio z powyższego modelu wyrastał etniczny determinizm Hippolyte'a Taine'a. Francuski filozof przekonywał, że sztuka jest odzwierciedleniem konkretnego społeczeństwa, które ją wydało. We wstępie do swojej *Historii literatury angielskiej*²² Taine pisał, że każdy wytwór kultury jest odbiciem trzech determinant: **miejsca** (*le milieu*), rozumianego jako czynniki geograficzne i klimat, **rasy** (*la race*), czyli biologicznie uwarunkowanych dyspozycji człowieka, i **momentu** (*la moment*), pojmowanego jako heglowski duch czasu (*Zeitgeist*), a zatem stan rozwoju społecznego i intelektualnego charakterystyczny dla danej epoki²³.

O ile w Niemczech jeszcze w epoce wilhelmińskiej radykalny determinizm etniczny Taine'a dominował w sposobie postrzegania kultury i różnic kulturowych, o tyle we Francji szybko porzucono jego myślenie na rzecz poglądów Ernesta Renana, który w swoim wygłoszonym w 1882 roku na Sorbonie wykładzie *Co to jest naród?* przekonywał, że ten nie jest bytem naturalnym, ani tym bardziej obiektywnym i koniecznym rezultatem rozwoju kultury; odrzucał substancjalne wyznaczniki zjawiska narodu (rasę, język, położenie geograficzne), twierdząc, że przynależność do niego jest czysto woluntarna, jest „codziennym plebiscytem”²⁴. Spojrzenie to umożliwiło wyparcie antropologicznych studiów nad narodowością – wychodzących z założenia, że ta jest wrodzona – na rzecz historycznych, a w odległej perspektywie, jak twierdzi Michał Warchał, uczyniło Renana patronem współczesnych konstruktywistycznych nurtów socjologii narodu²⁵.

²² Por. H. Taine, *Historia literatury angielskiej*, E. Orzeszkowa, cz. 1, Warszawa 1900.

²³ Por. R. Wellek, *Hippolyte Taine's Literary Theory and Criticism*, [w:] „Criticism” 1959, nr 1, 1–18.

²⁴ Por. E. Renan, *Co to jest naród?*, [w:] „Res Publica Nowa” 2005, nr 1, s. 135–144.

²⁵ M. Warchał, *Naród według Renana*, [w:] „Res Publica Nowa” 2005, nr 1, s. 133–134.

W pracach komparatystycznych powstałych w pierwszej połowie XX wieku, które można dziś nazwać protoimagologicznymi, odchodzono od antropologicznej analizy kategorii narodowości na rzecz historycznej. Zarówno we Francji, jak też w Niemczech oraz Stanach Zjednoczonych chętnie podejmowanym tematem było badanie przedstawień różnych narodów w literaturach obcych. Często korzystano w ich ramach z warsztatu metodologicznego formalistów rosyjskich. W pracach tego typu nadal jednak implikowano realne istnienie kategorii narodowości, co pozwalało badaczom na stwierdzenie, czy dany autor zgodnie z prawdą (obiektywnie) lub też fałszywie (subiektywnie) kreował w swoich utworach przedstawicieli różnych nacji. Należy wspomnieć za Leerssenem słynnego hiszpańskiego historyka i socjologa Juliána Juderías, którego wydana w 1913 roku praca *La leyenda negra* była właśnie powodowaną patriotycznym oburzeniem odpowiedzią na – jego zdaniem – dalekie od prawdy przedstawianie Hiszpanii w dziełach zagranicznych literatów. Mimo tych nienaukowych pobudek, niekwestionowaną wartością danego studium było zwrócenie uwagi na zmienność postrzegania narodów, co tyczyło się zarówno samych Hiszpanów, jak i na przykład Anglików, na początku XX wieku uważanych za flegmatyków, podczas gdy w XVIII wieku widziano w nich choleryków²⁶.

2.2 JEAN-MARIE CARRÉ I MARIUS-FRANÇOIS GUYARD

Za realny początek imagologii należy – jak już zostało to zaznaczone – wskazać połowę XX wieku. Katalizatorem w tym wypadku stało się zanegowanie charakteru narodowego jako kategorii eksplikatywnej. Sprzyjający temu klimat intelektualny związany był z szokiem wywołanym przez drugą wojnę światową i doświadczenia totalitaryzmu, oraz z próbami wyjaśnienia, w jaki sposób mogło dojść do podobnej tragedii oraz jak ewentualnie zapobiec jej w przyszłości.

Za prekursorów współczesnej imagologii zwykło się uważać profesora Sorbony Jeana-Marie Carré'a i jego ucznia Mariusa-François Guyarda. Dążyli oni do odnowienia tematycznego rejestru i instrumentarium badawczego komparatystyki. W swojej *Les Ecrivains français et le mirage allemand* (1947) Carré badał, w jaki sposób formował się i ewoluował obraz Niemiec w literaturze francuskiej w latach 1800–1940. We wstępie zaznaczał z wyraźnie wyczuwalną goryczą, że nie zamie-

²⁶ Zob. J. Leerssen, *Imagology: History and Method*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction...*, s. 21.

rza badać wpływu literatury niemieckiej na francuską, gdyż swój cel widzi przede wszystkim w wypomnieniu błędów, których dopuścili się francuscy pisarze. Carré uważał, że powstały pod wpływem Madame de Staël romantyczny obraz Niemiec doprowadził do ich idealizacji, narodzin swoistego „niemieckiego mitu”, który to w efekcie uniemożliwił Francuzom dostrzeżenie zawczasu zagrożenia militarnego ze strony swojego wschodniego sąsiada²⁷.

Swoistym manifestem teoretycznym imagologii stała się natomiast książka Guyarda *La Littérature comparée* (1951), w której deklarował konieczność zwrócenia się ku nowej (imagologicznej) problematyce w ramach komparatystyki. Guyard polemizował równocześnie z amerykańskimi komparatystami, którzy zbyt skupiali się na badaniu kontaktów i wpływów literackich, co, jego zdaniem, „często okazuje się rozczarowujące”. Słuszne jest badanie twórczości pisarza pod kątem wpływu, jaki wywarły na niego inne literatury, gdyż sprzyja to poszerzeniu naszej wiedzy o nim. Chybionym pomysłem, według Guyarda, jest natomiast doszukiwanie się wpływu jednej literatury narodowej na inną, ponieważ sprowadza się ono do spekulacji i wyręczania się frazesami. Naród jest bowiem konglomeratem zbyt złożonym i nieredukowalnym do jednostki, dlatego nie sposób spojrzeć na niego w sposób obiektywny:

Czemu Niemcy z 1815 roku miałyby bardziej być starzejącym się Goethem niż Uhlandem, Prusami a nie Bawarią, duchem reformy a nie katolicyzmem? Francja z 1848 roku to także nie tylko młoda demokracja, ale i skrajna szlachta; to Victor Hugo jak i Gautier; to Renan medytujący nad przyszłością nauki, ale to także Montalembert. Można by mnożyć te nie do pogodzenia sprzeczności, którymi życie obfituje, a z braku rozwiązania wcielić je w złożone organizmy narodów²⁸.

Stąd wywód Guyarda, by zaprzestać śledzenia i badania iluzyjnych wpływów jednych literatur na inne. Słuszniejsza jest próba zrozumienia, w jaki sposób powstają i funkcjonują w świadomości indywidualnej lub kolektywnej wielkie mity o narodach:

²⁷ Zob. J.-M. Carré, *Les écrivains français et le mirage allemand. 1800–1940*, Paris 1947, s. X.

²⁸ M.F. Guyard, *La Littérature comparée*, Paris 1951, s. 110.

Faktem jest, że każdy człowiek, nawet każda grupa, a także każdy kraj wyrabia sobie uproszczone przedstawienie o innych narodach, w którym utrzymują się cechy czasami rzeczywiste, a czasami zupełnie przypadkowe. Nie ma jednych Niemiec, a są Niemcy Micheleta, Niemcy filozofów, Niemcy Francuzów. Im większa jest grupa, [...] tym bardziej obraz jest karykaturalny, schematyczny i zdumiewający²⁹.

W tym, zdaniem Guyarda, tkwił początek odnowienia komparatystyki, nowy kierunek w jej badaniach. Francuski uczony postulował przeniesienie uwagi badawczej z problemu wpływów literackich na problem recepcji Innego. Nie należy – jak przekonywał – badać narodów, lecz ich przedstawienia, rozumiane jako trop literacki. Trzeba rozdzielić reprezentację od przedmiotu reprezentacji i poddać ją analizie w całej jej subiektywności i wariantywności. Na nowo określone zadania miały umożliwić komparatystyce „wniesienie największego wkładu w rozwój historii literatury”³⁰, ale zarazem „uczenie narodów poznawania się nawzajem”³¹.

Postulaty Guyarda znalazły odzew we Francji i w latach 50. i 60. pojawił się szereg prac idących proponowanym przez niego tropem³². Imagologia nie doczekała się jednak szerszego rozgłosu i dalszego rozwoju w najbliższych dekadach, gdyż przeciwko Guyardowi otwarcie wystąpił cieszący się ogromnym autorytetem wśród literaturoznawców René Wellek. Uważał on, że imagologia niesłusznie odciąga badaczy od zgłębiania problemów estetycznych, stanowiących – jego zdaniem – istotę nauki o literaturze, na rzecz problematyki socjologicznej, etnopsychologicznej i antropologicznej. Stąd Wellek nazwał wręcz imagologię formą „literackiej socjologii”³³.

Stanowisko Welleka było ściśle powiązane z założeniami dominującej w owym czasie w brytyjsko-amerykańskim literaturoznawstwie Nowej Krytyki, którą charakteryzowały postawy antyintencjonalna i ergocentryczna, a zatem

²⁹ Ibidem, s. 110–111.

³⁰ Ibidem, s. 118.

³¹ Ibidem, s. 119.

³² Przykładowo temat obrazu Rosji we Francji podjęto między innymi w następujących pracach: A. Lortholary, *Le mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Paris 1951; M. Cadot, *La Russie dans la vie intellectuelle française: 1839–1856*, Paris 1967; Ch. Corbet, *L'opinion française face à l'inconnue russe, 1799–1894*, Paris 1967.

³³ Zob. J. Leerssen, *Imagology: History and method*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction...*, s. 23.

skupienie się w badaniu literackim na samym dziele, nie zaś kontekście jego powstania. W amerykańskich naukach społecznych z kolei koncentrowano się przede wszystkim na badaniach etniczności, konfliktach rasowych i zachodzącemu na szeroką skalę procesowi dekolonizacji, w którym Stany Zjednoczone postrzegano zarówno jako światowe mocarstwo, jak i byłą kolonię.

2.3 HUGO DYSERINCK

Krytyka historyzmu i podejścia pozytywistycznego w badaniach komparatystycznych przez Welleka, a także kryzys tychże, doprowadził do masowego zarzucania studiów nad obrazami. Jednym z nielicznych wyjątków był belgijski badacz Hugo Dyserinck, niestrudzony zwolennik i propagator imagologii, znawca francusko-belgijskich i francusko-niemieckich związków literackich. To z jego osobą zwykle się łączyć nie tylko zwrot ku nowej tematyce, ale też wypracowanie metodologii badania obrazów. W 1966 roku opublikował on artykuł *Zum Problem der „Images” und „Mirages” und ihrer Untersuchung im Rahmen der vergleichenden Literaturwissenschaft*. Stał się on teoretycznym manifestem i kamieniem węgielnym „akwizgrańskiego programu imagologii”, który do dzisiaj rozwijają uczniowie Dyserincka, między innymi wspomniany już wielokrotnie Joep Leerssen.

Dyserinck pojmował imagologię jako gałąź komparatystyki, która bada w literaturze obraz Innego, jego strukturę oraz genezę. Przekonywał, że za celowością takich dociekań przemawia: 1) obecność obrazów w powszechnie znanych dziełach literackich, 2) odgrywana przez nie rola przy rozpowszechnianiu za granicą literatury w oryginale oraz w tłumaczeniu, 3) ich funkcjonowanie w krytyce literackiej oraz dyskursie literaturoznawczym, związane niekiedy z błędną interpretacją kategorii narodowości w literaturze³⁴. Odpowiadając na zarzuty Welleka, Dyserinck twierdził, że przy tak postawionych zadaniach niezbędne jest korzystanie z osiągnięć i metodologii innych nauk, analizowanie dzieła literackiego z uwzględnieniem socjokulturowych kontekstów³⁵.

Idąc tokiem rozumowania nakreślonym przez Karla Poppera i zapoczątkowanej przez niego wirtualizacji pojęcia narodu, Dyserinck nie postrzegał te-

³⁴ Zob. H. Dyserinck, *Zum Problem der „Images” und „Mirages” und ihrer Untersuchung im Rahmen der vergleichenden Literaturwissenschaft*, [w:] „Arcadia. Zeitschrift für vergleichende Literaturwissenschaft” 1966, nr 1, s. 119.

³⁵ Zob. Ibidem, s. 109.

goż jako realnie funkcjonującej wspólnoty, ale zaledwie konstrukcję mentalną, przejściowy model myślenia. Podobnie obrazy nie są przedstawieniem realnych kolektywnych cech postrzeganych społeczności, lecz fikcjami, ideami, stworzonymi w konkretnym momencie historii przez daną wspólnotę, mogącymi jednak realnie oddziaływać na rzeczywistość nawet po upływie wielu lat, jak już to na przykładzie obrazu Niemiec w literaturze francuskiej pokazywał Jean-Marie Carré³⁶. Celowe jest zatem, by imagologia jako dyscyplina literaturoznawcza badała, w jaki sposób literacki obraz kraju postrzeganego wpływał na opinię publiczną oraz ideologię kraju postrzegającego.

Podczas gdy studia nad obrazami w ramach komparatystyki pozostawały marginalizowane, tematyka ta znalazła podatny grunt w obrębie innych nauk. Historycy zaczęli postrzegać narodowość jako konstrukt, nie zaś wartość obiektywną, czego katalizatorem była praca zbiorowa *Tradycja wynaleziona* pod redakcją Erica Hobsbawma i Terence'a Rangera. Z kolei Edward Said w swojej rozprawie *Orientalizm* podjął problematykę sposobu przedstawiania Orientu w dyskursie zachodnim, dochodząc do wniosku, że występuje w nim głęboko zakorzeniony i powtarzający się obraz Innego, wyrażający zachodni styl dominacji nad Orientem. Inną niezwykle znaczącą pracą była książka Erica Gellnera *Narody i nacjonalizm*, w której przekonywał, że to koncept narodu jest wtórny wobec nacjonalizmu, nie zaś na odwrót. Paradoksalnie zatem, w drugiej połowie XX wieku imagologiczna tradycja badań nad stereotypami narodowymi chętnie podejmowana była w wielu dyscyplinach naukowych, lecz nie w komparatystyce.

2.4 DANIEL-HENRI PAGEAUX

Jednym z odnowicieli i współczesnych reformatorów imagologii jest francuski uczony Daniel-Henri Pageaux, którego oryginalny program badawczy, zwany *imagerie culturelle*, stawia sobie za cel badanie mechanizmów tworzenia się obrazów Innego m.in. pod wpływem czynników politycznych, historycznych, socjokulturowych i innych. Zdaniem Pageauxa, pozytywny wektor zmian w rozwoju współczesnego literaturoznawstwa może być zapewniony poprzez zbliżenie komparatystyki z antropologią kulturową i historią idei. Nawołuje, by nie oddzielać badania obrazu Innego w literaturze od struktur mentalnych (modeli

³⁶ Idem, *Imagology and the Problem of Ethnic Identity*, [w:] „Intercultural Studies” 2003, nr 1, www.intercultural-studies.org/ICS1/Dyserinck.shtml. Odczyt: 28.12.2017.

kulturowych, systemów wartości, charakterystycznych dla badanej epoki kulturowo-historycznej), dających pisarzowi kryteria doboru materiału i reguły tworzenia obrazu Innego, co z kolei wymusza badanie obrazów obcych krajów i ludów w szerokim kontekście historyczno-kulturowym.

Pageaux uważa, że kwestia prawdziwości dyskursu o danym kraju nie jest zasadna i nie powinna być celem badania literaturoznawczego. Słusznie stwierdza, że obrazu danej narodowości nie należy traktować jako fragmentu rzeczywistości, gdyż ten jest zaledwie jej reprezentacją i tym samym zalicza się do sfery wyobrażeń. Powinno się badać reguły dyskursu, zasady i chwytły tworzenia obrazu Innego, rolę stereotypów w tym procesie, które, zdaniem badacza są wyrazem czasu zastygłego, a których „sztywność” prowadzi do ich standaryzacji, zakorzenienia i rozpowszechniania w tekstach kultury³⁷.

2.5 IMAGOLOGIA W POLSCE

Marta Chaszczewicz-Rydel słusznie stwierdza, że choć w Polsce zainteresowanie tematyką imagologiczną jest znaczne, to jednak świadomość istnienia całej szkoły badawczej jest znikoma i nie funkcjonuje w szerszej świadomości filologicznej³⁸. Próżno szukać hasła imagologia zarówno w polskich słownikach terminów literackich, jak też kompendiach literaturoznawczych. Mimo to powstało wiele prac analizujących obraz krajów i narodów w literaturze polskiej³⁹. Przy czym – jak pisze badaczka – „pojęcie obrazu literackiego było tu na ogół jednak ujmowane na sposób mimetyczny, zgodnie z utrwaloną w tradycji literackiej XIX wieku koncepcją obrazowania rzeczywistości”⁴⁰. Imponująco nato-

³⁷ Zob. D.-H. Pageaux, *De l'imagerie culturelle à l'imaginaire*, [w:] *Précis de littérature comparée*, red. P. Brunel, Y. Chevrel, Paris 1989, s. 139–140.

³⁸ Zob. M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 42.

³⁹ Nawet ograniczając się wyłącznie do pozycji książkowych, które ukazały się już w XXI wieku, można wymienić między innymi następujące publikacje: D. Kozińska-Donderi, *Obraz Włoch i motywy włoskie w literaturze polskiej 1918–1956*, Wrocław 2003; M.E. Kowalczyk, *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń 2005; Wizerunek Niemca i Rosjanina we współczesnej literaturze polskiej, red. T. Błażejewski, H. Kneip, Łódź 2006; D. Zaperty, *Austria i Austriacy w prozie Adama Zielińskiego*, Wrocław 2008; *Obraz Rosji w literaturze polskiej*, red. J. Fiećko, K. Trybuś, Poznań 2012; W. Gruchała, *W brzuchu wieloryba: obraz Rosji w prozie modernizmu*, Białystok 2016.

⁴⁰ M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 42–43.

miast prezentują się polskie badania stereotypów w literaturze, których początek wyznaczyła swoją fundamentalną pracę *Literatura i stereotypy* Zofia Mitosek⁴¹.

Chaszczewicz-Rydel wylicza nazwiska uczonych, którzy bezpośrednio nawiązują w swoich pracach do imagologii⁴², lecz wydaje się, że obecnie do najważniejszych badaczy uprawiających na gruncie polskim czystą imagologię, zaliczyć można tylko ją samą oraz Małgorzatę Świdorską, której najistotniejsze publikacje zostały – co znamienne – napisane w języku niemieckim i wydane w Niemczech⁴³.

2.6 IMAGOLOGIA W ROSJI

W Rosji imagologia przyjęła się zasadniczo lepiej niż w Polsce, zakorzeniła się i dobrze się rozwija, o czym świadczy nie tylko bardzo duża liczba prac naukowych lokujących się tematycznie i metodologicznie w obrębie tej szkoły badawczej, ukazywanie się od 2014 roku przy Tomskim Uniwersytecie Państwowym czasopisma „Имагология и компаративистика” „Имагология и компаративистика”, ale także publikacja – przeznaczonych docelowo dla studentów – „vademecum imagologicznego” pod redakcją Elke Mehnert i Aleksandra Pawłowa⁴⁴ oraz podręcznika akademickiego autorstwa Niny Michalskiej⁴⁵.

Formalny początek rosyjskiej imagologii datuje się dopiero na XXI wiek, lecz mimo to sama tematyka imagologiczna – co podkreśla Ludmiła Jegorow

⁴¹ Por. Z. Mitosek, *Literatura i stereotypy*, Wrocław 1974. Daną problematykę podejmują w swoich publikacjach także między innymi: A. Kępiński, *Lach i Moskal: z dziejów stereotypu*, Warszawa 1990; *Mity i stereotypy w kulturze, literaturze i języku*, red. M. Kozłowska, E. Terling, Szczecin 1992; *Język – stereotyp – przekład*, red. E. Skibińska, M. Cieński, Wrocław 2002; *Stereotypy w literaturze (i tuż obok)*, red. W. Bolecki, G. Gazda, Warszawa 2003; *Stereotyp a przekład*, red. U. Kropiwek, M. Filipowicz-Rudek, J. Konieczna-Twardzikowa, Kraków 2003; *Stereotypy a Słowiańszczyzna*, red. M. Skowronek, Łódź 2009.

⁴² Por. M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 43–45. Są to między innymi: Halina Janaszek-Ivaničková, Maria Dalaperrière, Eugenia Prokop-Janiec. Obecnie listę warto uzupełnić o Arkadiusza Bonieckiego, Grzegorza Czerwińskiego, Elżę Grzelak, Michała Kuźniaka, Krystynę Kossakowską-Jarosz, Michała Sobczaka i Oksanę Weretiuk.

⁴³ Por. M. Świdorska, *Studien zur literaturwissenschaftlichen Imagologie. Das literarische Werk F.M. Dostoevskijs aus imagologischer Sicht mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung Polens*, München 2001; M. Świdorska, *Theorie und Methode einer literaturwissenschaftlichen Imagologie. Am Beispiel Russlands in literarischen Werken Heimito von Doderers*, Frankfurt 2013.

⁴⁴ Por. *Миры образов – образы мира. Справочник по имагологии*, ред. Э. Менэрт, В.А. Павлов, Волгоград 2003.

⁴⁵ Por. Н.П. Михальская, *Россия и Англия: проблемы имагологии. Учебное пособие по спецкурсу*, Москва 2012.

– była szeroko podejmowana przez rosyjskich uczonych jeszcze w czasach radzieckich. Mimo, że prowadzone pod hasłem „Przyjaźń Narodów – Przyjaźń Literatur” badania z oczywistych przyczyn cechowały się wyraźnie wyczuwalnym ładunkiem ideologicznym, to jednak w swojej istocie skupiały się na procesie postrzegania przez pisarzy rosyjskich mentalności i życia codziennego przedstawicieli innych narodów, a literatura była uważana w nim za fundamentalny czynnik komunikacji międzykulturowej⁴⁶.

Również w doskonale rozwijającej się radzieckiej komparatystyce, której korzenie sięgają na gruncie rosyjskim jeszcze drugiej połowy XIX wieku, podejmowano tematykę imagologiczną. Znany badacz Boris Reizow jako jeden z pierwszych pisał o konieczności badania obrazów narodów w literaturze:

Ważnym czynnikiem w historii międzynarodowych związków literackich jest obraz kraju stworzony przez wyobraźnię historyków, krytyków, filozofów – czytelników o różnych gustach i zainteresowaniach. [...] Pojawienie się lub ewolucja tych narodowych typów, to jak funkcjonują one w wyobraźni innych narodów lub swojej własnej, do tej pory nie zostało zbadane, chociaż są one znakomicie znane wszystkim europejskim literaturom, a współcześnie, najwyraźniej, nie tylko europejskim⁴⁷.

Reizow przytacza w swojej pracy liczne obrazy różnych narodowości, sięgając zarówno po przykłady z piśmiennictwa starożytnej Grecji, jak też literatury europejskiej XIX wieku. Stwierdza przy tym – co niezwykle ważne – że nie ma znaczenia, jak oderwanymi od rzeczywistości obdarzano je charakterystykami, gdyż istotne jest, iż sprzyjały one rozwojowi psychologizmu w literaturze: „Badanie tych obrazów pozwalało dokonywać cudownych odkryć w tajnikach duszy, poznawać nieznane stany świadomości, a zarazem rozwijać metody badania psychologicznego”⁴⁸.

Problematykę związaną z mentalnością, postrzeganiem Innego oraz przedstawianiem tegoż w literaturze i kulturze podejmowali między innymi tak zna-

⁴⁶ Zob. Л.П. Егорова, *Выпускные квалификационные работы по русской литературе*, Москва 2009, s. 139.

⁴⁷ Б.Г. Рейзов, *История и теория литературы*, Ленинград 1986, s. 299–300.

⁴⁸ Ibidem, s. 301.

ni radzieccy uczeni, jak Jurij Łotman, Dmitrij Lichaczow, Władimir Toporow, Boris Uspienski i Gieorgij Gaczew.

Właściwe badania imagologiczne, w szerokim zakresie zgłębiające podejmowane zagadnienia, zawierające oddzielne rozdziały teoretyczne, zaczęto prowadzić w Rosji na początku XXI wieku, Polaków nazywa kamieniami milowymi w rozwoju rosyjskiej imagologii monografię Wiktora Choriewa *Polsza i polaki глазами russkich litieratorow. Imagologičeskie očerki* (Польша и поляки глазами русских литераторов. Имагологические очерки) oraz Niny Michalskiej *Rossija i Anglija: problemy imagoologii. Učebnoje posobije po spieckursu* (Россия и Англия: проблемы имагологии. Учебное пособие по спецкурсу), a także pracę zbiorową *Na pieriełomie: obraz Rossii prošloj i sowriemiennoj w kulturie, literaturie Jewropy i Amieriki (koniec XX–naczało XXI ww.)* [На переломе: образ России прошлой и современной в культуре, литературе Европы и Америки (конец XX–начало XXI вв.)] pod redakcją Walerija Ziemszkowa⁴⁹.

Wymienionych powyżej, nieżyjących już uczonych – Michalską, Choriewa i Ziemszkowa – należy zaliczyć zarazem do najbardziej znaczących postaci rosyjskiej imagologii. Wśród pracujących obecnie badaczy warto natomiast wyróżnić cytowanego już Olega Polakowa⁵⁰ oraz Aleksieja Oszczepkowa⁵¹.

3. KLUCZOWE POJĘCIA

3.1 SWÓJ–OBCY–INNY

Kwestię zrozumienia Innego, dialogu z nimi i możliwości ujrzenia świata jego oczami można uznać za jeden z kluczowych problemów w historii kultury, towarzyszący ludzkości od zarania dziejów. Jurij Stiepanow trafnie stwierdza, że –

⁴⁹ Zob. O.Ю. Поляков, *op. cit.*, Киров 2013, s. 53.

⁵⁰ Oleg Polakow jest anglistą, pracownikiem naukowym Wiatskiego Uniwersytetu Państwowego w Kirowie, odpowiedzialnym między innymi za następujące publikacje: *Имагологические основы русской и зарубежной литератур*, red. O.Ю. Поляков, Киров 2012; O.Ю. Поляков, *op. cit.*, Киров 2013.

⁵¹ Aleksiej Oszczepkow jest znawcą literatury francuskiej. Pracuje w Państwowym Instytucie Języka Rosyjskiego im. A.S. Puszkina w Moskwie. Warto wyróżnić jego obronioną w 2012 roku rozprawę habilitacyjną *Образ России во французской прозе XIX века* (Образ России во французской прозе XIX века), a także monografię: *Образ России во французских путевых записках XIX века*, Москва 2010.

fundamentalna dla imagologii – opozycja swój–obcy „przenika całą kulturę i jest jednym z głównych konceptów wszelkiego kolektywnego, masowego, ludowego, narodowego odczuwania rzeczywistości”⁵². Jest ona archetypem, definiowanym przez Carla Gustava Junga jako „prastary wzorzec, wchodzący w obręb zbiorowej nieświadomości, istniejący odwiecznie w umysłowości ludzkiej, określający wyobrażenia o świecie”⁵³. Precyzując, przeciwstawienie swój–obcy należy zaliczyć do archetypów binarnych, za sprawą których zachodzi strukturyzowanie świata zewnętrznego na zasadzie opozycji (np. życie–śmierć, jasność–ciemność, miasto–wieś). Zawierająca się w archetypie binarnym idea napiętego dialogu antynomicznych wartości w znaczącym stopniu determinuje ludzkie myślenie⁵⁴.

Jak przekonywał Władimir Toporow, podstawowy mechanizm rozróżnienia „swojego” i „obcego” wynika z instynktu samozachowawczego i sięga czasów pierwotnych, kiedy podstawą percepcji były niewiedza, niezrozumienie, strach i wrogość⁵⁵. Z kolei pragnienie zapewnienia własnej wspólnoty niezbędnych do życia i rozwoju zasobów tworzyło podatny grunt pod współzawodnictwo, walkę o surowce, co prowadziło do kształtowania się negatywnych stereotypów o Obcym⁵⁶.

O tym, że człowiek poznaje siebie poprzez kontrast z Innym, przekonywał jeszcze w V wieku p.n.e. grecki filozof Anaksagoras, przy czym – jak zostało już wcześniej nadmienione – Innemu skłonni jesteśmy przypisywać najgorsze cechy, przy jednoczesnej idealizacji samych siebie. Najstarsze dowody tej prawidłowości zachowały się w języku. Starożytni Grecy i Rzymianie osoby nie należące do swojego kręgu kulturowego nazywali barbarzyńcami, słowo to zaś pochodzi od greckiego *Barbarofonoi* (βάρβαροφωνοί), czyli mówiący „bar-bar”,

⁵² „Свои” и „Нужие” [hasło], [w:] Ю.С. Степанов, *Константы. Словарь русской культуры*, Москва 2004, s. 126.

⁵³ *Archetyp* [hasło], [w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 1976, s. 32.

⁵⁴ Zob. А.Ю. Большакова, *Архетип – концепт – культура*, [w:] „Вопросы философии” 2010, № 7, s. 51–52.

⁵⁵ Warto również przytoczyć słowa klasyka dwudziestowiecznej literatury grozy, Howarda Phillipsa Lovecrafta, który pisał w swoim historyczno- i teoretycznoliterackim esej: „Najstarszym i najsilniejszym uczuciem rodzaju ludzkiego jest strach, natomiast jego najstarszą i najsilniejszą odmianą – strach przed bezimiennym zagrożeniem”. – H.P. Lovecraft, *Nadnaturalny horror w literaturze*, Warszawa 2008, s. 8.

⁵⁶ Zob. В.Н. Топоров, *Образ соседа в становлении этнического самосознания (руско-литовская перспектива)*, [w:] *Славяне и их соседи. Этно-психологический стереотип в средние века*, ред. Г.Г. Литаврин, Москва 1990, s. 4–14.

a więc wydający bezsensowne, niezrozumiałe dźwięki⁵⁷. Podobnie dzielili świat Słowianie, samookreślając siebie jako lud znający „słowo”, potrafiący się zatem ze sobą komunikować, podczas gdy swoich germańskich sąsiadów nazywali „niemcami” – niemymi, niemówiącymi zrozumiałym językiem⁵⁸.

Obraz Obcego nie zawsze jednak musi być wrogi, o czym świadczy chociażby spotykany właściwie we wszystkich kulturach zakaz kazirodztwa⁵⁹, który prowadzi z kolei do wymiany matrymonialnej, dzięki której ludzie nawiązują stosunek powinowactwa i tym samym przyjazne stosunki z inną grupą, wychodząc zarazem z izolacji.

Mimo to dopiero u Michela de Montaigne’a w jego fundamentalnym dziele *Próby* (1580), w rozdziale poświęconym kanibalizmowi i barbarzyństwu, natrafiamy na postulat głoszący, iż kultur nie należy wartościować. W podobnym duchu pisał dwa stulecia później w *Uzasadnieniu metafizyki moralności* Immanuel Kant, twierdząc, że pomimo dzielących różnic, ludzie powinni traktować siebie i innych z należyтым szacunkiem:

Albowiem istoty rozumne podlegają wszystkie prawu [mówiącemu], że żadna z nich nie powinna *nigdy* traktować ani sama siebie, ani nikogo innego *tylko jako środek*, lecz zawsze zarazem *jako cel sam w sobie*. Z tego zaś wynika systematyczne powiązanie istot rozumnych przez wspólne obiektywne prawa, tj. państwo, które – ponieważ prawa te dotyczą właśnie stosunku tych istot do siebie jako celów i środków do celu – może się nazywać państwem celów (co naturalnie jest tylko ideałem)⁶⁰.

⁵⁷ W. Lengauer, *Kim byli Grecy?* [w:] „Pomocnik historyczny Polityki. Maraton. 2500 lat od wielkiej bitwy” 2010, s. 16.

⁵⁸ Zob. *Niemcy* [hasło], [w:] W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2008, s. 361–362. Według innej hipotezy, słowo „niemcy” ma pochodzić od określenia „nie my”, czyli „ci obcy”. Zob. Г.Д. Гачев, *Ментальности народов мира*, Москва 2008, s. 15. Co ciekawe, zdaniem uczonych, rosyjskie słowo *czużoj* (чужой) pochodzi od gockiego *piuda*, oznaczającego lud, co także świadczy o postrzeganiu świata przez Gotów przez swój pryzmat. W XI wieku słowo to przekształciło się z kolei na gruncie języka staroniemieckiego w *tiutsche*, to zaś z czasem w *deutsch* – niemiecki. Zob. Д.Л. Спивак, *Метафизика Петербурга. Немецкий дух*, Санкт-Петербург 2003, s. 14.

⁵⁹ Zob. *Kazirodztwo* [hasło], [w:] Z. Lew-Starowicz, *Miłość i seks. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1999, s.145–146.

⁶⁰ I. Kant, *Uzasadnienie metafizyki moralności*, Kęty 2001, s. 50.

Inność jako kategoria filozoficzna zyskała dużą popularność w XX wieku za sprawą Jacques'a Derridy i całego nurtu krytyki etycznej, akcentującej konieczność poszanowania odmienności Innego, by odbić się szerokim echem także na gruncie literaturoznawstwa, w nurtach nawołujących do gruntownej refleksji nad statusem „innych”, a zwłaszcza tych, którzy doświadczają represji w przestrzeni społecznej i kulturowej w związku z nieprzystawaniem do arbitralnie narzuconych wzorców. Tyczy się to zarówno badań queerowych i genderowych, jak i feministycznych (traktujących kobiety jako Innego), ale też szerokiego spektrum studiów kulturowych z postkolonializmem na czele. Do podobnego stanowiska nawiązuje także imagologia. Marta Chaszczewicz-Rydel wyjaśnia jednak zasadniczą różnicę między instrumentarium krytyki postkolonialnej a tym wykorzystywanym przez imagologię:

[...] te dwa sposoby odczytywania tekstów w sposób znaczący odróżnia punkt wyjścia (definicja dyskursu) oraz zabarwienie ideologiczne (stosunek do retoryki konfliktów). Imagologia dysponuje aparatem badawczym nakierowanym na charakter reprezentacji, pozwalającym na wykrycie zależności na różnych poziomach szczególnie skomplikowanego tekstu literackiego. W pierwszej kolejności analizuje ona utwór, potem dopiero otwiera się na konteksty zewnętrzne. Choć przyjmuje postawę krytyczną, nie jest nastawiona na wyjaśnienia oparte na logice imperializmu kulturowego⁶¹.

3.1 REPREZENTACJA

Reprezentacja jako kategoria analizy kulturowej rozumiana jest, najogólniej mówiąc, jako sposób przedstawiania wiedzy o świecie realnym w tekstach (i innych mediach). Korzenie problematyki naśladowania rzeczywistości w umyśle i twórczości człowieka sięgają oczywiście jeszcze antyku i arystotelesowskiego konceptu *mimesis*. Mimo że w teorii filozofa odwzorowywanie świata nie sprowadzało się wyłącznie do jego biernego kopiowania, gdyż twórca mógł przedstawiać go do pewnego stopnia swobodnie (np. jako piękniejszy lub szpetniejszy wariant rzeczywistości), to jednak należało kierować się zasadą podobieństwa i prawdopodobieństwa⁶². Kategoria reprezentacji natomiast, choć pokrewna

⁶¹ M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, Wrocław 2013, s. 13.

⁶² Zob. *Mimesis* [hasło], [w:] *Słownik terminów literackich...*, s. 240.

do *mimesis*, zwłaszcza współcześnie akcentuje niewspółmierność świata i jego przedstawień w sztuce, ponieważ te – niezależnie od ich wierności – zawsze pozostają tylko przedstawieniami. Spojrzenie to bliskie jest stanowisku semiologów, koncentrujących się w swoich badaniach bardziej na słowach niż „rzeczywistości”, uznając słowa za ułomne w przedstawianiu świata.

Inspiracja imagologii ustaleniami semiologów wiąże się z nurtem krytyki reprezentacji, będącej punktem wyjścia krytycznego spojrzenia na teksty uważane wcześniej za obiektywne i zakorzenione wyłącznie w faktach, jak dzienniki podróży, biografie, prace historyczne itp. To z kolei doprowadziło do powstania licznych studiów dążących do pokazania, w jaki sposób dyskurs determinuje dobór, organizację i tekstualne ujmowanie informacji w literaturze faktu. W tego typu badaniach szczególną wagę przywiązuje się do przedstawień poszczególnych grup lub ich reprezentantów, pisarze bowiem z reguły skupiają się na jednostkach, przypisując im cechy typowe dla większej całości.

Semiologia pomogła również dostrzec wielowarstwowość tekstów. Kładzie ona nacisk na zależność od kontekstu oraz stan wiedzy osoby dekodującej wypowiedź. Dlatego też rozumowanie semiologiczne można uznać za „umożliwiającą koncentrację na samej reprezentacji, na jej funkcjonowaniu, bez orzekania o stanach rzeczy”⁶³.

Miedzy innymi również semiologia zwróciła uwagę na dyskursy, czyli „zbiór społecznie usankcjonowanych praktyk wypowiedzeniowych, określających zarówno miejsce podmiotu, jak status rzeczywistości”⁶⁴. Dyskurs nigdy nie jest neutralny; składa się z reprezentacji, te zaś stanowią także element tradycji oraz wiedzy. Z ich zasobów powstają poszczególne narracje, „których celem nie jest stworzenie prawdziwego obrazu świata, lecz generowanie nowych znaczeń, [...] które na nowo ustanawiają miejsce człowieka w świecie”⁶⁵. Rozważania wokół natury dyskursów odbiły się na sposobie pojmowania narracji, które zaowocowały z kolei podejrzliwym spojrzeniem na narracje historyczne i literackie.

⁶³ M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 54.

⁶⁴ M.P. Markowski, *Badania kulturowe*, [w:] A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2009, s. 536.

⁶⁵ Ch. Barker, *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*, Kraków 2005, s. 501.

3.2 OBRAZ

Imagologiczne rozumienie pojęcia obrazu różni się od przyjętego powszechnie w naukach o literaturze, pojmowanego jako „wizerunek, widok, podobizna kogoś lub czegoś; krajobraz, akt, scena, postać itp. widziana lub rekonstruowana w pamięci lub marzeniach jako całość”⁶⁶. Otóż jest on – cytując za Martą Chaszczewicz-Rydel – „rodzaj[em] reprezentacji, dotyczący[m] osoby, grupy etnicznej lub narodowościowej, albo też kraju lub regionu”⁶⁷.

Wyliczając cechy dystynktywne obrazu w ujęciu imagologicznym, należy przede wszystkim podkreślić ich niefalsyfikowalność i empiryczną niesprawdzalność, co oznacza, że nie składają się na niego weryfikowalne stwierdzenia (np. w odróżnieniu od Finlandii, ustrój polityczny Szwecji to monarchia parlamentarna)⁶⁸. W przeciwieństwie do płytkich zwykle stereotypów, obrazy są wielowymiarowe i wieloznaczne. Podobnie jak stereotypy, je również cechuje charakter aksjologiczny, lecz jest on w większym stopniu zróżnicowany (np. zamiast prostej antytezy dobry–zły, często można zetknąć się z bardziej zniuansowanym przeciwstawieniem lepszy–gorszy). Obraz zawiera ponadto głównie atrybuty natury moralnej i charakterologicznej (np. Finowie są pracowici, ponurzy i zamknięci w sobie), często przybierające postać połączeń faktów społecznych i zbiorowych portretów psychologicznych (np. moskiewski Arbat jest ulicą artystów). Obrazy znajdują się prócz tego w stanie dynamicznym i przechodzą zmiany. Zarówno ich zawartość, jak też waloryzacja tworzących je składników może zmieniać się w zależności od perspektywy, a także okoliczności politycznych i uwarunkowań kulturowych.

Wśród tak pojmowanych obrazów można wyróżnić ich następujące typy:

- **autoobrazy** – nasze obrazy o nas lub Innych o nich,
- **heteroobrazy** – nasze obrazy o Innych lub Innych o nas,
- **metaobrazy** – obrazy o nas, które przypisujemy Innym.

Bez względu na rodzaj, obrazy zwykle wykazują tendencje redukcjonistyczne, sprowadzając skomplikowane sytuacje i procesy historyczne do toposów i cliché, dlatego często uważa się je za formę stereotypów. Jak jednak zosta-

⁶⁶ *Obraz* [hasło], [w:] *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 25, Poznań 2000, s. 69.

⁶⁷ M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 57.

⁶⁸ Zob. J. Leerssen, *Image*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction...*, s. 342.

ło już powiedziane, w przeciwieństwie do nich są one zjawiskami ruchomymi i zmiennymi, często ulegają rewaloryzacji, a niejednokrotnie – jak dowodzi Joep Leerssen⁶⁹ – z czasem tworzą swoje przeciwieństwo, kontrobraz. Prawdopodobnie tę znakomicie widać na przykładzie obrazu Niemców, których w XVIII wieku postrzegano jako grubianinów, w XIX wieku – jako natchnionych romantyków i filozofów, a w XX wieku – jako bezdusznych technokratów⁷⁰. Paweł Zajas interesująco pokazuje z kolei, jak ewoluował polski obraz Burów, który w przeciągu stu lat dwukrotnie zmieniał się od negatywnego do pozytywnego, bywając też zupełnie obojętnym⁷¹.

Najczęściej owe kontrobrazy nie znoszą się nawzajem, lecz nawarstwiają się, co prowadzi do ich wewnętrznej sprzeczności i ambiwalencji, czego skutkiem jest powstawanie spolaryzowanych quasi-charakterystyk narodowych.

3.3 STEREOTYP

Badania stereotypów od dłuższego czasu cieszą się znaczną popularnością wśród reprezentantów różnych dyscyplin naukowych – od psychologów i socjologów, po filologów i historyków. W związku z powyższym stan badań tego zjawiska jest niezwykle obszerny i merytorycznie zadowalający, a zarazem wyjątkowo różnorodny, gdyż prowadzone były one przy użyciu metodologii różnych dziedzin naukowych na bogatym i urozmaiconym materiale. Z tego też powodu ograniczę się tylko do zasygnalizowania tych aspektów zjawiska, które będą użyteczne w obrębie problematyki podejmowanej w niniejszej monografii.

Za jedną z przyczyn tak znacznego zainteresowania stereotypami można uznać to, że pełnią one istotną rolę w komunikacji, służą podtrzymywaniu dyskursów dominujących i wykluczaniu grup niepożądanych, co w obliczu pogłębiających się procesów globalizacyjnych i powiązanego z nimi wzrostu nastrojów nacjonalistycznych czyni z nich nieprzemijająco aktualne wyzwanie dla współczesnych.

Pierwotnie stereotyp (od greckiego *stereos* (στερεός) – bryła, *typos* (τύπος) – odcisk, ślad) był pojęciem drukarskim i oznaczał „form[ę] metalow[ą], gu-

⁶⁹ Zob. Ibidem, s. 343–344.

⁷⁰ Zob. А.П. Садохин, *Этнология: учебник*, Москва 2000, s. 147.

⁷¹ Por. P. Zajas, *Polacy jako Burowie. Imagologia pomiędzy auto- i heterostereotypem*, [w:] *Wokół „W pustyni i w puszczy”*. W stulecie pierwszego wydania powieści, red. J. Axer, T. Bujnicki, Kraków 2012, s. 29–52.

mow[ą] lub z tworzywa sztucznego będąc[ą] kopią składu typograficznego lub kliszy, służąc[ą] do druku wielkich nakładów na maszynach drukarskich, zwłaszcza rotacyjnych”⁷². Jako pierwszy wprowadził to pojęcie do dyskursu politycznego i naukowego socjolog Walter Lippmann, nazywając stereotypy „obrazami w naszych głowach” (*pictures in our heads*) – intelektualnymi protezami tworzonymi przy „poznawaniu świata na skróty”, umożliwiającymi uporządkowanie natłoku napływających informacji⁷³. Jak tłumaczył:

Współczesne życie jest pospieszne i skomplikowane [...]. Nie mamy czasu ani możliwości osobiście go poznać i zrozumieć. W zamian zauważamy pewien rys, który sygnalizuje nam dobrze znany typ, i wypełniamy resztę obrazu za pomocą stereotypu, który nosimy w naszych głowach⁷⁴.

Jednego z najlepszych i zarazem jednego z najczęściej cytowanych po dziś dzień (przynajmniej na gruncie polskiego literaturoznawstwa) podziału i charakterystyki stereotypów dokonał jeszcze w 1981 roku w pracy *Stereotypy a działanie ludzkie* filozof Adam Schaff. Będzie ona stanowiła punkt wyjścia także dla poniższych, krótkich rozważań na temat cech stereotypów.

Po pierwsze, stereotyp w sensie ogólnym można określić jako uproszczony obraz rzeczywistości o wyrazistym ukierunkowaniu aksjologicznym. Pod tym względem wyróżnia się stereotypy **pozytywne** (są to przede wszystkim autostereotypy – dotyczące nas samych) i **negatywne** (główne heterostereotypy – dotyczące Innego). Grzegorz Grochowski słusznie uzupełnia ten podział o stereotyp **ambivalentny** (np. butny, lecz pracowity Niemiec)⁷⁵.

⁷² Stereotyp [hasło], [w:] *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny...*, s. 247.

⁷³ Również niezwykle zgrabną definicję stereotypu dał Janusz Tazbir, nazywając go „wiedzą w pigułce” (o narodzie, grupach zawodowych, zjawiskach kultury, wydarzeniach). Zob. J. Tazbir, *Stereotypów żywot twardy*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa 1991, s. 29.

⁷⁴ W. Lippmann, *Public opinion*, New York 1946, s. 67. Wszystkie tłumaczenia tekstów anglo- i rosyjskojęzycznych – o ile nie zostało to zaznaczone inaczej – podaję według własnego autorstwa.

⁷⁵ G. Grochowski, *Stereotypy – komunikacja – literatura*, [w:] *Stereotypy w literaturze (i tuż obok)...*, s. 47–66.

Po drugie, stereotypy zawsze są „naładowane emocjonalnie”⁷⁶. Wykluczone jest zatem istnienie stereotypów neutralnych⁷⁷. Pod względem nacechowania emocjonalnego mogą się różnić stopniem oceny pozytywnej lub negatywnej, stąd wyróżnia się stereotypy o **wysokim, średnim i niskim natężeniu**.

Po trzecie, przedmiotem stereotypów są przede wszystkim konkretne grupy ludzi, a pośrednio także stosunki między nimi; pośród nich są zrodzone i rozwijane, stereotypy mają więc charakter społeczny i stanowią wyrażenie opinii społecznej. Można je zatem dzielić wedle ilości osób, której dotyczą. Pod tym względem wyróżnia się stereotypy **jednostkowe**⁷⁸ (dotyczą na przykład relacji oni–ja), **grupowe** (środowiskowe, etniczne, religijne, czy szczególnie nas interesujące w kontekście niniejszej pracy – narodowe) i **makrostereotypy** (powstające na przykład w relacji Europejczycy–Azjaci).

Po czwarte, społeczna geneza stereotypów determinuje to, że są one wpajane jednostce na drodze wychowania w rodzinie i społeczności, nie zależą więc od świadomości czy doświadczenia konkretnej jednostki, nie mają zatem charakteru empirycznego. Umożliwia to stereotypom realizację funkcji społecznej, polegającej na obronie przyjętych przez społeczeństwo lub grupę wartości i ocen, których uznanie przez jednostkę jest warunkiem akceptacji w grupie.

Po piąte, z punktu widzenia prawdziwości, stereotyp przeważnie bazuje na jakiejś prawdziwej lub sprawiającej takie wrażenie przesłance, co przydaje jej treści pozornej wiarygodności. Może to być na przykład drobny element

⁷⁶ Zob. A. Schaff, *Stereotypy a działanie ludzkie*, Warszawa 1981, s. 45.

⁷⁷ Stereotypy neutralne wymienia jednakże w swojej charakterystyce Piotr Przybysz. Zob. P. Przybysz, *Stereotyp a tożsamość narodowa. Kilka uwag na marginesie powieści Henryka Sienkiewicza „Ogniem i mieczem”*, [w:] „Colloquium Wydziału Nauk Społecznych i Humanistycznych Akademii Marynarki Wojennej” 2009, nr 1, s. 99.

⁷⁸ Stereotypu jednostkowego w powyższym znaczeniu, a zatem dotyczącego małej liczby osób, nie należy mylić ze stereotypem dotyczącym tylko jednej osoby, gdyż takowe – zdaniem Schaffa – nie istnieją. Jak pisze filozof: „Nie ma jednostkowego stereotypu, podobnie jak nie ma kwadratowego koła, gdyż oba te wyrażenia zawierają *contradictio in adiecto*. I nie o umowność językową tu chodzi, lecz o rzeczywistość, której nazwami są określone słowa. Gdy mówimy „koło”, wykluczamy na tej właśnie podstawie „bycie kwadratem”; podobnie rzecz ma się ze stereotypem i jednostkowym stereotypem. Po prostu dlatego, że jednostka może przejąć stereotyp tylko na drodze społecznego przekazu, a więc musi on istnieć uprzednio w świadomości wielu ludzi, którzy tworzą to, co nazywamy świadomością społeczną” – A. Schaff, *op. cit.*, s. 44.

zachowania lub obyczajów danej grupy, który staje się pożywką dla szerszych i fałszywych interpretacji.

Po szóste, stereotyp cechuje się długotrwałością, którą zawdzięcza przede wszystkim tekstom kultury, i brakiem podatności na zmianę (w terminologii psychologicznej nazywa się tę cechę *sztywnością*), co związane jest z jego niezależnością od doświadczenia. Stereotypy są odwieczne i sięgają czasów tworzenia się grup etnicznych, ale powstają także współcześnie.

Po siódme wreszcie, Schaff stwierdza, że stereotyp zawsze wyraża się w języku, związany jest ze słowem-nazwą lub wyrażeniem językowym, które jest impulsem uruchamiającym treść stereotypu w konkretnym kontekście. Z tego wynika, że istnieją wyłącznie stereotypy **werbalne**⁷⁹. Można jednak zgodzić się z Piotrem Przybyszem, że „hasłem wywoławczym treści stereotypu może być [także – A.N.] gest, ikona, obraz, zdjęcie, dźwięk, muzyka”⁸⁰. Należy zatem dopuścić istnienie również stereotypów **niewerbalnych**.

3.4 STEREOTYP ETNICZNY I NARODOWY

W kontekście niniejszej monografii szczególnego uwypuklenia domagają się stereotypy etniczne i narodowe. U ich podstaw leży etnocentryzm – przypisana wszystkim ludziom skłonność do postrzegania innych kultur przez pryzmat swoich własnych tradycji i wartości, która niechybnie prowadzi do poczucia wyższości i napiętnowania Innego cechami negatywnymi (np. okrucieństwo, dwulicowość i prostota obyczajów). Jak słusznie zauważa Igor Kon:

Obce tradycje czasami wydają się nie tylko dziwne, niedorzeczne, ale i nie do zaakceptowania. Jest to przecież tak naturalne, jak naturalne są różnice między grupami etnicznymi i ich kulturami, wykształconymi w najróżniejszych warunkach historycznych i naturalnych⁸¹.

Do stabilizacji stereotypu etnicznego, czyli całokształtu wyobrażeń jednej grupy etnicznej o drugiej, dochodzi w tekstach kultury, a przede wszystkim w literaturze. Ten oczywiście rzadko pokrywa się z rzeczywistością, niemniej

⁷⁹ Zob. Ibidem.

⁸⁰ P. Przybysz, *op. cit.*, s. 99.

⁸¹ И.С. Кон, *Психология предрассудка. О социально-психологических корнях этнических предубеждений*, [w:] „Новый мир” 1966, № 9, s. 84.

jednak stanowi interesującą wizualizację przekonań danej grupy. Równocześnie, wielu uczonych wskazuje na jego niebezpieczność⁸².

Stereotypy narodowe wpisują się w psychologię narodową i stanowią element tożsamości narodowej, która kształtuje się zwykle poprzez kontrast z charakterystyką innej narodowości. Można wyróżnić szereg czynników wpływających na treść, aksjologię i intensywność nacechowania stereotypu narodowego. Przede wszystkim należy wskazać na **położenie geograficzne obu krajów**, które odgrywa rolę skądinąd niejednoznaczną. Julian Bromlej tłumaczył negatywny wydźwięk stereotypów narodowych oraz ich rozbieżność z rzeczywistością niedostateczną wiedzą na temat innej, odległej narodowości i jej kultury⁸³. Jest to rozumowanie logiczne, lecz rozmiijające się z istotą problemu, gdyż, choć bliskie sąsiedztwo istotnie sprzyja lepszemu wzajemnemu poznawaniu się, to jednocześnie często prowadzi do zaszłości, co świetnie obrazują skomplikowane relacje Polski z Litwą i Ukrainą.

Istotnymi, choć także ambiwalentnymi czynnikami są **bliskość językowa** oraz **pokrewieństwo etniczne**. Odwoływanie się do koncepcji o wspólnym pochodzeniu bezspornie może mieć wpływ na pozytywną narrację o Innym⁸⁴, co doskonale pokazują takie nurty myślowo-polityczne jak słowianofilstwo i panslawizm, propagujące ideę zacieśnienia współpracy, a w dalszej perspektywie zjednoczenia Słowian, tudzież skandynawizm, panafrorykanizm lub panhellenizm. Z drugiej strony, Wiktor Choriew słusznie argumentował – sięgając po metaforę rodzinnej kłótni – że narody ze sobą spokrewnione często są dla siebie mniej wyrozumiałe, gdyż o krzywdach doznanych od „swoich” zwykle pamięta

⁸² Zob. A.B. Павловская, *Этнические стереотипы и проблема общения культур*, [w:] *Россия и Запад: диалог культур*, ред. A.B. Павловская, Москва 1996, s. 435.

⁸³ Ю.В. Бромлей, *Этнография и взаимопонимание народов*, [w:] „Советская этнография” 1986, № 1, s. 9.

⁸⁴ Podczas pierwszego bezkrólewia w Rzeczypospolitej w latach 1572–1573 jednym z głównych przytaczanych przez publicystów argumentów przemawiających za kandydatami moskiewskimi (Iwanem IV Groźnym i jego synem Fiodorem) było właśnie pokrewieństwo etniczne. Nieznany autor pisał: „Przyczynę przodkowie naszy mieli a cnotliwi oni Polacy, gdy im także męskiego plemienia nie stało, [iż] nie szukali sobie z inąd, jedno z północnych krajów pana, a odprawiwszy Wilhelma, książe rakuskie, do którego snać już była królowna Jadwiga myśl swą skłoniła, posłali sobie po Jagiełła, książe litewskie, i woleli głosy swoje dać na poganina, żeby królownę pojawiaszy, ich panem był, niżli, żeby im miał Niemiec rozkazować”. Zob. *Sententia de eligendo novo rege ex duce Moschorum*, [w:] *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, red. J. Czubek, Kraków 1906, s. 355.

się dłużej niż o doznanych od „obcych”⁸⁵. Doskonale obrazują tę postawę dociekania Franciszka Duchinińskiego, którego antyrosyjskie zaślepienie owocowało próbami wykluczenia Rosjan ze wspólnoty słowiańskiej i wreszcie sformułowaniem kontrowersyjnej teorii o ich turańskim (mongolskim) pochodzeniu.

Z kolei pokrewny język, choć potrafi w oczywisty sposób zbliżyć swoim podobieństwem i możliwością porozumiewania się bez pomocy tłumaczy, co naturalnie wzmacnia poczucie wspólnoty, może jednak zarazem odpychać, będąc postrzeganym nie jako odrębny język, lecz groteskowo zniekształcona wersja naszego własnego. W charakterze przykładu dobrze obrazującego daną sytuację można przytoczyć niniejszy cytat z *Rudina* Iwana Turgieniewa, fragment dyskusji Afrikana Pigasowa (twierdzącego, że mógłby zostać poetą małosyjskim, choć nie zna miejscowego języka) z nauczycielem Batistowem:

[...] Czy istnieje język małosyjski? Poprosiłem raz pewnego chochła, żeby przetłumaczył następujące zdanie, pierwsze lepsze, jakie mi przyszło na myśl: „Gramatyka to sztuka poprawnego czytania i pisania”. Czy wie pan, jak on to przetłumaczył? „Hramatyka je wyskustwo prawylno czytaty y pysaty...” Co? To jest język, pańskim zdaniem? Samodzielny język? Prędzej dałbym najlepszego przyjaciela utłuc w mózdzierzu, niżbym się z tym zgodził...⁸⁶

Na przykładzie stosunków między Rosją a Polską na przestrzeni ostatnich kilku stuleci można wskazać także na inne – uniwersalne w swym charakterze – czynniki wpływające na stereotypy narodowe. Jest to przede wszystkim **czynnik konfesyjny** (Małgorzata Świdarska głównie różnicami wyznaniowymi tłumaczy negatywny obraz Polaka w twórczości Fiodora Dostojewskiego⁸⁷), **czynnik ustrojowy** (Polacy tradycyjnie z poczuciem wyższości przeciwstawiali panującą w Rzeczpospolitej demokrację szlachecką rosyjskiemu samodzierżawiu, ale też współcześnie wyobrażenie Europejczyków o szczęśliwym państwie zwykle związane jest z rządami demokratycznymi, a o nieszczęśliwym – z rządami autorytarnymi) oraz przede wszystkim szeroko rozumiany **czynnik polityczny**, na który składają się pokojowe lub konfliktowe stosunki między kraja-

⁸⁵ Zob. B.A. Хорев, *О стереотипе и убеждении в литературе...*, s. 152.

⁸⁶ I. Turgieniew, *Rudin*, Warszawa 1995, s. 27.

⁸⁷ Por. M. Świdarska, *Studien zur literaturwissenschaftlichen Imagologie...*

mi, współzawodnictwo na mapie geopolitycznej, konkurencja lub współpraca w sferze gospodarki (znamiennie, że stosunki polsko-rosyjskie na przestrzeni wieków zasadały się przede wszystkim na konfliktach zbrojnych i sporach terytorialnych, nie zaś handlu i wymianie).

3.5 CHARAKTER NARODOWY

Jeszcze do niedawna na pojęciu charakteru narodowego – uważanym za obiektywną charakterystykę, a rozumianym jako zbiór stałych cech typowych dla przedstawicieli danego narodu – skupiało się wiele dyscyplin naukowych. Ich reprezentanci próbowali wydzielić składowe tworzące strukturę charakteru narodowego, opisać go i zestawzić z charakterami innych narodów, stosując przy tym metodologię etnograficzną, psychologiczną, lingwistyczną lub kulturowo-historyczną⁸⁸. Obecnie jednak wokół danego pojęcia narosło wiele kontrowersji. U jego podstaw leżało bowiem przekonanie o realnym istnieniu kategorii narodu, z których każdy był obdzielony unikalnymi i wyróżniającymi go spośród innych cechami.

W tradycji heglowskiej charakter narodowy był rozumiany jako swoista emanacja stałego i niezmiennego „ ducha narodu”, ujawniającego się w jego wszelkich działaniach. Z kolei tradycja szkoły antropologiczno-rasowej wiązała go z „potencjałem rasy” wspólnym dla grupy poprzez dziedzictwo krwi⁸⁹. Przyczyn różnic między charakterami poszczególnych narodów dopatrywano się również – jak zostało to już nadmienione – w klimacie, ale także w powietrzu. Przykładowo w *Grosses Universal-Lexicon* Johanna Heinricha Zedlera, największej osiemnastowiecznej niemieckojęzycznej encyklopedii, znajduje się hasło poświęcone charakterom narodowym. Jego autor podawane przez siebie charakterystyki uważa za obiektywne, w dodatku sprawdzalne naukowo. Swoją negatywną opinię o Włochach uzasadnia właśnie ciepłym powietrzem w ich kraju, które ma mieć wpływ na krwiobieg. Zbyt ciepłe lub zimne powietrze powoduje zaś jego zdaniem powolność umysłu i głupotę⁹⁰.

⁸⁸ Zob. Л.П. Репина, «Национальный характер» и «образ другого», [w:] „Диалог со временем” 2012, № 39, s. 9–10.

⁸⁹ Zob. W. Pawnik, *Polacy – uwagi o charakterze narodowym w perspektywie historycznej*, [w:] *Zrozumieć współczesność*, red. G. Babiński, M. Kapiszewska, Kraków 2009, s. 352.

⁹⁰ Zob. Л.З. Копелев, *Чужие*, [w:] *Одиссей. Человек в истории. Образ «другого» в культуре*, ред. А.Я. Гуревич, Москва 1994, s. 15.

O swoistej tendencji do katalogowania narodów i grupowania ich według charakterystyk, a także narodzinach romantycznego konceptu narodu, pisałem już wcześniej. W tym miejscu natomiast chciałbym przedstawić, jak koncept narodu i charakteru narodowego ujmowany jest we współczesnych badaniach imagologicznych.

Od drugiej połowy XIX wieku rozważania poświęcone różnicom między narodami, ale także rasami, były rozwijane w ramach psychologii narodów (*Völkerpsychologie*⁹¹). Ta okryła się jednak złą sławą za sprawą swojego spekulatywnego, czy wręcz paranaukowego charakteru oraz ideologicznej podbudowy, za sprawą której do stanowiska psychologii narodów chętnie odwoływali się naziści, co było główną przyczyną zarzucenia jej przez świat nauki po drugiej wojnie światowej⁹². Pozostawione przez nią miejsce zajęła francuska szkoła etnopsychologii⁹³, działająca w oderwaniu od cechującej poprzedniczkę ideologii; odeszła ona ponadto od esencjalistycznego przekonania o istnieniu narodów *a priori*, charakteryzujących się tylko sobie swoistymi cechami, ujmowanymi w kategoriach antropologicznych.

W połowie XX wieku zapoczątkowany został proces wirtualizacji konceptu narodu. Pod wpływem wojennej traumy filozof Karl Popper próbował wskazać źródła niemieckiego nacjonalizmu w swojej fundamentalnej pracy *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*. W niej właśnie doszedł do ustaleń, które pozwolę sobie obszernie zacytować poniżej, by wreszcie określić naród jako „pewn[ą] liczb[ę] ludzi złączonych wspólną pomyłką co do ich historii”⁹⁴:

Zasada państwa narodowego, czyli obiektywne żądanie, aby terytorium państwa pokrywało się z terytorium zamieszkałym przez jeden naród, nie jest wcale tak oczywista, jak to się wydaje wielu ludziom. Nawet gdyby było wiadomo, czym jest naród, nie jest jasne, dlaczego należałoby przyjąć narodowość za pod-

⁹¹ Warto zaznaczyć, że nazwa tej gałęzi psychologii społecznej jest nieprzetłumaczalna na język polski, gdyż niemieckie *das Volk* może znaczyć zarówno lud, jak i naród, rasa, plemię, dlatego w krajach anglosaskich funkcjonuje ona w oryginalnym brzmieniu. Założycielem tej szkoły był Wilhelm Wundt, jej nazwa pochodzi zaś od jego dziesięciotomowej, wydawanej w latach 1900–1920 pracy *Völkerpsychologie*.

⁹² Bardziej szczegółowo: S. Guski-Leinwand, *Becoming a Science: The Loss of the Scientific Approach of Völkerpsychologie*, [w:] „Zeitschrift Für Psychologie” 2009, Nr 217 (2), 79–84.

⁹³ Zapoczątkował ją Abel Miroglio swoją publikacją *La psychologie des peuples* (1958).

⁹⁴ K. Popper, *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, t. 2, Warszawa 1993, s. 66.

stawową kategorię polityczną, ważniejszą na przykład od religii, miejsca urodzenia w danym rejonie geograficznym, lojalności wobec dynastii czy też wiary politycznej, takiej na przykład jak demokracja (która stanowi jednoczący czynnik wielojęzycznej Szwajcarii). Ale podczas gdy religię, urodzenie czy wiarę polityczną można bardziej czy mniej jasno zdefiniować, nikt jak dotąd nie potrafił powiedzieć, co rozumie przez naród, w sposób, którego można użyć jako podstawy praktyki politycznej. (Oczywiście, jeżeli mówimy, że naród to pewna liczba osób, które żyją lub urodziły się w danym państwie, to wszystko jest jasne; ale to oznaczałoby porzucenie zasady państwa narodowego, która wymaga, aby państwo definiować przy użyciu kategorii narodu, a nie odwrotnie). Wszystkie teorie głoszące, że czynnikiem wiążącym jest wspólne pochodzenie, wspólnota języka czy wspólna historia są nie do przyjęcia, i nie mają żadnego zastosowania w praktyce. Zasada państwa narodowego jest bezużyteczna i nigdy nie była jasna. Jest mitem. Jest irracjonalnym, romantycznym i utopijnym snem, snem o naturalizmie i kolektywizmie plemiennym⁹⁵.

Z kolei w 1960 roku holenderscy uczeni Hubertus C.J. Duijker i Nico H. Frijdy opublikowali pracę *National character and national stereotypes*, w której doszli do wniosku – cytując za Jerzym Olędzkim – że

różnice narodowe są możliwe i prawdopodobne, jeśli chodzi o obyczaje, nawyki, instytucje, normy i wartości [...], każda próba przedstawienia cech (rzekomo) typowych dla jakiegoś narodu byłaby fałszywym stereotypem, natomiast można zaakceptować badania nad obyczajami, instytucjami, normami i wartościami, które mogą występować w jednym narodzie i mogą być przedmiotem zainteresowania w innym narodzie⁹⁶.

Na postrzeganie narodu przez imagologię przemożny wpływ wywarła także koncepcja społecznego konstrukcjonizmu Thomasa Luckmanna i Petera Bergera. W swojej pracy *Społeczne tworzenie rzeczywistości* (1966) badacze przekonywali, że nie można zaobserwować obiektywnej rzeczywistości, ponieważ

⁹⁵ Ibidem, s. 59.

⁹⁶ J. Olędzki, *Komunikowanie międzynarodowe i jego formy*, [w:] *Polifonia, dialog i zderzenie kultur. Antologia tekstów z komunikacji międzykulturowej*, red. U. Kusio, Toruń 2006, s. 195.

ludzie zawsze postrzegają ją subiektywnie, poprzez pryzmat swojej kultury i doświadczeń, przypisując jej określone znaczenia. Rzeczywistość społeczna jest zatem kreowana w procesie nieskończonej interpretacji.

Współcześnie, w dużej mierze za sprawą badań postkolonialnych, coraz bardziej otwarcie odchodzi się od pojęcia charakteru narodowego, czy też narodu, na rzecz określeń lepiej przystających do dynamicznej tożsamości w epoce ponowoczesności, jak koncepcja wspólnot wyobrażonych Benedicta Andersona, ujmująca naród właśnie jako konstrukt społeczny.

4. METODA BADAWCZA

Pomimo uwzględnienia apeli Daniela-Henri Pageauxa o rozszerzenie badań imagologicznych na szersze spektrum mediów, nadal pozostają one zakorzenione przede wszystkim w literaturze. Jest to słuszne, gdyż – jak zostało to już wcześniej zauważone – dotychczasowe doświadczenia imagologii pokazują, że właśnie w niej najczęściej powstają stereotypy narodowe, przyjmują swoją postać i zostają uwiecznione, by często – zwłaszcza w przypadku tekstów tworzących kanon literacki – rezonować przez długi czas, wywierając na świadomość społeczną wpływ nieporównywalnie większy, niż poruszające podobną tematykę, lecz szybko dezaktualizujące się notatki prasowe lub dostępne małemu kręgowi odbiorców urzędowe sprawozdania⁹⁷.

Analiza imagologiczna tekstu na wstępnym etapie korzysta z narzędzi hermeneutyki, również pokonując drogę od szczegółu do ogółu. Nim bowiem przejdzie się do szerszych ujęć kontekstualnych, często powiązanych wręcz z innymi dyscyplinami naukowymi, wpierw należy – zgodnie z zaleceniami Pageauxa – skupić się na sferze językowej dzieła, by ujawnić funkcję elementów tekstu, z których skonstruowany jest obraz. Marta Chaszczewicz-Rydel wylicza następujące komponenty, na które należy zwrócić uwagę⁹⁸:

- słowa kluczowe,
- afektywną wartość leksyki,

⁹⁷ Zob. J. Leerssen, *Imagology: History and Method*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction...*, s. 26.

⁹⁸ M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 37.

- słowa zachowane w oryginalnej formie, które służą podkreśleniu egzotyki lub obcości (np. książ Fieodor, Preczystoj Monastyr w *Jeździe do Moskwy* Jana Kochanowskiego),
- syntagmy ideologicznie nacechowane,
- symboliczne słowa-fantazmaty (np. harem, kobieta Wschodu, Czuchoniec, *polskije pany* [*польские паны*]),
- środki retoryczne.

Dopiero rezultaty powyższych poszukiwań w warstwie językowej należy umieścić w kontekście znaczenia całego dzieła, by następnie przejść do coraz szerszych spojrzeń. Na kolejnym etapie analizy Chaszczewicz-Rydel, posiłkując się spostrzeżeniami innych uczonych, sugeruje postawić następujące pytania badawcze⁹⁹:

- Kto autoryzuje dany obraz Innego?
- Do kogo ten obraz się zwraca?
- Kiedy się pojawił? Jaki ma związek z okresem literackim, z epoką?
- Jak dany obraz działa? Jak funkcjonuje jako „prawda” w kontekście literatury i kultury?
- Jaka była recepcja tekstu zawierającego ów obraz?
- Jakie są warunki zaistnienia obrazu w wyobraźni danego społeczeństwa? Dlaczego dopuszcza ono określone typy przedstawiania?
- Jaki jest stopień trwałości poszczególnych obrazów (perspektywa diachroniczna)? Dlaczego ulegają przemianom i krytyce?
- Czy i w jakiej mierze obrazy są takie same lub odmienne w różnych kulturach?

Oczywiście przeprowadzając analizę imagologiczną, nie można także zapominać o kontekście historyczno-socjologicznym, jak bowiem mówił Tadeusz Ulewicz, każdy utwór literacki jest dziełem konkretnego człowieka, żyjącego w określonej rzeczywistości, czerpiącego z doświadczenia i tradycji¹⁰⁰. Zadaaniem imagologii jest ujawnienie determinujących postrzeganie czynników, ta-

⁹⁹ Zob. Ibidem, s. 38.

¹⁰⁰ Zob. E. Buszewicz, *Cracovia in litteris: obraz Krakowa w piśmiennictwie doby Odrodzenia*, Kraków 1998, s. 11.

kich jak strategie literackie oraz etniczne, społeczne, polityczne, religijne i psychologiczne uwarunkowania kontekstowe.

Analizę imagologiczną powinna dopełniać genologia, gdyż poszczególne gatunki literackie można rozpatrywać „pod kątem mniejszej lub większej skłonności do (re)produkowania obrazów Innych”¹⁰¹. Niniejsza monografia celowo poświęcona została badaniu literatury podróżniczej, gdyż ona jest pod danym względem szczególnie urodzajna.

5. IMAGOLOGIA A PODRÓŻOPISARSTWO

5.1 ATRAKCYJNOŚĆ PODRÓŻOPISARSTWA

Spośród wszystkich tekstów kultury literatura cieszy się w analizie imagologicznej statusem priorytetowym. Jeżeli z kolei podjąć się próby dokonania hierarchizacji poszczególnych gatunków literackich pod kątem ich oddziaływania oraz (re)produktywności obrazów, podróżopisarstwo najpewniej zajmie w niej miejsce czołowe.

Po pierwsze, wyjątkowość podróżopisarstwa z punktu widzenia imagologii wynika przede wszystkim z jego niezwyklej popularności wśród czytelników. Podkreślał ją w recenzji książki *Listy o Hiszpanii* (*Письма об Испании*) Wasilija Botkina Nikołaj Czernyszewski, formułując zarazem jedną z najlepszych definicji synkretycznego gatunku podróży oraz uniwersalnych w dużej mierze oczekiwań krytyków wobec utworów go reprezentujących:

Obok utworów poetyckich, podróżopisarstwo stanowi wszędzie najpopularniejszą gałąź literatury. Po liczbie wydań i danych bibliotek publicznych widać, że w Anglii, Niemczech i Francji opisy wrażeń i przygód, obcych ziem i obyczajów ludów je zamieszkujących, czyta się chętniej niż jakiegokolwiek inne książki poważnej treści. [...] Podróżopisarstwo to częściowo powieść, częściowo zbiór anegdot, częściowo historia, częściowo polityka, częściowo

¹⁰¹ M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 39.

nauki przyrodnicze. Każdemu czytelnikowi zapewnia to, cokolwiek ten chce znaleźć¹⁰².

Po drugie, podróżopisarstwo słusznie zwraca na siebie uwagę imagologów także za sprawą wpisanej głęboko w ten gatunek autorytatywności. Czytający relację z podróży bezwarunkowo ufa autorowi, nie podważa prawdziwości jego słów i obserwacji, gdyż pochodzą one wszak od naocznego świadka opisanych wydarzeń¹⁰³. Należy podkreślić, że sami autorzy przywiązywali dużą wagę do swojej wiarygodności, dlatego już w epoce średniowiecza podróżopisarze (wędrujący przede wszystkim w celach religijnych, odbywając pielgrzymki do miejsc świętych) tradycyjnie rozpoczynali swoje utwory od zapewnień o tym, że ich opowieść nie jest wymysłem, lecz szczerą prawdą. Następnie zaś – dla dalszego przydania swojej relacji autentyzmu – podawali podstawowe informacje o sobie oraz czasie, kierunku i celu odbytej podróży. Pozostałości tego kanonu gatunkowego można odnaleźć także w utworach dziewiętnastowiecznych, gdyż przykładowo znany podróżnik rosyjski Jegor Kowalewski rozpoczynał jedną ze swoich relacji właśnie od stwierdzenia, że „opisuje tylko to, co widział sam lub słyszał od naocznych świadków”¹⁰⁴. Wymóg autentyzmu był ponadto niezmiennie stawiany przed autorami przez krytykę literacką.

Po trzecie, podróżopisarstwo było także jednym z głównych źródeł wiedzy o innych krajach i zamieszkujących je ludach (zarówno odległych i egzotycznych, jak i geograficznie bliskich). Świadomy tego Wissarion Bielinski oczukiwał od autorów przede wszystkim aktualności ich relacji oraz wiernego odzwierciedlenia życia i problemów odwiedzanych krajów, codziennego bytu ich mieszkańców. Znamienne, że w recenzji książki Andrieja Głagolewa, *Zapiski podróżnika rosyjskiego* (*Записки русского путешественника*), której pierwsze

¹⁰² Н.Г. Чернышевский, *Письма об Испании В.П. Боткина*, [w:] Idem, *Полное собрание сочинений*, т. 4, Москва 1949, s. 222. Z kolei Nikołaj Karamzin stwierdził po powrocie do Rosji w 1791 roku, że w odwiedzanej przez niego francuskiej bibliotece doliczył się 6000 książek podróżniczych i tylko 4000 powieści. Zob. E. Andreeva, *Russian Travelers to Iran in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries and Their Travelogues*, New York 2001, s. 91.

¹⁰³ Пор. Н.А. Ерофеев, *Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских (1825–1853 гг.)*, Москва 1982.

¹⁰⁴ Е.П. Ковалевский, *Странствователь по суше и морям*, т. I, Санкт-Петербург 1843, s. 3.

wydanie ukazało się dopiero kilkanaście lat po odbyciu przez autora podróży po Europie, Bielinski pisał z goryczą:

W Europie wydarzenie zmienia wydarzenie codziennie, a nie tylko corocznie. To, co stało się piętnaście lat temu, jest już starożytną historią. Od podróżnika oczekujemy relacji z tego, co zobaczył teraz, współcześnie, póki świeże jest zainteresowanie pobudzone w nas bieżącym wydarzeniem¹⁰⁵.

Po czwarte wreszcie, dokonując analizy podróżopisarstwa, natrafiamy na pewien paradoks wpisany w jego istotę. Otóż, pomimo wymogów stawianych przez krytykę oraz szczerych zapewne starań samych podróżopisarzy, ukie-runkowanych na obiektywne i zgodne z prawdą opisanie rzeczywistości, gatunek ten jest skrajnie subiektywny. Podkreśla to możliwość utożsamienia w większości przypadków narratora z autorem, z czym zaś związana jest indywidualność jego wrażeń, selektywność doboru faktów, podciąganie ich pod przyjętą przez niego tezę lub wyznawaną ideologię. Z subiektywizmu wynika zatem powierzchowność przedstawienia „obcego świata” oraz szczególnie skłonność podróżopisarstwa do (re)produktywności obrazów nie tylko Innego, ale także Swojego, gdyż skrajna nieobiektywność gatunku sprzyja kreśleniu obrazu zarówno opisywanych, jak też opisującego i jego środowiska. Słusznie pisze Aleksandr Strojew:

Retoryka gatunku zakłada dwa modele: „wszystko jest nie jak u nas” i „wszystko jest jak u nas”. Z reguły wykorzystuje się oba. Obcy kraj na przemian jawi się a to antyświatem (łaźnią), a to małym Paryżem (świeckim salonem). W pierwszym wypadku opowiadacz doszukuje się w wydarzeniach wypaczonej logiki, a w drugim odgrywa zwykle mu stereotypy zachowania¹⁰⁶.

5.2 UWARUNKOWANIA POSTRZEGANIA INDYWIDUALNEGO

Kontynuując wątek subiektywizmu, należy podkreślić, że pomimo ufności tradycyjnie pokładanej przez czytelników w sądach pisarza, będącego naocznym

¹⁰⁵ В.Г. Белинский, *Записки русского путешественника А. Глаголева*, [w:] Idem, *Полное собрание сочинений*, т. 9, Москва 1955, s. 275.

¹⁰⁶ А.Ф. Строев, *Россия глазами французов XVIII–начала XIX века*, [w:] „Логос” 1999, № 8, s. 20.

świadkiem opisanych wydarzeń, mówiąc o obrazach Innego, które zrodziły się na bazie osobistego doświadczenia, zawsze należy brać pod uwagę specyfikę ludzkiej percepcji. Składa się na nią przede wszystkim **wybiórczość**, gdyż nie jesteśmy w stanie przyswoić ogromnej ilości informacji, dlatego skupiamy się tylko na najbardziej wyrazistych momentach naszego doświadczenia¹⁰⁷.

Niezwykle istotny jest także fakt, że bardzo rzadka jest sytuacja, by podróżnik zawczasu nie wiedział nic o miejscu, do którego zmierza, gdyż wiedzę tę zwykle nabywa już w trakcie przygotowań do podróży i bierze ją ze sobą w drogę¹⁰⁸. Cel wędrówki sprowadza się zatem niejako – używając określenia Karla-Georga von Stackelberga – do „znalezienia potwierdzenia swoich stereotypów”¹⁰⁹. Konfrontacja oczekiwań podróżnika z obserwowanymi przez niego faktami dokonuje się drogą **społecznej atrybucji kazualnej**, dlatego, przykładowo, uważając Finów za małowównych, spotykając się z nimi osobiście, będzie doszukiwał się afirmacji tego stereotypu. Nie odnajdując potwierdzenia swoich oczekiwań, podróżnik fakt ten zignoruje lub jego świadomość nie odnotuje logicznej sprzeczności. Kiedy jednak faktycznie zetknie się z cechującym się małowownością Finem, wówczas tę jednostkową osobliwość podniesie do rangi etnicznej osobliwości i przypisze wszystkim przedstawicielom danej grupy.

Może intrygować, że pomimo przypisywania cech i zachowań „typowych” dla poszczególnych grup etnicznych, wielu podróżopisarzy rejestrowało i opisywało także liczne przypadki działań „nietypowych”, zwykle nie dostrzegali jednak w tym fackie sprzeczności. Przykładowo Galina Potapowa zauważa w swoim artykule poświęconym książce Nikołaja Grecza *Przejazd przez*

¹⁰⁷ Bardziej szczegółowo o psychologicznych, socjologicznych, a także fizjologicznych uwarunkowaniach procesu stereotypii: D. Piontek, *Stereotyp: geneza, cechy, funkcje*, [w:] *W kręgu mitów i stereotypów*, red. K. Borowczyk, P. Pawełczyk, Toruń 1993, s. 20–40.

¹⁰⁸ Już Wissarion Bielinski pisał słusznie: „Często podróżnicy szkodzą sobie i swoim książkom złym nawykiem widzenia w tym czy innym kraju nie tego, co w nim jest, lecz tego, co zawczasu, jeszcze w domu będąc, zdecydowali się w nim zobaczyć wskutek jednostronnych przekonań, zakorzenionych przesądów, czy jakichś zewnętrznych celów lub potencjalnych zysków. Nie ma nic gorszego od krzywych spojrzeń, nic bardziej niezdolnego niż wypaczone fakty”. – В.Г. Белинский, *Париж в 1838 и 1839 годах. Сочинение Владимира Строева*, [w:] Idem, *Полное собрание сочинений*, т. 6, Москва 1955, s. 59.

¹⁰⁹ K.G. Stackelberg, *Alle Kreter lügen: Vorurteile über Menschen und Völker*, Düsseldorf 1965, s. 121.

Francję, Niemcy i Szwajcarię w 1817 roku (Поездка по Франции, Германии и Швейцарии в 1817 году), że zdaniem autora, Rosjan, w przeciwieństwie do Europejczyków, charakteryzuje wrodzona przyjazność, dlatego cieszą się ich sympatią. Paradoksalnie, Grecz nie dostrzega jednak, iż w przeważającej większości opisanych przez siebie sytuacji, inicjatywa nawiązania z nim rozmowy wychodziła właśnie ze strony rzekomo nieprzyjaznych Europejczyków¹¹⁰.

Należy wreszcie podkreślić, że postrzeganie podróżników charakteryzuje zwykle **atrybucja etnocentryczna**, zatem pozytywne zachowanie własnej grupy i negatywne obcej tłumaczą dyspozycją ich przedstawicieli (atrybucja wewnętrzna), natomiast negatywne zachowanie swojej i pozytywne obcej – sytuacją, w jakiej się znaleźli (atrybucja zewnętrzna)¹¹¹.

Podróżopisarstwo rosyjskie dostarcza wielu dowodów podobnego rozumowania. Przykładowo Władimir Broniewski tłumaczył wspaniałe przyjęcie okazane jemu i innym rosyjskim oficerom w zamieszkałej przez Słowian wiosce na Węgrzech typową słowiańską gościnnością¹¹². Z kolei inny wojskowy, Grigorij Mielnikow, ze zdumieniem stwierdził, że powracając do Petersburga prawie nigdzie na terenie Rosji nie mógł liczyć na zwykłą miejscowej szlachcie gościnność i życzliwość, co „wydawało się niemożliwe”. Przyczyn tej sytuacji nie doszukiwał się jednak w ich naturze, lecz w czynnikach zewnętrznych:

[...] na usprawiedliwienie naszej arystokracji winienem powiedzieć, że pańskie domy znajdowały się tylko na nielicznych stacjach, jakie wybrano na miejsca naszych noclegów w Rosji. Możliwe jest również, że drogą, którą teraz pokonujemy (nazywaną tak w ogóle białoruską), przechodzi wiele jednostek wojskowych, dlatego częste podejmowanie przypadkowych gości może znacznie ciążyć zacnym gospodarzom¹¹³.

¹¹⁰ Zob. Г.Е. Потапова, *Россия и Запад в книге Н.И. Греча «Поездка по Франции, Германии и Швейцарии в 1817 году»*, [w:] *Карамзинские чтения*, т. 2, ред. С.М. Шаврыгин, Ульяновск 1998, s. 64.

¹¹¹ Zob. *Atrybucji teoria* [hasło], [w:] A.S. Reber, E.S. Reber, *Słownik psychologii*, Warszawa 2008, s. 68.

¹¹² Zob. В.Б. Броневский, *Путешествие от Триеста до Санкт-Петербурга в 1810 году*, т. 1, Москва 1828, s. 163–164.

¹¹³ Г.М. Мельников, *Дневные морские записки, веденные на корабле «Уриил» во время плавания его в Средиземном море с эскадрой под начальством вице-адмирала Д.Н. Сенявина состоявшего*, т. 2–3, Санкт-Петербург 1873, s. 664–665.

Interesujący przejaw charakteryzującego się atrybucją etnocentryczną postrzegania odnajdujemy także w zapiskach Pawła Swinjina, który sukcesy militarne Rosjan i Czarnogórców tłumaczył ich wrodzonymi walorami bojowymi, natomiast triumfy Francuzów w Dalmacji – wyłącznie przewagą liczebną¹¹⁴.

Należy wreszcie dodać, że podróżnicy, najczęściej z rozmysłem wędrujący śladami swoich poprzedników i dlatego zaznajomieni z ich pisemnymi relacjami¹¹⁵, byli przeważnie świadomi powierzchowności i stronniczości, a niekiedy wręcz fikcyjności przedstawień, jakie wyszły spod pióra innych autorów (tyczy się to zarówno auto-, jak też heteroobrazów). Chętnie zatem tropili i wytykali wszelkie nieścisłości, samemu zaś starając się dać jak najbardziej wiarygodne świadectwo, do czego zresztą zachęcała krytyka literacka¹¹⁶. Na podstawie bardzo dużej próby przeczytanych opisów podróży mogę jednak stwierdzić, że – co może zaskakiwać – przy całej łatwości wskazywania na niezgodność cudzych przedstawień z rzeczywistością, skrajnie rzadko zdarza się, ażeby podróżnik dopuszczał fikcyjność własnych. Przykład odmiennej sytuacji odnajdujemy u Broniewskiego, który w swoich uwagach o Turkach przynajmniej teoretycznie dopuszcza niesłuszność swoich sądów:

Nakreślenie sprawiedliwego obrazu Turków, ludu obcego nam w każdym aspekcie, jest zadaniem prawie niewykonalnym. Liczni podróżnicy, nieznający ich języka i mający w głowach wizje starożytnej Grecji, wszystko w nich potępiali [...]. Niektóre informacje, zgromadzone przeze mnie w trakcie służby na

¹¹⁴ Zob. П.П. Сви́нѣин, *Воспоминания на флоте Павла Сви́нѣина*, т. 1, Санкт-Петербург 1818, s. 170–200.

¹¹⁵ Z tradycji podróżopisarskiej wyłaniały się stopniowo mapy określonych tras, które należało pokonać, ażeby móc mienić się człowiekiem wykształconym, kulturalnym i bywałym w świecie. Na gruncie literatury rosyjskiej pierwszy taki schemat przedstawił w *Listach podróżnika rosyjskiego* (1791–1792) Nikołaj Karamzin, w których opisał swoją młodzieńczą wędrówkę po krajach Europy Zachodniej – Prusach, Saksonii, Szwajcarii, Francji i Anglii.

¹¹⁶ Nikołaj Czernyszewski przykładowo pisał z ironią: „Raczej nie poznał dogłębnie Francuzów ten, kto wie tylko, że Francuz to kpiarz i lekkoduch, że w Paryżu można szampańsko się bawić oraz że francuscy krawcy to dobrzy krawcy. Jeżeli jakiś podróżnik przekazałby nam tylko te prawdziwe i bezcenne obserwacje, to raczej nawet najmniej wymagający czytelnik stwierdziłby, że ten podróżnik nie powiedział zupełnie nic i napewniej niczego nie widział we Francji”. Zob. Н.Г. Чернышевский, *Италия. Письма из Венеции, Рима и Неаполя В.Д. Яковлева*, [w:] Idem, *Полное собрание сочинений*, т. 2, Москва 1949, s. 629.

morzach Śródziemnomorskim i Czarnym, kiedy Turcy byli przyjaciółmi, ale i wrogami naszymi, również mogą się okazać niewystarczające, lecz przynajmniej moje uwagi wolne będą od uprzedzeń i stronniczości.¹¹⁷

Podobnego przykładu dostarczają także zapiski innego wojskowego, księcia Pawła Gagarina, który był wręcz uderzająco świadom powierzchowności i niewiarygodności ocen podróżopisarzy, także własnych, nie narzucał ich więc nikomu i przestrzegał przed traktowaniem ich bezkrytycznie:

Gdym zbliżał się do Turku, dostrzegać zacząłem powabne niewiasty. Na tejże podstawie konkludować począłem, iż najlepszy w Finlandii lud zamieszkuje pobliza jej stolicy. Jest to równie słuszne zdanie, jak wiele innych przez wędrowców i poczynionych i przez nich za święte prawdy uznanych.¹¹⁸

Widzimy więc, że relacje „z pierwszej ręki” paradoksalnie najczęściej są odległe od rzeczywistości. Swoje rozważania w tym zakresie pragnę dopełnić niezwykle celnymi choć prozaicznymi spostrzeżeniami Anny Pawłowskiej¹¹⁹:

- Długość pobytu podróżnika w obcym kraju zwykle jest zbyt krótka, by zgłębić i zbadać cudzą kulturę i obyczaje,
- Turyści, biznesmeni i uczeni zwykle odwiedzają miasta stołeczne, a życie na prowincji pozostaje dla nich niezbadane,
- Na towarzystwo, w jakim obracają się za granicą obcokrajowcy, składają się przede wszystkim ich rodacy oraz miejscowa inteligencja, dobrze znająca języki obce, która w swojej istocie jest międzynarodowa,
- Podczas pobytu za granicą podróżnik zwykle nie pogrąża się w codzienną rzeczywistość odwiedzonego kraju, co jest niezbędne dla obiektywnej zrozumienia obyczajów jego mieszkańców. Znajomość z nim zazwyczaj zachodzi zza okien autobusów, hoteli, a także za pośrednictwem tłumaczy, przewodników itd.

¹¹⁷ В.Б. Броневский, *op. cit.*, s. 147.

¹¹⁸ [П.Г. Гагарин], *Тринадцать дней, или Финляндия*, Москва 1809, s. 43.

¹¹⁹ Zob. А.В. Павловская, *Стереотипы восприятия России и русских на Западе*, [w:] „Россия и Запад: диалог культур”, Москва 1994, s. 19–30.

6. ZNACZENIE

W świecie nowoczesnym – równocześnie integrującym się i znoszącym granice terytorialne, jak i w ramach kontrreakcji przejawiającym dążenia separatystyczne i wzmożone narastanie nastrojów nacjonalistycznych – podejmowana przez imagologię problematyka badawcza jawi się jako wyjątkowo aktualna. Współczesna imagologia dobrze się zatem rozwija, przede wszystkim w Holandii i Niemczech. Z dużą częstotliwością ukazują się monografie, których autorzy sięgają po jej rozwiązania; systematycznie o kolejne publikacje wzbogaca się amsterdamska seria wydawnicza *Studia Imagologica*, omawianej tematyce poświęcone jest także niemieckie czasopismo „Arcadia”, ukazujące się dwa razy w roku. Do najważniejszych postaci współczesnej imagologii należy zaliczyć wspomnianych już Joepa Leerssena i Daniela-Henri Pageauxa, ale także Walde-mara Zacharasiewicza.

Poprzez ustalanie różnych perspektyw w tekstach, poszukiwanie uprzedzeń, uświadamianie genezy i funkcji stereotypów, uczenie równoprawności odmiennych uwarunkowanych kulturowo sposobów widzenia świata, badania imagologiczne mają predyspozycje do odgrywania istotnej roli nie tylko na niwie naukowej, ale także ogólnoludzkiej. Marta Chaszczewicz-Rydel stwierdza z przekonaniem, że poprzez pojmowanie literatury jako jednej z kulturowych form sensoproduktywności, „badania te przyczyniły się do zrewidowania i polepszenia wielu trudnych relacji międzynarodowych (zwłaszcza rosyjsko-niemieckich, niemiecko-francuskich, niemiecko-żydowskich, niemiecko-polskich)”¹²⁰. Polska uczona cytuje też Manfreda Schmelinga, który podkreśla etyczny wymiar imagologii, rozumiany jako propagowanie humanistycznej empatii („wczucia się w inną kulturę”), będącej zdecydowanie wartością dodatnią, niezbędną nie tylko filologom, ale także przedstawicielom innych dyscyplin i dziedzin naukowych¹²¹. Również Hugo Dyserinck przypisuje imagologii ważną funkcję humanistyczną, rozumianą jako sprzyjanie wzajemnemu poznawaniu narodów w złożonej wielonarodowej przestrzeni europejskiej¹²².

¹²⁰ M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 47.

¹²¹ Zob. *Ibidem*.

¹²² Zob. H. Dyserinck, *Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur*, [w:] *Europa und das nationale Selbstverständnis*:

Ponadto, rozpatrując dane zagadnienie w znacznie większej skali, w obliczu kryzysu współczesnej kultury europejskiej, nieustannie znajdującej się w niebezpieczeństwie wciągnięcia w konflikty międzynarodowe i cywilizacyjne, zdecydowanie za wskazane należy uznać dążenie do integracji grup etnicznych Europy¹²³, budowania między nimi „mostów”, deideologizacji świadomości narodowej w celu rozwoju ogólnoeuropejskiej cywilizacji i zapewnienia jej harmonijnego istnienia. Środkiem ku temu może być między innymi imagologia.

Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts, red. H. Dyserinck, K.U. Syndram, Bonn 1988, s. 13.

¹²³ Chaszczewicz-Rydel przywołuje w swojej pracy celne stwierdzenie Pavla Sekeruša, według którego „współczesna imagologia jest antidotum na tak zwaną aktywną «politykę tożsamości», prowadzoną często przez poszczególne państwa narodowe w celu ugruntowania i ukierunkowania auto- i heteroobrazów” – M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 41.

ROZDZIAŁ II

ROSJA I FINLANDIA – HISTORIA W OBRAZACH

1. HISTORIA STOSUNKÓW ROSYJSKO-FIŃSKICH DO 1917 ROKU

1.1 SZWEDZKA PROWINCJA

Wspólne dzieje Rosjan i Finów sięgają zarania państwowości na Rusi, licząc ponad tysiąc lat¹. Zostały one zdeterminowane przez położenie geograficzne, gdyż przodkowie jednych i drugich zamieszkiwali obszary na wodnym szlaku handlowym prowadzącym „od Waregów do Greków”. Do powstania państwa ruskiego w IX wieku przyczynili się w dużej mierze skandynawscy wikingowie zwani właśnie Waregami², którzy już od początku stulecia penetrowali ów

¹ W języku rosyjskim funkcjonuje obszerna bibliografia historyczna poświęcona trójstronnym kontaktom rosyjsko-fińsko-szwedzkim, naświetlająca zarówno krótsze, jak i dłuższe okresy dziejów. Ograniczając spektrum uwagi tylko do pozycji książkowych, najnowszych oraz najbardziej wartościowych, należy wyróżnić między innymi następujące prace: A.C. Кан, *Швеция и Россия в прошлом и настоящем*, Москва 1999; Г.М. Коваленко, *Кандидат на престол. Из истории политических и культурных связей России и Швеции XI–XX веков*, Санкт-Петербург 1999; М. Клинге, *Имперская Финляндия*, Санкт-Петербург 2005; *Россия и Финляндия: проблемы взаимовосприятия. XVII–XX вв.*, ред. Л.П. Колодникова [et al.], Москва 2006; Г.М. Коваленко, *Русские и шведы от Рюрика до Ленина*, Москва 2010; Р. Луото, Х. Талвитие, П. Висури, *Русско-шведская война 1808–1809. Финляндия между Швецией и Россией*, Эспоо 2009; О. Юссилла, *Великое княжество Финляндское 1809–1917*, Хельсинки 2009. Wśród pozycji dostępnych w języku polskim warto zwrócić uwagę na: B. Szordykowska, *Finlandia w polityce caratu w latach 1899–1914. Problemy rusyfikacji i unifikacji*, Gdańsk 1994; O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *Historia polityczna Finlandii 1809–1999*, Kraków 2001; M. Klinge, *Fińska tradycja. Eseje o strukturach i tożsamości Północy*, Wrocław 2006.

² Powołuję się na teorię normańską pochodzenia państwa ruskiego, głoszącą, że zarówno ono, jak i dynastia Rurykowiczów, a nawet sama nazwa Rusi pochodzi od Waregów.

szlak oraz zakładali wzdłuż niego osady³. Z czasem głównymi ośrodkami na Rusi o znaczeniu handlowym i politycznym stały się: Kijów na południu oraz Nowogród Wielki na północy.

Najstarsze ruskie latopisy odnotowują liczne kontakty nowogrodzian z Czuzdą, jak nazywano na Rusi plemiona ugrofińskie oraz bałtyckie⁴. Około roku tysięcznego wiele regionów położonych na północ od Nowogrodu Wielkiego, a należących współcześnie do Finlandii, było od niego zależnych.

Nowogród Wielki umacniał swoją pozycję dzięki rozkwitowi handlu i rzemiosła, lecz wraz z jednoczeniem się i rośnięciem w siłę królestw skandynawskich nieunikniony stawał się konflikt o władanie nad Zatoką Fińską. W wyniku licznych starć jej południowe wybrzeża znalazły się w XIII wieku pod panowaniem Duńczyków oraz Niemców, a północne – Szwedów. Pomimo klęski w bitwie nad Newą w 1240 roku, Szwedzi podejmowali próby dalszej ekspansji na wschód. Walki ustały dopiero w 1323 roku, kiedy to między Szwecją i Republiką Nowogrodzką doszło do zawarcia pokoju w Nöteborgu (obecnie Szlisselburg), który potwierdził panowanie Szwedów nad większością Finlandii oraz ostatecznie przypieczętował tym samym jej wejście w krąg kultury chrześcijaństwa zachodniego, w ramach którego miała się od tej pory rozwijać⁵.

Zwolennicy teorii antynormańskiej uważają natomiast, że wpływ Skandynawów na powstanie państwowości na Rusi jest wyolbrzymiany. Intelektualny konflikt pomiędzy normanistami a antynormanistami nie ustał po dziś dzień. Jest on obecny także w dyskursie politycznym.

³ Współcześnie większość badaczy zgadza się ze skandynawską genezą Waregów, choć wcześniej funkcjonowały różne koncepcje, między innymi pruska i słowiańska (zwolennikiem tej ostatniej był Michaił Łomonosow). Z kolei Wasilij Tatiszczew umiejscawiał miejsce ich pochodzenia w Finlandii. Zob. В.Н. Татищев, *История Российской*, [w:] Idem, *Собрание сочинений*, т. 1, Москва 1994, s. 291.

⁴ Valentin Kiparsky pisze, że właśnie od słowa Czudź (чудь) pochodzą późniejsze rosyjskie określenia zamieszkujących w Petersburgu Estończyków i Finów – Czuchna (чухна) i Czuchoniec (чухонец). Zob. V. Kiparsky, *Norden i den ryska Skönlitteraturen*, Helsingfors 1947, s. 10.

⁵ Faktyczne włączenie terenów obecnej Finlandii do Szwecji nastąpiło już w połowie XII wieku. Znanie są legendy, według których plemiona fińskie miały tworzyć silną niezależną państwowość jeszcze przed najazdem Szwedów, lecz wersji tej nie potwierdzają żadne zachowane źródła. Wierzył w nią jednak między innymi Łomonosow, a za jego śladem – także Tatiszczew. Zob. М.В. Ломоносов, *Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года*, [w:] Idem, *Полное собрание сочинений*, т. 6, Москва–Ленинград 1952, s. 195–200; В.Н. Татищев, *op. cit.*, s. 291–292.

Trwająca od XIII wieku ekspansja terytorialna Państwa Moskiewskiego doprowadziła w 1478 roku do wchłonięcia przezeń Republiki Nowogrodzkiej. Zrzucenie jarzma mongolskiego dwa lata później zintensyfikowało wzrost jego potęgi, a w efekcie doprowadziło do kolejnych wojen ze Szwecją o dostęp do Morza Bałtyckiego. Za datę graniczną wieńczącą ten etap konfliktów należy uznać 1617 rok i zawarcie pokoju w Stołbowie, potwierdzającego *de facto* mocarstwową pozycję Szwecji oraz wyznaczającego kulminacyjny moment szwedzkiej ekspansji na wschodzie. Na jego mocy Szwedzi zatrzymywali zajęta w trakcie Wielkiej Smuty Ingrię, Rosjanie zaś zrzekali się pretensji do znajdujących się już pod szwedzkim panowaniem Inflant, Estonii i Karelii. Ustalona w ten sposób granica rosyjsko-szwedzka przetrwała bez zmian przez ponad sto lat.

Odwrócenie ról w stosunkach rosyjsko-szwedzkich przyniosła toczona za panowania Piotra I wielka wojna północna (1700–1721), znacząca z kolei zmierzch potęgi Szwecji i narodziny Imperium Rosyjskiego. Pomimo początkowych sukcesów szwedzkiego oręża, od momentu przytłaczającej klęski w bitwie pod Połtawą w 1709 roku Szwedzi zmuszeni byli do defensywy. W efekcie w 1713 roku wojska rosyjskie wkroczyły do Finlandii, którą okupowały przez kolejnych osiem lat⁶. Wielką wojnę północną zakończył zawarty w 1721 roku pokój w Uusikaupunki, na mocy którego Szwecja utraciła na rzecz Rosji Inflanty, Estonię, Ingrię, część Karelii, okręg wyborski (tzw. Stara Finlandia) oraz wyspy Dagö i Ozylię⁷.

Szwecja nie godziła się z zadaną jej przez Rosję klęską, dlatego w XVIII wieku jeszcze dwukrotnie próbowała odzyskać utracone tereny, jednak bezskutecznie. Podczas wojny lat 1741–1743 cała Finlandia ponownie znalazła się pod rosyjską okupacją⁸. Wówczas cesarzowa Elżbieta Piotrowna ogłosiła nawet manifest, w którym proponowała Finom niepodległość (pod rosyjską egidą) w zamian za złożenie broni i wycofanie się z wojny. Był to jednak najpewniej tylko gest propagandowy, do którego więcej nie wrócono; wśród samych Finów nie

⁶ Za sprawą spustoszeń dokonanych przez Rosjan podczas okupacji w latach 1713–1721 czas ten nazywa się w fińskiej historiografii okresem „wielkiego gniewu”. Por. np. М.М. Бородин, *История Финляндии. Время Петра Великого*, Санкт-Петербург 1910, s. 213–240.

⁷ Wytyczona na mocy pokoju w Uusikaupunki granica rosyjsko-szwedzka była w dużej mierze zbieżna z obecną granicą rosyjsko-fińską.

⁸ Rosyjską okupację w latach 1741–1743 w fińskiej historiografii nazywa się z kolei okresem „małego gniewu”.

spotkał się on z większym odzewem⁹. Konflikt zakończyło podpisanie traktatu pokojowego w Turku, który przesunął rosyjską granicę dalej na północ, kosztem szwedzkiej części Finlandii. Symbolicznym gestem ze strony Szwecji było rozpoczęcie w 1748 roku trwającej przeszło dwadzieścia lat budowy potężnej twierdzy Suomenlinna, broniącej dostępu do Helsinek od strony morza, będącej – jak pisze Matti Klinge – wyrazem pogodzenia się z utratą dawnej mocarstwowej pozycji i znajdowaniem się od tej pory tylko w defensywie¹⁰.

Kolejna wojna rosyjsko-szwedzka toczyła się w latach 1788–1790 i choć Szwecja była do niej przygotowana znacznie lepiej niż do poprzedniej, to jednak ponoszone przez nią porażki sprawiły, że fińscy oficerowie zaczęli utwierdzać się w przekonaniu o niezdolności Szwedów do bronięcia swojej wschodniej prowincji, co przejawiało się w zawiązaniu oficerskiego sprzysiężenia z An-jala. Wojskowi zamierzali niezależnie od szwedzkiego króla Gustawa III Wazy zawrzeć pokój z Rosją, a w wariantcie najbardziej radykalnym, za którym opowiadali się jednak tylko nieliczni spiskowcy – utworzyć niepodległą Finlandię pod egidą rosyjską, na co gotowa była się zgodzić Katarzyna II¹¹. Ostatecznie jednak zbuntowani oficerowie musieli ukorzyć się przed królem, Szwecja zaś stawiała Rosji odpór, zadając jej klęskę w drugiej bitwie morskiej na wodach Svensskundu¹², dzięki czemu wojna zakończyła się zachowaniem *status quo*, co w obliczu realnego zagrożenia utraty niepodległości było znaczącym sukcesem szwedzkiego króla.

1.2 PRZYŁĄCZENIE FINLANDII DO ROSJI

Wybitny fiński pisarz Zacharias Topelius, postawiwszy w swoim wygłoszonym w 1843 roku odczycie pytanie, czy naród fiński posiada historię (*Äger Finska folket en historie?*), udzielił odpowiedzi przeczącej, argumentując w herderowskim stylu, że przed 1809 rokiem Finlandia nie miała politycznego bytu, sa-

⁹ Zob. P. Лыото, X. Талвители, П. Висури, *op. cit.*, s. 14.

¹⁰ Zob. M. Klinge, *Fińska tradycja...*, s. 14.

¹¹ Zob. P. Лыото, X. Талвители, П. Висури, *op. cit.*, s. 30–31.

¹² Maryniści uważają tę bitwę za największe starcie stoczone na Morzu Bałtyckim. W jej toku zatopione zostały 53 rosyjskie jednostki, a dodatkowo w ręce szwedzkie wpadło kolejnych 34. Ponadto po stronie rosyjskiej poległo około 3000 marynarzy, a do niewoli dostało się 7000. W porównaniu z rosyjskimi, straty szwedzkie były nieporównywalnie mniejsze – wyniosły 4 jednostki i około 300 osób. Zob. J. Gozdawa-Gołębiowski, *Wojny morskie 1775–1851*, Warszawa 2001, s. 180.

mi zaś Finowie nie posiadali samodzielności, nic nie wyróżniało ich spośród innych narodów, nie mogli zatem być traktowani jako podmiot historyczny i posiadać tym samym własnej historii. Istotnie, wielu badaczy zgodnie twierdzi, że najważniejszą datą w dziejach Finlandii jest rok 1809 i jej włączenie do Imperium Rosyjskiego¹³.

Księstwo, a od 1581 roku Wielkie Księstwo Finlandii, stanowiło od XII wieku integralną część królestwa Szwecji. Pierwotnie zwane Österlandem¹⁴, czyli Krajem Wschodnim, nie wyróżniało się na tle innych szwedzkich prowincji statusem prawnym, lecz jedynie językiem, który jednak już w XVI wieku przestał być używany przez lokalną szlachtę i mieszczan. Fińskim nadal posługiwali się chłopci oraz duchowieństwo, zgodnie z nauczaniem Marcina Lutra głosząc ewangelię w języku ludu, a poniekąd w związku z tym, dbając o szerzenie piśmiennictwa wśród chłopów¹⁵. W XVII wieku fiński stał się jednym z oficjalnych języków Królestwa Trzech Koron, co wiązało się z obowiązkiem drukowania w nim królewskich dekretów. Znaczenia nabrał on jednak dopiero w XIX wieku pod panowaniem rosyjskim¹⁶.

Finlandia została włączona do Imperium Rosyjskiego w wyniku ostatniej wojny rosyjsko-szwedzkiej, stoczonej w latach 1808–1809. Był to efekt konsekwentnie uprawianej od 1712 roku przez Rosję polityki, mającej na celu oddalenie zachodniej granicy państwa od stołecznego Petersburga i zabezpieczenie go od strony morza poprzez opanowanie Zatoki Fińskiej. Ten *de facto* rozbiór Szwecji dokonał się niejako z inicjatywy i za akceptacją Napoleona. W trakcie rozmów pokojowych w 1807 roku w Tylży wymusił on na Aleksandrze I wojnę ze Szwecją, nie zgadzającą się na dołączenie do koalicji przeciwko Anglii, w zamian za przyzwolenie na ewentualne przesunięcie rosyjskich granic na zachód.

¹³ Zob. B. Mrozewicz, *Obrachunek z mitem Fina w twórczości Väinö Linny i Paavo Rintali*, Poznań 2004, s. 18.

¹⁴ Szczegółowo o pochodzeniu toponimu Finlandia: A.B. Толстиков, *Финская земля и Финляндия в русских источниках XVI – начала XVIII вв.*, [w:] *Финляндия и Россия: образы общего прошлого*, red. И.Р. Такала, А.В. Толстиков, Петрозаводск 2014, s. 148–175.

¹⁵ Król Gustaw I Waza wprowadził w Szwecji nauczanie luterzańskie w 1524 roku. Fińskie tłumaczenie *Nowego Testamentu* ukazało się już w 1548 roku, a pierwsze kompletne tłumaczenie *Biblii* – w 1642 roku.

¹⁶ Szczegółowo u: M. Klinge, *Fińska tradycja...*, s. 195–228.

Do wybuchu wojny doszło w styczniu 1808 roku Wojska rosyjskie w błyskawicznym tempie i bez większego oporu zajęły większość, a do końca roku – całość terytorium Finlandii¹⁷. Dostrzegając niezdolność Szwedów do obrony swojej wschodniej prowincji, jesienią 1808 roku Finowie skierowali do Petersburga delegację czterech stanów na czele z Carlem Erikiem Mannerheimem¹⁸, która miała na celu uzyskanie od Aleksandra I przychylnych decyzji dotyczących ich kraju, co też się powiodło¹⁹. Cesarz potwierdził decyzję o zwołaniu sejmiku w Porvoo, do czego doszło z końcem marca 1809 roku²⁰. Wówczas Aleksander I proklamował powstanie autonomicznego Wielkiego Księstwa Finlandii w ramach Imperium Rosyjskiego, przyjął hołd jako jego nowy władca, a także potwierdził zachowanie dotychczasowej formy rządów, religii, prawa, przywilejów i obyczajów²¹. Dokonał również gestu symbolicznego: w swojej uroczystej mowie zaliczył Finów w poczet narodów.

Początkiem 1809 roku sytuacja Finlandii *de jure* była kuriozalna: została włączona do Rosji, lecz oficjalnie wciąż należała do Szwecji. Kończący wojnę pokój zawarto we wrześniu w Haminie. Szwedzi godzili się na utworzenie au-

¹⁷ W trakcie wojny lat 1808–1809 Szwedzi wykorzystywali taktykę spalonej ziemi. Ich strategia zakładała długotrwały odwrót na północ i unikanie walk, przy jednoczesnym niszczeniu dróg i zapasów, co miało wycieńczyć i osłabić podążających za nimi Rosjan; oczekiwano też na wsparcie wojskowe ze strony Anglii. Obrona szwedzka skupiała się z kolei w potężnych twierdzeniach Suomenlinna i Svartholm. Strategia mogła być użyteczna (skądinąd przyniosła ona Rosjanom zwycięstwo w wojnie z Napoleonem w 1812 roku), lecz szwedzkie dowództwo popełniło błąd, nie biorąc pod uwagę nastrojów panujących wśród mieszkańców Finlandii. Nie rozumieli oni niepodejmowania przez żołnierzy walki, zarzucali wojskowemu tchórzostwo, a królowi – obojętność wobec losu swoich fińskich poddanych.

¹⁸ Zbieżność nazwisk z fińskim bohaterem narodowym, Carlem Gustafem Mannerheimem, nie jest przypadkowa. Carl Erik był jego pradziadkiem.

¹⁹ Delegację tworzyły dwadzieścia dwie osoby: po czterech przedstawicieli szlachty i duchowieństwa, siedmiu – mieszczan i pięciu – chłopów.

²⁰ Wśród historyków trwa spór o to, czy aby na pewno był to w istocie sejm. Osmo Jussila argumentuje przykładowo, że ponieważ w 1809 roku Finlandia nie była niepodległym krajem, nie mogła zatem zwołać sejmiku (szw. *riksdag*), a co najwyżej sejm krajowy (szw. *landtag*). Zob. P. Лыото, X. Талвитие, П. Висури, *op. cit.*, s. 151–152.

²¹ Fińscy badacze Reima Luoto, Heikki Talvitie i Pekka Visuri zwracają uwagę na niejasność określenia „dawne (szwedzkie) prawa” (*коренные законы и права*), użytego w manifestie Aleksandra I. Rozumiano je raczej symboliczne, jako dawny porządek, gdyż przykładowo, zgodnie z literą prawa, rosyjski cesarz, będąc wielkim księciem Finlandii, był zarazem głową fińskiego kościoła luterańskiego, mimo różnicy konfesyjnej. Zob. Ibidem, s. 152.

tonomicznego Wielkiego Księstwa Finlandii w ramach Imperium Rosyjskiego i zrzekali się wszelkich pretensji do tych ziem oraz ich mieszkańców w zamian za uzyskanie od Aleksandra I gwarancji zachowania tam dotychczasowego porządku prawnego, obyczajowego i religijnego.

1.3 AUTONOMICZNE WIELKIE KSIĘSTWO FINLANDII

Finlandia była częścią Imperium Rosyjskiego przez nieco ponad sto lat (1809–1917). Na stosunki fińsko-rosyjskie w tym czasie w dużej mierze miały wpływ ogromne różnice między oboma sąsiadami, istniejące na tle językowym, kulturalnym, religijnym, ustrojowym, czy wreszcie geopolitycznym. Kontrastów można naliczyć znacznie więcej niż podobieństw. Uzasadnione jest przypuszczenie, że owa „obcość” i „inność” Finlandii w dużej mierze zaważyła na tym, że Rosjanie osiedlali się na jej terytorium niezwykle rzadko, przez co Finowie nieczęsto mieli z nimi kontakt i żyli zasadniczo w izolacji od nich²².

Wchodząc w skład Imperium Rosyjskiego, Wielkie Księstwo Finlandii stanowiło, dzięki szerokiej autonomii, niejako państwo w państwie. Posiadało swoją własną konstytucję (uchwaloną w 1772 roku), rząd, system prawodawczy²³ i było oddzielone od reszty kraju granicą celną, z czego czerpało znaczne korzyści ekonomiczne. Za panowania Aleksandra II doczekało się ponadto powołania własnej armii, waluty (marki fińskiej) oraz systemu pocztowego, a także nadania fińskiemu statusu języka urzędowego. Jedynym rosyjskim urzędnikiem mającym pełnomocnictwa na terytorium autonomii był generał-gubernator, mianowany osobiście i odpowiadający wyłącznie przed samym cesarzem. W Peters-

²² Wedle statystyk, w chwili wybuchu I wojny światowej, ponad sto lat po przyłączeniu do Imperium Rosyjskiego, Wielkie Księstwo Finlandii zamieszkiwało – nie licząc stacjonujących na jego terytorium wojskowych – zaledwie 5939 Rosjan, co stanowiło 0.22% liczby wszystkich mieszkańców, wynoszącej 2.655.900. Byli oni przede wszystkim kupcami, mieszkali zaś głównie w miastach Starej Finlandii, z oddalonym o 130 kilometrów od Petersburga Wyborgiem na czele. Zob. Н.В. Кривцов, *Русская Финляндия*, Москва 2009, s. 12.

²³ Kolejny po 1809 roku sejm planowano zwołać w 1819 roku, lecz uniemożliwiła to napięta sytuacja międzynarodowa, dlatego doszło do tego dopiero w 1863 roku. Jak jednak pisze Matti Klinge, w Finlandii tak rzadkie zwoływanie sejmu nie wzbudzało niepokoju, gdyż w podobnej sytuacji funkcję organu ustawodawczego pełnił organ wykonawczy – Senat. Ponadto życie polityczne w Wielkim Księstwie nie było jeszcze na tyle rozwinięte, a jego mieszkańcy – gotowi, by uczestniczyć w regularnych obradach, dyskusjach i planowaniu reform, które zresztą w Rosji wprowadzano odgórnie, a nie oddolnie. Zob. M. Klinge, *Fińska tradycja...*, s. 70.

burgu funkcjonował natomiast odrębny Sekretariat Stanu ds. Fińskich. Matti Klinge słusznie zwraca uwagę, że zachowanie przez Rosję po aneksji nowych ziem panującego na nich porządku administracyjnego i politycznego nie stanowiło sytuacji rzadkiej, lecz Finlandia była istotnie jedynym krajem, który pod rządami rosyjskimi swój porządek społeczno-prawny nie tylko zachował, lecz wręcz rozwinął²⁴.

Dla Rosjan Finlandia od początku XVIII wieku miała zasadnicze znaczenie militarne z uwagi na bliskość Petersburga oraz konieczność panowania nad Zatoką Fińską²⁵. Aleksandrowi I zależało na zaskarbieńiu sobie, na wypadek wojny, lojalności mieszkańców tej północnej prowincji, dlatego jego polityka od samego początku miała na celu ich obłaskawienie. Po pełnym wojen XVIII wieku i dwukrotnej okupacji, Rosja mogła kojarzyć się Finom negatywnie. Pastor Carl Johan Holm, weteran wojny lat 1808–1809, twierdził wręcz, że w niektórych prowincjach Finlandii nienawiść do Rosjan „wysysało się wraz z mlekiem matki”²⁶. Z pewnością było to jednak zbyt uogólnienie, dotyczące głównie prostego ludu, który najbardziej cierpiał podczas konfliktów zbrojnych, a w obawie przed wprowadzeniem pańszczyzny samowolnie organizował się w oddziały partyzanckie walczące z Rosjanami. Fińskie duchowieństwo z kolei lękało się przymusowego nawracania na prawosławie. Tymczasem mieszczaństwo i szlachta (podobnie jak rosyjska – kosmopolityczna i francuskojęzyczna) gotowi byli współpracować z Rosjanami. Liczne gwarancje złożone przez Aleksandra I (między innymi nie wprowadzenia pańszczyzny oraz zachowania dotychczasowej pozycji kościoła luterńskiego), nadane przywileje oraz wykonane gesty dobrej woli (jak przyłączenie w 1812 roku do Wielkiego Księstwa tzw. Starej Finlandii) zapewniły lojalność Finów i doprowadziły wręcz do zrodzenia się wśród nich kultu Aleksandra I²⁷.

Wydarzenia burzliwego XIX wieku stwarzały Finom okazje do udowodnienia swojego oddania caratowi. Rosja w tym czasie toczyła liczne wojny, podczas których Finlandia manifestowała swoje poparcie dla Imperium oraz je-

²⁴ Zob. M. Klinge, *Fińska tradycja...*, s. 137.

²⁵ Po ten sam argument sięgali Sowieci, domagając się w 1939 roku od Finlandii przesunięcia jej granic na zachód dla lepszego zabezpieczenia Leningradu. Odmowa Finów skutkowałą wybuchem wojny zimowej (1939–1940).

²⁶ C.J. Holm, *Anteckningar öfver fälttågen emot Ryssland åren 1808 och 1809*, Stockholm 1836, s. 3.

²⁷ Zob. M. Клиnge, *На чужбине и дома*, Санкт-Петербург 2005, s. 189–190.

go polityki zagranicznej. Co więcej, większość rosyjskich cesarzy panujących w XIX wieku – Aleksandra I, Aleksandra II i nawet Aleksandra III – darzono w Wielkim Księstwie uwielbieniem, o czym świadczy chociażby powszechność nadawania dzieciom imienia Aleksanteri. Finowie cieszyli się przy cesarskim dworze dobrą opinią i długo nie dawali powodów do jej rewizji.

Nie bez znaczenia była wyjątkowość fińskiego ruchu narodowego, który nie miał charakteru rewolucyjnego ani antypaństwowego, wręcz przeciwnie, podkreślał wagę dobrych stosunków z Rosją. W sposób zrozumiały cieszył się więc poparciem rosyjskich władz. Mottem tzw. ruchu fennomanów, dążącego do promowania fińskiego języka i kultury, była fraza przypisywana historykowi Adolfowi Ivarowi Arwidssonowi: „Nie jesteśmy już Szwedami, Rosjanami być nie możemy, bądźmy więc Finami” (*Svenskar äro vi icke mera, ryssar kunna vi icke bli, därför måste vi vara finnar*). Idealnie korespondowała ona z rosyjską polityką wypierania szwedzkich wpływów z Finlandii²⁸, które, zwłaszcza na początku XIX wieku, wciąż były bardzo silne i potencjalnie groźne, mimo obrania przez Szwecję zdecydowanie prozachodniego kursu, czego najlepszym wyrazem było zawarcie unii personalnej z Norwegią w 1814 roku. Tak rozumiany fiński patriotyzm miał wiele wspólnego z interesem państwa rosyjskiego, mógł zatem liczyć na pełną aprobatę jego władz.

Rosja ceniła lojalność Wielkiego Księstwa Finlandii, czemu wielokrotnie dawała wyraz. Aleksander I zapoczątkował tradycję, według której wszyscy cesarze wstępując na tron przyrzekali szanować fińską autonomię. Mimo że sporadycznie dochodziło do łamania jej praw, co podkreślają niektórzy fińscy historycy²⁹, to jednak do czasu polityka carska nie stanowiła przeszkody na drodze do umacniania się niezależności Finlandii. Nawet za panowania rządzącego żelazną ręką Mikołaja I Wielkie Księstwo zachowywało swój wyjątko-

²⁸ W tym samym kluczu Osmo Jussila interpretuje przeniesienie stolicy Wielkiego Księstwa Finlandii w 1812 roku z jego największego miasta, Turku, do prowincjonalnych i zupełnie nieprzystosowanych do pełnienia tej funkcji Helsinek, położonych bliżej Petersburga, a dalej – zarówno geograficznie, jak i przede wszystkim duchowo – od Szwecji. Nową stolicę trzeba było zbudować niemal od podstaw. Jej centrum zaprojektowano jako „miniaturowy Petersburg”. Ciekawym zbiegiem okoliczności działo się to dokładnie sto lat po przeniesieniu stolicy Rosji z Moskwy do Petersburga. Zob. O. Юссила, *op. cit.*, s. 147.

²⁹ Por. np. K. Korhonen, *Autonomous Finland in the Political Thought of Nineteenth Century Russia*, Turku 1967.

wy status. Swoim politycznym doradcom, sugerującym ograniczenie fińskich przywilejów, cesarz zwykł odpowiadać: „Zostawcie Finów w spokoju. Jest to jedyna prowincja w moim królestwie, która nie przysporzyła mi nawet chwili troski lub niezadowolenia przez całe moje panowanie”³⁰. Do dalszego umocnienia autonomii Finlandii doszło w wyniku wielkich liberalnych reform Aleksandra II, przeprowadzonych w latach 60. i 70. XIX wieku. Wówczas to wprowadzono do obiegu fińską jednostkę monetarną (markę), powołano armię oraz zaczęto regularnie, co pięć lat, zwoływać sejmy. Z kolei za panowania Aleksandra III przerwę skrócono do trzech lat.

Harmonijne istnienie Wielkiego Księstwa Finlandii w ramach Imperium Rosyjskiego trwało aż do końca XIX wieku. W tym czasie cieszyło się ono najdłuższym okresem pokoju w swojej historii. Fińscy żołnierze brali udział w rosyjskich wojnach, te jednak toczyły się poza ich ziemiami ojczystymi. Dzięki swojemu autonomicznemu statusowi, w drugiej połowie stulecia Finlandia osiągnęła wysoki poziom rozwoju gospodarczego i społecznego. Kształtowała się także fińska tożsamość narodowa.

Sukcesy Finów w umacnianiu autonomicznego statusu Wielkiego Księstwa, wzrost ich świadomości narodowej, a także – dobrobytu, pod koniec XIX wieku zaczęły być wśród rosnącego coraz bardziej w siłę rosyjskiego stronnictwa narodowo-konserwatywnego postrzegane niejako w kategoriach rzuconego mu wyzwania. Rosyjska prawica upatrywała w fińskiej autonomii zagrożenia dla jedności Imperium, a w działaniach Finów – przejawów separatyzmu. Wskutek tego w ostatnich dwóch dekadach XIX wieku zwiększała się polityczna presja wywierana na Wielkie Księstwo Finlandii. Podejmowano też konkretne decyzje, mające na celu ograniczenie jego uprzywilejowanego statusu.

Należy podkreślić, że nie tylko obawa przed utratą Finlandii, ale również szereg obiektywnych czynników był przyczyną tego, że narodowo-konserwatywne kręgi polityczne Rosji czynnie agitowały za zniesieniem fińskich przywilejów. Otóż pod koniec XIX wieku sytuacja geopolityczna w Europie uległa zaognieniu, co owocowało łączeniem się mocarstw w wielkie sojusze zbrojne. Władze rosyjskie zaczęły obawiać się groźby agresji ze strony Niemiec, a w sytuacji zbliżającego się konfliktu zbrojnego usprawiedliwione było obranie w polityce wewnętrznej kursu na centralizację państwa („jednolitego i niepodzielne-

³⁰ O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 32–33.

go”, jak głosiła jedna z wiodących zasad rosyjskiej polityki imperialnej)). W tych okolicznościach demonstrowana tradycyjnie przez Finów lojalność monarsze przedstawiała rosyjskim władzom wystarczać. Co więcej, w ostatniej dekadzie XIX wieku sytuacja wewnętrzna także w samej Rosji uległa pogorszeniu; doszło do szeregu demonstracji, strajków i zamieszek. W tak niespokojnej atmosferze władze zaczęły się obawiać, że uprzywilejowany status Wielkiego Księstwa Finlandii nakłoni inne prowincje do żądania autonomii i w efekcie do federalizacji państwa. Należało go więc czym prędzej znieść³¹.

Rozpoczęta pod koniec XIX wieku rusyfikacja Finlandii bardzo szybko i trwale zepsuła relacje Finów i Rosjan. Ogromne poruszenie spowodowała publikacja w 1899 roku manifestu lutowego, z treści którego wynikało, że prawa o znaczeniu ogólnopaństwowym, dotyczące zatem także Wielkiego Księstwa, będą ustanawiane odgórnie przez rosyjskie organy władzy. Fiński sejm mógł tylko wyrażać opinie, lecz nie posiadał prawa weta. Finowie uznali manifest lutowy za złamanie potwierdzonych przez Mikołaja II praw fińskich. Jako sprzeciw wystosowano obszerny list obywatelski, pod którym podpisało się pół miliona Finów. Do Petersburga dostarczyło go liczne poselstwo, cesarz jednak nie przyjął reprezentantów Finlandii. Jak zauważa Osmo Jussila, „manifest lutowy, a zwłaszcza uchwalona po nim ustawa o obowiązku służby wojskowej, zerwały istniejącą od 1809 roku silną więź lojalności, łączącą cara, naród i władze fińskie”³².

Uosobieniem rusyfikacji Finlandii był mianowany w 1898 roku generał-gubernatorem Nikołaj Bobrikow. W 1903 roku uzyskał on dyktatorskie pełnomoc-

³¹ Obrazowo przedstawił ten punkt widzenia Nikołaj Kamiński: „A jaka będzie sytuacja Rosji w sferze obrony, jeżeli cały zachód, graniczący z Europą pas imperium, kluczowy dla obrony ojczyzny, przekształci się w szereg samodzielnych państw, powiązanych z Rosją jedynie osobą wspólnego Monarchy? Na długości 6000 wiorst europejskiej granicy tylko między zachodnim Bugiem i Dniestrem mieszka rdzennie rosyjska ludność, a pozostała to cudzoziemcy. Co jeśli w ślad za «Państwem Finlandzkim» narodzą się księstwa Estońskie i Liwońskie, «Królestwo» Polskie, «Hetmanat» Ukraiński itd. z własną walutą, clami, pocztą, ze swoimi sejmami, finansami, rządem, językiem urzędowym? A może nawet jacyś potomkowie Drewlan, Białorusini, zapragną odbudować swoje państwo i odrodzą z popiołów dawny Iskorosten? W jakiej sytuacji będzie wówczas obrona Rosji przez wrogiem zewnętrznym?”. Zob. Н. Каменский, *Современное положение Финляндии с точки зрения обороны государства*, Санкт-Петербург 1908, s. 62.

³² O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 83.

nictwa, aby wypełnić program zbliżenia fińskiej prowincji z Imperium Rosyjskim. Konkretny plan realizacji tego zadania Bobrikow opracował samodzielnie, zebrawszy wszystkie żądania, które już wcześniej zgłaszały stronnictwa narodowo-konserwatywne³³. Między innymi zlikwidowano wojsko fińskie, w senacie i administracji Wielkiego Księstwa język rosyjski zastąpił fiński i szwedzki, w placówkach edukacyjnych zwiększono liczbę godzin nauki rosyjskiego, dopuszczono do służby cywilnej nieznających fińskiego Rosjan³⁴, w prasie wzmożła się cenzura. Był to dopiero początek procesu, gdyż – niezrealizowane – plany Bobrikowa obejmowały pełną językową i kulturową rusyfikację Finów³⁵. Generał-gubernator próbował zwalczyć stawiany mu opór represjami i naciskiem prawnym, lecz doprowadziły one tylko do zaostrzenia sytuacji, czego kulminacją był, skutecznie przeprowadzony przez fińskiego nacjonalistę Eugena Schaumana w 1904 roku, zamach na Bobrikowa. Uprawianą przez siebie polityką generał-gubernator, zamiast doprowadzić do zbliżenia Rosji i Finlandii, jeszcze bardziej je od siebie zdystansował³⁶. Równocześnie doszło do zmobilizowania samych Finów, którzy zjednoczyli się w obronie swojej państwowości. Przewrotnie skomentował tę sytuację pisarz Johan Jacob (Jac.) Ahrenberg. Ahrenberg, który stwierdził, że „dopiero kolej żelazna i Bobrikow stworzyli jednorodną Finlandię – kolej pod względem gospodarczym, a Bobrikow politycznym”³⁷.

Zabójstwo Bobrikowa nie oznaczało końca rusyfikacji. Dopiero rewolucja 1905 roku czasowo odwróciła władze cesarskie od realizacji swoich zamiarów. Pod jej wpływem Mikołaj II przywrócił system prawny Finlandii, którego dzia-

³³ Korespondencja między Mikołajem II a Nikołajem Bobrikowem, do której dotarła Irina Nowikowa, pokazuje, że cesarz w pełni popierał pomysły generał-gubernatora i żałował tylko, że podobnych działań nie podjęto wcześniej. Zob. И.Н. Новикова, *op. cit.*, s. 194.

³⁴ Już od lat 40. XIX wieku wszyscy kandydaci do służby cywilnej w Wielkim Księstwie Finlandii musieli legitymować się świadectwem ukończenia kursu języka fińskiego, mimo że status języka urzędowego uzyskał on dopiero w 1882 roku.

³⁵ Szczegółowo o rządach Nikołaja Bobrikowa w Wielkim Księstwie Finlandii: Т. Полвинен, *Держава и окраина. Н.Н. Бобриков – генерал-губернатор Финляндии 1898–1904 гг.*, Санкт-Петербург 1997.

³⁶ Okres „bobrikowszczyzny” długotrwale zaważył na stosunkach rosyjsko-fińskich. Jak pisze Tuomo Polvinen: „[...] wyobrażenia o Rosji i Rosjanach u pokoleń Finów, którzy weszli w dorosłość na początku stulecia i później, uformowały się przede wszystkim pod wpływem doświadczeń z czasów «bobrikowszczyzny», które w dużej mierze przesłoniły te pozytywne momenty z wieku XIX”. Zob. Т. Полвинен, *op. cit.*, s. 258.

³⁷ O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 82.

łałność zatrzymał w 1899 roku manifest lutowy. Wielkie Księstwo otrzymało nowy, regularnie zwoływany sejm, a fińskie kobiety, jako pierwsze w Europie, a trzecie na świecie uzyskały prawa wyborcze³⁸.

Tak zwany drugi okres ucisku nastąpił podczas pełnienia funkcji premiera przez Piotra Stołypina (w latach 1906–1911). Pod koniec swoich rządów ze szczególną determinacją wprowadzał on program likwidacji autonomii Wielkiego Księstwa Finlandii. Doprowadził między innymi do pozbawienia fińskiego sejmu funkcji prawodawczej w zakresie poczty, telegrafu, kolei żelaznej i edukacji, potem zaś – do zrównania w prawach z Finami zamieszkujących Wielkie Księstwo Rosjan.

Po wybuchu w 1914 roku I wojny światowej władze rosyjskie wprowadziły w Wielkim Księstwie Finlandii stan wojenny. Sprawujący wówczas urząd generał-gubernatora Franz Albert Seyn uzyskał wyjątkowe pełnomocnictwa, pozwalające na zakazywanie strajków i demonstracji, a nawet zsyłanie winnych burzenia spokoju państwowego na Syberię. Fińscy żołnierze trafili na front, a na wszystkich mieszkańców Wielkiego Księstwa nałożono dodatkowe podatki na potrzeby wojenne.

Zapoczątkowany pod koniec XIX wieku ucisk zakończył się dopiero po rewolucji październikowej i uzyskaniu przez Finlandię niepodległości 6 grudnia 1917 roku. Do tej pory obraz Rosjan w oczach Finów zmienił się drastycznie. O ile przed nastaniem rządów Bobrikowa stosunki rosyjsko-fińskie można było scharakteryzować jako dobre, a nawet przyjazne, to polityka rusyfikacji doprowadziła do gwałtownego szerzenia się w Finlandii rusofobii, której kulminacja nastąpiła w latach 20. XX wieku, po wybuchu w 1918 roku fińskiej wojny domowej³⁹. Kolejną ciężką próbą dla stosunków rosyjsko-fińskich była II wojna światowa, lecz jest to okres wykraczający daleko poza ramy czasowe określone na potrzeby niniejszej monografii.

³⁸ Wcześniej prawa wyborcze kobiety uzyskały tylko w Nowej Zelandii (1893) i Australii (1902).

³⁹ Szczegółowo o fińskiej rusofobii: О. Каремаа, *От морального возмущения до национальной программы*, [w:] *Два лика России*, ред. Т. Вихавайнен, Санкт-Петербург 2007, s. 193–216; M. Klinge, *Fińska tradycja...*, s. 311–345.

2. AUTOOBRAZ FINA W XIX WIEKU

2.1 NATURA I UBÓSTWO

Fiński badacz Pasi Saukkonen słusznie zwraca uwagę na to, że autoobraz Fina nie jest *sensu stricto* „obrazem samego siebie”, lecz pochodną wyidealizowanego obrazu literackiego (kraju, jego krajobrazu i mieszkańców), wykreowanego pierwotnie przez dziewiętnastowiecznych intelektualistów w celu przekonania szwedzkojęzycznych elit, dla których etniczna samoidentyfikacja z Finami bynajmniej nie była oczywista, że w tym prostym, chłopskim, głównie fińskojęzycznym ludzie tkwi ogromny potencjał i zasoby kulturowe⁴⁰. Próżno zatem szukać w tym obrazie jakichkolwiek rysów negatywnych. W swojej istocie jest on bowiem wyidealizowaną literacką projekcją wzorców postaw, jakie należy realizować w codziennym życiu.

Korzeni obrazu należy szukać w fińskim eposie narodowym, *Kalevali*, stanowiącym kompilację pieśni ludowych i legend zebranych, opracowanych i wydanych w 1835 roku przez poetę Eliasa Lönnrota⁴¹. Ów „głos z przeszłości”, będący podstawą tożsamości fińskiej, przekazuje współczesnym Finom w swoim przesłaniu etos pracy oraz prezentuje codzienne heroiczne zmagania człowieka z otaczającą go surową przyrodą. Uważana za odbicie „fińskiej duszy”, *Kalevala* uczy – na przykładzie pozytywnych postaw bohaterów – pracowitości, uczciwości, bohaterstwa i wytrwałości w dążeniu do osiągnięcia wytoczonego celu. Pokazuje ponad wszelką wątpliwość, że Finowie mają powody do dumy ze swojej bogatej przeszłości.

Zespół wzorców ukazanych w *Kalevali* zaczerpnął na potrzeby swojej twórczości fiński poeta narodowy Johan Ludvig Runeberg, odwołując się jednak do wydarzeń współczesnych. Stworzył on kilka ikon fińskości, umiejscawiając swoich bohaterów tak w warunkach wiejskich (*Bonden Paavo*⁴², *Elgskyttar*

⁴⁰ Zob. P. Saukkonen, *Finns*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction...*, s. 151.

⁴¹ Bolesław Mrozewicz celnie zwraca uwagę na to, że wielu Finów uwierzyło, iż Lönnrot wiernie odtworzył rzekomo istniejący w dawnych czasach epos *Kalevala*. Łatwo zapominano przy tym, iż jest to w takim samym stopniu dzieło ludu, ustnie przekazującego go sobie z pokolenia na pokolenie, jak i jednego, żyjącego w XIX wieku człowieka, który zebrał te krążące w wielu wersjach pieśni, opracował i połączył w spójną całość. Zob. B. Mrozewicz, *op. cit.*, s. 30.

⁴² Nietłumaczony na język polski (podobnie jak cała twórczość Runeberga) wiersz-idylla *Bonden Paavo* z 1829 roku zawiera obraz wzorcowego dla poety fińskiego chłopca zmagającego się w swojej codziennej walce o przetrwanie z przyrodą, nieurodzajem i głodem.

ne⁴³), jak i wojennych (zbiór *Fänrik Ståls sägner*⁴⁴), pokazując ich przywiązanie do odwiecznych tradycji, solidarność ze znajdującymi się w potrzebie, miłość i wierność pięknej ojczyźnie.

Co charakterystyczne, ten pozytywny obraz kontrastował z cywilizacyjnie prymitywnymi i trudnymi warunkami życia. Wychodząc z założeń determinizmu geograficzno-środowiskowego, Runeberg uważał, że fiński charakter narodowy został ukształtowany właśnie przez przyrodę – piękną, majestatyczną, spokojną, ale zarazem surową i groźną. Ona sprawiła, iż Fin jest cichy, mało-mówny i zamknięty w sobie, lecz bynajmniej nie dziki. Ponieważ żyje na łonie przyrody, w pełnej harmonii z nią i w iście arkadyjskiej prostocie, musi więc cechować się głębią i znajdować się bliżej Wieczności niż ludzie żyjący w zbytku. Jest – zgodnie z koncepcją Jeana-Jacques’a Rousseau – człowiekiem naturalnym.

W interpretacji Runeberga Finlandia to „nowa Grecja”⁴⁵ – kraj ubogi, o surowym klimacie, wywyższony jednak ponad inne dzięki moralności, poczuciu obywatelskiego obowiązku (przejawiającym się w lojalności monarsze), przywiązaniu do tradycji oraz zmysłowi estetycznemu mieszkańców. Ubóstwo postrzega w kategoriach cnoty, gdyż, żyjąc w prostocie i harmonii z cudowną naturą, łatwiej można nawiązać więź z Bogiem, niż mieszkając w wielkim mieście i oddając się pogoni za sukcesem materialnym. Jedynym skarbem ludzi Północy jest przyroda – ją tylko należy kontemplować i nie liczyć na nic więcej⁴⁶.

Charakterystyczny pod tym względem jest wiersz Runeberga *Nasz kraj* (*Vårt land*). Poeta w kolejnych strofach opisuje piękno fińskiej przyrody oraz przekonuje o ważności jej kontemplacji dla rozbudzania i podtrzymywania uczuć patriotycznych. Jest to utwór w swojej wymowie antyrewolucyjny, nawołujący do pokornego godzenia się ze swoim losem i oczekiwania na nadejście lepszych czasów, które nie nastąpią jednak w wyniku powstań zbrojnych, lecz dzięki pracowitości, dochowaniu wiary przodków oraz opiece opatrności.

⁴³ Epos z 1832 roku ukazujący życie chłopów na wsi, determinowane przez ludowe tradycje i obyczaje, a regulowane przez rytm przyrody.

⁴⁴ Zbiór poematów lirycznych opowiadający o wydarzeniach wojny rosyjsko-szwedzkiej lat 1808–1809, prezentujący ideał fińskiego żołnierza i runebergowską koncepcję narodu. Pierwsza część ukazała się w 1848 roku, a druga w 1860 roku. Pierwszy utwór cyklu, *Vårt land*, przetłumaczony na język fiński, stał się po 1917 roku hymnem Finlandii.

⁴⁵ Koncepcję tę Runeberg zapożyczył od duńskiego pastora Nicolaia Grundtviga. Por. M. Klinge, *Fińska tradycja...*, s. 297–310.

⁴⁶ Zob. Ibidem, s. 308.

Znamienne, że utwór ten ukazał się drukiem w rewolucyjnym 1848 roku. Fińska tożsamość nie kształtowała się więc w opozycji do instytucji publicznych, lecz przy, wywodzącym się z tradycji chłopskiej, pełnym poszanowaniu legalnych władz, które skądinąd przyniosło Finom wiele korzyści w przeszłości.

2.2 SISU

Przetrawanie w trudnych warunkach codziennego bytowania, ale też w każdej ciężkiej sytuacji (np. podczas wojny) umożliwiał Finom zespół cech składających się na fiński charakter zbiorowy (pokazany przez Runeberga na przykładzie chłopca Paavo, który w efekcie urósł do rangi bohatera narodowego) określany niemającym jednoznacznego przełożenia na inne języki fińskim słowem *sisu*. Składają się na niego takie elementy, jak wytrzymałość, wytrwałość, odwaga, duma, pozwalający powstawać po kolejnych porażkach hart ducha oraz granicząca z uporem, lecz racjonalna zarazem determinacja i zawziętość w walce z przeciwnościami losu lub ograniczeniami fizycznymi⁴⁷. Fińskiemu chłopu obcy jest fatalizm i beczynność, typowa dla niego jest zaś ufność w bożą opatrność oraz optymistyczne przekonanie o potędze własnej determinacji. Jego heroizm jest zwykły, codzienny i pasywny. Ma on wyłącznie charakter samoobrony.

Stworzony przez Runeberga wyidealizowany obraz Fina spełnił swoją rolę. W kręgach inteligenckich przez całe XIX stulecie był traktowany bezkrytycznie, jako wierny opis rzeczywistości, i w takiej formie dostąpił społecznej kanonizacji⁴⁸. Nie był podważany aż do początku XX wieku. Jego załamanie przyniosła fińska wojna domowa 1918 roku, kiedy stało się boleśnie oczywiste, jak bardzo ów obraz odbiega od rzeczywistości. Mimo to w niektórych kręgach społeczeństwa fińskiego funkcjonuje on po dziś dzień. Został dostosowany do obecnych czasów i dalej stawiany jest jako wzór do naśladowania, tym razem w obliczu powszechnej globalizacji⁴⁹.

Warte podkreślenia jest także to, że stworzony przez Lönnrota i Runeberga obraz Finów i Finlandii miał fundamentalne znaczenie nie tylko przy tworzeniu się fińskiej tożsamości zbiorowej i fińskiego autoobrazu, lecz również hetero-

⁴⁷ Zob. R. Taramaa, *Stubborn and Silent Finns with „Sisu” in Finnish-American Literature: An Imagological Study of Finnishness in the Literary Production of Finnish-American Authors*, Oulu 2007, s. 106–110.

⁴⁸ Zob. B. Mrozewicz, *op. cit.*, s. 10.

⁴⁹ Zob. *Ibidem*, s. 11.

obrazu. Zachodnia opinia publiczna postrzegała Finlandię i jej mieszkańców przez jego pryzmat aż do czasów II wojny światowej⁵⁰. Rosyjski heteroobraz miał więcej odcieni, lecz również był w pewnej mierze z nim zbieżny.

3. ROSYJSKIE HETEROOBRAZY FINÓW I FINLANDII DO 1918 ROKU

3.1 „SMUTNI PASIERBOWIE ZŁEJ NATURY”

Mimo wielowiekowego sąsiedztwa, Rosjanie zaczęli odkrywać dla siebie Finlandię – podobnie jak mieszkańcy Europy Zachodniej – dopiero w XVIII wieku⁵¹. Przy czym interesowała ich ona przede wszystkim w kontekście wojennym, a mianowicie jako miejsce stacjonowania wrogich szwedzkich wojsk⁵². Z tego okresu pochodzą zatem tylko nieliczne, w dodatku zdawkowe teksty, dokumentujące rosyjskie wyobrażenia o Finlandii i jej mieszkańcach.

Pasi Saukkonen słusznie zauważa, że Finlandię – podobnie jak każde peryferium – zawsze postrzegano i przedstawiano w kategoriach egzotyki, natomiast jej mieszkańców – jako roussowskich „szlachetnych dzikusów”⁵³. Tendencję tę dobrze obrazuje relacja z podróży księcia Andrieja Wiaziemskiego po południowej Finlandii w 1782 roku, z którego wyłania się obraz półdzikiej krainy kamieni i lasów, zamieszkiwanej przez lud prosty, ale nadzwyczaj uczciwy, praworządny i pracowity:

⁵⁰ Zob. M. Klinge, *Fińska tradycja...*, s. 204.

⁵¹ Por. A. Halmesvirta, *The British Conception of the Finnish „race”, Nation, and Culture, 1760–1918*, Helsinki 1990.

⁵² Giennadij Kowalenko wysuwa prawdopodobną hipotezę, według której rosyjski rys geograficzny Finlandii, *Opis trzech dróg do Szwecji (Описание трех путей в Швецию)*, narysowany w 1701 roku przez biskupa chołmogorskiego Atanazego (Lubimowa), powstał z inicjatywy Piotra I, któremu, w sytuacji trwającej wojny, zależało na gromadzeniu informacji o przygranicznych ziemiach, drogach i twierdzach. Autor opisu zwraca uwagę na położenie miast, ich status oraz zamieszkującą je ludność. Zob. Г.М. Коваленко, *Финны и Финляндия в восприятии русских (с древнейших времен до начала XIX в.)*, [w:] *Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России*, ред. А.Н. Цамутали [et al.], Великий Новгород 2004, s. 37.

⁵³ Zob. P. Saukkonen, *Finns*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction...*, s. 151.

Nigdyż bym nie pomyślał, by ziemia ta sama siebie mogła chlebem wyżywić, a ku zaskoczeniu mojemu, ona jeszcze i Szwecję karmi – tak są tu ludzie pracowici, a gospodarstwa dobrze prowadzone. [...] Tym, co najmilej mnie zaskoczyło, [...] jest ufność, z jaką można jeździć po tej ziemi, gdyż nie tylko nie słyszy się o rozbojach, czy kradzieżach na drogach, ale też chłopci pozostają tu wierni⁵⁴.

Rosyjskie zainteresowanie Finlandią wzrosło na początku XIX wieku, po przyłączeniu jej do Imperium Rosyjskiego, niemniej jednak długo jeszcze pozostawała ona dla Rosjan *terra incognita*, gdyż większą uwagę skupiała na sobie Polska oraz podbijany Kaukaz⁵⁵. W rosyjskiej literaturze i publicystyce pierwszej połowy XIX wieku dominowało wyobrażenie o Finach i Finlandii nakreślone rękami Konstantina Batiuszkowa⁵⁶, Jewgienija Baratynskiego⁵⁷, Jakowa Ozierieckiego⁵⁸, Nestora Kukolnika⁵⁹ i Władimira Odojewskiego⁶⁰, zgodnie z estetyką romantyczną pełne hiperbolizacji. Z ich utworów wyziera obraz krainy mrocznej, tajemniczej, całkowicie skazanej na łaskę wrogiej i surowej przyrody. Niejako jej odzwierciedleniem są sami Finowie – zagadkowi, małomówni, ponurzy, prości i prymitywni, ale zarazem odważni, uczciwi, pracowici i posłuszni prawu. Charakterystyczna jest skrzydlata fraza Aleksandra Puszkina, nazywająca ich „smutny[mi] pasierb[ami] złej natury” (*печальный пасынок природы*)⁶¹.

W tym romantycznym obrazie można doszukiwać się źródeł protekcyjnego traktowania Finów przez Rosjan, szczególnie wyraźnie odczuwalnego w publi-

⁵⁴ А.И. Вяземский, *Путевые...*, s. 296.

⁵⁵ Zob. М.А. Витухновская, *Бунтующая окраина или модель для подражания: Финляндия глазами российских консерваторов и либералов второй половины XIX – начала XX веков* [w:] *Многоликая Финляндия...*, s. 93.

⁵⁶ Пор. К.Н. Батюшков, *Отрывок из писем русского офицера о Финляндии*, [w:] Idem, *Избранная проза*, Москва 1987, s. 11–18.

⁵⁷ Пор. Е.А. Баратынский, *Финляндия*, [w:] Idem, *Стихотворения. Поэмы*, Москва 1982, s. 7–10; Е.А. Баратынский, *Эда*, [w:] Idem, *Стихотворения. Поэмы*, Москва 1982, s. 159–180.

⁵⁸ Пор. Я.Н. Озерецковский, *Беата: Финляндская повесть*, [w:] Idem, *Повесть и быль*, Санкт-Петербург 1840, s. 1–97.

⁵⁹ Пор. Н.В. Кукольник, *Егор Иванович Сильвановский, или Завоевание Финляндии при Петре Великом*, [w:] Н.В. Кукольник, *Сочинения Нестора Кукольника*, т. 3, Санкт-Петербург 1852, s. 1–89.

⁶⁰ Пор. В.Ф. Одоевский, *Саламандра*, [w:] Idem, *Сочинения*, т. 2, Москва 1981, s. 141–219.

⁶¹ А. Puszkina, *Jeździec miedziany*, [w:] Idem, *Lutnia Puszkina*, Warszawa 1987, s. 175.

kacjach autorów związanych z ruchem słowianofilskim. Odnosili się oni do nich z sympatią, gdyż uważali, że ponieważ ludy ugrofińskie nie stworzyły nigdy własnej państwowości, wymagają „opieki” ze strony Rosji, co w sposób naturalny czyni z nich jej nieoddzielną część⁶². Z drugiej strony – na co zwraca uwagę Saukkonen⁶³ – podkreślanie fińskiej prostoty i przywiązania do tradycji niekoniecznie musiało mieć negatywne konotacje, gdyż było ściśle powiązane ze światopoglądem romantycznym, krytyką współczesności i szukaniem inspiracji w czasach dawno minionych.

3.2 NAJWIERNIEJSI PODDANI CESARZA

W połowie XIX wieku zmieniła się rosyjska optyka Finlandii, którą przestano postrzegać w kategoriach do niedawna jeszcze prowincji szwedzkiej, a zaczęto – jako unikatowy byt i samodzielny przedmiot eksploracji. Dotychczas funkcjonujący romantyczny obraz nabrał nowych rysów.

Wraz ze wzrostem zainteresowania tematyką fińską, coraz częściej podejmowano ją w prasie, a publicysta Fiodor Derschau zaczął wydawać czasopismo tematyczne „Finskij wiestnik” („Финский вестник”)⁶⁴, mające na celu przybliżenie Finlandii rosyjskim czytelnikom. Na tym etapie jej obraz wciąż był pozytywny. Wielkie Księstwo stopniowo przestawało być postrzegane wyłącznie przez pryzmat dzikiej przyrody, lecz Finowie nadal pozostawali prostymi i uczciwymi, choć ich obraz dopełnił kolejny element: bezgraniczna lojalność i oddanie cesarzowi. Znamienna jest charakterystyka sformułowana przez Jakowa Grota:

Pobożność ich, uczciwość i wierność danemu słowu znane są każdemu, choć trochę zaznajomionemu z tym ludem. [...] Nic nie skłoni Fina do złamania

⁶² Zob. Т. Вихавайнен, *Великое княжество Финляндское: часть государства, но не часть России*, [w:] *Два лика России*, ред. Т. Вихавайнен, Санкт-Петербург 2007, s. 17.

⁶³ Zob. P. Saukkonen, *op. cit.*, s. 151.

⁶⁴ Czasopismo „Finskij wiestnik” ukazywało się w Petersburgu w latach 1845–1847. Było to możliwe dzięki otrzymaniu przez Derschau dofinansowania w wysokości tysiąca pięciuset rubli od sekretarza stanu ds. fińskich Alexandra Armfelt. Nie cieszyło się ono jednak popularnością wśród czytelników. Armfelt pisał wręcz, że „nie ma z niego żadnego pożytku” (Zob. М.М. Бородин, *История Финляндии. Время Императора Николая I*, Петроград 1915). Po zmianie właściciela przemianowano je na „Сіверное обозрение” („Северное обозрение”) i przekształcono w gazetę, która była wydawana w okresie 1848–1850.

przysięgi lub ślubów, z tym zaś nierozłączne jest jego nieograniczone oddanie legalnym władzom i niezachwiane zaufanie okazywane Monarsze⁶⁵.

Bardzo podobne do powyższych charakterystyki Finów nakreślili w drugiej połowie XIX wieku liberałowie i pozostali im wierni mimo burzliwych wydarzeń w rosyjskiej polityce wewnętrznej i zewnętrznej. O ile Grot doszukiwał się przyczyn fińskiego lojalizmu i innych cech pozytywnych w zahartowaniu charakteru, wynikającym z konieczności nieustannego zmagania się z wrogią przyrodą⁶⁶, o tyle liberałowie widzieli je w przynależności Finlandii do cywilizacji europejskiej. To zaś czyniło z niej doskonały wzór dla rozwoju Rosji w duchu zachodnim.

3.3 SEPARATYŚCI / DOBRZY GOSPODARZE

Do polaryzacji rosyjskiego obrazu Finlandii doszło po wybuchu w Polsce powstania styczniowego. Mimo że Finowie dochowali wówczas lojalności władzy cesarskiej, za co między innymi zostali przez Aleksandra II nagrodzeni reformami liberalnymi, to jednak stronnictwo konserwatywne, na czele z niezwykle wpływowym publicystą i wydawcą gazety „Moskowskie wiadomości” („Московские ведомости”) Michailem Katkowem, było zaniepokojone umacniającą się autonomią Wielkiego Księstwa. Od momentu zwołania w 1863 roku pierwszego od ponad pięćdziesięciu lat sejmiku fińskiego Katkow ostro krytykował na łamach swojego periodyku reformy, które, jego zdaniem, mogły doprowadzić do federalizacji Imperium, co uważał za największe możliwe nieszczęście dla kraju:

Nie ma nic bardziej przeciwnego zdrowemu politycznemu rozsądkowi, niż ta „federalna” lub „federatywna” forma, przedstawiana jako ideał porządku państwowego [...]. Lepiej dla państwa, wskutek nieszczęśliwej wojny, utracić tę czy inną ze swoich prowincji, niż przyłączyć nową na bazie [...] tego „federalnego” związku⁶⁷.

W imię liberalnej polityki wewnętrznej władze wymogły na Katkowie zaprzestanie ataków na Finlandię i inne prowincje, co przy równoczesnym spad-

⁶⁵ Я.К. Грот, *О финнах и их народной поэзии*, [w:] Idem, *Труды Я.К. Грота*, т. 1, Санкт-Петербург 1898, s. 102.

⁶⁶ Zob. Ibidem.

⁶⁷ Cyt. za: М.А. Витухновская, *op. cit.*, s. 102.

ku zainteresowania ze strony liberałów doprowadziło niejako do zapomnienia o niej. Sytuacja uległa zmianie po wstąpieniu w 1881 roku na rosyjski tron Aleksandra III i obraniu przez niego polityki rewizjonizmu wobec liberalnych reform swojego ojca. Wówczas w prasie konserwatywnej ponownie zaczęto szeroko omawiać tak zwaną „kwestię fińską”⁶⁸. W obliczu pogłębiającego się kryzysu gospodarczego w Rosji i rosnącego dobrobytu Wielkiego Księstwa propagowano mit Fina bogacącego się kosztem Rosjan⁶⁹. Podczas gdy liberałowie dalej byli nastawieni do Finlandii bardzo przychylnie, widząc w niej punkt orientacyjny dla przyszłych reform, w kręgach konserwatywnych zaczął szerzyć się zupełnie nowy, skrajnie negatywny obraz Finów, który stopniowo zdominował pozytywny⁷⁰. Marina Wituchnowska wylicza składające się na niego elementy:

To niewdzięczni, działający ukradkiem, przy pomocy przebiegłości lub zwykłego oszustwa, nastawieni wrogo do Rosji i rosyjskich interesów, bezczelni, chciwi, lecz udający potulnych obcy. To intryganci i naciągacze, niebrzydzący się żadnymi podstępów⁷¹.

Widzimy zatem, że w stosunkowo krótkim okresie rosyjski obraz Finów i Finlandii zmieniał się parokrotnie. Na początku XIX wieku był on silnie nacechowany wpływami romantyzmu. W połowie stulecia akcenty zaczęto stawiać na fiński lojalizm i posłuszeństwo. Na przełomie wieków zaś, wskutek zaogniającej się sytuacji politycznej w Europie i samej Rosji doszło do rozszczepiania

⁶⁸ Marina Wituchnowska podliczyła, że same „Moskowskije wiadomości” Michaiła Katkowa opublikowały w latach 80. XIX wieku ponad dwieście artykułów poświęconych Finlandii. Zob. Ibidem.

⁶⁹ Timo Vihavainen zwraca uwagę na nieoczekiwaną zamianę ról, jaka zaszła w stosunkach rosyjsko-fińskich. Otóż jeszcze w połowie XIX wieku Rosjanie niekiedy przypisywali Finom niewielkie możliwości intelektualne, a ich kraj postrzegali jako jeden z najbiedniejszych w całej Europie. Pod koniec stulecia nikt już analogicznych poglądów nie szerzył, natomiast to Rosjan Finowie zaczęli uważać za ubogich i skłonnych do przemocy. Zob. Т. Вихавайнен, *op. cit.*, s. 25.

⁷⁰ Należy podkreślić, że choć Finowie mieli w Rosji obrońców, to jednak ich siła przebiecia była ograniczona, gdyż większość organów prasowych stronnictwa konserwatywnego ukazywała się codziennie, podczas gdy wpływowy liberalny „Wiestnik Jewropy” („Вестник Европы”) był miesięcznikiem.

⁷¹ М.А. Витухновская, *op. cit.*, s. 113.

obrazu na dwa, różniące się od siebie biegunowo. W kręgach konserwatywnych Finlandia była postrzegana jako prowincja separatystyczna i bogacąca się dzięki przychylności władców, stanowiąca zagrożenie dla jedności Imperium. Liberalowie tymczasem podziwiali Finów za osiągnięty w drugiej połowie XIX wieku dobrobyt. Jego przyczyn doszukiwali się między innymi w mądrym gospodarowaniu, formie rządów i rozwiniętym systemie edukacyjnym. Uważali, że Rosja powinna wzorować się na Finlandii i rozwijać się za jej przykładem.

ROZDZIAŁ III

FINLANDIA NIEZNANA

1. PAWIEŁ GAGARIN I „ODKRYCIE” FINLANDII

Warto przypomnieć i uściślić, że autorstwo pierwszego, bo nakreślonego w 1701 roku, geograficznego rysu Finlandii, *Opis trzech dróg do Szwecji*, należy do biskupa chołmogorskiego Atanazego (Lubimowa). Intrygujące zapiski z podróży nad wodospad Imatra (w 1772 roku), a następnie do Haminy (w 1783 roku), wyszły spod pióra samej Katarzyny II Wielkiej. Rosyjska publiczność literacka mogła się jednak z nimi zapoznać dopiero – odpowiednio – w 1900 i 1838 roku. Wrażenia ze swojej wyprawy do Finlandii opisał w 1782 roku także książę Andriej Wiaziemski, lecz te ukazały się drukiem sto lat później. Fiński motyw pojawił się też przelotnie w sentymentalnych nowelach Aleksandry Chwostow *Komin* (1795) i *Strumyczek* (1796). Mimo powyższych uwag bezpiecznie można powtórzyć za Mattim Klinge, że Finlandię dla literatury rosyjskiej odkrył dopiero książę Pawieł Gagarin¹.

Łatwo ulec pokusie doszukiwania się symboliki w tym, że Finlandia *de facto* stała się częścią Imperium Rosyjskiego w marcu 1809 roku, a zaledwie kilka miesięcy później ukazała się niewielka książka Gagarina, która opowiadała o tym właśnie wydarzeniu i nosiła znamieny podwójnytytuł *Trzynaście dni, albo Finlandia* (*Тринадцать дней, или Финляндия*), a w dodatku wprowadzała temat fiński do literatury rosyjskiej. Utwór ten reprezentuje przy tym gatunek podróży literackiej, dlatego stanowić on będzie pierwsze ogniwo analizy obrazu Finlandii.

¹ М. Клинге, *Имперская Финляндия...*, s. 41.

1.1 CZŁOWIEK WIELU TALENTÓW

Pochodzący ze starego rodu książęcego Paweł Gagarin (1777–1850) otwiera naszą galerię pisarzy zapomnianych. Jak można się szybko przekonać, czytając poświęcony mu artykuł hasłowy w *Rosyjskim słowniku biograficznym*², był człowiekiem o bardzo wielu talentach. W ciągu swojej błyskotliwej kariery wojskowej, którą zakończył w 1814 roku w stopniu generała majora, brał udział między innymi w kampanii włoskiej Aleksandra Suworowa (1799) jako jego adiutant (został wówczas ranny) oraz odznaczył się w bitwie pod Austerlitz (1805), za co nagrodzono go Orderem Świętej Anny pierwszej klasy.

Dzięki swoim talentom dyplomatycznym książę Gagarin pełnił na początku panowania Aleksandra I rolę pełnomocnego ministra rosyjskiego przy dworze króla Sardynii (1801–1802). Asystował też samemu cesarzowi jako jego generał adiutant³ podczas kongresu w Erfurcie w 1808 roku oraz – co jest dla nas szczególnie istotne – towarzyszył mu w marcu 1809 roku w drodze na sejm w Porvoo. Owa podróż stała się kanwą *Trzynastu dni*.

Wielką miłością Gagarina były książki. Za życia zgromadził imponującą bibliotekę, natomiast o jego pasji jeszcze długo krążyły anegdoty. Pisarz Michaił Pyłajew barwnie opisywał jedną z sal pałacu księcia:

Pierwszą salę oświetlały jednolite okna do samej podłogi. Wszystkie jej ściany zastawione były półkami na książki. Z powodu braku na nich miejsca, wiele książek poniewierało się po podłodze. Petersburscy księgarze byli zobowiązani wszystkie nowo wydane lub otrzymane z zagranicy pozycje niezwłocznie dostarczać księciu. Po przeczytaniu lub przejrzeniu, książka ładowała na bibliotecznym stosie⁴.

² [Б.п.], *Гегарин, князь Павел Гаврилович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. Н.П. Чулков, т. 4, Москва 1914, s. 84–85.

³ Piotr Wiaziemski zajmująco opisał, w jaki sposób Gagarin dowiedział się o swoim awansie: „Po zakończeniu audiencji Gagarin idzie po swój kapelusz, lecz na poprzednim miejscu znajduje kapelusz generała adiutanta. Naturalnie, nie sięga po niego i w poszukiwaniach nie ustaje. «Czego tam waszmość szuka?», pyta jego wysokość. «Mojego kapelusza», odpowiada Gagarin. «Przecież to jest kapelusz waszmość pana», mówi, wskazując na ten, który, na polecenie jego wysokości, w miejsce poprzedniego położono”. – П.А. Вяземский, *Полное собрание сочинений князя П.А. Вяземского: Старая записная книжка*, т. VIII, Санкт-Петербург 1883, s. 307.

⁴ М.И. Пыляев, *Замечательные чудаки и оригиналы*, Санкт-Петербург 1898, s. 193–194.

Książę Gagarin sam realizował się na poletku literackim. Jego artystycznym debiutem było tłumaczenie książki George’a Littletona *Letters from a Persian in England to his friend at Ispahan*⁵ z francuskiego przekładu Jean-François’a Peyrona⁶. Prócz tego współpracował z redagowanym przez Wasilija Żukowskiego czasopismem „Więstnik Jewropy”. Wydał również tom erotyków⁷, w którym zebrał swoje utrzymane w nurcie sentymentalizmu wiersze, drukowane w periodykach „Cztienije dla wkusa” („Чтение для вкуса”) i „Prijatnoje i poleznoje” („Приятное и полезное”) jeszcze w latach 90. XVIII wieku. Choć dzisiaj próżno szukać nazwiska Gagarina w historii literatury rosyjskiej, to jednak, jak to zgrabnie ujął Piotr Wiaziemski: „Książę Gagarin nie jest zupełnie obcy literaturze naszej”⁸.

1.2 KSIĘCIA GAGARINA TRZYNAŚCIE DNI W FINLANDII

Książka Pawła Gagarina *Trzynaćcie dni, albo Finlandia*, która stanowi przedmiot analizy, pierwotnie ukazała się po rosyjsku i francusku jeszcze w 1809 roku⁹. Wkrótce potem opublikowana została w wersji szwedzkojęzycznej¹⁰. Taka różnorodność językowa ewidentnie świadczy o dużym zainteresowaniu i zapotrzebowaniu na relację naocznego świadka istotnego momentu w dziejach Rosji, Szwecji i Finlandii, choć trzeba zarazem dodać, że pierwsze wydania dzieła Gagarina ujrzały światło dzienne anonimowo. Jego autorstwo nie było jednak dla współczesnych tajemnicą, o autentyczności tego świadectwa i bezpośrednim zaangażowaniu autora w opisywane historyczne wydarzenia świadczyła zaś

⁵ Por. [П.Г. Гагарин], *Опыт чувствительности, или Письма одного персиянина из Лондона к другу его, живущему в Испагане*, Москва 1790.

⁶ Zob. Г.Н. Геннади, *Гагарин, князь Павел*, [w:] Г.Н. Геннади, *Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825*, т. 1, Берлин 1876, s. 191.

⁷ Por. П.Г. Гагарин, *Эротические стихотворения*, Санкт-Петербург 1810.

⁸ П.А. Вяземский, *Полное...*, s. 307.

⁹ Nina Molewa uważa, że wydanie rosyjskojęzyczne było pierwotne względem francuskojęzycznego, podczas gdy zdaniem Łarisy Agamalan jest odwrotnie. Zob. Н.М. Молева, *Московские загадки*, Москва 2007, s. 205; Л.Г. Агамалаян, *Книга П.Г. Гагарина «Тринадцать дней, или Финляндия» и пародия на нее П.А. Оленина «Тринадцать часов, или Приютини»*, [w:] XVIII век, ред. Н.Д. Кочеткова, сб. 26, Санкт-Петербург 2011, s. 325). Oba wydania pozbawione są adnotacji, jakoby były tłumaczeniami.

¹⁰ Por. [P. Gagarin], *Les treize journées, ou la Finlande*, Saint-Petersbourg 1809; [P. Gagarin], *De tretton dagarne, eller Finland*, Stockholm 1810. Blisko sto lat później książka ukaże się także w Finlandii – P. Gagarin, *De tretton dagarne, eller Finland*, Helsingfors 1895. Wydania szwedzkojęzyczne oznaczone są jako tłumaczenia z języka francuskiego.

sama treść utworu. Publiczność literacka mogła zapoznać się z nim także sięgając po czasopismo „Russkij wiestnik” („Русский вестник”), które opublikowało w 1809 roku fragmenty zatytułowane *Rzecz o Finlandii w 1809 roku (zapożyczono z utworu Trzynaście dni, albo Finlandia ks. Gagarina) (Нечто о Финляндии в 1809 г. [заимствовано из соч. Тринадцать дней, или Финляндия кн. Гагарина])*¹¹.

Gagarin sięgnął po niezwykle popularną na przełomie XVIII i XIX wieku formę podróży sentymentalnej, lecz potrafił nadać swojemu dziełu znaczną oryginalność na wielu płaszczyznach. Nas interesować będzie przede wszystkim zastosowana w nim dwutorowość narracji. Otóż z jednej strony, *Trzynaście dni* możemy zaliczyć do podróży literackich, a więc – sięgając po definicję słownikową – „odwołując[ych] się wyłącznie lub prawie wyłącznie do fikcji i podporządkowan[ych] bardziej kryteriom estetycznym i konwencjom literackim niż kategoriom prawdy i prawdopodobieństwa”¹². Istotnym elementem utworu są bowiem filozofujące przemyślenia i wewnętrzne monologi narratora oraz rozmowy prowadzone przez niego w myślach z damą swojego serca, Korą, mieszkającą w Petersburgu. Gagarin w pełni korzysta z możliwości oferowanych przez świadomie przecież wybraną formę dziennika i narrację pierwszoosobową, wspaniale odmalowując świat głębokich przeżyć i uczuć swojego wrażliwego narratora. Z drugiej jednak strony, *Trzynaście dni* to także relacja „prawdziwa” z podróży rzeczywistej, opowiedziana szczegółowo przez jej uczestnika, niezwykle wnikliwego obserwatora o barwnej osobowości i niemałym poczuciu humoru, czyli samego księcia Gagarina, a pełna cennych informacji o obcym kraju oraz historycznym wydarzeniu, którego był świadkiem. Te dwie narracje z reguły funkcjonują oddzielnie, niekiedy jednak się przeplatają, jak w poniższym fragmencie, łączącym prowadzoną w myślach rozmowę z Korą z obserwacją mijanych przygranicznych fortec oraz ciekawym spostrzeżeniem na temat ich obecnej bezwartościowości:

Встарь осаждаемые бастионы и воспоминания кровопролитные многократно встречались на нашем пути. Но, Кора, я не останавливал небесные твои взоры на сих предметах! Я указывал их тебе пальцем

¹¹ Fragmenty *Trzynastu dni* ukazały się drukiem również w 1845 roku na łamach czasopisma „Finskij Wiestnik”. Także tam otrzymały one tytuł *Нечто о Финляндии в 1809 г.*

¹² J. Kamionka-Straszakowa, *Podróż*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, J. Kowalczykowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1997, s. 698.

и говорил: тут, где одни только казармы, окопы и светелки – тут Фридрихсгам. Там, где Кюменегард – другое укрепленное место, там без пользы хранится в земле миллион рублей: ибо приобретение целой Финляндии уничтожило необходимость в сей крепости¹³.

Analizowana książka dzieli się na dwie części. Pierwsza to relacja z trzynastu marcowych dni spędzonych w Finlandii w towarzystwie Aleksandra I. Narrator opisuje drogę z Petersburga do Porvoo, Helsinek, Turku i z powrotem. Szczególną uwagę poświęca historycznemu posiedzeniu sejmu oraz twierdzy Suomenlinna. Z kolei druga stanowi wybór informacji o Finach, ich mentalności i języku, historii i mitologii, a także o geografii fizycznej kraju. Obie części zajmują 56 stron. Do książki dołączone są także dwie mapy oraz sześć tablic z informacjami statystycznymi o fińskich miastach oraz komentarzami Gagarina¹⁴.

Chociaż *Trzynaście dni* jest zdecydowanie pozycją oryginalną, pisaną piękną poetycką prozą, artystycznie wartościową, a w pewnych aspektach wręcz pionierską, to jednak brak dowodów archiwalnych, by trwale zaistniała w świadomości ówczesnych czytelników i zrodziła wokół siebie dyskusje. Jeszcze w 1809 roku doczekała się jednak parodii autorstwa Piotra Olenina zatytułowanej *Trzynaście godzin, albo Prijutino* (*Тринадцать часов, или Приютинo*)¹⁵. Nina Molewa twierdzi z kolei, że współcześni chwalili książkę Gagarina¹⁶. Niemniej jednak jeszcze w drugiej połowie XIX wieku słynny bibliograf Gieorgij Giennadi zaliczył ją do pozycji rzadkich¹⁷. Dzisiaj zaś jest prawdziwym białym

¹³ [П.Г. Гагарин], *Тринадцать дней, или Финляндия...*, s. 8. Fredrikshamn to szwedzka nazwa Haminy. Na przestrzeni całej monografii konsekwentnie stosuję fińskie nazwy geograficzne, chociaż cytowani przeze mnie podróżopisarze naturalnie sięgali po rosyjską transkrypcję szwedzkich nazw, np. Helsinki – *Gielsingfors* (*Гельсингфорс*), Turku – *Або* (*Abo*).

¹⁴ Wydanie szwedzkie z 1810 roku, choć pozbawione wspomnianych map i tablic, fizycznie jest jednak najgrubsze spośród wszystkich wariantów książki, licząc sobie 80 stron. Wydanie francuskojęzyczne posiada wspomniane załączniki, choć mapy znajdują się w innych miejscach niż w rosyjskim oryginale.

¹⁵ Olenin opisuje swoją drogę do rodzinnego majątku Prijutino. Do niedawna przyjęto uważać, że jest to parodia *Listów podróżnika rosyjskiego* Nikołaja Karamzina, lecz Łarisa Agamalan przekonująco obala tę hipotezę. Por. Л.Г. Агамален, *Книга...*, s. 331.

¹⁶ Н.М. Молева, *Московские загадки*, Москва 2007, s. 205.

¹⁷ Zob. Г.Н. Геннади, *Гагарин, князь Г.П.*, [w:] Г.Н. Геннади, *Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825*, т. 1, Берлин 1876, s. 191.

krukiem i na terenie Rosji można ją znaleźć tylko w czterech bibliotekach¹⁸. Okazjonalnie budzi zainteresowanie uczonych, lecz tak ona, jak i cała twórczość księcia Gagarina nadal czeka na kompleksowe opracowanie.

1.3 „SKRAJNIE DZIKI KRAJ”

Trzydzieście dni dostarcza wielu informacji o rosyjskim wyobrażeniu Finlandii na początku XIX wieku, u zarania wspólnej rosyjsko-fińskiej egzystencji w jednym państwie, i wprowadza zarazem do jej literackiego obrazu wiele elementów, które będą obecne w rosyjskiej literaturze podróżniczej jeszcze przez długi czas.

Gagarin zapoczątkowuje postrzeganie Finlandii i jej mieszkańców przez pryzmat przyrody. Kluczowym w tym zakresie słowem jest przymiotnik dziki (*дикий*), którym narrator utworu charakteryzuje kraj, przydając mu rys egzotyki. Fińskie miasta sprawiają w jego opisie wrażenie nielicznych wysepek cywilizacji na mroźnym pustkowiu, dlatego w zasadzie nie poświęca im uwagi. Jednym z częściej używanych w tekście rzeczowników (pada on jedenaście razy), niejako stale powracającym motywem, jest ziąb (*стыжа*), „barbarzyński” wręcz, którym tłumaczy monotonię krajobrazu, ale też nieliczną populację Finlandii (według przytaczanych danych wynoszącą niewiele ponad milion mieszkańców) oraz brak perspektyw jej znacznego wzrostu. Narrator niewiele mówi o zamieszkujących kraj ludziach, często wspomina natomiast o jego niezliczonych jeziorach, rzekach, wzgórzach, bagnach, skałach i lasach, które wspólnie składają się na „romantyczny” krajobraz:

Сия, объеханная нами частичка Финляндии, Кора, есть крайне дикая страна! [...] Сия страна усыпана холмами, покрыта елями, из коих ни одна не представляет красивой древности; [...] для лучшего же разнообразия в видах видишь захирелые березы; усматриваешь высывающиеся

¹⁸ Zob. [Б.п.], *Гагарин, Павел Гаврилович (1777–1850)*, [w:] *Сводный каталог русской книги 1801–1825*, ред. И.М. Полонская, т. 1, Москва 2000, s. 292. Wspomniane biblioteki to Rosyjska Biblioteka Państwowa, Biblioteka Uniwersytetu Moskiewskiego i Państwowa Publiczna Biblioteka Historyczna w Moskwie oraz Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu. Poczuję się do miłego obowiązku podziękowania w tym miejscu pracownikom Muzeum Książki Rosyjskiej Biblioteki Państwowej oraz Biblioteki Narodowej Finlandii w Helsinkach, dzięki którym serdecznej pomocy uzyskałem dostęp do egzemplarzy dzieła Pawła Gagarina we wszystkich trzech wersjach językowych.

и красноватого гранита скалы, лежащие грудями, лежащие всюду, лежащие в ужасном множестве¹⁹.

Znamienne, że narrator Gagarina (w poprzednich latach służbowo i rekreacyjnie zwiedził on Europę Południową) porównuje Finlandię z Grecją pod względem dorobku kulturowego, umiejscawiając oba kraje na przeciwległych biegunach. Fińskie skały nazywa tak samo charakterystycznym elementem miejscowego krajobrazu, jak kolumny korynckie w Grecji. Te ostatnie były jednak tworzone przez wielkich rzeźbiarzy, a wznoszone na cześć bohaterów przez wybitnych przywódców. Przez wieki stały w otoczeniu wspaniałej greckiej kultury, będąc równocześnie jej świadkami i świadectwem. Tymczasem fińskim „kolumnom” podobna świetlana przeszłość jest obca; nie są dziełem ludzkich rąk, ani też nie doświadczyły nigdy triumfu ludzkiego ducha: „А скалы Финляндии? Эти не выражают, они безгласны. Да и что бы они выразили? И кто бы мог их слышать?”²⁰.

Przemierzając w 1809 roku Finlandię książę Gagarin nie mógł nie myśleć o wciąż trwającym konflikcie zbrojnym. Zawarte w utworze rozważania wojenne wykraczają jednak daleko poza chwilę obecną. Stulecie zmagania Rosji i Szwecji, których zwieńczenia jest świadkiem, zostaje przez niego nierozdzielnie wpisane w fińską historię, kreując obraz Finlandii jako placu boju dwóch mocarstw. W utworze często pojawiają się różne formy słowa krew. Narrator pisze o krwawych nazwach fortec, o chlubiących się krwawymi znakami zamekch, o krwawych wspomnieniach bitew i wojen. Krajobraz południowej Finlandii, na terenie której i o którą przede wszystkim toczyły się walki, przyrównuje wręcz do cmentarza:

Вдали, когда одна или две ели пригибаются к бокам красноватого утеса, то он представляет собой как бы памятник печали и смерти. Плачевный сей вид, соединенный с кровавыми воспоминаниями, заставляет уголок сей Финляндии принимать за пространное кладбище, принявшее в себя жертвы честолюбия²¹.

¹⁹ Ibidem, s. 12.

²⁰ Ibidem, s. 13.

²¹ Ibidem.

Może zaskakiwać, że przemyslenia na temat wojny zawarte w utworze Gagarina, oficera w czynnej służbie, mają charakter humanistyczny, a momentami wręcz pacyfistyczny. Przy paru okazjach jego narrator zwraca uwagę na bezsens konfliktów, przelicza na ludzkie życia, na czas i na ruble koszty towarzyszące przedsięwzięciom zbrojnym. Odmawia widzianym w ufortyfikowanej Loviisie łukom triumfalnym ich nazwy i sugeruje nazywać je „gratulacyjnymi” (*поздравительные арки*)²². W przytaczanym już wcześniej fragmencie narrator określił wzniesioną przez Aleksandra Suworowa fortecę Kyminlinna²³ „milionem rubli bez pożytku spoczywającym w ziemi”²⁴. W innym miejscu natomiast skrupulatnie wylicza wszelkie wydatki i trud włożony w zbudowanie fortecy Suomenlinna, opisuje jej w zasadzie nieograniczony potencjał obronny, a przy tym podkreśla, że Rosjanie zdobyli ją po zaledwie dwóch miesiącach oblężenia, uciekając się jednak nie do krwawych starć, lecz przede wszystkim do dialogu z drugim człowiekiem²⁵:

Сие творение гения и терпения, сие стоившее пятидесяти лет и более пятидесяти миллионов рублей произведение; сей Свеаборг, который Шведские Львы произвели для Российских Орлов! [...] Шесть или семь островков группою, укрепленных гранитом и в граните имеющих великолепную пристань, удобную и назначенную к содержанию многочисленного флота кораблей и плоских судов. Девятьсот пушек на парапетах, более тысячи и двухсот в оградах, и по крайней мере пять

²² Ibidem, s. 11–12.

²³ W 1879 roku na jej miejscu zostało założone miasto Kotka.

²⁴ [П.Г. Ггарин], *Тринадцать дней, или Финляндия...*, s. 8.

²⁵ Istotnie, negocjacje między stronami rosyjską i szwedzką trwały niemal od momentu zajęcia Helsinek przez Rosjan w marcu 1809 roku. Stopniowo Szwedzi zgodzili się zaprzestać ostrzału miasta z fortecy, potem wycofali się z niektórych wysp Suomenlinny, a już 6 kwietnia strony zawarły miesięczny rozejm. W jego trakcie obrońców mogły odwiedzać żony oraz wysłannicy z miasta. Goście chwalili warunki zapewniane przez Rosjan. Z braku perspektyw nadejścia posiłków twierdza została poddana Rosjanom 3 maja. Oficerów wzięto do niewoli, podczas gdy szeregowych żołnierzy puszczono wolno pod przysięgą, że nie będą dalej brać udziału w walkach. W Rosji zdobycie Suomenlinny hucznie świętowano jako wielkie zwycięstwo. W przeszłości pojawiały się, dziś już odrzucane głosy historyków, twierdzących, że to upadek fortecy był bezpośrednią przyczyną przegranej Szwedów w wojnie z Rosją. Zob. Р. Луото, Х. Талвитие, П. Висури, *op. cit.*, s. 80–81.

тысяч двести на линиях защищают сию крепость: и новый сей Гибралтар не более нам стоил, как только нескольких недель осады, нескольких пушечных выстрелов, сотни человек и переговоров²⁶.

Taże Suomenlinna, jak wkrótce się przekonamy, stanie się często powracającym motywem w rosyjskiej literaturze podróżniczej. Potężna forteca nieustannie przypominać będzie z jednej strony o wojennej przeszłości Finlandii, a z drugiej o rosyjskim zwycięstwie nad Szwecją. Suomenlinna na długo przyćmi Helsinki, co widzimy już w opisie narratora, który miastu w ogóle nie poświęca uwagi. Trzeba jednak pamiętać, że w 1809 roku liczyło ono zaledwie 3–4 tysiące mieszkańców, a stolicą Wielkiego Księstwa stało się dopiero w 1812 roku.

W swoich przemyśleniach na temat wojny narrator Gagarina nie zapomina także o stratach najistotniejszych, czyli ludzkich. Uroczystość w stołecznym Turku gorzko nazywa „balem dla starych ludzi”, gdy uświadamia sobie, że wśród jego miejscowych uczestników brak młodych osób, te bowiem przebywają na froncie, gotowe w każdej chwili oddać życie:

Между мужчин, наполнивших зал, глаза мои с удовольствием находили русских [...]. Когда же глаза мои останавливались на природных жителях Або, то с удивлением замечал, что в многочисленной сей толпе тщетно бы стал я искать молодых людей. Цвет юношества, исторгнутый из пепелища своего, находился на Марсовом поле и готовился там жертвовать своею жизнью²⁷.

Swoimi rozważaniami książę Gagarin modeluje czytelnika zgodnie z własną wolą. Wydaje się jednak, że obok uświadomienia mu bezsensu i okrucieństwa wojny, za cel stawia sobie także uzasadnienie rosyjskiego podboju Finlandii, co staje się szczególnie czytelne zwłaszcza w drugiej części książki. Autor jest zaskakująco świadom powierzchowności ocen podróżopisarzy, pozostaje ostrożny w formułowaniu swoich, lecz ich nie unika, wpadając niekiedy w te same pułapki, co inni podróżnicy. W jego obrazie Finów pobrzmiewa mit „szlachetnego dzikusa”, funkcjonujący już w starożytności, ale rozwinię-

²⁶ [П.Г. Гагарин], *Тринадцать дней, или Финляндия...*, s. 23.

²⁷ Ibidem, s. 35–36.

ty i szczegółowo opisany w XVIII wieku przez Jean-Jacques'a Rousseau. Żyją oni w oderwaniu od cywilizacji, blisko natury, pogrążeni w przeszłości, czego dowodem jest ciągła obecność pogańskich zwyczajów w ich obrzędach. Argumentami oferowanymi przez teorię klimatyczną narrator Gagarina tłumaczy, że okrutny klimat wymusza na Finach półroczną bezczynność, która przeraża się w naturalną dla nich skłonność do śpiewu i poezji. Powołując się na innych autorów i potwierdzając ich opinie pisze o fińskiej konsekwencji przechodzącej niekiedy w „dziki upór”, gościnności, otwartości, ale też długotrwałym rozpamiętywaniu zadanych im krzywd. Co jednak szczególnie istotne w kontekście rozważań o wojnie, narrator podkreśla przywiązanie Finów do swojego języka i obyczajów, przekonuje o ich nienawiści do władzy szwedzkiej, a sympatii do rosyjskiej. Choć przyznaje, że język szwedzki jest im równie obcy co rosyjski, to jednak podkreśla zarazem, iż dzięki Rosji mogą oni od teraz liczyć na znacznie lepszą przyszłość, przede wszystkim pozbawioną wojen. Odtąd cała Finlandia jest już rosyjska, wielkodusznego cesarza Aleksandra I Finowie powitali z honorami, dokonało się wcielenie kraju do Imperium Rosyjskiego. Fakt ten napawa zadowoleniem także narratora, mimo zdystansowanego stosunku do wojny:

Лишь только коснулся я до древней шведской заставы, то мой повозчик, снимая свою шапку, сказал мне: „Теперь Вы в новой России”. Сие выговоренное им слово понудило меня дать ему на водку: а если бы сказал он его шведу, то получил бы щелчок. И вот люди²⁸!

Tak oto pokój wywalczony przez Rosjan w wojnie, która sama w sobie w utworze Gagarina nie jest przecież chwalebna, może być postrzegany jako prometejski dar złożony Finlandii, co niejako uzasadnia sam konflikt oraz pro-rosyjską i lojalnościową postawę Finów, która wkrótce stanie się nieodłącznym elementem ich obrazu, a której najwcześniejsze źródła odnajdujemy właśnie w *Trzynastu dni*.

²⁸ Ibidem, s. 11.

1.4 PODSUMOWANIE

Walentina Naumienko trafnie pisze, że *Trzynaście dni, albo Finlandia* to „książka-oddźwięk na 1809 rok”²⁹, choć osobiście uważam, że jest ona przede wszystkim komentarzem do kończącej się na oczach Pawła Gagarina wojny. Przez cały XVIII wiek Finlandia mogła kojarzyć się Rosjanom głównie jako przestrzeń i cel zmagania rosyjsko-szwedzkich, dlatego ten obraz naturalnie uwiecznia w swoim utworze także książę Gagarin. Echa stulecia konfliktów będą słyszalne w rosyjskiej literaturze podróżniczej jeszcze przez długi czas.

Gagarin utrwała zarazem w swojej poetyckiej prozie rozwinięcie dotychczasowego obrazu Finlandii, który długo wcześniej bytował w rosyjskiej świadomości i funkcjonować będzie dalej, choć w stopniowo ewoluującej postaci. W *Trzynaście dni* nadal pozostaje ona *terra incognita* – miejscem egzotycznym i dzikim, bliskim i odległym zarazem, lecz tajemniczym i intrygującym, dlatego stopniowo oswajany przez rosyjskich podróżników i następnie publiczność literacką. Spoczywa na nim stygmat obcości i inności, ale miejsce legend, czy wręcz białych plam zaczynają zastępować opinie i fakty.

Finlandia Gagarina ukazana zostaje w duchu poetyki sentymentalno-romantycznej, przez pryzmat surowej północnej przyrody, kryjącej groźbę i tajemnicę. Mieszkańców narrator kreuje zaś na lud prosty i skromny, żyjący w zgodzie z naturą. Co istotne z uwagi na dyskurs ideologiczny, dokonuje on w swoim opisie oderwania Finów od Szwedów; pokazuje, że nie należy ich ze sobą utożsamiać i postrzegać tych pierwszych jako byłych przeciwników Rosji, odnosić się do nich z wrogością ani spodziewać się jej z ich strony. Ci nowi poddani rosyjskiego cesarza sami dużo ucierpieli w przeszłości z rąk szwedzkich, dlatego z radością powitali zmianę monarchy³⁰. W tej niewyrażonej jeszcze *explicite* tezie tkwią załączki obrazu Fina – najwierniejszego poddanego.

²⁹ Zob. В.Г. Науменко, *Князь Павел Гаврилович Гагарин...*, s. 179.

³⁰ Niezgodne z faktami twierdzenie, że Finowie nigdy dobrowolnie nie walczyli z Rosjanami, a co najwyżej byli do tego zmuszani przez Szwedów, Iida Katariina Hirvasaho nazywa jednym z głównych mitów rosyjskiego dyskursu imperialnego. Por. I.K. Hirvasaho, *A Steppchild...*, s. 25. Rekrutujący się spośród wiernych szwedzkiemu królowi fińskich chłopów partyzanci stanowili w wojnie 1808–1809 tak istotny czynnik, że Rosjanie musieli wydelegować do ochrony zaplecza aż 26.000 żołnierzy. Por. Р. Люто, Х. Талвитие, П. Висури, *op. cit.*, s. 109.

2. NIKOŁAJ PUTIATA I DWA ŻYWIOŁY FINLANDII

Równo dziesięć lat po Pawle Gagarinie, podjętą w celach poznawczych podróż Aleksandra I do Finlandii – ostatnią, jak pokazał czas³¹ – opisał kapitan Sebastian Gripenberg³². Jego relacja została jednak opublikowana dopiero po przejściu przez niego w stan spoczynku, a już po śmierci cesarza – w 1828 roku³³. Wydanie przybrało bardzo ozdobną formę; zostało wzbogacone o liczne ilustracje oraz zawierało równoległy tekst w czterech językach – rosyjskim, szwedzkim, francuskim i niemieckim. Z uwagi na fińskie pochodzenie autora, jego praca nie zostanie przeze mnie poddana analizie. Wspominam o nim dla zachowania chronologii wywodu, a także dlatego, że obrazuje on pewną tendencję. Z jednej strony pokazuje brak zainteresowania Rosjan Finlandią w pierwszym dziesięcioleciu od momentu jej przyłączenia do Imperium, gdyż możemy logicznie założyć – a potwierdzą tę prawidłowość kolejne analizowane utwory – że wzrost częstotliwości podróży owocował większą liczbą relacji. Z drugiej natomiast strony przykład Gagarina i Gripenberga pokazuje, że ci nieliczni wędrujący po Finlandii podróżnicy, którzy pozostawili po sobie ślad w ówczesnej literaturze, byli wojskowymi.

Finlandia zaczęła natomiast budzić zainteresowanie rosyjskich podróżników w połowie lat 20. XIX wieku, czego przejawem było znaczny wzrost częstotliwości ukazywania się opisów podróży do niej. Autorem, który zapoczątkował swoimi utworami tę tendencję był kolejny wojskowy, Nikołaj Putiata,

³¹ Zwięźle o czterech podróżach Aleksandra I do Finlandii (dwóch odbytych w 1809 roku oraz po jednej w latach 1812 i 1819): Й. Туоми-Никула, П. Туоми-Никула, *Императоры на отдыхе в Финляндии*, Санкт-Петербург 2003, s. 17–25.

³² Johan Ulrik Sebastian Gripenberg (1795–1869) był fińskim wojskowym i politykiem. Towarzyszył Aleksandrowi I w jego podróży do Finlandii w 1819 roku. Przeszedł w stan spoczynku w 1828 roku w stopniu *överstelöjtnanta* (odpowiednik podpułkownika). W 1831 roku został mianowany wicegubernatorem prowincji Uusima, lecz wkrótce był zmuszony opuścić stanowisko z powodu konfliktu z generał-gubernatorem Finlandii Arsienijem Zakriewskim. Resztę swojego życia związał z rolnictwem. W latach 1860–1865 był członkiem fińskiego Senatu. W 1865 roku otrzymał tytuł hrabiowski. Zob. *Gripenberg, Johan Ulrik Sebastian*, [w:] *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*, t. 10, red. T. Westrin, Stockholm 1909, s. 323.

³³ Пор. С. Грипенберг, *Описание путешествия государя императора Александра I, из станции Ниссиле в город Каяну, во время последнего вояжа его величества в Великое княжество Финляндское, летом 1819 года*, Санкт-Петербург 1828.

który w 1825 roku opublikował w dwóch częściach relację z wielkiej wyprawy, podczas której przemierzył Finlandię z południa aż po jej granicę lądową ze Szwecją na dalekiej północy.

2.1 FINLANDZKA KARTA W ŻYCIORYSIE

Nikołaj Putiata (1802–1877) był pisarzem, wojskowym i działaczem państwowym, weteranem wojny rosyjsko-tureckiej (1828–1829). Trwały ślad w jego biografii pozostawiła Finlandia, gdyż w latach 1823–1831 służył jako adiutant Arsienija Zakriewskiego³⁴. Od dymisji swojego przełożonego aż do przejścia w stan spoczynku w 1851 roku zajmował różne stanowiska w Sekretariacie Stanu ds. Fińskich. Następnie przeprowadził się z Petersburga do Moskwy, gdzie doczekał swoich dni.

Putiata aktywnie udzielał się w rosyjskim życiu literackim. Wchodził w skład znanego kręgu literackiego Siemiona Raicza³⁵, razem, między innymi, z Michaiłem Pogodinem, Fiodorem Tiutczewem i Władimirem Odojewskim. Był serdecznym przyjacielem Jewgienija Baratynskiego, który, jako jeden z pierwszych, wprowadził tematykę fińską do literatury rosyjskiej, a z którym łączyły go podobne zainteresowania i spojrzenie na świat³⁶. Poprzez niego w 1826 roku poznał także Aleksandra Puszkina. Liczne wpływowe znajomości Putiata zawarł w trakcie służby w Sekretariacie Stanu ds. Fińskich, między innymi z Piotrem Wiaziemskim, Wasilijem Żukowskim, Piotrem Pletniowem (rektorem Uniwersytetu Petersburskiego w latach 1840–1861) oraz jego przyjacielem Jakowem Grotem, któremu – wykorzystując swoje położenie – pomógł uzyskać stanowisko profesora literatury i języka rosyjskiego na Cesarskim Aleksandrowskim Uniwersytecie Finlandii³⁷.

³⁴ Arsienij Zakriewski był generał-gubernatorem Finlandii w latach 1823–1831. Nie cieszyło go zajmowane stanowisko; Finlandię – jako prowincję mało znaczącą – nazywał „swoją Syberią”. W dziejach Wielkiego Księstwa zapisał się jako rusyfikator, stawiający sobie za cel ściślejsze związanie go z Imperium. Por. O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 33–34.

³⁵ Ów krąg grupował wykładowców i studentów Uniwersytetu Moskiewskiego oraz ich znajomych. Część członków, z Władimirem Odojewskim na czele, utworzyła potem towarzystwo filozoficzne „lubomudrów”.

³⁶ Nikołaj Putiata był związany z Jewgienijem Baratynskim także więziami rodzinnymi, gdyż w 1837 roku ożenił się z jego szwagierką Sofią Engelgardt.

³⁷ W niektórych polskojęzycznych źródłach (por. np.: M. Klinge, *Fińska tradycja...*, s. 111) w nazwie uniwersytetu pojawia się błędny przymiotnik „Aleksandryjski”, nieopatrzenie

Przez całe swoje życie Putiata czynnie uprawiał publicystykę. Chociaż nie był *sensu stricto* literatem ani uczonym, to jednak w centrum jego uwagi zawsze pozostawała literatura i historia, czemu dawał wyraz, pisząc artykuły. Szczególną aktywność na tym polu zaczął przejawiać po przeprowadzce do Moskwy. Współpracował przede wszystkim z czasopismem „Russkij archiw” („Русский архив”), ale także z periodykami „Russkij wiestnik” i „Sowriemiennik” („Современник”). Jest autorem między innymi obszernego opracowania o rządach Katarzyny II i Aleksandra I oraz licznych prac podejmujących tematykę fińską, której nigdy nie zarzucił; przy czym spośród nich znany jest tylko długi artykuł o sejmie w Porvoo. Putiata publikował również wspominki o ludziach sobie znanych – Zakriewskim, Baratynskim i Odojewskim, a także teksty poświęcone twórczości Nikołaja Karamzina i Aleksandra Gribojedowa. Dzięki tym publikacjom zyskał duży autorytet; ceniono go za szerokie zainteresowania, społeczną aktywność i bezstronność. Dzięki temu w 1862 roku został wybrany na członka Towarzystwa Miłośników Literatury Rosyjskiej działającego przy Uniwersytecie Moskiewskim³⁸.

2.2 LISTY Z DALEKIEJ PÓŁNOCY

W 1825 roku Nikołaj Putiata opublikował w prasie dwa teksty w formie wyjątków z korespondencji, zawierające opis jego podróży po Finlandii³⁹. Nigdzie nie pada w nich data roczna pozwalająca precyzyjnie umiejscowić wydarzenia w czasie. Narrator wspomina jedynie o ustępującej zimie i nadchodzącej wiosnie. Mając na uwadze, że w marcu 1824 roku generał-gubernator Arsienij Zakriewski objechał całe podlegające sobie terytorium w celu zdobycia lepszego rozeznania w miejscowych sprawach⁴⁰, możemy założyć, że towarzyszył mu jego adiutant, Putiata, a powstałe zapiski są świadectwem tych właśnie wypraw.

sugerujący, że uczelnia otrzymała swoją nazwę nie na cześć Aleksandra I, lecz Aleksandry (Fiodorowny, żony Mikołaja I).

³⁸ Zob. Б.Л. Модзалевский, *Путята, Николай Васильевич*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 15, Санкт-Петербург 1910, s. 156–159; Г.Н. Геннади, *Путята*, [w:] *Idem, Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825*, т. 3, Москва 1908, s. 209.

³⁹ Ukazały się one pod pseudonimami *Н.П.* oraz *Н.П.–а.* Por. И.Ф. Масанов, *Путята, Николай Васильевич*, [w:] *Idem, Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 4, Москва 1960, s. 393.

⁴⁰ Zob. М. Клинге, *Имперская Финляндия...*, s. 83.

Na najwcześniejszy analizowany fragment⁴¹ składa się opis trasy z Petersburga do Helsinek. Korzystając natomiast z poprawiających się warunków pogodowych, w drodze powrotnej narrator odwiedził szereg położonych na południowym wybrzeżu Finlandii miejscowości: Porvoo, Loviisę, twierdzę Kymnlinna, Haminę, Wyborg i pobliski kamieniołom Piutierłaks oraz znajdujący się sześćdziesiąt kilometrów na północ od miasta wodospad Imatra. Opis tego etapu podróży Putiata opublikował w kwietniowym numerze czasopisma „Moskowskij tielegraf” („Московский телеграф”)⁴².

Drugi, według wewnętrznej chronologii utworu, tekst⁴³ zawiera opis drogi wzdłuż zachodniego wybrzeża Finlandii z Oulu do Tornio. Leżące nad rzeką o tej samej nazwie miasteczko tak wówczas, jak i dzisiaj znajduje się przy granicy ze Szwecją. Putiata skorzystał z tej okazji i przeprawił się także do leżącego po szwedzkiej stronie miasta Haparanda. Następnie udał się siedemdziesiąt kilometrów na północ, by na wzniesieniu Aavasaksa doświadczyć dnia polarnego⁴⁴. Relacja z końcowego etapu podróży Putiaty ukazała się parę miesięcy

⁴¹ Por. Н.П. [Н.В. Путята], *Отрывок из Писем о Финляндии*, [w:] „Московский телеграф” 1825, № 8, s. 283–297.

⁴² „Moskowskij tielegraf” był czasopismem o profilu naukowo-literackim, ukazującym się dwa razy w miesiącu w latach 1825–1834, wydawanym przez Nikołaja Polewoja w Moskwie, przy znaczącym udziale Piotra Wiaziemskiego. Publikowano w nim artykuły poświęcone filozofii, historii literatury, ekonomii, historii, naukom przyrodniczym, a także utwory literackie. Redakcja stanowczo opowiadała się za romantyzmem, na łamach czasopisma można było więc znaleźć poezję między innymi Aleksandra Puszkina, Jewgienija Baratynskiego, Władimira Odojewskiego, Piotra Wiaziemskiego i Iwana Turgieniewa. Najbardziej charakterystycznym elementem wydawnictwa był dział krytyki. Polewoj otwarcie atakował powszechnie przyjęte poglądy i szanowane autorytety (między innymi Nikołaja Karamzina i jego *Historię państwa rosyjskiego*), krytykował szlachtę, optował za demokratyzacją literatury, propagował kapitalizm. W efekcie czasopismu wielokrotnie przychodziło zmagać się z interwencją cenzury. Ostatecznie zostało w 1834 roku zamknięte na mocy osobistej decyzji Mikołaja I, po publikacji negatywnej recenzji sztuki *Ręka Wszechmogącego Ojczyznę ocaliła* (*Рука Всевышнего Отечество спасла*) Nestora Kukolnika, występującego w niej jako rzecznik teorii oficjalnej ludowości Siergieja Uwarowa. Zob. А.О.К. [А.О. Круглый], *Московский телеграф*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 19, Санкт-Петербург 1896, s. 960; [Б.п.] *Московский телеграф* (1825–1834), [w:] *Русская периодическая печать* (1702–1894): *Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 185–186.

⁴³ Por. Н.П. [Н.В. Путята], *Отрывок из письма о Финляндии*, [w:] „Северная пчела” 1825, № 122, s. 3–4.

⁴⁴ Wybór Putiaty jest wymowny, gdyż dla tego celu znakomicie nadawała się także wieża kościelna w Tornio. Niemniej jednak to na wzniesieniu Aavasaksa swoje bada-

później w październikowym numerze utrzymującej wówczas jeszcze liberalny kurs gazety „Siewiernaja pczela” („Северная пчела”)⁴⁵.

2.3 „KRAJ NIEZNANY JAK NAJODLEGLEJSZE KRAŃCE SYBERII”

Już pierwsze zdanie relacji Nikołaja Putiaty informuje nas niejako o idei przewodniej jego utworu i odsyła zarazem do obrazu Finlandii jako *terra incognita* – kraju położonego tak blisko stołecznego Petersburga, który jednak pozostaje dla Rosjan zupełną niewiadomą⁴⁶, mimo wielowiekowej wspólnej historii oraz bycia częścią jednego Imperium przez ostatnich szesnaście lat:

Я обещал тебе, любезный друг, сообщить замечания, сделанные мною, и впечатления, полученные при виде страны совершенно для меня новой, страны, которая граничит с окрестностями Петербурга, но нам столь же мало известна, как отдаленнейшие края Сибири⁴⁷.

nia wykonywał „słynny astronom” Pierre Louis Maupertuis i tym tłumaczy się jego popularność wśród podróżników. Zob. Н.П. [Н.В. Путятя], *Отрывок из письма о Финляндии...*, s. 4.

⁴⁵ „Siewiernaja pczela” była gazetą o profilu literacko-politycznym ukazującą się początkowo trzy razy w tygodniu (od 1831 roku – codziennie), wydawaną w latach 1825–1864 w Petersburgu przez Tadeusza Bułharyna (w latach 1831–1859 wspólnie z Nikołajem Greczem), a pod koniec jej istnienia (1860–1864) przez Pawła Usowa. Gazeta pierwotnie zajmowała pozycje liberalne, by po powstaniu dekabrystów stać się nieoficjalnym organem prasowym reakcyjnej władzy, głoszącym poglądy konserwatywne i walczącym z wszelkimi przejawami liberalizmu. Mając monopol na publikacje wiadomości politycznych z kraju i zagranicy, wykorzystywała go między innymi do krytyki dążeń konstytucyjnych i systemów parlamentarnych. W historii literatury rosyjskiej „Siewiernaja pczela” zapisała się przede wszystkim ostrą krytyką utworów Aleksandra Puszkina i Nikołaja Gogola. Gazeta była orientowana na czytelników z klasy średniej i wśród nich cieszyła się znaczną popularnością, co przekładało się na wielki, jak na ówczesne czasy, nakład. Na jej łamach ukazywały się utwory o tematyce patriotycznej, moralizujące i pouczające, pisane przede wszystkim przez samego Bułharyna. Zob. [Б.п.], *Северная пчела*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 32, Санкт-Петербург 1901, s. 250–251; [Б.п.] *Северная пчела (Спб., 1825–1864)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 188–189.

⁴⁶ Jeszcze w kwietniu 1824 roku Tadeusz Bułharyn i Nikołaj Grecz pisali o zamieszczonym w ich czasopiśmie „Siewiernyj archiw” („Северный архив”) artykule *Finlandia* (Финляндия) „anonimowego choć poważanego autora”, że jest to jedno z pierwszych opracowań historii Finlandii w języku rosyjskim. Zob. В.Г. Науменко, «Здесь, на конце России исполинской...», s. 47.

⁴⁷ Н.П. [Н.В. Путятя], *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 283–284.

Putiata nie sformułował swoich intencji wprost, lecz możemy przypuszczać, że kierując się zapewne pragnieniem wypełnienia istniejącej luki informacyjnej, a czerpiąc ze swojej fascynacji i rozległej wiedzy o czasach minionych, starał się umiejscowić czytelnikom Finlandię na mapie dziejów, pokazać bogatą przeszłość odwiedzanych miejsc, której najpewniej sobie nie uświadamiali. Zwłaszcza, że, jak przekonuje Dmitrij Szarypkin, na początku XIX wieku Rosjanie nie mieli dostępu do świata skandynawskiego z winy bariery językowej i fizycznej. Ich głównym źródłem informacji były czytane w Petersburgu francuskie czasopisma „La Décade”, „Nouvelle bibliothèque” i „La Spectateur du Nord”⁴⁸.

Pokrewnym w swojej istocie zadaniem było uświadomienie czytelnikom wspólnych miejsc w historii Rosji i Finlandii. W narracji utworu – co przypuszczalnie wynika po części z wojskowej karty w biografii Putiaty – ich stosunki zostały zdominowane przez konflikty zbrojne. Wyrasta z niej obraz Finlandii jako placu boju, odwiecznego miejsca zmagania dwóch potężnych krajów i świadka zwycięstw rosyjskiego oręża, obecnie jednak nieco zapomnianych (przyćmionych przez wciąż świeże wydarzenia Wojny Ojczyźnianej). Finlandia Putiaty to więc „стран[а], куда знаменитые новгородцы в древнейшие веки простирали торговые промыслы и славу оружия своего, и которая в новейшие времена служила поприщем знаменитых воинских подвигов для их потомков”⁴⁹.

Ton militarnej narracji nadaje już wstępna uwaga narratora o tym, że pierwszą wzmianką o wydarzeniach w Finlandii, jaka znalazła się w ruskich latopisach, jest zapis w *Powieści minionych lat* o pochodzie zbrojnym księcia nowogrodzkiego Włodzimierza Jarosławowicza na Jamian⁵⁰ w 1042 roku⁵¹. W dalszym toku opowieści wyeksponowane miejsce zajmują szwedzkie i rosyjskie twierdze – Suomenlinna, Svartholm, Kymnlinna. Odzwierciedlają one proces zdobywania przez Rosję Finlandii, gdyż dwie ostatnie zostały wzniesione na rzece Kymijoki, na której od 1743 roku przebiegała granica rosyjsko-szwedzka.

⁴⁸ Zob. Д.М. Шарыпкин, *Скандинавская тема в русской романтической литературе*, [w:] *Ранние романтические веяния*, ред. А.П. Алексеев, Москва 1972, s. 141.

⁴⁹ Zob. Н.П. [Н.В. Путята], *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 284.

⁵⁰ O ile Czudź (Чудь) było średniowieczną zbiorową nazwą plemion ugrofińskich, o tyle Jam (Ямь) lub Jem (Емь) to określenia ugrofińskich mieszkańców konkretnie Półwyspu Fennoskandzkiego.

⁵¹ Por. *Powieść minionych lat*, Wrocław 1999, s. 120.

Ta nie przetrwała jednak próby czasu, gdyż w 1809 roku przesunięto ją daleko na zachód i ustalono na rzece Tornio. W związku z tym w chwili wizyty Putiatty wspomniane fortece, a także dawne umocnienia graniczne i budynki celne, znajdowały się w stanie upadku, stopniowo obracając się w ruinę⁵².

Symbolicznego w danym kontekście znaczenia nabiera twierdza Suomenlinna. Wzniesienie przez Szwedów tej potężnej fortecy w celu bronięcia Helsinek od strony morza oznaczało definitywny koniec szwedzkiej ekspansji na wschodzie. Z kolei zdobycie jej przez Rosjan w maju 1809 roku wieńczyło w warstwie symbolicznej podbój Finlandii. Fakt ten napawa narratora nieskrywaną dumą: „Флот непрязненного нам народа не возмущает более финских вод, твердыня Свеаборга существует, и я, с чувством народной гордости, созерцал развивающийся на оных победоносный флаг моего Отечества”⁵³.

Znamienne, że w relacji narratora Suomenlinna zupełnie przyćmiła stołeczne Helsinki, którym poświęcił zaledwie jeden akapit. Ten zaś ogranicza się tylko do uwagi, iż obecnie miasto się rozbudowuje, a największe wrażenie robią budowle znajdujące się przy placu Senackim: Senat właśnie oraz koszary⁵⁴.

Dominujący elementem krajobrazu wzniesionego na siedmiu wyspach Suomenlinna jest kamień. Fortecę narrator obwołuje wręcz „kamiennym królestwem” (*каменное царство*). Opisując ją, kreśli obraz niespotykany dla Rosjan, ale – jak przekonuje – typowo fiński, reprezentatywny dla całego kraju, co czyni z niej niejako Finlandię w miniaturze:

Летом, для глаз, не привыкших к подобным картинам, Свеаборг представляет зрелище необыкновенное; но подобные сему зрелища встречаешь во многих местах здешнего утрюмого края. Всюду видны дикий камень и грозные твердыни; слышны крики воинской команды и плеск волн, бьющихся о гранитные скалы, далее исчезающих мелкими струями, которые сливаются и образуют необозримое лазурное пространство, где изредка белеют парусы

⁵² Zob. H.П. [H.B. Путята], *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 291–293.

⁵³ Zob. Ibidem, s. 287.

⁵⁴ Zob. Ibidem, s. 286. W 1824 roku niemiecki architekt Carl Ludvig Engel został kontrolerem prac publicznych i naczelnym architektem Helsinek. Był on odpowiedzialny za przeniesienie wzorców budownictwa petersburskiego do fińskiej stolicy.

отважных рыбаей, или несутся корабли, с богатым грузом роскоши, в Пальмиру Севера⁵⁵.

Innym, obok Suomenlinny, często powracającym w rosyjskiej literaturze podróżniczej motywem, a zarazem jednym z symboli Finlandii, zostanie znajdujący się około 200 km na północny zachód od Petersburga wodospad Imatra⁵⁶. Już kiedy Putiata dotarł tam w 1825 roku (przy czym jego nazwę zapisuje on jako *Jematra* [Ематра]), czekała na niego oficjalna księga pamiątkowa, do której wpisywali się odwiedzający to miejsce podróżnicy, świadcząca o jego znacznej nawet wówczas popularności, choć niekoniecznie wśród Rosjan. Narrator utworu przyznaje, że nie wiedział, czego w istocie się po wodospadzie spodziewać. Zawiódł się, gdyż myślał, że woda spada w nim ze znacznie wyższej wysokości (jest to maksymalnie 50 m), tymczasem Imatra słynie ze swoich kaskad, porywistości oraz towarzyszącego jej huku wody⁵⁷. Pomimo początkowego zawodu, ostatecznie wyraził zachwyt nad zastanym widokiem: „Мы пробыли у водопада около часа, но вид его оставался долго в воображении нашем, и шум преследовал слух наш в большом еще удалении от оного”⁵⁸.

Obraz fińskiej przyrody w relacji Putiaty został nakreślony zgodnie z romantycznym kanonem, co staje się jasne już po przeczytaniu motta zaczerpniętego

⁵⁵ Ibidem, s. 288.

⁵⁶ Imatra była celem rekreacyjnych wędrówek co najmniej od XVIII wieku. Popularną atrakcją turystyczną, zwłaszcza wśród bywalców petersburskich salonów, stała się w pierwszej połowie XIX wieku, najpewniej za sprawą Anny Kern, muzy Aleksandra Puszkina, oraz jej znajomych, którzy odwiedzili wodospad w 1829 roku i pozostawili po tym świadectwo. Wkrótce potem odnotowała w swoim dzienniku: „Okolice Imatry na moment naszej wizyty były nieomal dzikie, i jeśli gdzieś pojawiały się pewne udogodnienia dla wędrowców, były do tego stopnia niewyszukane, że można było pomyśleć, iż przyroda sama je wzniosła. Słyszałam, że potem, za naszym przykładem, tak modne stało się jeżdżenie nad wspaniałą wodospad, by się nim zachwycić, że nieopodal pobudowano hotele, kawiarnie i rozmaite pawilony, czym pozbawiono cudowną Imatrę całej jej poezji. Dlatego już nikt, nikt (myśl ta napawa mnie radością) nie może zachwycić się jej dzikimi, nietkniętymi urokami, tak jak zachwyciała się nimi nasza grupa” – A.П. Керн, *Воспоминания. Дневники. Переписка*, Москва 1989, s. 63–64.

⁵⁷ Aleksandr Ałbiński napisze, że huk wody jest słyszalny, a drżenie ziemi – odczuwalne w promieniu piętnastu wiorst od Imatry. Zob. А.Б. Албенский, *Водопад Иматра (Выписка из письма А.А.Ж.)*, [w:] „Северная пчела”, № 107, 1828, s. 3.

⁵⁸ Н.П. [Н.В. Путята], *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 297.

z utworu Konstantina Batuszkowa *Urywek z listów rosyjskiego oficera o Finlandii*: „Я видел страну, близкую к полюсу, соседнюю Гиперборейскому морю, где природа бедна и угрюма, где солнце греет постоянно только в течение двух месяцев; но где, так же, как в странах благословенных природою, люди могут находить счастье”⁵⁹.

Narrator na wstępie tłumaczy, że nie będzie ze szczegółami opisywał krajobrazu Finlandii, gdyż już wcześniej barwnie i wiernie zrobił to cytowany Batuszkow, a także poeci Denis Dawydow⁶⁰ i Jewgienij Baratynski, sam zaś nie jest w stanie się wznieść ponad ten poziom, sugeruje zatem lekturę ich utworów⁶¹. Mimo tego oświadczenia, w swojej relacji dostarcza on stosunkowo dużo obrazów fińskiej przyrody. Jej atrybutami są wspomniane już kamień (skały, granity), woda (morze, jeziora, rzeki, wodospady), a także drzewa i lasy.

Wymowny jest dobór przymiotników opisujących Finlandię, ich emocjonalne nacechowanie oraz częstotliwość występowania. W analizowanych utworach aż dziewięciokrotnie pada w kontekście fińskiej przyrody słowo dziki (*дикий*). Pięciokrotnie napotyka się w nich przymiotnik mroczny (*мрачный*), użyty przy charakterystyce nieba nad Finlandią oraz samego krajobrazu. Kolejne dwa często spotykane słowa to ponury (*угрюмый*) i straszny (*ужасный*).

⁵⁹ Ibidem, s. 283.

⁶⁰ Nikołaj Putiata miał na myśli szkic *Wspomnienie o Kulniewie w Finlandii* (*Воспоминание о Кульневе в Финляндии*) (1808) opowiadający o walkach generała Jakowa Kulniewa w trakcie ostatniej wojny rosyjsko-szwedzkiej, podczas której wielokrotnie odznaczył się męstwem. Do znacznej popularyzacji wojskowego w Finlandii przyczynił się Johan Ludvig Runeberg, który uczynił go jednym z bohaterów swojego zbioru *Fänrik Ståls sägner*. Por. Д.В. Давыдов, *Воспоминание о Кульневе в Финляндии* (1808), [w:] Idem, *Боевые записки*, Москва 1982, s. 105–123.

⁶¹ Zob. Н.П. [Н.В. Путята], *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 285. Ze słusznością powyższego stwierdzenia można oczywiście się spierać. W korespondencji z Jakowem Grotem Johan Öhman nazwał *Urywek z listów rosyjskiego oficera o Finlandii* Batuszkowa „najdziwniejszym i najmniej prawdopodobnym opisem, jaki kiedykolwiek czytał” (cyt. za: Э.Г. Карху, *Финляндская литература и Россия. 1800–1850*, Тарту 1962, s. 95). Istotnie, już ówczesna krytyka zarzucała poecie, że kreśląc obraz fińskiej przyrody dopuścił się nieomal plagiatu pracy francuskiego uczonego Bernarda Lasepede’a *Les forêts et les habitats des régions glaciales* (1808) poświęconej... Ameryce Północnej (Zob. Д.М. Шарыпкин, *Скандинавская...*, s. 144). Z kolei Iida Katariina Hirvasaho słusznie zauważa, że to, iż poemat Baratynskiego *Finlandija* (*Финляндия*) mówi o Finlandii, sugeruje wyłącznie tytuł, gdyż nakreślony krajobraz jest typowo północny, brak w nim jakichkolwiek elementów charakterystycznie fińskich (Zob. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 64).

Sporadycznie występują także przymiotniki martwy (*мертвый*) i ciemny (*темный*). Taka selekcja słownictwa pozwala autorowi modelować odbiorcę i wykreować zgodny z romantyczną konwencją obraz fińskiej przyrody, w którym jawi się ona jako dzika i tajemnicza, skrywająca niezbadane sekrety, ale też niebezpieczeństwo dla człowieka, mimo to jednak porażająca swoim pierwotnym pięknem. Finlandia to w opisie narratora utworu „стран[а], где на каждом шагу природа рассыпала дикие, суровые и тем более разительные красоты свои”⁶².

Co się tyczy pierwiastka ludzkiego, to jeszcze w początkowych słowach narrator przeprosza adresata listu za to, że nie zaspokoi jego ciekawości charakterystykami Finów, gdyż z powodu zbyt krótkiego pobytu w Helsinkach nie miał czasu dobrze poznać ich charakteru, obyczajów i języka. Mimo tej wartej odnotowania świadomości swojej niemocy, w paru innych miejscach tekstu sięga po kategoriyczne stwierdzenia na temat mieszkańców Finlandii. Znamienne, że kreśli wyraźną linię podziału na Szwedów (którzy, jak zaznacza, zamieszkują południowe wybrzeże kraju) oraz rdzennych Finów, wypartych wskutek szwedzkiej ekspansji w głąb półwyspu.

Duch szwedzki zostaje utożsamiony przede wszystkim z pracowitością i dobrym gospodarowaniem. Podkreśla parokrotnie, że choć fińskie ziemie są wyjątkowo nieurodzajne, to jednak mieszkańcy skrupulatnie i z wielkim poświęceniem je obrabiają. Innymi zwracającymi jego uwagę cechami są schludność oraz zadowolenie z życia, mimo trudnych warunków przyrodniczych: „Дома очень чисты: хотя и не видать в них роскоши, но всюду находишь признаки довольства и образованности”⁶³. Do rangi wizualnego symbolu szwedzkości urasta charakterystyczna czerwona farba⁶⁴ pokrywająca budynki, którą sprowadzili ze sobą szwedzcy koloniści, a która – zdaje się sugerować narrator – podobnie jak oni, przyjemnie kontrastuje z miejscowym kolorytem: „Все почти строения выкрашены красною краскою, которая добывается из особенного рода земли в Швеции; цвет сей, отличая их от угрюмо-

⁶² Idem, *Отрывок из письма о Финляндии...* s. 4.

⁶³ Idem, *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 290.

⁶⁴ Ów kolor nazywa się czerwienią faluńską (*faluröd*). Swoją nazwę zawdzięcza słynnej kopalni miedzi w Falun, która jest źródłem charakterystycznego czerwonego pigmentu. Ciekawe, że na czerwień szwedzkich budynków na granicy z Rosją zwracał uwagę także Paweł Gagarin.

дикого цвета камней, производит с зеленью лесов приятное разнообразие для глаз”⁶⁵. Po przekroczeniu za Loviisą granicy „szwedzkich kolonii” narrator nie dostrzeże już czystych domów i pracowitych rolników. Obrazy te przywoła dopiero po dotarciu do graniczących ze Szwecją terenów nad rzeką Tornio⁶⁶.

Narrator jest bardzo oszczędny w pozytywnych opiniach o rdzennych Finach, choć niejako im współczuje. W jego słowach jest to „народ ленивый, неопрятный и грубый, носящий все признаки давного покорения и тяжкого ига”⁶⁷. Podobną dychotomię wyczuwa się również w charakterystyce mieszkańców Laponii. Znamienne jest zwrócenie uwagi na paralełę między nieurodzajnością kraju a fizyczną mizериą jego mieszkańców:

Безобразные черты лица, малый рост и слабое сложение служат в них отпечатком скудных даров природы сего края. Одежда их состояла из оленьих кож, и в диком, нескладном крике, похожем на жалобные стоны, показали они нам образчик пения и музыки лапландской⁶⁸.

2.4 PODSUMOWANIE

Obraz Finlandii wykreowany w opisie podróży Nikołaja Putiaty dobrze wpisuje się w romantyczną konwencję. Jego dominującym rysem jest dzika i surowa północna przyroda. Podobnie jak ją, kraj cechuje pewna tajemniczość i egzotyka, związana przede wszystkim z niewiedzą Rosjan o ich północnym sąsiedzie. Czynniki ludzkie w relacji Putiaty został zmarginalizowany, lecz kiedy udaje mu się przebić na bliższy plan, stanowi odzwierciedlenie panujących w Finlandii trudnych warunków przyrodniczych. W efekcie powstaje wrażenie, iż stanowi ona próżnię, którą wypełnić mogą tylko Rosjanie lub Szwedzi.

Zwraca uwagę pewna dwoistość obrazu, obecność w nim dwóch żywiołów – szwedzkiego i fińskiego. Narrator mówi o bogatej przeszłości odwiedzonych ziem. Skupia się na przyrodzie, lecz dostarcza również – przy czym głównie powierzchownych – charakterystyk twierdzy i miast Finlandii, przede wszystkim Suomenlinny. Wszelkie opisane wytwory cywilizacji i kultury są jednak

⁶⁵ Н.П. [Н.В. Путята], *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 290.

⁶⁶ Por. Idem, *Отрывок из письма о Финляндии...*, s. 3.

⁶⁷ Idem, *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 290.

⁶⁸ Idem, *Отрывок из письма о Финляндии...*, s. 4.

wyłącznie domeną Szwedów – odwiecznych rywali Rosji w walce o panowanie nad Bałtykiem, obecnie jednak pokonanych i niepostrzeganych już jako potencjalne zagrożenie. Można przypuszczać, że ich wywyższenie miało służyć podniesieniu rangi rosyjskiego triumfu. W tej relacji Finom i Finlandii wyznaczona zostaje rola przyrodniczego tła zmagających się dwóch mocarstw.

Stosunek narratora Putiaty do Finów nie jest negatywny, lecz zdecydowanie protekcjonalny. Prawdopodobnie wynika on z tego, że postrzega ich jako biernych obserwatorów, stojących w opozycji do cywilizacji, którzy nie stworzyli własnej państwowości i wysokiej – w jego ocenie – kultury (warto ponownie przywołać w tym miejscu komentarz o „przypominającym żałobne lamenty nieskładnym krzyku”⁶⁹, jak określił lapońską muzykę). Poniekąd usprawiedliwia pośrednio tym samym rosyjski podbój Finlandii, gdyż tak jak do tej pory bycie częścią Szwecji wiązało się dla Finów z korzyściami, ponieważ to Szwedzi stanowili niezbędny katalizator przemian cywilizacyjnych, analogiczny układ sił zostanie zachowany także pod panowaniem rosyjskim. W tym sensie ważnym, choć mało uwypuklonym przez narratora symbolem nowej fali przemian stają się gruntownie przebudowywane na wzór Petersburga Helsinki.

3. PODRÓŻNICY KOŃCA LAT DWUDZIESTYCH

Autorstwo chronologicznie kolejnych dwóch rosyjskich opisów podróży do Finlandii przynależy Stiepanowi Urowowi oraz Aleksandrowi Ałbienskiemu, który stanie się jeszcze obiektem mojej uwagi w związku z jego późniejszą publikacją. Powstały one w burzliwym momencie dziejów, gdyż niedługo po wybuchu w Petersburgu powstania dekabrystów (1825). Dla Finlandii politycznie były to jednak spokojne czasy. Na tronie rosyjskim doszło wówczas do zmiany, Aleksandra I zastąpił Mikołaj I. Cieszący się opinią przeciwnika fińskiej autonomii generał-gubernator Arsienij Zakriewski postanowił wykorzystać tę sytuację, by zrealizować swoje zapędy rusyfikacyjne. Nowy cesarz odrzucił jego pomysły, rozumiejąc istotę polityki wobec Finlandii prowadzonej przez starszego brata. Postanowił ją kontynuować. Tak długo, jak Finowie pozostawali lojalnymi poddanymi, mogli cieszyć się swoim wyjątkowym statusem. Mikołaj

⁶⁹ Zob. Ibidem.

I podpisał zatem deklarację zobowiązującą go do szanowania autonomii Wielkiego Księstwa. Miała ona tę samą treść, co podpisana w 1809 roku przez Aleksandra I oraz w latach 1855, 1881 i 1894 przez kolejnych rosyjskich monarchów. Na znak szczególnej przychylności, Mikołaj mianował swoim następcą na stanowisku kanclerza Uniwersytetu w Helsinkach własnego syna, Aleksandra, co również stało się tradycją.

3.1 STIEPAN USOW

Publicysta Stiepan Usow⁷⁰ opublikował opis swojej kilkudniowej podróży do Wyborga z kwietnia 1827 roku w poczytnej gazecie „Siewiernaja pczela” niecałe dwa tygodnie po swoim powrocie⁷¹. Zawiera on niezwykle szczegółowe charakterystyki bogatej fińskiej roślinności i świata zwierzęcego (dla informacji czytelników pojawiają się nawet łacińskie nazwy co rzadszych dostrzeżonych przez narratora okazów). Sam Wyborg zostaje opisany bardzo zwięźle. Znaczenie więcej uwagi narrator poświęca fińskiemu krajobrazowi, którego nadrzędnymi elementami w jego relacji są lasy, góry, jeziora, ale przede wszystkim kamień (różne formy tego słowa pojawiają się w tekście aż dziesięciokrotnie). Co znamienne, jest on symbolem między innymi długowieczności, bezpłodności, milczenia, co dobrze koresponduje z obrazem Finlandii w zapiskach Usowa⁷²:

Горы бесплодные, покрытые изредка мелкими соснами и елями, а сплошь – камнями, гранитными, дресвяными и голышевыми. Камни, иные весьма велики, с порядочную избу величиною: несколько раз мы обманывались, думая, что видим вдали большое селение, а вместо того, подъехав ближе, встречали гору, усеянную большими камнями⁷³.

⁷⁰ Stiepan Usow (1796–1859) był publicystą i wykładowcą akademickim (profesorem nadzwyczajnym) pochodzenia chłopskiego. Swoje życie poświęcił propagowaniu wiedzy o rolnictwie. Na polecenie Ministerstwa Mienia Państwowego dużo podróżował po rosyjskich peryferiach gromadząc informacje o miejscowych gospodarstwach rolnych, handlu i rzemiośle, które potem publikował w organach prasowych ministerstwa oraz zwykłej prasie. Jako publicysta był nie tylko autorem tekstów, ale także redaktorem i wydawcą. Zob. [Б.п.], Усов, Степан Михайлович, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 35, Санкт-Петербург 1902, s. 12.

⁷¹ Por. С.М. Усов, *Поездка в Выборг*, [w:] „Северная пчела”, № 57, 1827, s. 3–4.

⁷² W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2001, s. 136.

⁷³ С.М. Усов, *Поездка в Выборг...*, s. 3.

Nowym w stosunku do poprzedników elementem obecnym w relacji Uso-
wa jest znaczna uwaga, jaką w proporcji do objętości tekstu poświęca on Finom.
Narrator charakteryzuje ich jako bardzo schludnych (niezależnie od wieku),
pobożnych, skromnych, praworządnych, nieufnych i dobrodusznym. Zwraca
uwagę na to, że chłopskie dzieci uczy się pisać i czytać. Fakt ten nie przestanie
zdumiewać rosyjskich podróżników przez kolejne sto lat. Dominująca cecha
Finów w opisie to jednak lenistwo, choć trzeba zaznaczyć, że zdaniem narra-
tora jest ono typowe – co dwukrotnie podkreśla – tylko dla mężczyzn, gdyż
fińskie kobiety są zwykle pochłonięte pracami domowymi. Aż przy czterech
okazjach mówi on o tej cesze i obrazuje ją własnymi obserwacjami z podró-
ży („Я заметил, что земледелие производится весьма слабо и плохо, не
столько от худой почвы, сколько от нестарания и лени”⁷⁴), tudzież za-
słyszczanymi informacjami (co jest częstym dla podróżopisarstwa chwytem reto-
rycznym): „Мне сказали, что финны (мужчины) до того ленивы, что пока
имеют хлеб, то лежат и ничего не работают, и примутся за дело не прежде,
как все уже съедят и еще день проведут голодом”⁷⁵.

Opisana przez Uso- Finlandia jest zatem krajem surowej przyrody i leni-
wych mieszkańców, zdradzającym jednak pewien potencjał rozwojowy dzie-
ki mądrym prawom (szwedzkim) i takim też władzom (rosyjskim). Opinia ta
ugruntowuje już funkcjonujące w rosyjskiej świadomości przekonanie o nie-
zdolności Finów do rządzenia sobą i konieczności „opieki” nad nimi⁷⁶.

3.2 ALEKSANDR AŁBIENSKI

We wrześniu 1828 roku historyk Aleksandr Ałbienski⁷⁷ również w gazecie Ta-
deusza Bułharyna opublikował opis swojej lipcowej podróży nad cieszącą się

⁷⁴ Ibidem, s. 4.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Zob. Ibidem. Dobrze obrazuje to myślenie następująca uwaga Tadeusza Bułharyna: „Jest dosyć znamienne, że fińskie plemię wyłącznie na Węgrzech stworzyło państwowość, ale i to wspólnie z innymi plemionami: pod wodzą Germanów i przy pomocy Słowian”. – Ф.В. Булгарин, *Воспоминания*, ч. 4, Санкт-Петербург 1848, s. 182.

⁷⁷ Aleksandr Ałbienski (1802–?) był doktorem historii, autorem artykułów o tematyce historycznej i podróżniczej, które publikował w czasopismach „Siewiernyj archiw” i „Syn otieczestwa” („Сын отечества”) oraz gazecie „Siewiernaja pczela”. Pracował w archiwum departamentu Ministerstwa Morskiego. Zob. [Б.п.], *Албенский, Александр Борисович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 1, Санкт-Петербург 1896, s. 112.

rosnącą popularnością Imatrę, mający formę wypisku z korespondencji⁷⁸. Narrator utworu bardzo emocjonalnie i szczegółowo odmalowuje w nim wrażenia z pobytu nad wodospadem, podkreśla jego siłę oraz huk wody, zachęca czytelników do odbycia wędrówki wędrówki jego śladami: „Очень желательно, чтобы любители редких явлений природы посещали финляндский водопад. Мне сказывали видевшие Наровский и Кончезерский водопад, что Иматра великолепнее обоих”⁷⁹.

Zachwyt narratora nad fińską przyrodą nie ograniczył się tylko do Imatry. Przekonywał, że ma ona do zaoferowania podróżnikom wiele wspaniałych widoków, którymi można zająć uwagę:

Финляндия вообще чрезвычайно богата величественными и разнообразными видами: дикие (по свойству своему, кажется, первозданные) горы, леса, пропасти, утесы, косогоры, небольшие долины, необъятной величины каменья, ручьи, иногда рукава Финского залива, озера, беспрестанно мелькали передо мною и занимали мои мысли⁸⁰.

Znamienne, że opisując Finlandię blisko dwadzieścia lat po jej całościowym przyłączeniu do Imperium Rosyjskiego (przy czym należy przypomnieć, że Wyborg znalazł się w jego granicach już w 1721 roku, a Imatra – w 1743 roku), Ałbiński, podobnie jak wcześniej Nikołaj Putiata, prezentuje ją wciąż jako obcą w każdym wymiarze *terra incognita*, a siebie samego pozycjonuje niejako w roli odkrywcy tego zakątka kraju.

4. ORIENT SOMOW I IDEALIZACJA FINLANDII

Unikalną jest sytuacja, w której jedna podróż znajduje uwiecznienie w przynależących do różnych dziedzin sztuk pięknych dziełach kilkorga jej uczestników, lecz historia kultury rosyjskiej zna taki przypadek. Na przełomie czerwca i lipca 1829 roku grupa wszechstronnie uzdolnionych przyjaciół zdecydowała się

⁷⁸ Por. А.Б. Албенский, *Водопад Иматра...*, s. 3–4.

⁷⁹ Ibidem, s. 4.

⁸⁰ Ibidem, s. 3.

pojechać do Finlandii nad wodospad Imatra. Zespół tworzyli memuarystyka Anna Kern, pisarz Oriest Somow, poeci baron Anton Delwig i Aleksandr Rimski-Korsakow, malarz Walerian Langer i kompozytor Michaił Glinka. Kern pozostawiła świadectwo o podróży w swoich wspomnieniach, Langer uwiecznił poszczególne jej etapy w albumie litograficznym *Six vues de Finlande*, Glinka śpiewaną przez fińskiego woźnicę Simkę melodię wykorzystał w arii czarownika Finna w operze *Ruslan i Ludmiła*, Somow natomiast swoje wrażenia spisał w listach z podróży. W ten oto sposób wszyscy oni przyczynili się do popularyzacji motywu Imatry i wyborskiego parku Mon Repos w kulturze rosyjskiej, a także wydatnie pomogli szerzeniu się wśród petersburżan mody na odwiedzanie tych miejsc.

4.1 ROZMIENIONY TALENT

Oriest Somow (1793–1833) urodził się w Charkowie, gdzie spędził młodość, zdobył wykształcenie filologiczne, a także debiutował w 1816 roku jako poeta. Będąc poliglotą, znawcą przede wszystkim języków romańskich (Nikołaj Grecz nazwał go „być może najwybitniejszym tłumaczem z włoskiego i francuskiego swojej epoki”⁸¹), dużo czasu spędził na podróżach po Europie Zachodniej. Swoją relację z pobytu w Paryżu opublikował w kilku częściach w prasie w 1820 roku.

W 1819 roku Somow przeprowadził się do Petersburga, gdzie spędził resztę życia. Podjął tam współpracę w zasadzie ze wszystkimi ukazującymi się wówczas tytułami prasowymi. W latach 1826–1829 był obok Tadeusza Bułharyna główną siłą twórczą stojącą za gazetą „Siewiernaja pczela”, by w 1830 roku przejść do obozu popierającego Aleksandra Puszkina i zostać redaktorem periodyku „Litieraturnaja gazieta” („Литературная газета”) Antona Delwiga.

Jedynym źródłem utrzymania Somowa było pisanie, musiał więc tworzyć bardzo dużo, często wbrew sobie i swojej wolności artystycznej. Zapewne dlatego nie pozostawił dzieł wybitnych, choć wszystkie jego utwory zdradzają pewien talent⁸². Jako prozaik, autor opowiadań i opowieści, zasłynął przede wszystkim wprowadzaniem do literatury rosyjskiej tematyki ukraińskiej. Była

⁸¹ Zob. В. Гарский, Сомов, *Орест Михайлович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 19, Санкт-Петербург 1909, s. 109.

⁸² Skrótowo choć przenikliwie o pisarstwie Somowa: Н.Н. Петрунина, *Проза второй половины 1820-х–1830-х гг.* [w:] *История русской литературы*, ред. Е.Н. Купрянова, т. 2, Ленинград 1981, s. 507–508.

ona na tyle dla niego charakterystyczna, że Nikołaj Polewoj przypisywał wcześnie utwory Nikołaja Gogola właśnie Somowowi⁸³.

4.2 SOMOWA CZTERY DNI W FINLANDII

Swoje wrażenia z krótkiej wędrowki po Finlandii Oriest Somow opisał w sześciu obszernych listach z podróży, zatytułowanych *Cztery dni w Finlandii* (*Четыре дня в Финляндии*)⁸⁴, adresowanych do mieszkającego w Moskwie zaprzyjaźnionego botanika Michaiła Maksimowicza. Ukazały się one w ośmiu częściach. Pierwsze trzy listy opublikowała w pięciu numerach „Siewiernaja pczela”, a pozostałe – „Litieraturnaja gaziet”⁸⁵.

W pierwszych dwóch listach (datowanych na 28 i 29 czerwca 1829 roku) narrator dzieli się wstępnymi wrażeniami z pobytu w Finlandii, opisuje drogę do Wyborga oraz samo miasto wraz z jego historycznymi zabytkami i codziennym bytem mieszkańców. Trzeci list (także z 29 czerwca) zawiera dużo uwag lingwistycznych o języku fińskim oraz umiejscawia podróżników w drodze nad Imatrę, wprowadza także postać ich przyjaznego woźnicy Simki (Simona Jakowlewicza). Następne dwa listy (oba z 30 czerwca) opisują pełen wrażeń pobyt nad wodospadem i problemy ze znalezieniem komfortowego noclegu oraz charakteryzują miejscowych Finów. Ostatni natomiast (z 2 lipca) relacjonuje drogę powrotną do Petersburga, wizytę w podwyborskim parku Mon Repos oraz stanowi podsumowanie wędrowki.

⁸³ В. Гарский, *op. cit.*, s. 109.

⁸⁴ Пор. О.М. Сомов, *Четыре дня в Финляндии. Письма к одному приятелю в Москву*, „Северная пчела” 1829, № 110, s. 3–4; № 111, s. 3–4; № 112, s. 3–4; № 114, s. 3–4; № 116, s. 4; Idem, *Четыре дня в Финляндии. Письма в Москву*, „Литературная газета” 1830, № 34, s. 269–272; № 35, s. 277–279; № 36, s. 285–288.

⁸⁵ „Litieraturnaja gaziet” była tytułem prasowym o profilu literacko-artystycznym, ukazującym się w latach 1830–1831 pięć razy w tygodniu, początkowo pod redakcją Antona Delwiga, a po jego śmierci – Oriesta Somowa. Gazeta stanowiła organ prasowy kręgu literackiego Aleksandra Puszkina i Piotra Wiaziemskiego. Pomimo wielu znanych współpracowników (prócz wyżej wymienionych pisali do niej także m.in. Aleksandr Odojewski, Aleksiej Chomiakow i Nikołaj Gogol), nie cieszyła się ona dużą popularnością. „Litieraturnaja gaziet” odrodziła się po dekadzie pod nową redakcją. Zob. [Б.п.], *Литературная газета*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 17, Санкт-Петербург 1896, s. 785; [Б.п.], *Литературная газета (Спб., 1830–1831)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 211–212.

4.3 „PROSTODUSZNY SYN NATURY”

Listy z podróży Oriesta Somowa znamionują pewne przesunięcia w rosyjskiej percepcji Finlandii. Zwraca uwagę fakt, że choć autor nie unika tematów historycznych, to jednak nie akcentuje, jak jego poprzednicy, niegdysiejszej fińskiej przynależności do Szwecji, choć wciąż traktuje Wielkie Księstwo jak zagranicę. Znamienny jest zupełny brak w narracji pierwiastka szwedzkiego, a za to podkreślanie fińskiego. To więc w relacji Somowa Finlandia wyrasta po raz pierwszy na byt odrębny od Szwecji, a za sprawą swojej obcości – w dużej mierze także od Rosji. Jednocześnie jej polityczna przynależność do Imperium nie pozostawia żadnych wątpliwości, podobnie jak przyszłość w jego granicach. Zostaje to zaakcentowane w opisie Wyborga – miasta o blisko tysiącletniej historii, w którym jednak „все напоминает Великого Петра. Кажется, бессмертный дух его носится над стенами цитадели и, указывая мощною дланью на дальние пределы Финляндии, говорит: «Это моя собственность, моим мечом добытая для России!»⁸⁶”. Szwedzka przeszłość Wyborga ulega więc niejako zatarcu, a na pierwszy plan zostaje wysunięta jego rosyjska teraźniejszość i przyszłość.

Podkreśleniu obcości Finlandii służy egzotyzacja w warstwie leksykalnej, na płaszczyźnie artystycznej umożliwiającą ponadto wierniejsze oddanie lokalnego kolorytu. Zdradzający etnograficzne i lingwistyczne predyspozycje Somow już w pierwszym akapicie pierwszego listu każe swojemu narratorowi zapowiedzieć, że z szacunku do Finów będzie konsekwentnie używał w korespondencji miejscowych wariantów nazw geograficznych (czego jednak nie robi w przypadku Wyborga): „Как строгий наблюдатель местности, как путешественник, любящий удерживать народный выговор имен географических, я, в угоду добрым финнам, буду называть реку сию, по их произношению, Вокшею”⁸⁷. Prócz nich, w oryginalnym brzmieniu pojawia się także fińskie określenie gospodarzy, *кисикверы* (fin. *kestikievari*), oraz nazwa miejscowego napoju słodowego, *свадрика* (szw. *svagdricka*), który zostaje określony w przypisie jako „напиток, составляющий нечто среднее

⁸⁶ О.М. Сомов, *Четыре дня в Финляндии...*, „Северная пчела” 1829, № 112, s. 3.

⁸⁷ Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Северная пчела” 1829, № 110, s. 3–4.

между квасом и пивом и очень похожий на *брагу*, которую крестьяне варят в некоторых русских губерниях”⁸⁸.

Relacja Somowa wzbogacona jest również o liczne uwagi na temat języka fińskiego (autorskie oraz zaczerpnięte od niemieckiego podróżnika i uczonego Abła Burji), jego fonetyki i brzmienia, które – jako znawca języków romańskich – porównuje do hiszpańskiego⁸⁹. Zwraca również uwagę na osobliwości rosyjskiej wymowy Finów, nie kpiąc z niej jednak, lecz starając się ją wyjaśnić z lingwistycznego punktu widzenia:

Мы часто смеемся, слыша, как финны коверкают русские слова своим выговором, и произносят *рямо* вместо *прямо*, *рефко* – вместо *крепко*, *лиско* – вместо *близко* и т.п.; но немногим из нас известна коренная причина сего странного выговора. Причина сия есть – мягкость собственного их языка, нетерпящего стечения согласных букв⁹⁰.

Swój opis Finlandii Somow konstruuje między innymi na binarnej opozycji Swój–Obcy. Co ciekawe, w tej konfrontacji fińskie wypada zwykle korzystniej niż rosyjskie. Narrator narzeka między innymi na chciwość rosyjskich właścicieli gospód i stawia im za wzór fińskich, u których ceny są przystępne; do ich ścisłego przestrzegania są zobowiązani prawem⁹¹. Motywem przewijającym się przez całą korespondencję i powracającym aż sześciokrotnie jest także pochwała dróg Finlandii – kolejnego jakże istotnego dla każdego podróżnika elementu. Narrator malowniczo opisuje wjazd do Wielkiego Księstwa, które w porównaniu z gubernią petersburską jawi się jak inny, lepszy świat:

Скоро мы увидели рубеж С.-Петербургской губернии и гербы Великого княжества Финляндского, и сменили неровную, тряскую мостовую, перемежающуюся иногда довольно глубокими песками, на вековую, прекрасную, гладкую как скатерть дорогу, по какой друг твой давно уже не ездal, с тех пор как прокатился по большим дорогам Австрии,

⁸⁸ Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Литературная газета” 1830, № 34, s. 269.

⁸⁹ Zob. Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Северная пчела” 1829, № 114, s. 3.

⁹⁰ Ibidem, s. 4. Por. Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Литературная газета” 1830, № 34, s. 270.

⁹¹ Zob. Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Северная пчела” 1829, № 111, s. 3.

Виртемберга, Бадена и Франции. Эта дорога, слегшаяся и затвердевшая от времени, как сталактит, и угладившаяся, как самый ровный помост, есть уже наслаждение для бывалого, прихотливого путешественника, который избалован дорогами истари-образованных стран Европы⁹².

W wywodzie narratora o wybornych fińskich drogach (jak powie dalej – nawet tych prowincjonalnych) Finlandia po raz pierwszy w rosyjskim podróżopisarstwie zostaje zestawiona z krajami Europy Zachodniej, co jest istotnym *novum*.

Znamienne, że w listach Somowa raz tylko, w kontekście przyrody, pojawiają się kluczowe do tej pory, a piętnujące przecież słowa dziki (*дикий*), półdziki (*полудикий*), mroczny (*мрачный*) i ponury (*угрюмый*). Zamiast nich w tekście – przy opisie natury, jezior, drzew, widoków, Wyborga, ale także wspomnianych wyżej dróg – aż dziesięciokrotnie pada pozytywnie nacechowany przymiotnik piękny (*красивый*), trzykrotnie – wspaniały (*великолепный*), a dwukrotnie wręcz przepiękny (*прекрасный*), urokliwy (*прелестный*) i malowniczy (*живописный*), okazjonalnie zaś również czarujący (*очаровательный*) i cudowny (*чудесный*). Pokazuje to pełną arbitralność opisów fińskiej przyrody, która w zależności od intencji autora lub specyfiki jego percepcji, mogła być mroczna i ponura lub słoneczna i piękna.

Naczelnym atrybutem Finlandii nadal pozostaje jednak kamień (skały, granity) oraz przyroda. Somow jako pierwszy zdaje relację z pobytu w znajdującym się nieopodal Wyborga romantycznym parku Mon Repos barona Andrieja Nicolaya, którego naturalne piękno wydaje się najlepiej oddawać esencję fińskiej przyrody. Kolejnym symbolem pozostaje wodospad Imatra – zjawiskowy, niebezpieczny, mroczny, lecz głęboko zapadający w pamięć, jak i sama Finlandia.

Nowością w listach Somowa jest również zwrócenie większej uwagi na samych Finów, a także wprowadzenie do narracji fińskiego bohatera pobocznie, czyli woźnicy Simki, zwanego przez niego z rosyjska Simonem Jakowlewiczem⁹³, będącego ucieleśnieniem fińskiego charakteru narodowego. Narrator

⁹² Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Северная пчела” 1829, № 110, s. 4.

⁹³ Nadanie Finowi rosyjskiego imienia może być oczywiście odczytane symbolicznie. Warto dodać, że dobrowolnie, w rezultacie przesunięć w tożsamości, rosyjskie imię przybrali bohaterowie opowieści Nestora Kukolnika *Jegor Iwanowicz Silwanowski, albo Pod-*

zaznacza, że spotkał się z opiniami innych podróżników na temat miejscowych, według których są oni „prostacy, uparci i półdzicy”. Nie zgadza się z tym osądem, kreśli więc własny, wyidealizowany obraz Finów, na bazie swoich obserwacji i doświadczeń:

[...] мне кажется, что они только хладнокровны, и это не вовсе худое свойство в народе. Они не сердятся на брань нетерпеливых путешественников, отвечают умильно улыбкой на те слова, которых значения не понимают, съезжают с дороги и вежливо скидают шапки перед проезжими, которых считают выше себя значением. Они, кажется, вовсе не вороваты: мы разбрасывали свои вещи на станциях и оставляли их на несколько времени, а в Ситоле даже на несколько часов, и все, до самой безделицы, было сохранено в целости. Сегодня воскресный день, [...] все они одеты в праздные платья, не щеголеватые, но весьма опрятные; все, кланяясь, уступают нам дорогу, и ни одного из них не заметил я пьяного. Даже с виду кажутся мне веселее и бодрее, нежели чухны ливонские и эстонские⁹⁴.

Za typową fińską cechę charakteru narrator uznał spokój i opanowanie. Podkreślał to przy paru okazjach, dlatego w dalszym miejscu w tekście pojawia się wręcz stały epitet *finskoje chladnokrowije* (*финское хладнокровие*). Co ciekawe, choć nie wyraża tego *explicite*, inną cechą, jego zdaniem, właściwą Finom – wręcz na poziomie genetycznym – jest brak talentów językowych. Większość, choć nie wszyscy, napotkani przez niego miejscowi słabo mówili po rosyjsku (co będzie zarzutem powracającym w rosyjskim podróżopisarstwie aż do 1917 roku). Zaskakuje komentarz na temat lokalnych Romów, którzy „сохраняя первобытную свою физиогномию, утратили, кажется, от сопрокосновения с финнами, врожденную свою живость, и даже способность изъясняться (впрочем довольно худо) на разных языках: из

bój Finlandii za Piotra Wielkiego (Егор Иванович Сильвановский, или Завоевание Финляндии при Петре Великом – z Erika Silvanusa stał się Jegorem Iwanowiczem Silwanowskim) oraz opowieści *Salamandra* (Саламандра) Władimira Odojewskiego – Jakko (wł. Jaakko) przybrał imię Iwana Iwanowicza Jakko.

⁹⁴ Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Северная пчела” 1829, № 35, s. 278.

этих цыганов ни один не говорил по-русски”⁹⁵. Podkreślenie niemożliwości komunikacji z Finami można uznać za mechanizm mający na celu dodatkowe uwypuklenie egzotyizmu Finlandii i jej odmienności od Rosji⁹⁶.

W listach Somowa Finowie traktowani są z nieskrywaną sympatią. Na tle Estończyków, a pośrednio zwłaszcza Rosjan, prezentują się oni bardzo korzystnie. Stosunek narratora nacechowany jest pozytywnie, lecz kryje się za nim zdecydowanie protekcyjne podejście. Widać to zwłaszcza po infantylizującym opisie Simki, który jest uderzająco dziecinny w swojej prostoduszności. Choć początkowo miał przewieźć Somowa i jego towarzyszy tylko z jednej stacji do drugiej, to jednak na tyle ich polubił, że zaprzagnął im służyć przez większość wyprawy. Z różnym skutkiem brał na siebie rozmaite role (m.in. woźnicy, tłumacza, kamerdynera), do których zupełnie nie był przygotowany, bezpodstawnie licząc mimo to na powodzenie. Z jego winy podróżnicy dotarli nad Imatrę później, niż zakładali, ponieważ przemęczył konie, nie dając im należyte odpocząć, oraz zabłądził, gdyż nie znał drogi tam prowadzącej. Narrator nie poddaje go jednak zbyt surowej krytyce, ponieważ rozczułało go pozytywne nastawienie Fina: „[Ч]то переходило за пределы его понятий, на то отвечал он доброю, приветливою улыбкой, которая с выгодной стороны свидетельствовала о душевных его качествах”⁹⁷.

Rozgoryczenie, ale zarazem śmiech narratora wzbudziła też inna sytuacja, istne zderzenie światów stołecznego Petersburga i prowincjonalnej Finlandii, która dobrze odmalowuje prostotę fińskich obyczajów i prymitywizm miejscowych warunków życia. Doszło do niej, kiedy wędrowcy dotarli do gospody nad wodospadem, gdzie planowali spędzić noc. Niestety zastali tam tylko jeden, duszny, zakurzony i nieprzyjemnie pachnący pokój. Dobroduszny właściciel nie wahał się go jednak wynajmować, a także nie widział przeciwwskazań, żeby kobiety i mężczyźni dzielili to samo pomieszczenie. Nie mógł ponadto zaoferować do jedzenia nic prócz ryby i napoju słodowego, choć goście oczekiwali na śniadanie mięsa i jajek. Narratorowi udało się znaleźć drugą gospodę, oferującą znacznie lepsze warunki. Prowadziła ją wyjątkowo niesympatyczna

⁹⁵ Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Литературная газета” 1830, № 35, s. 277.

⁹⁶ Dla kontrastu, w poemacie *Edda* (Эда) Jewgienija Baratynskiego Rosjanie i Finowie nie znają swoich języków, a mimo to nie istnieje między nimi bariera komunikacyjna, co sugeruje, że obie kultury są dla siebie w pełni osiągalne.

⁹⁷ Idem, *Четыре дня в Финляндии...*, „Северная пчела” 1829, № 35, s. 278.

i nieprzyjemna Rosjanka, lecz wędrowcy zdecydowali się u niej zostać, wyżej ceniąc sobie komfort niż miłą obsługę. Rozstrzygnięcie to można odczytywać symbolicznie, jako wybór między bardziej rozwiniętą Rosją a mającą pewne atuty, lecz nie w tym konkretnym zakresie Finlandią.

4.4 PODSUMOWANIE

Listy z podróży Oriesta Somowa zwracają na siebie uwagę oryginalnym podejściem do tematu fińskiego, wynikającym nie tylko z literackiego talentu autora, ale także świadomości nie bycia jego prekursorem. W podsumowaniu korespondencji narrator zauważa z pewnym wyrzutem, że „[...] немногие путешественники еще о ней [Финляндии – A.N.] говорили, и те по большей части слегка и холодно”⁹⁸, dając do zrozumienia, iż stawia sobie za cel stworzenie charakterystyki pełniejszej niż poprzednicy, a też jego zdaniem bliższej rzeczywistości, gdyż pozytywnej, czy wręcz wyidealizowanej. W efekcie przez listy Somowa przewijają się obrazy znane z wcześniejszych tekstów, lecz często ulegają one modyfikacjom. Finlandia przestaje być utożsamiana ze Szwecją, a jej krajobraz z dzikiego i mrocznego staje się malowniczo piękny. Nieporównywalnie więcej uwagi niż dotychczas zostaje poświęcone samym Finom, którzy choć pozostają życiowo nieporadnymi, wymagającymi opieki „synami przyrody”, to jednak pokazani zostają na sposób ciepły i pozytywny.

5. PODRÓŻNICY LAT TRZYDZIESTYCH

Okres romantyzmu to między innymi czas eksploracji turystycznych. Ich pokłosiem były liczne opisy „nieznanych” części świata, wychodzące naprzeciw dużemu zapotrzebowaniu ze strony publiczności literackiej. Tendencja ta przejawiała się także w Rosji. Znamienne, że to w latach 30. XIX wieku do użycia w języku rosyjskim weszło słowo *turizm* (*туризм*)⁹⁹, natomiast w większości tytułów prasowych utworzono rubrykę podróżniczą. W tym właśnie czasie obserwujemy ewidentny wzrost zainteresowania Rosjan Finlandią, która coraz częściej staje się celem ich wypraw. Korzystając najczęściej z wytycznej przez

⁹⁸ O.M. Сомов, *Четыре дня в Финляндии...*, „Литературная газета” 1830, № 36, s. 287.

⁹⁹ Zob. Т. Тихменева-Пеуранен, *Восприятие...*, s. 519.

Oriesta Somowa trasy, mając w pamięci jego listy, coraz więcej podróżników decyduje odbyć i opisać swoją wędrówkę na Północ.

5.1 ANONIM (1830)

Długą listę rosyjskich zapisków z podróży do Finlandii opublikowanych w latach 30. XIX wieku otwiera anonimowy *Wyjazd nad Imatrę* (*Поездка на Иматру*), opisujący wydarzenia września 1830 roku¹⁰⁰. Ukazał się on miesiąc później w przedostatnim numerze czasopisma „Russkij zritel” (*Русский зритель*)¹⁰¹. Personaliiów autora nie udało mi się ustalić, choć bijąca z jego tekstu imponująca wiedza historyczna oraz zainteresowanie etnograficzne pozwalają sugerować, że tak jak wielu współpracowników pisma związany był z Uniwersytetem Moskiewskim. Ciekawe, iż pisząc swoją relację, wyraźnie znajdował się pod wpływem listów Oriesta Somowa (być może za sprawą ich adresata, botanika Michaiła Maksimowicza), o czym świadczy uderzające podobieństwo ich opisów Wyborga, identyczna trasa podróży (Petersburg – Wyborg – Imatra – Wyborg – Mon Repos), a także fakt, iż obaj zatrzymali się w tym samym hotelu (Somow podaje nazwisko właściciela – *signor* Giovanni Motti, Anonim natomiast nazywa go po prostu Włochem).

Obraz Finlandii w relacji anonimowego autora odwołuje się również do wcześniejszych wzorców niż Somow. Fińska przyroda poraża w niej „posępnym majestatem”, skupiska granitów kojarzą się w cmentarzem, samo Wielkie Księstwo zostaje zaś przedstawione przez pryzmat opisanych w drobnych szczegółach walk rosyjsko-szwedzkich – od czasów Starej Rusi, poprzez wojny Iwana IV Groźnego, aż po panowanie Piotra I Wielkiego, którego osobie poświęcone zostaje szczególnie dużo uwagi. Tak poprowadzona narracja pokazuje nie tylko bierność Finów, ich nieheroiczność i bezradność, ale także konsekwentną ro-

¹⁰⁰ Por. [Б.п.], *Поездка на Иматру*, „Русский зритель” 1830, № 21, s. 49–67.

¹⁰¹ „Russkij zritel” był ukazującym się w Moskwie w latach 1828–1830 czasopismem o tematyce historycznej, archeologicznej i literackiej. Założył je profesor Uniwersytetu Moskiewskiego Konstantin Kałajdowicz, lecz wkrótce choroba psychiczna zmusiła go do porzucenia stanowiska redaktora. Do aktywnych współpracowników pisma należeli między innymi Michaił Pogodin, Siergiej Aksakow (ojciec słynnego słowianofila Iwana), Siemion Raicz, Michaił Maksimowicz i Piotr Wiaziemski. Zob. Н.Л. [Н.М. Лисовский], *Русский зритель*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 27, Санкт-Петербург 1899, s. 326; [Б.п.], *Русский зритель* (М., 1828–1830), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 203.

syjską politykę podboju, która – jak zostanie zasugerowane – musiała ostatecznie doprowadzić do włączenia Finlandii do Imperium Rosyjskiego.

Najciekawszym z punktu widzenia imagologii elementem relacji Anonima są uwagi na temat samych Finów, których konsekwentnie nazywa Czuchoncami. Już samo użycie tego etnonimu zwraca uwagę. Zgodnie z definicją słownikową Władimira Dala, Czuchoniec to po prostu „petersburska nazwa podmiejskich Finów”¹⁰². Jak jednak pokazuje obszerna lektura dziewiętnastowiecznych rosyjskich zapisków z podróży, w praktyce termin rozciągano na wszystkich fińskojęzycznych mieszkańców Finlandii, a tym samym przypisano im cały szereg znacznie wcześniej wykształconych stereotypowych cech. Najczelniejszymi były pijaństwo, nędza i prymitywizm. Słowo Czuchoniec zawsze było bowiem nacechowane negatywie. Jeszcze w 1780 roku William Tooke pisał, że oznacza ono „ohydneho i brudnego osobnika”¹⁰³. Współcześnie zaś otwarcie definiuje się je, jako „obraźliwe określenie Fina, Estończyka lub Ingra”¹⁰⁴.

Tak oto Finowie/Czuchoncy w zapiskach Anonima prezentują się jako lud dziki i niezdolny do samodzielnego funkcjonowania bez wsparcia bardziej rozwiniętego „opiekuna”. Dobitnie zostaje podkreślona przy tym cywilizacyjna rola Rosji na terenie Finlandii:

[...] Нечистота, бедность одежды, беспечность, заметная во всяком их движении, заставляют верить тому, что за 120 лет перед сим, когда сия страна досталась Петру I, ее жители даже не умели плести себе лаптей. Это принудило государя выслать из Казани и Нижнего Новгорода шесть мастероватых мужиков, которые наставили чухонское племя сему важному искусству¹⁰⁵.

¹⁰² В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 4, Санкт-Петербург–Москва 1882, s. 635.

¹⁰³ W. Tooke, *Russia, or a complete Historical Account of all the Nations which compose that Empire*, London 1780, t. 1, s. 34.

¹⁰⁴ В.Б. Кашкин, Е.М. Смоленцева, *Этностереотипы и табуированные темы в межкультурной коммуникации*, „Вестник КНУ им. Ж.Баласагына” 2005, s. 178.

¹⁰⁵ [Б.п.], *Поездка на Иматру...*, s. 52.

5.2 WALERIAN SZEMIOT

Autorem kolejnego, skądinąd bardzo ciekawego opisu podróży po Finlandii jest poeta Walerian Szemiota¹⁰⁶. Jeszcze w 1829 roku, uprzedzając zatem wyprawę Antona Delwiga nad Imatrę w towarzystwie Osipa Somowa, wysłał do niego list z położonego na południowym-zachodzie kraju Pori. Został on jednak opublikowany w gazecie „Siewiernaja pczela” dopiero 29 maja 1834 roku¹⁰⁷. Jak sugerują tytuł oraz treść publikacji, wątek miał być kontynuowany w kolejnych numerach, Szemiota planował przybliżyć obyczaje swoich fińskich gospodarzy, lecz z niewiadomych przyczyn tak się nie stało¹⁰⁸.

Krótki list Szemioty stanowi ciekawy materiał z paru powodów. Po pierwsze, jest to jedyna od czasów publikacji Nikołaja Putiaty z 1825 roku – którą zresztą, jak się wydaje, autor dobrze znał – relacja z tzw. Nowej Finlandii, wyłamująca się zatem z coraz częstszego schematu krótkich wyjazdów z Petersburga nad Imatrę. Po drugie, autor jest wyraźnie świadom tego, że owa tematyka była już wcześniej podejmowana (co jednak nie przeszkadza mu ponowić zarzutu Putiaty¹⁰⁹ i na-

¹⁰⁶ Dmitrij Własow słusznie stwierdza: „Niestety w biografii Waleriana Szemioty więcej jest pytań niż bezsprzecznych faktów i odpowiedzi” [Д. Власов, *Веймарны и Шемиоты*, „Восточный берег” 2012, № 39 (962), s. 17]. Istotnie, o Walerianie Szemiocie (1807–?), poecie i wojskowym, wiemy stosunkowo niewiele, choć jego imię związane jest z wieloma wybitnymi postaciami swojej epoki: był dalekim kuzynem Aleksandra Puszkina, należał do kręgu literackiego Antona Delwiga, służył w jednym pułku z Michaiłem Lermontowem, był fligeladiutantem Mikołaja I. Nieliczne jego wiersze, które dochowały się do dzisiejszych czasów, zostały opublikowane w periodykach „Litieraturnaja gaziet” i „Siewiernyje cwiety”. Od 1827 lub 1828 roku stacjonował w Finlandii. W 1840 roku służył w stopniu kapitana w Pułku Niżegorskim. Wówczas z powodu zażyłych stosunków z Lermontowem został, podobnie jak, on relokowany na Kaukaz. Od tego momentu wszelki ślad po nim się urywa. Zob. Д. Власов, *1812 год в Ямбургском уезде*, „Восточный берег” 2011, № 47 (918), с. В1; Н.К. Телетова *Прибалтийские дворяне в генеалогии С.А. Пушкина*, „Известия Русского генеалогического общества” 1995, s. 59; Л.А. Черейский, *Шемиот, Валериан Павлович*, [w:] Idem, *Пушкин и его окружение*, Ленинград 1989, s. 495.

¹⁰⁷ Por. В. Шемиот, *Письма из Новой Финляндии к Барону Ан.Ан. Дельвицу*, „Северная пчела” 1834, № 120, s. 479–480.

¹⁰⁸ W trakcie kwerendy w filii Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w podmoskiewskich Chimkach w październiku 2015 roku przestudiowałem cały rocznik „Siewiernej pczely” za 1834 rok i nie natrafiłem na kolejne listy Waleriana Szemioty. Ponownie rubryka podróżnicza pojawiła się w gazecie dopiero 13 października i zawierała pierwszy z kilku listów z podróży po Syberii Wschodniej. Następny cykl podróżniczy został zapoczątkowany w numerze z 6 grudnia – tym razem była to korespondencja z rejsu dookoła świata.

¹⁰⁹ Por. Н.П. [Н.В. Путята], *Отрывок из Писем о Финляндии...*, s. 284.

zwać Finlandię „стран[ой], которой в нашей Северной Пальмире страшатся – едва ли не более отдаленной Сибири”¹¹⁰). Nie chce się więc powtarzać i wzorem niektórych poprzedników kreślić wtórnego, typowo romantycznego opisu fińskiej przyrody, który zresztą udatnie streszcza, być może niechęć zarazem go parodiując: „[...] Описывать же красоты природы ее, на каждом шагу изменяющиеся картины, обнаженные громады скал, дремучие, вековые леса, шумные водопады, светлые озера и пр. и пр., – есть дело невозможное”¹¹¹. Podobnie jak wcześniej narrator listu Putiaty, narrator Szemiota również sugeruje raczej w tym celu lekturę utworu Konstantina Batuszkowa *Urywek z listów rosyjskiego oficera o Finlandii*. Dążąc do oryginalności, zamiast na opisie przyrody, postanawia się zatem skupić na samych Finach – ich życiu codziennym, obyczajach i charakterze, uprzedzając tym samym tendencję, która pojawi się w rosyjskim podróżopisarstwie wraz z przeniknięciem do niego poetyki realizmu.

Narrator ma świadomość karkołomności zadania, którego się podjął, czym wyjaśnia na wstępie, dlaczego ponad rok zwlekał z napisaniem listu – chciał bowiem wcześniej dobrze poznać Finów. W efekcie udaje mu się wprowadzić do ogólnego obrazu nowe rysy, tudzież powtórzyć już istniejące, ale je zniuansować. Oto Finlandia Szemiota dalej jest krainą, która „przez stulecie była teatrem nieustannych wojen”. Z powodu surowego klimatu jest dosyć biedna; jej mieszkańcy muszą z największym poświęceniem obrabiać nieurodzajną ziemię. To przekłada się na ubóstwo zarówno chłopów, jak i szlachty, na której gruntach pracują ci pierwsi.

Z drugiej strony narrator listu zwraca uwagę na elementy, które potem zostaną podkreślone w korespondencji Somowa, czyli znakomitą jakość fińskich dróg, przystępne ceny oraz uczciwość właścicieli gospód. Podkreśla przy tym, że ta ostatnia nie wynika ze strachu przed karą, lecz jest cechą wrodzoną. Kładzie także akcent na szacunek mieszkańców Finlandii dla wykształcenia – nawet najniższe warstwy społeczne potrafią bowiem czytać i pisać. Ponadto w domach wpaja się religijność, oddanie monarsze i pogardę do zbytku, dzięki czemu Finowie wyrastają na dobrych poddanych. Osoby zamożniejsze kierują ponadto dzieci na studia na Cesarskim Aleksandrowskim Uniwersytecie Finlandii w Helsinkach¹¹².

¹¹⁰ В. Шемиот, *Письма из Новой Финляндии...*, s. 480.

¹¹¹ Ibidem, s. 479.

¹¹² Ten najstarszy uniwersytet Finlandii został przeniesiony do Helsinek po wielkim pożarze Turku w 1827 roku. Dziś to miano przynależy do Uniwersytetu Helsińskiego, uwa-

W liście do Delwiga pojawia się wzmianka o współegzystowaniu w Wielkim Księstwie języków szwedzkiego i fińskiego, przy czym ten pierwszy dominuje wśród warstw wyższych i bez jego znajomości trudno funkcjonować (co też wymusiło na Szemiocie nauczenie się go). Ciekawa jest również uwaga o uderzającej różnicy między mieszkańcami Starej i Nowej Finlandii – ci ostatni są nie tylko schludniej ubrani, mieszkają w dogodniejszych warunkach, ale też ich charaktery są lepsze. O przyczynach tego zjawiska narrator jednak nie spekuluje, natomiast podobne opinie będą pojawiać się w rosyjskim podróżopisarstwie jeszcze wielokrotnie. Zwykle służyć będą pokazaniu wyższości szwedzkich i fińskich porządków nad rosyjskimi.

5.3 WŁADIMIR MICHAJŁOW

Niezwykle poczytne czasopismo „Biblioteka dla czytania” („Библиотека для чтения”)¹¹³ opublikowało w 1835 roku relację z pobytu nad Imatrą¹¹⁴ pióra niejakiego Władimira Michajłowa¹¹⁵. Jest ona nie tylko dowodem na rozkwitają-

żanego za jego kontynuatora, nie zaś powstałej w 1918 roku Åbo Akademi lub dwa lata młodszego Uniwersytetu w Turku.

¹¹³ „Библиотека для чтения” (1834–1865) zapisała się w historii rosyjskiego czasopiśmiennictwa tym, że była pierwszym *tolstym* *żurnalem*, a zarazem pierwszym czasopismem wielokładowym, docierającym nawet na prowincję i tym samym mającym znaczący wpływ na kształtowanie rosyjskiej publiczności literackiej. Czasopismo miało profil naukowo-literacki i ukazywało się w Petersburgu w odstępach miesięcznych. Początkowo nominalnie redagowali je Iwan Kryłow i Nikołaj Grecz, lecz w istocie funkcję redaktora naczelnego pełnił jego twórca, Józef Sękowski, który z racji polskiego pochodzenia nie mógł po powstaniu listopadowym zajmować eksponowanego stanowiska. Pomimo deklaracji o pragnieniu zachowania neutralności, „Библиотека для чтения” zdecydowanie trwała przy kursie reakcyjnym. Zob. [Б.п.], *Библиотека для чтения*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 3А, Санкт-Петербург 1892, s. 808–811; [Б.п.], *Библиотека для чтения* (Спб., 1834–1865), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 230–232.

¹¹⁴ В. Михайлов, *Иматра*, „Библиотека для чтения” 1835, т. 13, s. 44–64. Czuję się w przyjemnym obowiązku podziękowania pracownikom Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu za wydanie mi w trybie nadzwyczajnym przepustki umożliwiającej zapoznanie się z powyższą publikacją.

¹¹⁵ Niestety nie udało mi się dotrzeć do żadnych informacji biograficznych o Władimirze Michajłowie. Walentina Naumienko twierdzi, że mógł on być tym samym Michajłowem (1808–1848), który pojawia się w korespondencji Jakowa Grota i Piotra Pletniowa – służącym w Helsinkach oficerem, adiutantem generała Augusta Manderstjermy, zmarłym wskutek ciężkich ran odniesionych jeszcze w powstaniu listopadowym (zob. В.Г. Науменко, «Здесь, на конце России исполнинской...», s. 486). Za tą wersją nie

cą, zwłaszcza wśród petersburżan modę wędrowania nad „fińską Niagarę”, ale też zaskakująco trafnym prognostykiem na przyszłość. Jak bowiem czytamy już w pierwszych zdaniach:

Лет через десять, [...] Иматра [...] делается Меккою, куда каждый порядочный мужчина и каждая благовоспитанная дама будут обязаны совершить летом священное путешествие, чтобы иметь право называться хаджи или *sporting gentleman*. [...] Веселость, чувствительность, нежные надежды и маленькие загородные приключения оставляют окрестности Петербурга в июне и поедут ночевать в Великом княжестве Финляндском. Подле Иматры будет трактир. Я это предсказываю¹¹⁶!

Pokonana przez Michajłowa trasa w zupełności pokrywa się z tą opisaną kilka lat wcześniej przez Osipa Somowa. Z Petersburga dostał się zatem do Wyborga, gdzie z polecenia zatrzymał się w gospodzie Giovanniego Mottiego, korzystając z okazji odwiedził park Mon Repos, po czym pojechał prosto nad wodospad.

O tym, czy autorowi była znana treść listów Somowa, możemy tylko spekulować. Pewne jest natomiast, że horyzont jego oczekiwań kształtowała książka Charlesa Saint-Juliena *Impressions et souvenirs de Finlande* z 1834 roku, co przyczyniło się do poczucia rozczarowania Imatrą, kiedy nie spotkał na swojej drodze Finki cudnej urody opisaną przez Francuza:

Здесь, на этом пароме, дева небесной красоты [...] с томным голубым глазом и белым челом, под которым скрывался „целый мир любви”, перевозила Г. Сен-Жюлиена. Представьте ж нашу досаду, которая извлекла восклицания такого жаркого восторга из груди автора *Souvenirs et impressions de Finlande* [tytuł w oryginale zniekształcony – A.N.], когда мы увидели рыжего чухонца и его морщиноватую подругу, которая годилась бы в сестрицы Макбетовским ведьмам! С той минуты Иматра потеряла для нас всю свою прелесть¹¹⁷.

przemawia jednak nic prócz zbieżności nazwisk. W analizowanej relacji z pobytu nad Imatrą brak jakiegokolwiek sugestii, że autor jest wojskowym, z kolei w listach uczonych nie pada nawet imię oficera.

¹¹⁶ В. Михайлов, *Иматра...*, s. 44

¹¹⁷ Ibidem, s. 61.

Zawarty w analizowanej relacji opis Finów jest ambiwalentny. Narrator wylicza zarówno jasne strony ich charakteru, które czynią z nich dobrych poddanych, jak i ciemne, które pośrednio tłumaczą ich nędzę:

Хваля вообще финнов за набожность, я нахожу в них еще другие хорошие качества: добродушие, услужливость, примерную честность и бескорыстие, едва понятное при крайней и почти общей бедности их в Финляндии. Правда, вы заметите иногда леность, неопрятность, упрямство, склонность к пьянству¹¹⁸.

Źródła fińskiej mentalności doszukuje się w biedzie ich kraju, surowości klimatu oraz fakcie, że nie stworzyli nigdy własnej państwowości i wcześniej zostali podporządkowani silniejszym sąsiadom. Jako winne ostatniemu wskazuje władzę plemienną oraz prymitywizm. Zobrazowaniu wywodu służy przytoczona anegdota mówiąca, że kiedy szwedzki marszałek Torgils Knutsson wznosił w 1293 roku zamek w Wyborgu, miejscowi byli tak zdumieni budowlą, iż przypisali jej powstanie pomocy mitycznego olbrzyma¹¹⁹.

Współcześni Finowie również zostają przedstawieni jako prości, a jeden z nich, woźnica, wzbudza wręcz otwartą niechęć narratora: „Мы приказали везти себя в трактир Мотти, указанный мне как довольно удобное пристанище. Но бестолковый эй-мойста не понимал нас и непременно хотел причалить к грязной станции”¹²⁰. Jak się przekonamy, zarzut nieznamości wśród Finów języka rosyjskiego stanie się leitmotywem rosyjskiego podróżopisarstwa, powracającym jeszcze w XX wieku. Być może w tym konkretnym wypadku jest ona echem zapędów rusyfikacyjnych władz, chwilowo ograniczających się jednak tylko do wyegzekwowania znajomości języka rosyjskiego wśród kandydatów do pracy w fińskich urzędach. W 1835 roku ogłoszono memorandum Alexandra Armfelt, pomocnika generał-gubernatora, w którym ten domagał się podwojenia wysiłków w tym zakresie, a także przypominał, iż wymóg wszedł w życie już w 1817 roku, by zostać ponowionym w 1824 roku¹²¹.

¹¹⁸ Ibidem, s. 46.

¹¹⁹ Ibidem, s. 50.

¹²⁰ Ibidem, s. 49.

¹²¹ Zob. T. Cieślak, *Historia Finlandii*, Wrocław 1983, s. 138.

Fraza *en moista* (w przytaczanym powyżej cytacie zniekształcona i użyta w formie piętnującego rzeczownika) stanowi odrębne zagadnienie, jest bowiem interesującym tropem literackim. Rosyjska publiczność literacka długo była przekonana, że *en moista* znaczy po fińsku „nie rozumiem”, podczas gdy w istocie oznacza „nie pamiętam”. Geneza błędu nie jest jasna¹²², przy czym już w 1835 roku musiał być on dobrze zakorzeniony, gdyż w zapiskach Michajłowa pojawia się bez tłumaczenia lub komentarza, czyli fraza została uznana za zrozumiałą dla potencjalnego czytelnika. Z czasem obrośnie ona dodatkowymi znaczeniami. W opowieści *Salamandra* Władimira Odojewskiego z 1840 roku zostanie wyjaśnione, iż *en moista* jest repliką „typową dla przebiegłych Finów”, którzy sięgają po nią, gdy nie chcą podporządkować się cudzej woli i tworzą pozory, że nie rozumieją poleceń¹²³. Trudno ustalić, jak długo rosyjska publiczność literacka tkwiła w błędzie oraz ilu wędrowców przypisywało Finom z tego powodu złe intencje, ale jeszcze anonimowy podróżnik płynący na wyspę Wałaałm w 1847 roku będzie narzekał, że napotkani Finowie odmówili mu, pomocy mówiąc *en moista*¹²⁴.

Opisując samą Finlandię, narrator Michajłowa wiele uwagi poświęca jej przeszłości. Kreśląc historię Wielkiego Księstwa, czy już konkretnie Wyborga, przedstawia ją wyłącznie przez pryzmat toczących się od XIII wieku krwawych wojen, prowadzących do ostatecznego rosyjskiego triumfu:

Меч победителя проводил рубеж по произволу, и бедная Финляндия в течение столетий была театром непрерывных кровопролитий, грабежей и пожаров. Наконец, славные для России договоры, Нейштатский и Абовский, утвердили за нею Финляндию до Кюмени, а после войны 1809 года и до самого Торнео¹²⁵.

Wojenna przeszłość Finlandii tak silnie oddziałuje na narratora, że nawet przyroda kojarzy mu się z ruiną: „Куда ни взглянешь, везде

¹²² Iida Katariina Hirvasaho doszukuje się ich w językach estońskim, liwskim lub wotyckim, w których *en moista* faktycznie znaczy „nie rozumiem”. Zob. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild of the Empire: Finland in Russian Colonial Discourse*, Los Angeles 1997, s. 107.

¹²³ Zob. В.Ф. Одоевский, *Саламандра...*, s. 150.

¹²⁴ Zob. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 109.

¹²⁵ В. Михайлов, *Имапра...*, s. 47–48.

торчат безчисленные граниты, то набросанные в груды, то лежащие рассеянно. Вид их придает общей картине страны характер бесплодия и разрушения”¹²⁶. Mimo to w zapiskach nie brak też zachwyty nad malowniczym Mon Repos i Imatrą. Ta ostatnia, przyrównywana do wodospadu Niagara, katarakt Nilu i kaskad Renu, przedstawiona zostaje jako niekontrolowany żywioł. Tak jak fińska przyroda, jest piękna, dzika, ale i okrutna. Niezachowanie ostrożności można przypłacić życiem, na dowód czego narrator przytacza historię pewnego porucznika, który zginął w 1825 roku, gdy nurt Vuoksi roztrzaskał jego łódź¹²⁷.

5.4 ALEKSANDR AŁBIENSKI

Aleksandr Ałbienski, o którym była już wcześniej mowa, dał się tak oczarować Finlandii, że postanowił do niej powrócić po raz trzeci i – jak za pierwszym razem – opisać swoją podróż¹²⁸. Choć odbył ją początkiem sierpnia 1835 roku, to jednak relacja została opublikowana dopiero rok później, w czasopiśmie „Syn otieczestwa”¹²⁹. Napisał ją bardzo sprawnie, lekkim i anegdotycz-

¹²⁶ Ibidem, s. 49.

¹²⁷ Zob. Ibidem, s. 59.

¹²⁸ Por. А.Б. Албенский, *Нечто из поездки в Финляндию в 1835 г.*, „Сын Отечества” 1836, ч. 177, s. 114–128.

¹²⁹ „Syn otieczestwa” był jednym z najstarszych i najbardziej wpływowych rosyjskich czasopism, ukazującym się w latach 1812–1852 pod różnymi redakcjami i z odmiennymi podtytułami, a także w zmiennych odstępach czasowych. Zostało założone przez Nikołaja Grecza (który przez ponad dwie dekady pełnił też funkcję redaktora), pierwotnie, by szerzyć wiedzę o Wojnie Ojczyźnianej, lecz po 1814 roku profil wydawnictwa uległ znacznemu poszerzeniu. Na jego łamach podejmowano głównie tematykę historyczną, literacką, polityczną oraz naukową. W różnych okresach funkcjonowania periodyku publikowano w nim między innymi Iwana Kryłowa, Kondratija Rylejewa, Aleksandra Gribojedowa, Aleksandra Puszkina i Oriesta Somowa, choć po symbolicznym 1825 roku utracił on większość swoich najwybitniejszych współpracowników, obrał reakcyjny kierunek i zaczął zaprzepaszczać swoje dotychczasowe znaczenie, zwłaszcza literackie. Warto dodać, że w drugiej połowie XIX wieku ukazywały się jeszcze dwa tytuły prasowe o nazwie „Syn otieczestwa”, lecz nie należy ich ze sobą utożsamiać. W interesującym nas 1836 roku czasopismo redagowane było wspólnie przez Nikołaja Grecza i Tadeusza Bułharyna, ukazywało się natomiast w Petersburgu jako tygodnik. Zob. [Б.п.], *Сын отечества*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 32, Санкт-Петербург 1901, s. 208; [Б.п.], *Сын отечества (М., 1812–1844, 1847–1852)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 140–143.

nym językiem, z dużą dozą poczucia humoru. Na jej bezpretensjonalną treść rzutował spontaniczny charakter samej wędrówki: „Не стеснясь ничем, и располагая временем по своему произволению, мы останавливались там, где нам вздумается, и путь свой направляли туда, где надеялись встретить местоположения волее живописные”¹³⁰. W rezultacie trasa była stosunkowo oryginalna: Wyborg – park Mon Repos – Lappeenranta – Prioziersk.

Relację Ałbińskiego czyta się z przyjemnością. Zawiera ona przy tym dużo praktycznych uwag dla podróżników. Wśród nich warto podkreślić radę, by z powodu górzystego terenu, wąskich – choć znakomitych – dróg i słabych fińskich koni, nie brać ze sobą w podróż zbyt dużo bagażu. Autor załącza też krótkie, sporządzone przez siebie rozmówki rosyjsko-fińskie o bardzo użytkowym charakterze, zawierające więc między innymi takie przydatne w podróży wyrażenia, jak: daj wody, co to za wioska, czy można tutaj nocować, jak masz na imię.

Ton narracji nadaje już pierwsze zdanie, w którym Finlandia zostaje nazwana „naszą ponurą Szwajcarią” (zwraca uwagę użycie zaimka dzierżawczego nasz). Narrator postrzega ją głównie przez pryzmat przyrody, jako miejsce sialankowe, ale też spowite romantyczną aurą mroku:

Мне нравится ее печальная, но величественная природа: эти ужасные громады камней, вековые горы, дремучие леса, бесчисленные озера, самые финны, молчаливые, флегматичные, но честные и добрые; мне многое нравится в Финляндии: она мне представляется страной тихой, безмятежной, исполненной чистоты и неиспорченности¹³¹.

Finlandia Ałbińskiego jest prawie pozbawiona ludzi i prezentuje się jak próżnia: „[...] днем можно иногда ехать по сто верст, и не встретишь ни одного проезжего и прохожего”¹³². Narrator zwraca jednak uwagę na Finów. Podkreśla ich nieznaną sobie języka rosyjskiego, punktuje przywary, ale też próbuje znaleźć dla nich wytłumaczenie, implikując mierne kompeten-

¹³⁰ А.Б. Албенский, *Нечто из поездки в Финляндию...*, s. 114.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem, s. 120.

cje społeczne, oczywiste w obliczu funkcjonowania poza zorganizowanym społeczeństwem: „Финны народ неприветливый, медленный во всем, необщительный: самые их деревни разбросаны отдельно по горам, и каждый хозяин живет своим хозяйством особо¹³³”. Zarazem Ałbiński jest też kolejnym rosyjskim podróżnikiem, który dostrzega i chwali fińską uczciwość, potwierdzając własnymi obserwacjami niedawne uwagi Oriesta Somowa na ich temat:

[...] они отличаются честностью и весьма верны в своем слове. Никто вас не обманет, не обидит, ежели вы сами их не тронете, а трогать их безвинно не советую: с ними не скоро разделаешься; можно смело в какой-нибудь корчме на большой дороге оставить свой экипаж и вещи – все будет цело; воры совершенная редкость: уважение собственности составляет их общую черту. Финн не станет с вами много говорить и краснбайствовать, как наши русские мужики, но ежели вы ему что поручите, и что он принял на себя, то он сделает верно¹³⁴.

Finlandia Ałbińskiego poraża biedą. Narrator podkreśla, że dominuje ona w całym kraju i jest uderzająca. Podróżnikom radzi zawsze mieć przy sobie monety, by obdarowywać nimi nędzarzy, którzy – w przeciwieństwie do wielu petersburskich – naprawdę są w potrzebie. Nie poprzestaje tylko na opisie tego tragicznego stanu rzeczy, ale próbuje także wskazać jego przyczyny. Ciekawe, że o ile Stiepan Usow dopatrywał się ich w fińskim lenistwie, Walerian Szemiot – w surowym klimacie i nieurodzajnej ziemi, o tyle Ałbiński dostrzega je również w braku przemysłu. Pesymistycznie widzi przy tym perspektywy rozwoju Finlandii w przyszłości:

Кроме причин естественных, то есть бесплодной и каменистой почвы, бедность эта, я думаю, происходит от недостатка промышленности. Лес в дровах и досках, смола, деготь, уголь древесная кора – вот почти все, чем промышляют финны. Нельзя, впрочем, и ожидать, чтобы промышленность Финляндии пришла когда-нибудь в цветущее состояние: надобно преодолеть

¹³³ Ibidem, s. 124.

¹³⁴ Ibidem, s. 124–125.

величайшие преграды, чтобы облегчить пути сообщений; ибо хотя вся Финляндия покрыта водой, озерами и реками, но воды сии большею частью [...] мало способны к судоходству¹³⁵.

5.5 MICHAŁ MAKAROW

Kolejna relacja z podróży po Starej Finlandii wyszła spod pióra Michaiła Makarowa¹³⁶. Odbył ją w lipcu 1836 roku niejako śladami fortec i szwedzko-rosyjskich walk, z czym powiązane jest zapewne dedykowanie tekstu generałowi Siergiejowi Tuczkwowi. Trasa wędrówki była zatem stosunkowo oryginalna, gdyż stanowiła rozwinięcie dotychczasowego popularnego schematu: Wyborg – park Mon Repos – Lappeenranta – wodospad Imatra – Prioziorsk – Savonlinna. Podpisany tylko inicjałem M.¹³⁷ opis wędrówki ukazał się w 1836 roku w czasopiśmie „Syn otieczestwa”¹³⁸.

Relacja Makarowa ma wybitnie historyczny charakter. Stosunkowo niewiele w niej opisów odwiedzanych miejsc i wrażeń, jakie na nim wywarły, tudzież przemyśleń, do których go skłoniły. Finlandia jest dla niego tylko i wyłącznie placem boju, świadkiem heroicznych zmagania Rosji ze Szwecją. Na kolejnych etapach podróży narrator skupia się głównie na podkreślaniu batalistycznej przeszłości poszczególnych miejscowości. Opowiada zatem o walkach o Wyborg w 1710 oraz 1790 roku, zdobyciu przez Rosjan Prioziorska w 1710 roku, a także obronie przed Szwedami Savonlinny w 1788 roku. Robi to zaś w iście hurrapatriotycznym stylu:

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Michaił Makarow (1785–1847) był publicystą, pisarzem-sentymentalistą, historykiem i etnografem-amatorem. Zajmował się zbieraniem legend oraz dialektologią. W swoich tekstach podejmował między innymi tematykę podróżniczą oraz kobiecą (pracował nad historią rosyjskich pisarek). Całe swoje życie związał z Moskwą, ale także z gubernią riazańską. Zob. [Б.п.], *Макаров, Михаил Николаевич*, [w:] *Энциклопедический словарь*, red. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 18, Санкт-Петербург 1896, s. 402; В.П. Степанов, *Макаров Михаил Николаевич*, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, red. П.А. Николаев, т. 3, Москва 1994, s. 468–470.

¹³⁷ Пор. И.Ф. Масанов, *Макаров, Николай Михайлович*, [w:] *Idem, Словарь псевдонимов...*, т. 4, Москва 1960, s. 296, 556.

¹³⁸ Пор. М. [М.Н. Макаров], *Посещение части Старой Финляндии в июле 1836 года*, „Сын Отечества” 1836, ч. 180, s. 209–225; 257–271.

Отечественные художники! Вот предмет достойный кисти вашей! Оставьте изображать аристократов Кориоланов, заговорщиков Катилин или Велисариев, просящих милостыни [...]. Они не сильны так тронуть душу русского, как дело вождя, свято исполняющего долг свой перед Царем и Отечеством! Ваш творческий талант да извлечет из мрака неизвительного забвения сей подвиг чудесный; да представит его глазам нашим, и всякий патриот, конечно, пожелает иметь у себя эстамп, изображающий благородного нейшлотского коменданта в том положении, когда бессмертный сын России, всюду стесненный и угрожаемый, спокойно дает ответ, шведским офицерам, ответ достойный отцов наших!!!¹³⁹

Ciekawa natomiast jest uwaga o tym, że Imatra jest częstym miejscem odwiedzin petersburżan. Narrator nie odmawia mu atrakcyjności, choć jego dużą popularność i obiegową opinię o niebywałym pięknie tłumaczy brakiem w pobliżu Petersburga prawdziwych cudów natury. Zdaniem narratora, w porównaniu przykładowo z Bajkałem, fińska Imatra w ogóle nie zachwyca.

Najcenniejszym z punktu widzenia imagologii elementem relacji Makarowa są zawarte w niej uwagi na temat Finów. W dużej mierze ich ignoruje, lecz na ostatnich stronach przywołanych zostaje kilka obrazów już wcześniej funkcjonujących w podróżopisarstwie, a dalej zakorzeniających opinię o nich jako ludzie dzikim i niezdolnym do funkcjonowania bez pomocy Rosji. Narrator przede wszystkim podkreśla skrajne ubóstwo mieszkańców, z zaznaczeniem, że tyczy się to zarówno chłopów, jak i szlachty (ciekawe, że kładzie nacisk na to, iż najbogatsi w Finlandii są rzekomo pastorzy, co może wynikać z niechęci do wyznań innych niż prawosławie). Przyczyn tegoż dopatruje się w klimacie i nieurodzajnej ziemi, przez co, aby się wyżywić, Finowie muszą jeździć do Petersburga, co uzależnia ich od Rosji nawet w tak elementarnych kwestiach:

[...] жители смежных селений с Иматрою, почти в двухстах верстах от Петербурга обитающие, теперь ездят туда, не продавать, а покупать для себя хлеб! Сия поездка составит чetyреста верст для крестьянина!

¹³⁹ Ibidem, s. 265.

Здешний скот мелок, рыбы мало; нужно ли большее свидетельство о скудности этого края?¹⁴⁰

Powyższe czynniki niekorzystnie wpływają na Finów, owocując ich lenistwem oraz niezadowoleniem z życia. Narrator Makarowa argumentuje następująco: „Может ли быть там довольство, где нет собственного хлеба? И собственно от того финны, живущие на почве бесплодной, в климате самом суровом, от натуры ленивы, бедны, за исключением немногих”¹⁴¹.

Narrator nie dla wszystkich niedostatków Finów znajduje jednak wytłumaczenie. Podkreśla, że fińscy chłopci budują nieporównywalnie gorzej od rosyjskich, a ponadto są bardzo słabymi rzemieślnikami, dlatego również w tym zakresie muszą polegać na Rosjanach:

Но финны самые плохие мастеровые: между ними нет каменщиков, ни плотников, ни печников, ни штукатуров, ни кровельщиков и т.д.; работы эти по городам Финляндии производят русские, большую частью ярославцы. Сметливые, прилежные ярославцы разводят огороды в Финляндии, и продают финнам свои овощи и семена для посева!!!¹⁴²

5.6 JELIZAWIETA KARŁGOF

Kolejny przedmiot mojej analizy, list z podróży Jelizawiety Karłgof¹⁴³, jest ubogi w informacje o Finlandii, co wynika nie tylko ze zwężłości, ale też zadziwiająco

¹⁴⁰ Ibidem, s. 266.

¹⁴¹ Ibidem, s. 267.

¹⁴² Ibidem, s. 268.

¹⁴³ Jelizawieta Karłgof (1816 lub 1817–1884) była pisarką, działaczką społeczną i charytatywną. W swoim majątku w wiosce Panin (gubernia riazańska) utworzyła między innymi szkołę dla dzieci i przytułek dla osób starszych. Jej pierwszym mężem był pisarz pułkownik Wilgielm Karłgof, a drugim – astronom Aleksandr Draszusow. Pod koniec życia wydała autobiograficzne zapiski *Жизнь пережить – не поле перейти* (*Życie przeżyć – nie pole przejść*), bazujące na dzienniku, który prowadziła systematycznie od 1826 roku, a które zawierają dużo cennych informacji o życiu dziewiętnastowiecznej inteligencji. Na prawach ciekawostki można dodać, że Władimir Benediktow dedykował jej wiersze *В альбом Е. Карлгоф* (1836) i *В альбом Е. А. Карлгоф* (1856). Zob. М.Б., Драшусова, Елизавета Алексеевна, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 6, Санкт-Петербург 1905, s. 676; А.А. Ильин-Томич, Драшусова Елизавета Алексеевна, [w:] *Русские писатели...*, т. 2, Москва 1992, s. 181–182.

osobistego charakteru, jak na publicznie ogłoszony tekst. Liczne jego fragmenty nie przedstawiają żadnej wartości dla postronnego czytelnika, część z nich może być zrozumiana wyłącznie przez adresata, wiele opisów jest zaś zdawkowych, co zostaje wyjaśnione następująco: „Я не буду распространяться, не стану описывать все подробно, ты сам увидишь”¹⁴⁴. Mimo to warto poświęcić mu ograniczoną uwagę, gdyż obrazuje początek nowej tendencji w procesie turystycznych eksploracji Finlandii: stopniowe porzucanie Wyborga na rzecz stołecznych Helsinek.

Karlgof odbyła swą krótką wycieczkę z Tallina do Helsinek końcem czerwca 1837 roku. W stolicy Wielkiego Księstwa spędziła dwa dni, goszcząc w tym czasie na balu, spacerując po centrum miasta, a także odwiedzając ogród botaniczny, budynki Senatu i Uniwersytetu oraz twierdzę Suomenlinna. Swoje wrażenia opisała w liście do anonimowego adresata-wojskowego (przypuszczalnie swojego męża)¹⁴⁵. Opublikowano go pod inicjałami E.K.¹⁴⁶ w numerze gazety „Siewiernaja pszela” z 12 lipca 1837 roku. Był to jej pierwszy tekst ogłoszony drukiem.

Jak już zostało zaznaczone, oryginalność zapisków Karlgof zawiera się w tym, że jako pierwsza od czasów Nikołaja Putiaty w 1825 roku opisała swoją wizytę w Helsinkach. Zrobiła to przy tym znacznie obszerniej, niewiele uwagi poświęcając twierdzy Suomenlinna, a skupiając się na samym mieście. Może to wynikać po części z jej zainteresowań, lecz moim zdaniem, główną przyczyną jest bujny rozwój fińskiej stolicy, która w drugiej połowie lat 30. niczym nie ustępowała już ani metropoliom zachodnim, ani rosyjskim. Narratorkę wprowadza w zachwyt wspaniały hotel, w którym spędziła noc, oraz wytworny bal, którego „pozazdroszczono by nawet w Moskwie i Petersburgu”. Znamienne, że Helsinki kojarzą się jej z rosyjską stolicą:

¹⁴⁴ Por. E.K. [Карлгоф Е.А.], *Прогулка из Ревеля в Гельсингфорс*, „Северная пчела” 1837, № 153, s. 612.

¹⁴⁵ Moim zdaniem o wojskowej profesji adresata świadczy następująca uwaga: „В военном отношении я не могу оценить крепости: для этого ты должен сам приехать”. – Ibidem, s. 612.

¹⁴⁶ Por. И.Ф. Масанов, *Драшусова, Елизавета Алексеевна*, [w:] Idem, *Словарь псевдонимов...*, т. 4, Москва 1960, s. 171.

Гельсингфорс так хорош, что, право, забываешься и думаешь, что перенесен в какую-нибудь часть Петербурга, так велики и хороши здания. Особенно прекрасна площадь: она четвероугольная и обставлена отличными зданиями Сената, напротив его Университет, огромный, вновь строящийся собор, а наконец, ряд красивых домов¹⁴⁷.

Istotna w kontekście późniejszych tekstów jest także informacja, że Karlhof dotarła do Helsinek na parowcu S/S „Storfursten” (zwodowanym w 1837 roku). Kursował on już regularnie i cieszył się niezwykle powodzeniem, gdyż w obie strony towarzyszył jej tłum pasażerów (wszystkie miejsca na rejs do Finlandii były wyprzedane). Z podobnym obłożeniem nie spotkała się ani nad Renem, ani nawet nad jeziorami Szwajcarii. Z tego samego parowca korzystać będzie wielu rosyjskich podróżopisarzy. O rosnącej popularności fińskiej stolicy jako miejsca wypoczynku świadczy także uwaga narratorki, że na spacerze po ogrodzie botanicznym towarzyszył jej „cały Rewel i całe Helsinki”.

Relacja Karlhof nie wzbogaca znacząco dotychczasowego obrazu Finlandii, narratorka odwołuje się bowiem do funkcjonujących już elementów. Zachwycą się zatem panującą tu czystością oraz niskimi cenami, mieszkańców Helsinek nazywa „nadzwyczaj dobrymi”, choć zaznacza też, że zetknęła się z barierą językową, gdyż usługująca jej w hotelu kobieta nie mówiła po niemiecku (ciekawo, że nie oczekiwała od niej znajomości ruszczyzny, co może sugerować, iż wciąż postrzegała Finlandię jako zagranicę). Fińska przyroda zwraca natomiast na siebie uwagę narratorki nie tylko dzikością, ale też mrokiem: „Вообще природа Финляндии имеет какой-то меланхолический, задуманный вид: любясь ею, нельзя, кажется, иметь веселых мыслей; она говорит о чем-то мрачном”¹⁴⁸.

5.7 ALEKSANDR GREN

Przemożny wpływ stylistyki romantycznej oraz *Czterech dni w Finlandii* Oriesta Somowa dostrzegalny jest w listach z podróży Aleksandra Grena¹⁴⁹. Odbył

¹⁴⁷ E.K. [Карлгоф Е.А.], *op. cit.*, s. 612.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Aleksandr Gren (1806–?) jest kolejnym autorem, którego życie w dużej mierze spowija obecnie mgła tajemnicy. Urodził się w Finlandii, lecz młodość spędził w Petersburgu. Z powodu nędzy, w jaką popadła jego rodzina po śmierci ojca, nie otrzymał wykształce-

ją końcem sierpnia 1836 roku i opisał w pięciu adresowanych do swojej żony Sofii listach. Opublikował je na łamach gazety codziennej „Санкт-Петербургские ведомости” („Санкт-Петербургские ведомости”)¹⁵⁰. Znalazły się one w czterech numerach, które ukazały się jednak dopiero między 9 lipca a 12 września 1837 roku¹⁵¹.

Grenowi zdecydowanie nie była obca treść listów Somowa. Można się tego domyslić na podstawie trasy jego wędrówki (Wyborg – Mon Repos – Imatra), odwiedzania niemal tych samych miejsc, noclegu w gospodzie Giovanniego Mottiego (choć narrator podkreśla, że ten od paru lat już nie żyje i przybytek

nia, lecz za to wyniósł z domu miłość do literatury, zwłaszcza współczesnej poezji rosyjskiej. Szczególną atencją darzył dzieci. Można go uznać za jednego z prekursorów rosyjskiej literatury dziecięcej. Pisał prozę i poezję, lecz zasłynął głównie jako memuarysta, autor wspomnień o literatach, między innymi Aleksandrze Puszkynie, Oriście Somowie, Aleksandrze Izmajowie i innych. Oceniane w większości jako mało wiarygodne, nie cieszą się one uznaniem badaczy. Od lat 40. Gren stopniowo zniknął z łam periodyków, przez co o jego dalszych losach wiadomo niewiele, prócz tego, że zmarł nie wcześniej niż w 1880 roku. Zob. А.А. Карпов, *Грен Александр Евгеньевич*, [w:] *Русские писатели...*, т. 2, Москва 1992, s. 17–18; М.Г. Альтшуллер, *Записки Баратынского и Пушкина в публикациях А.Е. Грена*, [w:] „Временник пушкинской комиссии”, 1995, s. 22–34.

¹⁵⁰ „Санкт-Петербургские ведомости” to najstarszy rosyjski tytuł prasowy, ukazujący się w latach 1728–1917, uważany za nowe wcielenie istniejącej w latach 1702–1727, stworzonej przez Piotra I Wielkiego prekursorskiej gazety „Ведомости” („Ведомости”) Do 1800 roku wychodził dwa razy w tygodniu, a potem – codziennie. Na łamach ukazywały się informacje z kraju i zagranicy, a także przeróżne ogłoszenia (prywatne, komercyjne, kulturalne). Ideologicznie „Санкт-Петербургские ведомости” zawsze prezentowały stanowisko zbieżne z oficjalnym państwowym. Zob. Н.Л. [Н.М. Лисовский], *С.-Петербургские ведомости*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 28, Санкт-Петербург 1900, s. 290–291; [Б.п.], *Санкт-Петербургские ведомости (1728–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 19–20.

¹⁵¹ Por. А.Е. Грен, *Письмо из Финляндии* (к С.А.Г.), „Санкт-Петербургские ведомости” 1837, № 152, s. 687–688; Idem, *Второе письмо из Финляндии* (Соф. Адольф. Г-н), „Санкт-Петербургские ведомости” 1837, № 158, s. 713–714; Idem, *Письма из Финляндии*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1837, № 185, s. 832–834; Idem, *Письмо из Финляндии*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1837, № 206, s. 931–932. Listy nie były jedynym owocem wędrówki Aleksandra Greny, gdyż pod koniec 1836 i na początku 1837 roku opublikował także opisy Wybarga, parku Mon Repos i twierdzy Suomenlinna w krótko istniejącym miesięczniku dla dzieci „Детская библиотека” („Детская библиотека”), które nie spełniały jednak przyjętych przeze mnie kryteriów doboru tekstów do analizy.

prowadzi obecnie wdowa po nim)¹⁵². On sam tej literackiej inspiracji zresztą nie ukrywa i skrótowość swojego opisu Imatry tłumaczy poprzez narratora właśnie tym, że wielu o niej pisało, między innymi Władimir Michajłow i nieżyjący już Somow, których wymienia z nazwiska.

Listy Grena są w niezwyklej stopniu nasycone stylistyką romantyczną, czemu zawdzięczają swoją pełną zadumy, a niekiedy wręcz elementów grozy atmosferę. Znamienny jest nieustanny zachwyt nad pięknem fińskiej przyrody, niekiedy ożywionej, niezmiennie dzikiej i mrocznej. Wysoce stylizowane są opisy wieczornych spacerów po cmentarzach. Wymowne jest również przywoływanie imion Konstantina Batiuszkowa, Denisa Dawydowa i „piewcy Finlandii” Jewgienija Baratynskiego, a także fragmentów utworów ostatniego z nich. Ton narracji utworu nadaje już pierwszy akapit:

Была сумрачная и холодная ночь, когда я с поручиком Б. проезжал угрюмые леса Финляндии. [...] Кибитка наша ехала весьма тихо, и вдали, по темноте ночи, мы не могли ничего разглядеть. С пасмурною погодою и мы были печальны; каждый думал о своем¹⁵³.

W rozmyślania o kruchości ludzkiej egzystencji oraz majestacie przyrody dobrze wpisuje się przywołanie wojennej przeszłości „biednej” Finlandii i podkreślenie zbawiennego wpływu Rosji na jej los:

Бедная Финляндия! Она несколько столетий была театром непрерывных войн, рука сильного налагала на нее тяжелый ярем. Славные Нейштатский и Абоский договоры утвердили за Россиею Финляндию до Кюмени, а в царствование Императора Александра Благословенного, в 1809 году, границы наши в Финляндии распространились до самого Торнео. Теперь она отдохнула, глубокие язвы ее залечились – она счастлива под кротким и мудрым правлением Царей Русских¹⁵⁴.

¹⁵² Ów przybytek, obecnie już nieczynny, istnieje w Wyborgu do dziś i znajduje się pod adresem ul. Progonnaja 2.

¹⁵³ Idem, *Письмо из Финляндии...*, s. 687.

¹⁵⁴ Idem, *Письма из Финляндии*, s. 833.

Również pisząc o Finach narrator przywołuje już funkcjonujące, czy niekiedy zapoczątkowane przez Somowa wyidealizowane obrazy, okazjonalnie dodatkowo je niuansując. Podkreśla pobożność i dobre wykształcenie Finów (wszyscy bez wyjątku potrafią czytać, a ulubioną ich lekturą jest Biblia po fińsku), czystość i porządek panujący w fińskich domostwach, patriotyzm i uległość. Równocześnie wytyka im lenistwo i beztroskę, dlatego – nawiązując do szeroko rozpowszechnionego zarówno wtedy, jak i dziś stereotypu o mieszkańcach Wschodu – nazywa Finów „Turkami Północy”:

Те из них [финнов – А.Н.], которые не ленятся работать, живут порядочно [...]. Но трудолюбивых мало; финн от природы беспечен и ленив; если у него есть трубка табаку, сотни две сушеных сухарей, [...] то он спокоен; а если есть еще на что выпить стакан водки и вода водится *свадрика*, то он совершенно счастлив. Этот народ можно назвать северными турками: финн так же ленив как турок и подобно ему проводит всю жизнь свою в *кейфе*¹⁵⁵.

Gren dąży do możliwie najlepszego oddania egzotycznego, fińskiego kolorytu. Służą temu między innymi liczne przytaczane proste słowa i wyrażenia w miejscowym języku, np. nie wiem – *en moista* (!), popatrz, dobry wieczór. Chcąc zaś scharakteryzować codzienny fiński byt, którego dominującym rysem jest nędza, oraz dać świadectwo życiowej nieporadności i prymitywizmu Finów, przywołuje, poprzez narratora listów, zasłyszane anegdotyczne opowieści. Ich autentyczności – jak przekonuje – nie może poświadczyć, ale mają pochodzić od osób „bardzo wiarygodnych”, co jest chwytem retorycznym, po który często sięgają podróżopisarze. Jedna z nich mówi o starym, głodującym chłopie, który odwiedził pastora w nadziei na jego pomoc, ale widząc, że ten je sałatę, powiedział: „Я хотел попросить у вас хлеба, но вижу, что вы сами кушаете траву”¹⁵⁶. Druga z kolei opowiada o mężczyźnie, który odnalazł na drodze złoty zegarek. Nie potrafiąc zidentyfikować tego przedmiotu, zabrał go do domu pokazać żonie. Ta, usłyszawszy jego tykanie, przestraszyła się, że mieszka w nim diabeł, mężczyzna rzucił więc zegarkiem o podłogę i roztrzaskał go toporem.

¹⁵⁵ Idem, *Письма из Финляндии*, s. 834.

¹⁵⁶ Idem, *Письмо из Финляндии...*, s. 714.

Przesłanie anegdoty zdaje się sugerować, że Finowie są zbyt prymitywni, żeby samodzielnie poprawić swój los, nawet jeżeli sprzyja im szczęście.

5.8 ALEKSANDR KRASOWSKI

Listy z podróży pióra Aleksandra Krasowskiego¹⁵⁷ dostarczają bardzo niewiele wartościowego imagologicznie materiału, jednak stanowią one dobre symboliczne zakończenie podróžopisarskich publikacji prasowych lat 30., z uwagi na podobieństwo trasy jego i Oriesta Somowa, lecz zupełnie inne warunki, w jakich ją pokonywali.

Swoją wędrówkę z Petersburga przez Wyborg nad wodospad Imatra, a potem do twierdzy Suomenlinna Krasowski odbył w dniach 9–19 czerwca 1837 roku. Opisał ją w listach zatytułowanych *Dziesięć dni w Finlandii* (*Десять дней в Финляндии*)¹⁵⁸. Niestety, ukazały się zaledwie dwa z nich – oba w numerze gazety „Siewiernaja pczela” z 29 października 1838 roku. Pierwszy przynosi kontemplację fińskiej przyrody, drugi zaś opisuje przejazd do Wyborga. Z niewiadomych przyczyn dalsza część korespondencji nie doczekała się publikacji¹⁵⁹, mimo wyraźnej zapowiedzi narratora:

¹⁵⁷ Z dostępnych artykułów encyklopedycznych i słownikowych wyłania się obraz Aleksandra Krasowskiego (1776–1857) jako żywego ucieleśnienia instytucji cenzury, w której różnych oddziałach przepracował całe swoje życie, z niebywałym zapałem zaprowadzając wolę władzy. Miał się negatywnie wyróżniać wśród innych cenzorów nawet w okresie „mrocznego siedmioletnia”. Niezwykle intrygującą notkę biograficzną Krasowskiego odnajdujemy w *Słowniku encyklopedycznym Brockhausa i Efrona*, której obszerniejszy fragment warto przytoczyć choćby w celach anegdotycznych: „Był gorliwym mistykiem; wtrącał się do życia osobistego podwładnych, zabraniał im najmowania młodych służących i wszelkimi sposobami odrzucał prośby o zgodę na zawarcie małżeństwa. [...] Czasy cenzorstwa Krasowskiego to posępne martyrologium literatury rosyjskiej. [...] Nawet artykuł *O szkodliwości grzybów* został zakazany na tej podstawie, że «grzyby to postne danie prawosławnych i pisać o ich szkodliwości, znaczy podważać wiarę i szerzyć bezbożność». [...] Prócz tekstów wynikających z jego bezpośrednich obowiązków, nic nie czytał, za wyjątkiem «Siewiernej pczelę», którą z jakiegoś powodu polecał przepisywać pisarzom departamentu” – B.K., *Красовский, Александр Иванович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 16, Санкт-Петербург 1895, s. 566.

¹⁵⁸ Por. Al. K–iй [A.I. Красовский], *Десять дней в Финляндии, с 9-го по 19-е июня 1837 года (Письма в Москву к М.Н. П-ву)*, „Северная пчела” 1838, № 245, s. 979–980.

¹⁵⁹ W trakcie wzmiankowanej już kwerendy w filii Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w podmoskiewskich Chimkach w październiku 2015 roku przestudiowałem wszystkie numery „Siewiernaja pczela” z końca 1838 oraz początku 1839 roku i nie natrafiłem na dalszą korespondencję Aleksandra Krasowskiego. Już w numerze z 5 listopada w ramach rubryki

„В следующих письмах постараюсь проехаться с тобою от берегов Невы до крепости Свеаборга и после снова возвратиться в Петербург, только не сухим путем”¹⁶⁰.

Na cenną informację natrafiamy na początku drugiego listu Krasowskiego, gdzie jest mowa o tym, że od zimy 1836/1837 roku. z Petersburga regularnie, dwa razy w tygodniu, kursuje dyliżans wiozący chętnych do Wyborga albo bezpośrednio nad wodospad Imatra, co pokazuje, jak gwałtowny rozwój turystyki dokonał się na tej trasie od czasów, kiedy pokonywał ją Oriest Somow, a jeszcze wcześniej – Nikołaj Putiata. Interesująca jest także informacja o planowanym powrocie z Helsinek do Petersburga drogą morską, zapewne na pokładzie obleganego przez turystów parowca S/S „Storfursten”, o którym pisała Jelizawieta Karłgof.

Wzrastająca intensywność kontaktów rosyjsko-fińskich, ale też następujący fragment listu Krasowskiego świadczą z kolei o stopniowo dokonującej się zmianie w rosyjskiej percepcji Finlandii. Przystawała ona być postrzegana jako zagranica, do niedawna szwedzka prowincja, a zaczęła być uważana za część jednego Imperium: „Подумав, что меня за двенадцать рублей везут в Финляндию, что было бы, несколько лет тому назад, за границу, я успокоился и совершенно утешился”¹⁶¹. Intrygujące jest użycie w tym piśmym w 1837 roku tekście słowa *несколько* – czy to w kontekście przynależności do Rosji całej Finlandii, czy tym bardziej guberni wyborskiej.

Listy Krasowskiego wydatnie świadczą ponadto o wpływie, jaki wywiera na podróżnika lektura wcześniejszych świadectw. Narrator nie ukrywa, że do zobaczenia wodospadu Imatra skłoniła go relacja Władimira Michajłowa, który pisał, niejako powtarzając za Somowem, iż wstydem dla mieszkańca Petersburga jest nigdy nie odbyć tej wyprawy. Na postrzeganie Finlandii przez Krasowskiego przemożny wpływ wywarł także Jewgienij Baratynski i jego poemat *Edda*. Jadąc do Wyborga, czuł się bowiem oszukany, nie widząc tego, o czym pisał poeta, licząc na gwałtowną zmianę krajobrazu na dziki i mroczny, romantyczny, czyli tak kojarzony z Finlandią: „Еще доселе Финляндии не заметно; те же горы, что в Парголове, те же чухны, что и около Петербурга. Нет

podróżniczej znalazł się list z Wenecji, natomiast 25 listopada zaczęto publikować korespondencję Alexandra Dumasa z Belgii.

¹⁶⁰ Ал. К-ий [А.И. Красовский], *op. cit.*, s. 979.

¹⁶¹ Ibidem.

той дикости, которую так живо, так картинно описал поэт наш в своей упоительной поэме Эда”¹⁶².

6. PODSUMOWANIE

Analiza opisów rosyjskich wędrówek opublikowanych w ciągu prawie trzydziestu lat (1809–1838) pozwala stwierdzić, że choć wyłaniający się z nich obraz Finlandii nie jest monolityczny, to jednak można wskazać jego kilka istotnych, często powracających elementów, a także dojść do następujących wniosków.

Po pierwsze, Finlandia zaistniała w świadomości rosyjskich podróżników stosunkowo późno, gdyż dopiero pod koniec lat 20. XIX wieku, a więc ponad sto lat po przyłączeniu do Rosji guberni wyborskiej i około dwudziestu po aneksji całego Wielkiego Księstwa. W związku z tym w szeregu tekstów traktowana jest jak *terra incognita*, ich autorzy stawiają zaś siebie w pozycji jej odkrywców. Wymagało to od nich symbolicznego umiejscowienia dla swoich czytelników Finlandii na mapie historycznej i naświetlenia momentów wspólnych w dziejach rosyjsko-fińskich. W ich narracji zawsze była to historia wielowiekowych zmagających militarnych Rosji i Szwecji, szczególnie intensywnych w XVIII wieku, podczas których Finlandia służyła obu mocarstwom jako plac boju, ale także była niemym świadkiem triumfów Piotra I Wielkiego i rosyjskiego oręża, czy wreszcie – nagrodą za kolejne zwycięstwa Rosjan. O jej wojennej przeszłości wędrowcy przypominali często, opisując liczne rosyjskie i szwedzkie twierdze z Suomenlinną na czele, a także prastary zamek w Wyborgu (nie bez znaczenia był fakt, że wielu ówczesnych podróżopisarzy było wojskowymi, stąd ich naturalne zainteresowanie podobnymi obiektami). Stopniowo opisy podróży nabierały coraz bardziej turystycznego charakteru, kształtowały się popularne trasy (przede wszystkim Petersburg – Wyborg – park Mon Repos – wodospad Imatra), a sama Finlandia przedstawiała być postrzegana przez Rosjan jako za-granica, lecz została uznana za integralną, choć nieznaną, część Imperium.

Po drugie, przemożną rolę w kształtowaniu wczesnego obrazu Finlandii odegrał romantyzm. Wielu czytelników poznawało ją przez pryzmat poezji Konstantina Batuszkowa i Jewgienija Baratynskiego, a zatem jako krainę

¹⁶² Ibidem, s. 980.

dzikiej, ponurej, mrocznej i tajemniczej przyrody: masywnych granitowych głazów, głuchych lasów, wodospadów (konkretnie Imatry) i tysiąca jezior. Zamieszkiwał ją zaś nieliczny lud, wpisujący się w mit „szlachetnego dzikusa”, a więc niezspsuty przez cywilizację, dobrotliwy, uczciwy, żyjący w zgodzie z przyrodą, ale zarazem prymitywny i nieporadny, jeśli wyrwany ze swojego naturalnego środowiska (czyli przyrody). W mniejszym lub większym stopniu autorzy opisów podróży wpisywali się w konwencję romantyczną, często skupiając się na relacjonowaniu swoich wrażeń z kontaktu z fińską przyrodą i kreując obraz Finlandii jako krainy fantastycznej¹⁶³.

Po trzecie, świadomie lub nieświadomie wielu podróżników podejmowało w swoich relacjach próby uzasadnienia i wysławienia rosyjskiego podboju Finlandii. Nie wybrzmiała w nich jednak argumentacja strategiczna (uzyskanie dostępu do Bałtyku, zabezpieczenie od strony lądowej i morskiej Petersburga), lecz niejako idealistyczna, podkreślano bowiem, jak trudny był fiński byt pod panowaniem szwedzkim, a jak ogromne pozytywne zmiany zaszły dzięki rządům rosyjskim. Z jednej strony eksponowano zbawienny wpływ trwałego pokoju, przychyłość Aleksandra I, imponującą rozbudowę stołecznych Helsinek („małego Petersburga” – najbardziej okazałego symbolu nadejścia nowych czasów). Z drugiej jednak, wielu autorów dobitnie przekonywało, że Finlandia nie jest w stanie funkcjonować samodzielnie, jest bowiem skrajnie uboga i brakuje perspektyw zmiany tego stanu rzeczy, a także sami Finowie wymagają „opieki”, ponieważ są uderzająco leniwi, nierozważni i nie zdradzają większego potencjału intelektualnego. Znamienne w tym zakresie jest stopniowo akcentowane rozróżnienie na rdzennie fińskich mieszkańców Starej Finlandii i rejonów w głębi Wielkiego Księstwa oraz potomków szwedzkich kolonizatorów, zamieszkujących tereny południowego wybrzeża. Podróżnicy, którzy mieli do czynienia z obiema grupami, bardzo często wypowiadali się na niekorzyść tych pierwszych.

Opisy podróży z końca lat 30. XIX wieku zwiastują już istotne przesunięcia w rosyjskiej percepcji Finlandii, które staną się coraz wyraźniejsze w kolejnych

¹⁶³ Tematykę romantycznego obrazu Finów w literaturze rosyjskiej podejmowałem pośrednio w jednej ze swoich wczesnych prób badawczych: A. Nowakowski, „*Żegnaj Suomi, witaj Rosjo!*” *Tragiczność powrotu w „Salamandrze” Władimira Odojewskiego*, [w:] *Wymiary powrotu w literaturze*, red. M. Garbacz [et al.], Kraków 2012, s. 39–45. Wróciłem do niego kilka lat później: A. Nowakowski, *Образы Финляндии, Швеции и России в повести Нестора Кукольника*, [w:] „*Rocznik Przemyski. Literatura i Język*” 2016, t. 52, z. 2 s. 27–37.

dekadach. Wynikać będą one między innymi z rozwoju turystyki, pragnienia eksploracji innych, niż dotychczas, regionów Wielkiego Księstwa, a także przemijania epoki romantyzmu, czy wreszcie faktu, że Finlandia stopniowo zdomawiała się w szerszej świadomości Rosjan, przestawała więc być traktowana jako egzotyczna *terra incognita*.

ROZDZIAŁ IV

FINLANDIA SWOJSKA

1. TADEUSZ BUŁHARYN I „OSWOJENIE” FINLANDII

Może zaskakiwać, że w ciągu pierwszych trzydziestu lat funkcjonowania Wielkiego Księstwa Finlandii w granicach Imperium Rosyjskiego tylko niewielu podróżopisarze eksplorowali ziemie pozyskane w wyniku wojny lat 1808–1809, skupiając swoje zainteresowanie na guberni wyborskiej. Sytuacja zaczęła się zmieniać głównie dzięki stopniowemu rozwojowi turystyki, umożliwiającemu szybkie i łatwe dotarcie również do zachodnich części Finlandii, a także pojawieniu się mody na takie wyjazdy. Doskonałym odzwierciedleniem nowych tendencji są zapiski z dwóch, odbytych w krótkim odstępie czasu podróży Tadeusza Bułharyna.

Mieliśmy już możliwość przekonania się, jak przemożny wpływ, rezonujący przez całe kolejne dziesięciolecie, wywarła na rosyjskie podróże na Północ relacja *Cztery dni w Finlandii* Oriesta Somowa. Narzucała ona kolejnym wędrowcom i podróżopisarzom marszrutę, zapoczątkowywała modę na odwiedzanie Imatry i Mon Repos, czy wreszcie znacząco kształtowała rosyjski heteroobraz Finlandii. Analogiczną rolę dla kolejnych dwóch dekad odegrały natomiast publikacje Tadeusza Bułharyna: książka *Letnia wędrówka po Finlandii i Szwecji w 1838 roku* (*Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*), zapoczątkowująca równocześnie nową modę na wędrówki do Szwecji, i obszerny cykl zapisków z podróży do Finlandii *Notatki i wrażenia z podróży* (*Путевые заметки и впечатления*)¹.

¹ Jak zauważa Walentina Naumienko (В.Г. Науменко, «Здесь, на конце России исполинской»..., s. 551), fakt ten poniekąd potwierdzał słowa, którymi później Bułha-

1.1 POLSKI LITERAT

Tadeusz Bułharyn (1789–1859) jest niewątpliwie jednym z najbardziej znanych autorów, których utwory zostały poddane analizie w niniejszej monografii. Był on niezwykle wpływowym publicystą, prozaikiem i wydawcą, wiodącym fascynujący żywot. Choć nie doczekał się jak dotąd kompleksowej książkowej biografii, to jednak dostępnych jest wiele materiałów do opisu jego życia, a osobowość, twórczość i wpływ na literaturę rosyjską zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach przyciąga uwagę coraz liczniejszych badaczy².

Bułharyn pochodził z polskiej rodziny szlacheckiej mieszkającej w swoim majątku Pereszewo w województwie mińskim. Jego ojciec był gorliwym patriotą, powstańcem, towarzyszem Tadeusza Kościuszki (na jego cześć nazwał syna), zesłanym w 1794 roku na Syberię za zabójstwo rosyjskiego generała. Straciwszy cały dobytek, matka Bułharyna przeprowadziła się z dziećmi do Petersburga, gdzie w 1798 roku Tadeusz wstąpił do korpusu kadetów. Nie był tam lubiany z powodu słabej znajomości języka rosyjskiego oraz impulsywnego charakteru. Nie mogąc odnaleźć się wśród rówieśników, z pasją oddawał się lekturze, by w efekcie podjąć swoje pierwsze próby literackie.

Od 1806 roku Bułharyn służył w wojsku. Odznaczył się w bitwie pod Frydlandem (1807), za co nagrodzono go Orderem Świętej Anny trzeciej klasy. Co istotne dla nas, następnie brał udział w wojnie rosyjsko-szwedzkiej (1808–1809) i wówczas po raz pierwszy odwiedził Finlandię, do której był odtąd bardzo przychylnie ustosunkowany. Zaskakujący zwrot w jego życiu nastąpił w 1811 roku, kiedy to został zwolniony z wojska rosyjskiego i jeszcze w tym samym roku wstąpił do Legii Nadwiślańskiej w stopniu kapitana. W jej składzie brał udział w wojnie na Półwyspie Iberyjskim. W trakcie Wojny Ojczyźnianej walczył w armii napoleońskiej i został nawet uhonorowany Orderem Narodowym Legii Honorowej piątej klasy (adwersarze Bułharyna

ryn uzasadniał publikację swoich wspomnień: „Powstaną liczne podróbki, jak wszystkiego, co tylko wydałem. A czasopisma będą miały pretekst, by mnie krytykować itp. Wszystko to zapewni jednak pożywkę umysłom, rozbudzi je – a przy powszechnym zastojum umysłowym nawet to jest dobre!” – Ф.В. Булгарин, *Воспоминания*, ч. 1, Санкт-Петербург 1846, с. XXI.

² Kompleksową listę najcenniejszych merytorycznie, opublikowanych w samym tylko okresie 1958–2007 publikacji naukowych o Bułharynie sporządził Abram Reytblat. Por. А.И. Рейтблат, *Библиографический список книг и статей о Ф.В. Булгарине (1958–2007)*, „Новое литературное обозрение” 2007, № 88, s. 374–390.

wielokrotnie mu to potem wytykali). Jego służbę wojskową zakończyło dostanie się w 1814 roku do pruskiej niewoli.

Po wojnie Bułharyn podejmował pierwsze próby publicystyczne, pisząc do polskojęzycznych pism wileńskich: „Dziennik Wileński”, „Tygodnik Wileński”, „Wiadomości Brukowe”³. W 1819 roku na wiele lat zamieszkał w Petersburgu, gdzie udało mu się zawrzeć wpływowe znajomości wśród literatów (Nikołaja Karamzina, Nikołaja Grecza, Aleksandra Gribojedowa) i urzędników państwowych (Aleksieja Arakczewaja, Aleksandra Benkendorfa). W latach 20. XIX wieku zaczął publikować po rosyjsku. Tłumaczył polskich autorów, pisał artykuły o historii i kulturze Polski, dzięki czemu przyłgnęło do niego określenie *polskiej literatury* (польский литератор), wymyślane przez Aleksandra Biestuzewa-Marlinskiego.

Stopniowo Bułharyn osiągał wyznaczony sobie cel. Zaczął wydawać poczytne pisma „Siewiernaja pczela” i „Siewiernyj archiw”, a także redagować czasopismo „Syn otieczestwa”. Choć początkowo uważany był za liberała (przyjaźnił się między innymi z Kondratijem Rylejewem), po wybuchu powstania dekabrystów w 1825 roku wszystkie jego tytuły prasowe obrały kurs reakcyjny, sam podjął też wówczas współpracę z III Oddziałem Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości.

Szczyt popularności Bułharyna przypada na lata 30. XIX wieku. Zdecydowanie był wówczas jedną z kluczowych postaci rosyjskiego świata literackiego. W swojej działalności publicystycznej słynął przede wszystkim z felietonów (można go wręcz uznać za jednego z ojców tego gatunku w rosyjskiej przestrzeni językowej). Był także pierwszym rosyjskim pisarzem zawodowym – nadzwyczaj popularnym⁴, lecz bardzo nie lubianym przez rodzimą krytykę.

³ Według słów samego Tadeusza Bułharyna, miał on w tym okresie ponadto wydawać w Warszawie polskojęzyczne pismo „Warszawskij swistok” („Варшавский свисток”), jednakże w polskich archiwach brak jakichkolwiek śladów po tym tytule. Zob. Т. Кузовкина, *Феномен Булгарина: проблема литературной тактики*, Тарту 2007, s. 30.

⁴ Utwory Bułharyna, od 1828 roku poczynawszy aż do końca jego życia, przetłumaczono na dziewięć języków: francuski, niemiecki, angielski, hiszpański, włoski, niderlandzki, szwedzki, polski i czeski. O jego popularności dobitnie świadczy niniejszy fragment listu Jakowa Grota do Piotra Pletniowa, w którym ten pierwszy powołuje się na słowa wybitnego fińskiego filologa i etnografa Matthiasa Castréna: „Castrén opowiadał, że wszędzie, gdziekolwiek był, nawet u Samojedów w Obdorsku i Bieriozowie, najbardziej znanym pisarzem jest Bułharyn. Gdzie tylko spojrzeć – „Siewiernaja pczela”. Jego utwory są całe podarte od czytania, a marginesy pełne notatek przy fragmentach, które szcze-

Zarzucano mu, że pisze wyłącznie dla czytelników nieuformowanych i niewykształconych, krzewiąc przy tym dydaktyzm w duchu wzorców oświeceniowych. Na reputacji Bułharyna ciążyły ponadto krążące już od późnych lat 20. plotki o jego kontaktach z tajną policją, wykorzystywanych w walce z konkurencją i przeciwnikami.

Bułharyn tworzył w wielu różnych gatunkach. Spod jego pióra wychodziły między innymi powieści fantastycznonaukowe i historyczne (te ostatnie wzorowane na twórczości Ignacego Krasickiego). Pisał językiem dobrym, lekkim, choć jego dziełom często można zarzucić płytkość. Miał prawo uważać siebie za człowieka sukcesu, lecz nie doczekawszy się upragnionego uznania w kręgach literackich, stawał się coraz bardziej podatny na urazy, a wszelkie ataki na swoją osobę postrzegał za przejaw zawiści. Zapewne w tym tkwiły źródła zapalczywej walki z Aleksandrem Puszkinem i jego otoczeniem, a pod koniec życia – nawet z wieloletnim przyjacielem Nikołajem Greczem.

Od lat 40. Bułharyn stopniowo tracił swoje znaczenie, a także ostatnich popleczników. Zupełnie nie rozumiał nowych trendów w literaturze. Nikołaja Niekrasowa, Fiodora Dostojewskiego i Iwana Turgieniewa uważał za krzewicieli upadku moralnego. Jego śmierć w 1859 roku została skwitowana na łamach wydawanej przez niego przez ponad trzydzieści lat gazecie „Siewiernaja pczela” tylko krótkim nekrologiem⁵.

1.2 BUŁHARYNA WĘDRÓWKA PO ZATOCE FIŃSKIEJ

Jak zostało już zaznaczone, Tadeusz Bułharyn po raz pierwszy trafił do Finlandii jako żołnierz, w trakcie wojny rosyjsko-szwedzkiej (1808–1909). Posta-

gólnie się podobają – wiele osób nauczyło się ich na pamięć. Castrén zaobserwował to zwłaszcza wśród duchownych, którzy chwalą Bułharyna przede wszystkim za lekkość i za to, że «nie pisze byle czego» – cyt. za: В.Г. Науменко, «Здесь, на конце России исполинской»..., s. 514.

⁵ Pisząc niniejszy punkt korzystałem przede wszystkim z następujących źródeł encyklopedyczno-słownikowych: [Б.п.], *Булгарин, Фаддей Венедиктович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 4А, Санкт-Петербург 1891, s. 895; В.Ф. Боцяновский, *Булгарин, Фаддей Венедиктович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 3, Санкт-Петербург 1908, s. 476–479; В.П. Мещеряков, А.И. Рейтблат, *Булгарин Фаддей Венедиктович*, [w:] *Русские писатели...*, т. 1, Москва 1992, s. 347–351.; S. Piekarek, *Bułharyn Tadeusz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 3, Kraków 1937, s. 131.

nowił powrócić tam w charakterze podróżnika równo trzydzieści lat później, latem 1838 roku, po drodze do Szwecji, która była wówczas jednym z dwóch głównych celów jego wędrówki. Swoje wrażenia z pobytu w Skandynawii opisał w wydanej w październiku 1839 roku książce *Letnia wędrówka po Finlandii i Szwecji w 1838 roku*⁶ w dwóch częściach, z których pierwsza liczy 274, a następna – 391 stron. Relacji z pobytu w Finlandii poświęcone zostały rozdziały od trzeciego do ósmego w części pierwszej oraz rozdział dziesiąty w części drugiej. Warto dodać, że „Siewiernaja pczela” opublikowała fragmenty książki już w sierpniu i wrześniu 1838 roku⁷.

Korzystając ze wspomnianego rozwoju turystyki, Bułharyn przemieszczał się po Zatoce Fińskiej na pokładzie parowca S/S „Storfursten”, którym wypłynął z Petersburga do Tallina, a następnie do Helsinek, Turku i Sztokholmu, by wrócić dokładnie tą samą morską trasą.

Książka Bułharyna, jak i większość jego publikacji, podzieliła krytykę. Andriej Krajewski wzniosł się na wyżyny sarkazmu w swojej obszernej recenzji, w której określił ją jako „papierowy produkt”, który „istnieje tylko po to, żeby istnieć”⁸. Niepochlebnie wypowiadali się o niej także Wissarion Bielinski, Jakow Grot i anonimowy publicysta czasopisma Fiodora Derschaua „Finskij wiestnik” (najpewniej on sam)⁹. Również gazeta „Helsingfors Tidningar” wytykała Bułharynowi błędy i nieścisłości¹⁰. Tymczasem recenzent periodyku „Sowriemiennik” chwalił lekkie pióro i precyzję obserwacji¹¹. Należy też podej-

⁶ Por. Ф.В. Булгарин, *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, ч. 1–2, Санкт-Петербург 1839.

⁷ Por. Idem, *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, „Северная пчела” 1838, № 184, s. 734–735; № 185, s. 739–740; № 186, s. 743–744; № 202, s. 806–808; № 203, s. 811–812; № 204, s. 815–816.

⁸ [А.А. Краевский], *Летняя прогулка по Финляндии в Швеции в 1838 году Фаддея Булгарина*, „Отечественные записки” 1839, т. 6, s. 172–187. Bułharyn nie pozostał głuchy na zarzuty Krajewskiego i odpowiedział na nie obszernie: Дойен-Доуге [Ф.В. Булгарин], *О справедливости и основательности критики, напечатанной в № 11 Отеч. Записок, на сочинение: Летняя прогулка по Финляндии в Швеции в 1838 году Фаддея Булгарина*, „Северная пчела” 1839, № 281, s. 1122–1125.

⁹ Zob. В.Г. Науменко, «Здесь, на конце России исполинской»..., s. 512–513.

¹⁰ Zob. *Переписка Я.К. Грота с П.А. Плетневым*, ред. К.Я. Грот, т. 1, Санкт-Петербург 1896, s. 671.

¹¹ [Б.п.], *Летняя прогулка по Финляндии в Швеции в 1838 году Фаддея Булгарина*, „Современник” 1840, т. 17, s. 61.

rzewać, że książka cieszyła się popularnością wśród czytelników. Kwestia niewątpliwego wpływu, jaki wywarła na kolejnych podróżopisarzy, jest bezsporna.

W kolejną swoją podróż do Finlandii Bułharyn udał się już na przełomie czerwca i lipca 1840 roku w związku z obchodami dwustulecia Uniwersytetu w Helsinkach¹², w których uczestniczył, korzystając z krótkiego urlopu. Swoją obszerną, noszącą tytuł *Notatki i wrażenia z podróży*¹³ relację w dziewięciu częściach opublikował w dziesięciu numerach „Siewiernej pczely”. Ukazały się one między 10 lipca a 9 października 1840 roku.

Bułharyn ponownie dotarł do Helsinek na parowcu płynącym przez Rewel (temu etapowi podróży poświęcone są dwie pierwsze części relacji). W trakcie pobytu wnikliwie mógł zapoznać się ze stolicą Wielkiego Księstwa (opisuje ją w kolejnych sześciu częściach), jej atrakcjami i bytem codziennym mieszkańców. Do Petersburga tym razem wracał łodem, odwiedzając po drodze Porvoo, Loviisę, Haminę i Wyborg, obowiązkowo zatrzymując się przy tym w Mon Repos (powrotowi poświęcił ostatnią, dziewiątą część relacji).

¹² Intrygująco o politycznym kontekście oficjalnych obchodów jubileuszu pisze belgijski uczony Pieter Dhondt. Podkreśla, że ich głównym celem było utwierdzenie statusu Cezarskiego Aleksandrowskiego Uniwersytetu Finlandii jako uczelni fińskiej, przy równoczesnym podkreśleniu ścisłych więzi z Rosją, ale także radykalnym odcięciu się od jego szwedzkiej przeszłości. Służyło temu między innymi niewydanie wiz licznej delegacji studentów Uniwersytetu w Uppsali, chcących z własnej inicjatywy przybyć na uroczystości, ograniczenie do absolutnego minimum liczby gości ze Szwecji (zaproszeni musieli w dodatku legitymować się bliskimi związkami z Finlandią, jak poeta Frans Michael Franzén) oraz odrzucenie wszystkich wniosków o przyznanie szwedzkim uczynom tytułów *doctora honoris causa*. Równocześnie w oczy rzucała się liczna obecność studentów, uczonych i dygnitarzy z Rosji oraz koncentracja na dziejach Uniwersytetu od 1809 roku, przez co część z obserwatorów uznała obchody za święto rosyjskości. Warto jednak wspomnieć też o ich fińskim charakterze, gdyż zgromadziły one w Helsinkach delegacje nie tylko z całej Finlandii, ale też Karelii i Ingrii, a według jednego z obserwatorów, do fińskiej stolicy miało przyjechać z tej okazji nawet siedemset rodzin spoza miasta. Uroczystości stanowiły więc kolejny ważny impuls dla rodzącego się pod rosyjską egidą fińskiego patriotyzmu. – Zob. P. Dhondt, *The Bicentenary of Helsinki University in 1840. The Jubilee of a Russian University in a Nordic Context*, [w:] *National, Nordic or European? Nineteenth-Century University Jubilees and Nordic Cooperation*, red. P. Dhondt, Leiden – Boston 2011, s. 13–38.

¹³ Пор. Ф.Б. [Ф.В. Булгарин], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 153, s. 610–612; № 161, s. 642–644; № 162, s. 646–648; № 166, s. 663–664; № 167, s. 667–668; № 175, s. 699–700; № 213, s. 851–852; № 222–223, s. 887–888, 891–892; № 223, s. 891–892; № 228, s. 911–912.

Oba wzmiankowane teksty Bułharyna powstały w niewielkim odstępie czasu. Mają bardzo podobny charakter i doskonale uzupełniają się treściowo. Będę je dlatego analizować razem, jako jeden długi utwór, który w istocie mogłyby stanowić.

1.3 „FINLANDIA BEZ ROSJI NIE MOGŁABY ROZKWITAĆ”

Podobnie jak *Trzynaście dni, albo Finlandia* Pawła Gagarina, również opisy dwóch podróży Tadeusza Bułharyna zachęcają do podświadomego doszukiwania się symboliki w dacie ich publikacji. O ile pierwsza z wymienionych pozycji ukazała się w 1809 roku, była więc echem wojny rosyjsko-szwedzkiej, i wprowadzała temat Finlandii do literatury rosyjskiej, czy konkretnie – rosyjskiego podróżopisarstwa, o tyle dwie kolejne ujrzały światło dzienne w latach 1839 i 1840, przy okazji trzydziestolecia ostatecznego rosyjskiego zwycięstwa nad Szwecją i dwustulecia Uniwersytetu w Helsinkach. Sama symbolika dat narzucała zatem Bułharynowi rewizyjny charakter narracji.

Istotnie, głównym tematem jego opisów podróży (przynajmniej w kontekście Finlandii) jest właśnie przekonanie się na własne oczy, jak znaczące zmiany zaszły w niej od momentu, gdy stała się autonomiczną prowincją w obrębie Imperium Rosyjskiego. Bułharyn, jako weteran wojny lat 1808–1809, zdecydowanie był predysponowany do podjęcia próby takiego porównania, a przy okazji rewizji dotychczasowego obrazu Finlandii, ukształtowanego w dużej mierze za sprawą podróżopisarstwa (skądinąd obficie publikowanego w jego organach prasowych).

Bułharyna opis Finlandii zdecydowanie różni się od publikowanych w poprzednich trzech dziesięcioleciach. Przede wszystkim, dokonuje on symbolicznego zakończenia wojny rosyjsko-szwedzkiej, której echa rozbrzmiewały w podróżopisarstwie obfitością opisów krwawych zmagani militarnych i pozostałych po tych czasach twierdz jeszcze długo po jej ustaniu. Poprzez narratora mówi o samym konflikcie, nie zapomina o nim i podkreśla jego znaczenie: „Присоединение Финляндии к России Императором Александром (в 1809 году) почитаю я самым важным приобретением со времен Петра Великого, в отношении географическом, политическом, коммерческом и нравственном”¹⁴. Istotne jednak, że akcentuje zarazem

¹⁴ Ф.В. Булгарин, *Летняя прогулка...*, ч. 2, s. 353.

jego przeszły charakter i nie pozwala, żeby dawne krzywdy rezonowały na teraźniejszość: „Шведы – народ храбрый и благородный, и прежняя вражда наша с ними возвеличила обе стороны. [...] Теперь вражда наша кончилась навеки, и мы должны справедливо и благородно говорить о прошлом”¹⁵. Znamienne, że choć twierdza Suomenlinna w opisie Bułharyna pozostaje „Północnym Gibraltarem”, to jednak zarazem zostaje przez niego odarta ze swojego znaczenia militarnego (w obliczu ustania wojen ze Szwecją). Wyeksponowaniu ulegają natomiast jej niezaprzeczalne walory estetyczne. Ciekawe, iż narrator znacznie więcej miejsca niż fortyfikacjom poświęca opisowi zabaw towarzyskich i innych rozrywek, którym oddają się mieszkańcy Suomenlinny – wojskowi i kupcy, ich żony i dzieci – organizując wesołe bale:

[...] мне говорили, что на свеаборгских балах собирается до пятидесяти молодых дам, премилых и прелюбезных. Танцуют, как водится в провинциях, до первого обморока. Старики играют в вист, любят, глядя на молодых, вспоминая старину, и время пролетает весело, без больших издержек на туалет, на роскошное угощение и т. д.¹⁶.

Bułharyn ponadto na nowo odczytuje symbolikę twierdzy, gdyż Suomenlinna w słowach jego narratora przestaje być znakiem dawnej szwedzkiej potęgi, a staje się przejawem „zwycięstwa siły człowieczej nad przyrodą”.

Finlandia Bułharyna nie jest już zagranicą, egzotyczną i tajemniczą jeszcze do niedawna szwedzką prowincją, lecz integralną, choć autonomiczną częścią Imperium. Narrator dobitnie zaznacza, że los jej i Rosji został na stałe zespolony. Powtarza przy tym funkcjonującą wśród podróżopisarzy już wcześniej tezę, iż Finlandia nie może funkcjonować samodzielnie, choć argumentuje ją zupełnie inaczej. Nie powołuje się bowiem na prymitywizm jej mieszkańców, lecz znaczące korzyści, które czerpie ona od Rosji dzięki jej prometejskim дарom. Bułharyn wysuwa na pierwszy plan zaistniałe już wcześniej obrazy Finów – najłojalniejszych poddanych cesarza oraz Finlandii – największej beneficjent-

¹⁵ Idem, *Летняя прогулка...*, ч. 1, s. 144.

¹⁶ Ibidem, s. 119–120.

ki rosyjskich rządów, które legną u podstaw ich rosyjskiego heteroobrazu na całe dziesięciolecia:

Война сия решила судьбу Финляндии, присоединением ее на вечные времена к мощной Российской Державе. С этих пор началось благоденствие Финляндии, о котором не могло даже мечтать самое пылкое воображение поэта во время шведского правления. Швеция, так сказать, питалась лучшими соками Финляндии, истощая ее. Все, что только можно было извлечь из Финляндии, потреблялось внутри Швеции, которая не возвысилась в Финляндии ни одной отрасли промышленности, предоставляя себе все ее выгоды. Русские Государи, приняв Финляндию под свой отеческий покров, с первого дня ее присоединения до нынешнего числа поступают с нею, как нежные родители с добрым и благодорным детищем. До сих пор Русские Цари и Россия ничем не пользовались от Финляндии, кроме нравственных ее сокровищ: любви, признательности и усердия. Был один только случай для Финляндии оказать Царю и России любовь свою и преданность – именно в польскую войну, и финские стрелки дрались, как львы! Скажи Русский Царь одно слово, все народонаселение Финляндии восстанет и пойдет за Него на смерть¹⁷.

Bujny rozwój Finlandii pod rosyjskim panowaniem, w kontraście do szwedzkiego wyzysku, ma być nie tylko odzwierciedleniem przychylności rosyjskich cesarzy, ale także generalnie szlachetności Rosjan:

Западным либералам [...] до сих пор благоугодно называть нас, русских, северными варварами, гуннами и вандалами, и утверждать, что якобы мы угрожаем истреблением европейской образованности! Милости просим сюда, господа ненавистники России и ругатели русского народа! Спросите у здешних жителей, что сделали здесь русские! Не говорю уже о нашем великолепном правительстве, которое пересоздало Финляндию, огранило ее как алмаз и вставило в золотую оправу, я скажу о русских людях в частности. В тринадцать лет, т. е. в нынешнее славное царствование, выстроились здесь заново два города: Гельсингфорс, который долж-

¹⁷ Idem, *Путевые заметки и впечатления...*, № 161, s. 644.

но причислить к красивейшим городам Европы, и Або; перестроились Гамле-Карлеби, Улеаборг, Ваза и другие. В течение восьми лет на том месте, где была дикая скала, красуется ныне, в Гельсингфорсе, прелестный ботанический сад. Спросите у жителей: кто произвел все эти чудеса? Вам ответят: царская воля, исполненная бывшим генерал-губернатором графом А.А. Закревским¹⁸.

Nieco dalej narrator podsumowuje: „Если есть в мире аксиома, то это самая верная, что Финляндия без России не могла бы и не может благоденствовать, а для России Финляндия – Фермопилы северные, с тремястами тысячами спартанцев”¹⁹.

Najwymowniejszym symbolem zarówno zespolenia Finlandii z Rosją, jak też płynących z tego tytułu profitów, są stołeczne, ukracone „architekturą petersburską” Helsinki. Od momentu, kiedy Bułharyn widział je po raz ostatni trzydzieści lat wcześniej, rozrosły się z prowincjonalnego miasteczka z dwoma tysiącami mieszkańców do jednego z najpiękniejszych miast Europy, z liczbą mieszkańców wynoszącą piętnaście tysięcy. Bujnie rozwijają się handlowo, posiadają wspaniały uniwersytet oraz kąpieliska na światowym poziomie, a nawet własny Newski Prospekt – Unionkatu: „Ужели это город Финляндии, которую мы привыкли называть *бедною*? Да это уголок Петербурга!”²⁰ Bułharyn tym samym stanowczo zrywa z obrazem biednej i dzikiej Finlandii, mimo że ten będzie jeszcze okazjonalnie pojawiać się w przyszłości.

Symbolicznego znaczenia nabiera w tej narracji także Turku – niegdyś królewskie, przypominające o wielowiekowym panowaniu szwedzkim, a obecnie powstałe z ruin dzięki rosyjskim funduszom, stanowiące „wieczysty pomnik wspaniałomyślności i ojcowskiej miłości Rosyjskiego Cara do poddanych”²¹.

Finowie są świadomi okazywanej im przez rosyjskie władze przychylności, doceniają zaprowadzony pokój i porządek oraz ich mądre rządy, odwdzięczają się zatem swoją lojalnością i bezgranicznym oddaniem. Normą są modlitwy i toasty za zdrowie cesarza. Pozytywny stosunek do władz rozciąga się na

¹⁸ Idem, *Путевые заметки и впечатления...*, № 167, s. 668.

¹⁹ Idem, *Путевые заметки и впечатления...*, № 175, s. 700.

²⁰ Idem, *Летняя прогулка...*, ч. 1, s. 88.

²¹ Ibidem, s. 174.

wszystkich Rosjan, którzy dzięki fińskiej gościnności czują się w Helsinkach jak w domu, a także na język rosyjski, który jest Finom znany i przez nich poważany, podobnie jak rosyjska literatura. Jest to rzadkie i dalekie odejście od stereotypu monolingwistycznego Fina. Tak rzadkie i tak dalekie, że właśnie za stwierdzenie, iż Helsinki są rosyjskojęzyczne, Bułharyna spotkała największa krytyka.

Narrator Bułharyna chwali mieszkańców Finlandii także w innych zakresach. Podkreśla, że są spokojni i przyzwoici, mają głęboko wpojoną skromność i umiarkowanie, a warstwy wyższa i średnia poziomem wykształcenia nie odbiegają od standardów zachodnich. W dodatku samo wykształcenie jest wśród Finów powszechne: „[...] образованных людей в Финляндии почти столько же, сколько фраков и дамских шляпок французского покроя”²². Wyróżniają się oni także gościnnością i solidarnością, czy wręcz braterstwem między sobą. Przy paru okazjach narrator zauważa, iż przedstawiciele szlachty i bogaci kupcy nie żywią awersji do niższych warstw, dlatego wspólnie bawią się na balach. Robią to w dodatku szczerze i całym sercem, co znacznie odróżnia ich choćby od oziębłych mieszkańców guberni bałtyckich. Same bale dalekie są zaś od zaściankowych, co znów podkreśla prawdziwie europejski charakter Helsinek: „[...] Я удивился такому множеству людей, отличных заслугами, образованностью и даже ученостью, в провинциальном собрании! В Петербурге, в Лондоне, в Париже невозможно более требовать”²³.

Narrator dużo uwagi poświęca także fińskiej wysokiej moralności, wpływającej na absolutny brak oszustw i korupcji, a wynikającej z krzewionej przez pastorów religijności (jego zdaniem źródła wszelkiego dobra w Finlandii) i małego zagęszczenia ludności: „Все знают друг друга, каждый смотрит на соседа, и семейные связи удерживают человека в пределах, предначертанных законом и общим мнением”²⁴.

W zapiskach z podróży Bułharyna odnajdujemy wiele ciepłych słów pod adresem fińskich chłopów. Narrator chwali ich za schludność i czystość oraz powszechną umiejętność czytania i pisania, którą zawdzięczają rządowi szwedzkim i rosyjskim. Zestawia ich też z Estończykami, na tle których wypadają bardzo korzystnie, gdyż ci oparli się „misji cywilizacyjnej” Niemców:

²² Ibidem, ч. 1, s. 159.

²³ Ibidem, s. 123.

²⁴ Ibidem, *Летняя прогулка...*, ч. 2, s. 368.

Удивительно, как в течение стольких веков, эсты не переняли у немцев чистоты и порядка! Ведь латыши были точно в таком же положении, до введения нового учреждения о поселянах в Остзейских губерниях, однако ж они давно уже отреклись от той дикости, которая составляет главную черту характера эстонцев. [...] Эсты едва ли отличаются чем-нибудь от эскимосов и самоедов. Близ Ревеля эстонцы лучше и образованнее, чем в других местах; но эта относительная похвала почти ничего не значит в сравнении с латышами и однородцами эстонцев – финнами, которые имеют уже свою литературу, довольно разнообразную²⁵.

Finowie pozytywnie prezentują się także w zestawieniu z rosyjskimi chłopami. Do rangi cechy dla nich typowej narrator podnosi niezwykłą skromność, którą dobrze obrazuje poniższa obserwacja:

Возвратись на станцию, я дал в награду *пять рублей* ассигнациями моему финскому проводнику. Он не хотел взять, говоря, что у него нет *сдачи* на такую *большую сумму*. Я сказал, что дарю ему всю эту *сумму*. Добрый человек едва верил этому, смотрел мне в глаза, даже не смел благодарить. Это особенная черта финнов здешних: они никогда не просят денег даром, а даже не умеют получать подарков. Если б нашему русскому ямщику или извозчику подарил я пятирублевую ассигнацию, он поблагодарил бы и, почесавшись за ухом, промолвил: прибавьте, барин, на чаек (или на водочку)! В Остзейских губерниях ямщики даже не благодарят, когда им дадут на водку, и никогда не бывают довольны²⁶.

O tym, że fińscy woźnice nie akceptują napiwków, podróżopisarze będą z zachwytem i zaskoczeniem pisać jeszcze wielokrotnie.

Narrator – być może dla uwiarygodnienia swojego wyводу – wylicza również wady mieszkańców Finlandii, takie jak podatność na alkohol. Podkreśla, że wyłącznie z niej wynikają nieliczne popełniane przestępstwa, co jednak nie rzutuje na Finów negatywnie i nie podważa nakreślonego przez niego i innych podróżopisarzy wyidealizowanego obrazu:

²⁵ Idem, *Летняя прогулка...*, ч. 1, s. 9.

²⁶ Idem, *Путевые заметки и впечатления...*, № 222, s. 887–888

Конечно, и финляндцы не святые, и в Финляндии есть пороки [...]. Это то же, что ложка дегтю в бочке меду. Читайте всех путешественников, [...] спросите у каждого, кто только знает Финляндию, у русских, англичан, французов и немцев, проживавших по десять и двадцать пять лет в Финляндии; они вам подтвердят мои слова, и скажут еще более, чего я сказать не смею²⁷.

Dobrym podsumowaniem niniejszego wątku jest uwaga narratora o tym, że choć Finlandia nie została obficie obdarowana przez przyrodę, to jednak brak zasobów naturalnych zupełnie rekompensują przymioty jej mieszkańców, takie jak przedsiębiorczość i pracowitość. W połączeniu z oświeconymi rządami rosyjskimi stwarzają one mimo wszystko znakomite warunki do rozwoju. Dzięki twardemu charakterowi Finów, rozwojowi handlu zamorskiego, napływowi środków finansowych z Rosji przy równoczesnym braku ich odpływu do Szwecji, mają oni dobre perspektywy, żeby osiągnąć poziom rozwoju swoich zachodnich sąsiadów, do czego dążą.

Zachwyt nad fińską przyrodą, choć w utworach Bułharyna został zdecydowanie zepchnięty na dalszy plan kosztem pierwiastka ludzkiego, nadal jest w nich obecny. Narrator nazywa Finlandię „rosyjską Szwajcarią” oraz „swoimi Włochami”. Podkreśla ozdrowieńczy wpływ fińskiego powietrza oraz dostrzega ogromny potencjał rekreacyjny, który wciąż oczekuje na zagospodarowanie. Ciekawe, że niejako przepowiada masowe wznoszenie przez bogatych Rosjan dach w Finlandii, które zaczną się w latach 70. XIX wieku:

Многие богатые люди завелись дачами на южном берегу Крыма. Финляндия не Крым, но когда наши богачи узнают покороче Финляндию, то верно влюбятся в нее, и тогда, быть может, на финских берегах и в шерах воздвигнутся замки, разведутся парки. Перед самым Гельсингфорсом находятся чудные места для этого²⁸!

Bułharyn, świadomy częstego opisywania podróży po guberni wyborskiej, świadomie skupia się w swoich tekstach na Nowej Finlandii, a przede wszystkim Helsinkach. Tej pierwszej również poświęca jednak ograniczoną uwagę.

²⁷ Ibidem, s. 376–377.

²⁸ Idem, *Путевые заметки и впечатления...*, № 228, s. 911.

W percepcji narratora obie części Wielkiego Księstwa różnią się znacząco. Zaznacza, że przeciwieństwie do fińskich chłopów zamieszkujących zachodnie prowincje, chłopci Starej Finlandii, nazywani przez niego „Czuchnamy”, mieszkają biednie, brak im schludności, cechują się za to bez troską. Ich charaktery ogólnie są gorsze, o czym świadczy fakt, że tamtejsi woźnice, tak jak rosyjscy, zawsze się targują i proszą o więcej pieniędzy na wódkę. Idealnie wpisują się zatem w petersburski stereotyp „Czuchonca”. Ich nieznanomość języka rosyjskiego nastrocza podróżnikom wielu problemów, choć narrator dopuszcza możliwość, że jest to tylko wymówka dla lenistwa lub nieuprzejmości:

[...] здесь приводят вас в отчаяние два известных всем русским слова: *эйола* и *эймуста* (т.е. нет, и не понимаю). Чего ни спросишь – *нет*, а при всяком требовании услуги: *не понимаю*. Я нарочно спрашивал каждого: не хочешь ли выпить водки? и все меня понимали!²⁹

Powyższy cytat jest szczególnie interesujący, jeśli mieć w pamięci, że *en moista* nie znaczy po fińsku „nie rozumiem”, lecz „nie pamiętam”.

1.4 PODSUMOWANIE

Z analizowanych tekstów Tadeusza Bułharyna wyrasta nowy, poddany kompleksowej rewizji obraz Finlandii. Nie jest to już nieznana, dzika i tajemnicza szwedzka prowincja, kojarzona głównie jako plac boju, lecz integralna, prawdziwie europejska część Imperium Rosyjskiego. Wiązą ją z nim silne więzi, bazujące przede wszystkim na umożliwiającej bujny rozwój przychylności cesarza, za którą Finowie odwdzięczają mu się bezgraniczną lojalnością. Należy przy tym podkreślić, że Bułharyn nie zrywa bynajmniej z dotychczasową tradycją przedstawiania Finlandii w rosyjskiej literaturze podróżniczej, lecz rozbudowuje jej obraz, uzupełniając go właśnie o Nową Finlandię. To ona skupia w sobie wszystkie pozytywne elementy, które też wkrótce staną się w nim dominujące, przyćmiewając dotychczas wytykane przez podróżników rysy negatywne. Będąc świadomym znacznego kontrastu między oboma obrazami, który może podważyć jego słowa w oczach czytelników, narrator uściśla:

²⁹ Idem, *Путевые заметки и впечатления...*, „Северная пчела” 1840, № 223, s. 891.

Все это покажется, может быть, странным и даже невероятным тем, которые судят о финляндцах по жителям Выборгской губернии. Я говорю о так называемой *Новой Финляндии*, приобретенной в 1808 и 1809 годах, как вы увидите в впоследствии³⁰.

Znamienne, że Stara Finlandia, której Bułharyn poświęca niewiele miejsca, ponieważ spędził w niej znacznie mniej czasu niż w Nowej, została przez niego przedstawiona w pełnej zgodzie z dotychczas funkcjonującym w podróżopisarstwie obrazem. W tych nielicznych fragmentach pisał zatem o brudnych, beztroskich i leniwych fińskich chłopach nieznających języka rosyjskiego³¹. Możemy przypuszczać, że w swoim opisie bazował głównie na informacjach wyniesionych z lektury i rozmów, niekoniecznie zaś osobistych doświadczeniach. Ewidentna jest w nim także zbieżność ze stereotypem „Czuchońca”.

Wydaje się, że u podstaw różnic między Nową i Starą Finlandią w percepcji Bułharyna leżą wciąż silne w pierwszej z nich wpływy szwedzkie, utożsamiane z wysoką kulturą i cywilizacją europejską. Poprzez swojego narratora zaznacza, że jest zamieszkiwana głównie przez rdzennych Szwedów. Podkreśla, iż to im Finowie zawdzięczają wysoki poziom i powszechność swojego wykształcenia oraz wpojenie tak podziwianych cech, jak uczciwość, obyczajowość i religijność. W Starej Finlandii silnie obecny jest natomiast element rdzennie fiński, pozbawiony nieocenionych wpływów szwedzkich.

2. PODRÓŻNICY LAT CZTERDZIESTYCH

Lata 40. XIX wieku to czas dalszego trwałego zainteresowania rosyjskich podróżników Finlandią. Publikacje, które ukazały się w tej dekadzie, w pewnym mierze stanowią odpowiedź na książkę Tadeusza Bułharyna. Odwołują się bowiem do spopularyzowanej przez niego marszruty i zaistniałej mody na odwiedzanie Helsinek, a także odbywanie rejsów parowcem po Zatoce Fińskiej³². Zna-

³⁰ Idem, *Летняя прогулка...*, ч. 1, s. 74.

³¹ Zob. Idem, *Путевые заметки и впечатления...*, № 228, s. 911.

³² Warto przytoczyć pochwałę parowców pióra hrabiego Eustachego Tyszkiewicza, który w 1844 roku odbył podróż z Petersburga do Sztokholmu przez Tallin i Helsinki: „Nadzwyczaj wygodnie urządzone są statki parowe. Jest to prawdziwa przyjemność podró-

mienne są słowa, jakie odnajdujemy w recenzji jednej z analizowanych książek, *Wyjazd do Tallina i Helsinek w 1839 roku* (*Поездка в Ревель и Гельсингфорс в 1839 г.*). pióra Stiepana Dżunkowskiego: „А как теперь, по открытии пароходства, охотников ехать в эти места [Ревель и Гельсингфорс – А.Н.] является *очень много*, то мы и думаем, что из этих *очень многих* явятся по крайней мере *многие*, которые захотят воспользоваться предлагаемой им услугой”³³.

Ciekawe, że choć na lata 40. przypadają bujne dyskusje o języku fińskim, dalsze ożywienie literatury fińskiej, a także początek industrializacji Finlandii, to jednak w zapiskach rosyjskich podróżopisarzy, wyłączając Jakowa Grota, próżno szukać echa tych wydarzeń. Jest to zapewne świadectwo tego, że docierały one wyłącznie do osób żywo zainteresowanych kwestiami fińskimi, nie zaś do przypadkowych turystów.

2.1 ANONIM (1840)

Końcem maja 1840 roku „Siewiernaja pczela” opublikowała anonimowy opis podróży do Helsinek.³⁴ Znamienne, że towarzyszyła mu adnotacja wydawcy (Tadeusza Bułharyna), następująco wyjaśniająca pojawienie się artykułu: „Теперь, когда множество семейств собирается ехать в Гельсингфорс на воды, статья сия будет весьма кстати”³⁵.

Relacja zbudowana jest na zaznaczonej w książce Bułharyna opozycji Nowej Finlandii wobec Starej oraz Szwedów wobec Finów. Narrator omawianego utworu już na samym wstępie zaznacza, że byłoby wskazane, aby Rosjanie częściej jeździli do Finlandii, bo jest ona krajem ciekawym. Podkreśla jednak przy tym, że nie tyczy się to bynajmniej guberni wyborskiej, o której „nie warto mówić”. Tę odmalowuje jako typową, biedną, rosyjską prowincję:

zować tak niezależnie od zbytecznej ciszy na morzu, ani od przeciwnego wiatru; trawić czas w towarzystwie przyjemnych osób, w znacznej części podróżujących w przedmiotach naukowych; być opatrzonym w wygody życia; czasem swoim według upodobania rozporządzać; naostatek przebywać wielkie przestrzenie z niewypowiedzianym pośpiechem”. – E. Tyszkiewicz, *Listy o Szwecji*, t. 1, Wilno 1846, s. 14.

³³ [Б.п.], *Поездка в Ревель и Гельсингфорс в 1839 г.*, „Северная пчела” 1840, № 117, s. 467.

³⁴ Рог. ...въ, *Сухопутная поездка в Гельсингфорс в 1839 г.*, „Северная пчела” 1840, № 116, s. 463–464.

³⁵ ...въ, *Сухопутная поездка...*, s. 463.

Народ здесь особенный; клопы и блохи по станциям; тощая лошадь в почтовой таратайке, не то в шведской, не то в русской упряжи; чухонец на облучке, и какой-то забавный русский язык на чухонский лад, вот все, что представляет Старая Финляндия до Фридрихсгама [...]. За тридцать лет пред сим этот уголок земли присоединен к Новой Финляндии, но поблекшие краски в картине не освежились³⁶.

Nową Finlandię narrator utożsamia bardzo wyraźnie z żywiołem szwedzkim. Podkreśla, że są to były szwedzkie kolonie, rdzenna fińska ludność została zaś wyparta przez Szwedów na północ. Charakteryzuje ich zdecydowanie pozytywnie: „В народе есть непоколебимая точка нравственной опоры: отсутствие заносчивости воображения, трудолюбие, любовь к чистоте и порядку, умеренность, взаимное уважение и честность, какой только можно желать”³⁷. Z etnograficznego punktu widzenia zwraca uwagę na masywną budowę szwedzkich mieszkańców Finlandii, brak wśród nich skłonności do tycia oraz atrakcyjność kobiet. Podkreśla również, że miejscowym całkowicie obcy jest zmysł estetyczny, o czym świadczy nieatrakcyjna architektura Helsinek (z wyjątkiem zbudowanego na wzór Petersburga centrum) oraz ubóstwo literatury (pisze, że w całej Finlandii tworzy tylko jeden poeta – przypuszczalnie miał na myśli Johana Ludviga Runeberga).

Symbolem coraz mocniejszego zespolenia Finlandii z Rosją, wręcz na poziomie genetycznym, jest w relacji anonimowego autora nowe pokolenie mieszkańców Wielkiego Księstwa, zrodzone ze związków Rosjan ze Szwedkami i w efekcie łączące w sobie wszystkie najlepsze szwedzkie cechy z typowo rosyjską gościnnością³⁸.

2.2 STIEPAN DŻUNKOWSKI

Ponad połowę swojego fascynującego życia Stiepan Dżunkowski³⁹ poświęcił tułaczce po świecie. Za jej początek można uznać podróż na parowcu S/S „Stor-

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Zob. Ibidem.

³⁹ Stiepan Dżunkowski (1821–1870) to wybitny rosyjski działacz rzymskokatolicki. Jego życie było naznaczone nieustannymi poszukiwaniami w sferze duchowej. Po ukończeniu z błyskotliwymi wynikami Uniwersytetu Petersburskiego w 1842 roku, udał się

fursten” do Tallina i Helsinek, którą odbył latem 1839 roku, będąc studentem. Swoimi wrażeniami podzielił się z rosyjską publicznością literacką w anonimowej książce⁴⁰, wydanej początkiem 1840 roku⁴¹. Pierwszy rozdział tej niewielkiej publikacji (liczy ona 117 stron) poświęcony jest właśnie krótkiej wizycie w stolicy Wielkiego Księstwa. Autor nawiązuje w nim do paru wątków podjętych wcześniej przez Tadeusza Bułharyna.

na Zachód, by krzawić tam wiarę prawosławną. Podróżował po Niemczech, Francji, Holandii, Anglii i Włoszech, prowadził korespondencję z wybitnymi umysłami ówczesnej Europy, wydawał broszury, publikował artykuły w czasopismach (w ciągu wszystkich lat pobytu za granicą spod jego pióra wyszło łącznie ponad trzysta tekstów w pięciu językach). W Niemczech zgłębiał filozofię idealistyczną i zawarł bliską znajomość z Friedrichem Schellingiem, którego pojmowanie uniwersalizmu chrześcijańskiego wywarło znaczący wpływ na myślenie Dżunkowskiego. Po przyjeździe do Rzymu w 1845 roku przeszedł na katolicyzm i wstąpił do zakonu jezuitów. Od 1852 roku prowadził działalność publicystyczną w Paryżu, nawołując do pojednania Kościołów Wschodniego i Zachodniego. W 1853 roku opuścił zakon, w czym niekiedy dopatrywano się pierwszych oznak rozczarowania katolicyzmem. Opracowany przez niego wówczas projekt reformy Kościoła, mającej na celu zniesienie celibatu, nie został podjęty przez papieża Piusa IX, nie przypadkiem zaowocował jednak częstszymi wyjazdami Dżunkowskiego z dala od Watykanu. W 1855 roku udał się on na północ Europy, by realizować swój pomysł szerzenia katolicyzmu wśród tamtejszych ludów. W rezultacie udało mu się między innymi odtworzyć siedem diecezji (w Norwegii, Szwecji, Islandii, Szkocji i na Wyspach Owczych), które przestały swego czasu istnieć wskutek reformacji. Równocześnie nie zaprzestawał jednak prób zwrócenia uwagi papieża na konieczność zniesienia celibatu. Rozczarowany napotykaną obojętnością, stał się głośnym krytykiem papieżstwa, a na znak swoistego protestu wstąpił w związek małżeński. Ostatecznie w 1866 roku wrócił do prawosławia, po czym osiadł w Rosji po blisko ćwierćwieczu działalności na Zachodzie i Północy. Kontynuował uprawianie publicystyki. Ogłosił drukiem między innymi swoją encyklikę przeciwko Rzymowi, w której pisał, że kościół Katolicki stanowi dla człowieka raczej przeszkodę niż środek do szczęścia. Wieloletnie podróże po Północy nadwyrężyły wątłe zdrowie Dżunkowskiego, co ostatecznie zaowocowało jego śmiercią w wieku niespełna 49 lat. Zob. P.A. Давыдов, *С.С. Джунковский и его деятельность по распространению католицизма на Севере Европы в 1850-х гг.*, „Вестник Поморского университета” 2006, № 6, s. 88–96; Н.Б., *Джунковский Степан Степанович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 10, Санкт-Петербург 1893, s. 559–560; А. Черкас, *Джунковский, Степан Степанович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 6, Санкт-Петербург 1905, s. 345–347.

⁴⁰ Пор. *Русские анонимные и подписанные псевдонимами произведения печати 1801–1926*, ред. Г.Ж. Гусева, т. 2, Ленинград 1978, s. 98.

⁴¹ Пор. [С.С. Джунковский], *Поездка в Ревель и Гельсингфорс в 1839 г.*, Санкт-Петербург 1840.

Przede wszystkim, znamieną jest argumentacja narratora Dżunkowskiego stojąca za wyborem marszruty, a mianowicie pragnienie zwiedzenia ojczyzny Rosji, zanim niechybnie wyjedzie za granicę. Ponownie świadczy to o tym, że na przełomie lat 30. i 40. XIX wieku Finlandia nie była już postrzegana przez Rosjan jako obczyzna, lecz integralna część Imperium.

Głównym motywem narracji jest rosyjskość Helsinek. Widok placu Senackiego i budynku Senatu zrozumiale budzą w narratorze skojarzenia z Petersburgiem, natomiast punktem odniesienia dla ogrodu botanicznego, „w niczym nieustępującego petersburskim”, są alejki parków Carskiego Sioła. Symboliczny w kwestii rosyjskości jest także wzniesiony w 1835 roku przez „wdzięcznych mieszkańców Helsinek” monument na cześć cesarzowej Aleksandry Fiodorowny, żony Mikołaja I, z okazji jej wizyty dwa lata wcześniej. O światowej sławie miasta świadczą z kolei jego kąpieliska.

Narrator milczy o mieszkańcach fińskiej stolicy, choć daje im pośrednią charakterystykę, zwracając uwagę na zaskakujące, powszechnie panujące w Helsinkach porządek i prostotę, a także niezwykłą pobożność, o czym świadczą Biblie leżące w każdej ławie sali posiedzeń Senatu.

2.3 NIKOŁAJ ŁYZŁOW

Końcem 1840 roku w Uniwersyteckiej Typografii w Moskwie ukazała się niewielkich rozmiarów książka Nikołaja Łyzłowa *Uroki Zatoki Fińskiej (Красоты Финского залива)*⁴². Zapomniany dziś przez historię autor⁴³ opisuje w niej swoją podróż odbytą między 13–21 czerwca 1840 roku. Treść była dostępna rosyjskiej publiczności czytającej już wcześniej, gdyż znalazła się w gazecie „Moskowskie wiadomości”⁴⁴. Łyzłow zdecydował się na oddzielną publikację wyłącznie „na prośbę swoich przyjaciół i znajomych”. Z tego powodu nakład

⁴² Н. Лызлов, *Красоты Финского залива*, Москва 1840.

⁴³ Niestety nie udało mi się ustalić żadnych informacji biograficznych o Nikołaju Łyzłowie. Z treści jego książki dowiadujemy się tylko o jego wielojęzyczności oraz wspaniałej znajomości literatury. Walentina Naumienko dotarła natomiast do informacji, że w Moskwie w 1828 roku ukazała się publikacja *Nowiejszeje Jewropejskoje narodnoje prawo I.I. Klubera (Новейшее Европейское народное право И.И. Клубера)* przetłumaczona z języka francuskiego przez „N. Łyzłowa” – być może tego samego. Zob. В.Г. Науменко, «Здесь, на конце России исполинской...», s. 557.

⁴⁴ Н. Лызлов, *Красоты Финского залива*, „Московские ведомости” 1840, № 66, s. 522–523; № 67, s. 529–531; № 68, s. 538–539; № 69, s. 543–545.

był niewielki, a dzisiaj *Красоты Финского залива* uważa się za pozycję niezmiernie rzadką⁴⁵.

Pokonana przez Łyżłowa marszruta nie wyróżniała się oryginalnością. Wypłynął on parowcem z Petersburga przez Tallin do Helsinek, do rosyjskiej stolicy powrócił zaś drogą lądową przez Porvoo, Loviisę, Haminę i Wybörg. Chcąc uniknąć zarzutu wtórności, uważa za konieczne już na wstępie zaznaczyć, że chociaż te miejsca opisali wcześniej Tadeusz Bułharyn i Jakow Grot (chodzi zapewne o szkice *Znajomość z Runebergiem* [*Знакомство с Рунебергом*]⁴⁶ i *Helsinki* [*Гельсингфорс*]⁴⁷), to jednak zasadność swojej publikacji widzi w atrakcyjności tematu i odmiennej perspektywie każdego podróżnika⁴⁸.

Przez *Красоты Финского залива* wyraźnie przebija nie tylko znajomość relacji innych podróżopisarzy, lecz również znakomite odczytanie autora. Wielokrotnie przywołuje on twórczość lorda Byrona, a także Wasilija Żukowskiego, Jewgienija Baratynskiego, Aleksieja Chomiakowa, Władimira Benediktowa, Nestora Kukolnika, Wergiliusza, Waltera Scotta i Ludwiga Uhlanda. Jest ewidentne, że bogactwo lektur rzutowało na percepcję i kształtowało horyzont oczekiwań Łyżłowa, czego dowody odnajdujemy w relacji jego pióra. Przykładowo, czekając na bryczkę do Petersburga, narrator nie mógł doczekać się, aż zobaczy „ponure, dzikie wdzięki kraju” o których pisał Baratynski w poemacie *Edda*. Z kolei krajobraz fińskiego wybrzeża przywołał skojarzenia z poematem Scotta *Pani jeziora*.

Narrator Łyżłowa stanowczo zdradza myślenie imperialne, które jest determinantą prowadzonej przez niego opowieści. *Uroki Zatoki Fińskiej* dedykowane są „świętej dla Rosjan pamięci Piotra I”⁴⁹, a opisaną podróż można nazwać wędrówką niejako śladami jego podbojów. Gubernia estlandzka i Wielkie Księstwo Finlandii zostają określone przez narratora „nowymi nabytkami”. Jest to o tyleż znamienne, że za życia monarchy, na mocy traktatu pokojowego z Uusikaupunki (1721), z ziem fińskich przyłączono do Rosji tylko gubernię wyborską. Podobne myślenie ahistoryczne implikuje, iż zwieńczenie podboju Fin-

⁴⁵ Uzyskałem do niej dostęp dzięki życzliwości pracowników Muzeum Książki Rosyjskiej Biblioteki Państwowej.

⁴⁶ Por. Я.К. Грот, *Знакомство с Рунебергом*, „Современник” 1839, т. 13, s. 5–57.

⁴⁷ Por. Я.К. Грот, *Гельсингфорс*, „Современник” 1840, т. 18, s. 5–82.

⁴⁸ Zob. Н. Лызлов, *Красоты...*, s. 5.

⁴⁹ Ibidem, s. 4.

landii zapoczątkowanego przez Piotra Wielkiego było procesem naturalnym, logicznym i nieuchronnym⁵⁰.

Z kolei w długich rozważaniach na temat wielkich imperiów narrator uważa, że na ich obrzeżach zawsze lokowały się ludy mniej cywilizowane, które jednak z czasem, dla korzyści własnej (!), łączyły się z narodem dominującym, niosącym wysoką kulturę:

[...] примеры [...] царств Казанского, Астраханского, Сибирского, Крымского, а наконец и Грузии, доказывают, сколь удобно небольшим частицам человечества, не имеющим или лишаящимся от обстоятельств своей национальности, соединяться с соседним, могущественным, образованным и великодушным народом, чтобы под сению его и даже воедине с ним вкушать то спокойствие общественное и те блага гражданственности, которые они сами себе не в силах доставить⁵¹.

Taki los spotkał już Ugrofinów na wschodzie Rosji i zdaje się też czekać Finlandię, która jeszcze końcem XVII wieku, przed rosyjskim podbojem, była „krajem mglistym, dzikim, niegościnnym”, a zamieszkiwały ją „biedne plemiona Finów”, czy mówiąc inaczej – „Czuchny”⁵². Proces asymilacji już zresztą postępuje, ponieważ narrator nie tylko nazywa Helsinki „małym Petersburgiem”, ale stwierdza wręcz, że są one wraz z Tallinem „oficynami” (*флигели*) rosyjskiej stolicy – wspierającymi się na jej potęgze. Tallin bowiem pod rosyjskimi rządami „odmłodził”, a Helsinki zostały powołane do życia cesarską wolą, gotowe jej służyć.

Korzyści, jakie Finlandia czerpie z bycia częścią Imperium Rosyjskiego, są dla narratora oczywiste, ale też bardzo jej potrzebne. Jedyne bogactwo kraju

⁵⁰ Również Tadeusz Bułharyn argumentował, że Piotr I Wielki nie zbudowałby Petersburga, gdyby nie planował podboju całości Finlandii: „Rosja w istocie powinna była wykorzystać pierwszą nadarzącą się okazję i przyłączyć Finlandię, by zwieńczyć dzieło Piotra Wielkiego. Bez Finlandii Rosja była niepełna, jakby niedokończona”. – Ф.В. Булгарин, *Воспоминания*, ч. 4, Санкт-Петербург 1848, s. 13.

⁵¹ Zob. Н. Лызлов, *Красоты...*, s. 31.

⁵² Ibidem, s. 8. W danym kontekście słowo plemię należy zdecydowanie uznać za nacechowane emocjonalnie, pogardliwe, implikujące prymitywizm. Podobnie zresztą jak Czuchny. Iida Katariina Hirvasaho pisze, że ponieważ ów rzeczownik zbiorowy jest rodzaju żeńskiego, użycie go również w odniesieniu do mężczyzn ma na celu ich feminizację, przypisanie im przez to między innymi niemożności bronienia się przed agresją, samodzielnego decydowania o swoim losie. – Zob. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 11.

dostrzega bowiem w pięknie fińskiej przyrody. Poza tym przedstawia ją jako ziemię zupełnie jałową – zarówno pod względem dóbr naturalnych i możliwości wyżywienia swoich mieszkańców, jak też potencjału kulturotwórczego tych ostatnich. Finów postrzega jako prostych, uczciwych, żyjących zgodnie z rytmem natury, przywiązanych do swoich tradycji, lecz niezdolnych do wzniesienia się na wyżyny estetyczne i intelektualne. Uważa, że Finlandię można byłoby zrównać ze Szwecją lub Szkocją, gdyby wydała tak wielkich literatów, jak Esaias Tegnér i Carl Michael Bellman, Walter Scott i Robert Burns, tudzież uczonych pokroju Jacoba Berzeliusa i Erika Gustafa Geijera, Adama Smitha i Johna Richardsona. Wierzy jednak, że dzięki obecności uniwersytetu, słusznie nazwanego na cześć Aleksandra I, nie jest to wykluczone w przyszłości. Wszak, jak dowodzi, przywołując twierdzą Suomenlinna i stosunki rosyjsko-szwedzkie, niezbadane są wyroki losu:

Думал ли великий патриот [граф Еренсверд – А.Н.], что он столь усердно зиждет неприступные твердыни для того, чтобы через полстолетия они сделались достоянием врагов его отечества, против которых именно были воздвигаемы? Мог ли еще более воображать он, что эти самые враги вслед за тем сделаются дружественнейшим для его соотечичей народом? [...] Так чудны, неисповедимы пути Провидения⁵³!

2.4 DAWID MACKIEWICZ

Początkiem lipca 1846 roku „Siewiernaja pczela” opublikowała w trzech kolejnych numerach relację z podróży pióra Dawida Mackiewicza⁵⁴, znamienne

⁵³ Ibidem, s. 55.

⁵⁴ Dwoma największymi miłośnikami Dawida Mackiewicza (1819–1859) były podróże i sztuka, czemu dawał upust w swoim pisarstwie. Od drugiej połowy lat 40. publikował opisy wędrówek po Imperium Rosyjskim (dotarł między innymi do Witebska, Mohylewa, Nowogrodu Wielkiego, Dorpatu i Kijowa), które następnie zebrał i wydał w formie książkowej (Por. Д. Мацкевич, *Путевые заметки*, Киев 1856). Równocześnie pisał również teksty o historii malarstwa francuskiego i niemieckiego. Zdobył uznanie czytelników swoją wnikliwą, choć lekką gawędą. Mackiewicz był ponadto cenzorem czasopisma „Sowriemiennik”. Dobrze świadczy o nim fakt, że współpracujący z nim autorzy wysoko go cenili i darzyli wielką sympatią. Wkrótce po śmierci piękne świadectwo wystawił mu pisarz i publicysta Iwan Panajew. Zob. И.А. Зайцева, *Мацкевич Давид Иванович*, [w:] *Русские писатели...*, т. 3, Москва 1994, s. 546–547; [Б.п.], *Мацкевич, Давид Иванович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев,

– w kontekście książki Tadeusza Bułharyna – zatytułowaną *Wędrówka do Tallina i Helsinek (Прогулка в Ревель и Гельсингфорс)*⁵⁵. Jak zaznaczy on dziesięć lat później, była to pierwsza z całego cyklu „wędrówek po różnych częściach Rosji”, którą postanowił opisać⁵⁶. Powyższa opinia na temat stołecznych Helsinek i postawienie ich w jednym szeregu nie tylko z takimi miastami jak Tartu i Tallin, ale także Nowogród Wielki i Psków, wymownie świadczy o zmianie postrzegania Finlandii jako integralnej części państwa rosyjskiego.

Wiele mówiąca jest data odbytej przez Mackiewicza podróży, czyli 10–14 maja 1846 roku. Jak wyjaśnia poprzez narratora w pełnych zachwyty słowach, miało to związek z bujnie rozwijającym się w Rosji systemem połączeń komunikacyjnych, znacząco ułatwiającym podróżnikom przemieszczanie się między miastami. Dowiedziawszy się, że nowo zwodowany parowiec „Władimir” swój dziewiczy rejs odbędzie właśnie w tych dniach i popłynie z Petersburga przez Tallin do Helsinek, postanowił skorzystać z okazji i odwiedzić oba miasta.

Przez opis Finlandii narratora Mackiewicza przebijają opinie i oceny Bułharyna, ale po części także wcześniejszych podróżników. Ciekawym odwołaniem do jej romantycznego obrazu są liczne natchnione opisy pięknej, dzikiej i ponurej fińskiej przyrody (sam przymiotnik dziki (*дикий*) pada w tym krótkim tekście aż trzykrotnie):

На берегах залива, пересекающихся и исчезающих во многих местах, видно множество прелестных загородных домов и картинных местоположений; едва успеете налюбоваться одним ландшафтом, уже перед вами другой, лучше прежнего. Вы как будто в стране волшебств, в краю неведомом, о котором часто будете вспоминать, увидев однажды его дивную и печальную красу⁵⁷.

Finlandia w utworze Mackiewicza prezentuje się przede wszystkim jako kraina kontrastów, w której wysoka cywilizacja (kojarzona z rosyjskością) sąsiadu-

Ф.Ф. Петрушевский, т. 18, Санкт-Петербург 1896, s. 829; [И.И. Панаев], *Заметки Нового поэта*, „Современник” 1859, ч. 12, s. 395–396.

⁵⁵ Por. Д. Мацкевич, *Прогулка в Ревель и Гельсингфорс*, „Северная пчела” 1846, № 148, s. 591–592; № 149, s. 596; № 150, s. 599–600.

⁵⁶ Por. Idem, *Путевые заметки*, Киев 1856, s. I.

⁵⁷ Idem, *Прогулка в Ревель и Гельсингфорс*, „Северная пчела” 1846, № 150, s. 600.

je z pierwotną przyrodą (domeną fińską). Najlepiej obserwację tę ilustrują otoczone morzem, wzgórzami i sosnowymi lasami Helsinki: „На набережной, на улицах, на площадях – везде жизнь, движение, а шагов сто далее – дикое безмолвие, далекий свод неба, и только раздается шум волн да завыванье ветра”⁵⁸.

Przechodząc do opisu Helsinek, narrator zaznacza, że miasto ma długą historię, ale daje do zrozumienia, że rozwijać zaczęło się dopiero pod władzą rosyjską. To Rosja jest katalizatorem wszelkich zmian w Finlandii i bez jej wpływu ta dalej żyłaby w czasie zastygłym. Jako dowód może służyć liczba mieszkańców, która w ciągu ostatnich lat uległa zwielokrotnieniu, aż do obecnego poziomu szesnastu tysięcy. Opisując ewolucję miasta, narrator sięga po iście bajkową poetykę:

Это один из самых привлекательных и оживленных городов, он радостно взирает на свою настоящую судьбу и говорит с доверием о своем грядущем. В продолжение нескольких лет он видел в своих стенах, как будто волшебством возникшие, сотни жилищ и роскошных зданий, возвысившихся на почве еще недавно голой и бесплодной. [...] Он вытянут в струнку, кокетлив и парадлив как женщина, ищущая побед. Хотя и есть еще кое-где остатки простых построек, какая-нибудь убогая хижина, последние развалины другого времени, однако они смиренно склоняют голову перед окружающими их пышными высокими домами как бедняк, стыдящийся своей скромной одежды, посреди богатых соседей⁵⁹.

Dostrzega, że mimo swojej historii Helsinki prezentują się jak miasto, które powstało raptownie, z polecenia jednostki znajdującej się u samego szczytu władzy. Łączy je to z Petersburgiem. Podobieństw z rosyjską stolicą odnajduje o wiele więcej. Chwali miasto za szerokie i proste ulice, regularne place, architekturę, wspaniałe budynki Senatu i Uniwersytetu, bogate życie społeczne (organizowanie wzorem petersburżan zimowych balów), liczne sklepy i kawiarnie. Podkreśla również wysoki poziom wykształcenia mieszkańców oraz ich niebywałą gościnność – cechę, która wszędzie indziej, poza Finlandią, jest – jego zdaniem – wypierana przez cywilizację.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

2.5 ANONIM (1846)

Końcem sierpnia 1846 roku w trzech numerach gazety „Russkij inwalid” (Русский инвалид)⁶⁰ ukazała się relacja z podróży do Tallina (którego opisowi poświęcona jest pierwsza część) i Helsinek, zatytułowana *Wędrówka po Zatoce Fińskiej (Прогулка по Финскому заливу)*⁶¹. Anonimowy autor do stolicy Wielkiego Księstwa Finlandii dotarł na parowcu, potem zaś – podobnie jak Tadeusz Bułharyn w 1840 roku – wrócił do Petersburga stałym lądem, na krótko zatrzymując się po drodze w Haminie i Wyborga. Nie uznał ich jednak za interesujące i warte szczegółowego opisu.

Podobnie jak wcześniejszy opis Mackiewicza, relacja anonimowego autora zbudowana została na porównaniu Helsinek do Petersburga, służącym pokazaniu rosyjskości tych pierwszych. Narrator, jeszcze będąc na pokładzie zmierzającego do portu parowca, metaforycznie charakteryzuje oba miasta następująco: „Петербург похож на человека, которому тогда только дашь цену, когда проложишь путь к его сердцу. Гельсингфорс совсем другое дело. Все лучшие его здания выставлены напоказ, он виден почти со всех сторон”⁶². Opisując fińską stolicę sięga po znane sobie i stołecznym czytelnikom analogie. Jeden z miejscowych pałaców wygląda zatem niczym „dom hrabiego Szeremietiewa na Fontance”, jeden z rynków nazwywa „naszym Placem Siennym w miniaturze”, Suomenlinnę zestawia natomiast z Twierdzą Pietropawłowską. Również czystość budynków i schludność ulic przypomina narratorowi o Petersburgu, podobnie oczywiście jak monument na cześć Aleksandry Fiodorowny.

Panorama Helsinek jest dla narratora wyraźnym dowodem profitów, jakie czerpie Finlandia z przynależności do Imperium Rosyjskiego, umożliwiającej

⁶⁰ „Russkij inwalid” był ukazującą się w Petersburgu w latach 1813–1917 gazetą (od 1816 roku wychodziła codziennie) o tematyce przede wszystkim wojskowej, ale w niektórych okresach istnienia – także politycznej, literackiej i naukowej. Pierwotnie tytułowi towarzyszyła misja charytatywna, uzyskany dochód trafiał bowiem do rannych w bojach oraz wdów po wojskowych. – Zob. Н.Л. [Н.М. Лисовский], *Русский инвалид*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 27, Санкт-Петербург 1899, s. 326–327; [Б.п.], *Русский инвалид (Спб., 1813–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 145–147.

⁶¹ Por. [Б.п.], *Прогулка по Финскому заливу*, „Русский инвалид” 1846, № 184, s. 733–735; № 188, s. 749–750; № 189, s. 753–755.

⁶² Idem, *Прогулка по Финскому заливу*, № 188, s. 749.

rozkwit całego kraju, a w szczególności jego stolicy. Zauważa, iż Szwedzi gardzą wszelkim zbytkiem, dlatego za ich panowania miasto nie mogło prezentować się równie okazale (za „psujący obyczaje luksus” rzekomo uważają nawet chodniki, dlatego te są w Helsinkach zjawiskiem nowym), a ponadto brakowało na to środków finansowych. Jak jednak konstatuje:

Под благотворным влиянием русского правительства торговля и промышленность этого края значительно усилилась, а с этим вместе удвоилась и роскошь. Еще недавно самые зажиточные гельсингфорские дамы зимой езжали в заячьих шубах – теперь у них завелись клоки на лисьем меху. Тщетно шведская приверженность к старинным патриархальным обычаям борется с водворением роскоши: время возьмет свое⁶³!

Można zatem nakreślić prawidłowość, że im bardziej podnosi się dzięki rosyjskim rządóm stopa życiowa w Finlandii, tym bardziej w niepamięć odchodzą dawne obyczaje i pamięć o rządach szwedzkich.

Anonimowy autor wprowadza do obrazu Finlandii ciekawy nowy rys, a mianowicie uzupełnia go o silne i niezależne fińskie kobiety. Już Anonim (1840), pisał, że mieszkanki Finlandii zasługują na szczególny szacunek, gdyż spoczywa na nich wiele obowiązków. W późniejszym z tekstów odnajdujemy natomiast precyzyjniej wyrażony zachwyt miejscowymi kobietami:

„Русскому на первый раз покажется странным, что здесь женщины не только занимаются торговлею и прислуживают в трактирах, но даже при постройках мнут глину и переносят на своих плечах известь и кирпичи. За то уж это и женщины!”⁶⁴.

Nieco dalej w tekście narrator ekscytuje się także Finkami, które pomagały mężczyznom gasić pożar domu, nosząc ciężkie wiadra z wodą.

⁶³ [Б.п.], *Прогулка по Финскому заливу*, № 188, s. 749.

⁶⁴ [Б.п.], *Прогулка по Финскому заливу*, № 189, s. 754.

2.6 JAKOW GROT

Rektor Uniwersytetu Petersburskiego Piotr Pletniow pisał w liście z 17 marca 1841 roku, że widzi w Jakowie Grocie⁶⁵ „pośrednika między Rosją i Finlandią”⁶⁶. Istotnie, trudno o lepszy komentarz do działalności tego znakomitego filologa, wieloletniego profesora literatury i języka rosyjskiego na Uniwersytecie w Helsinkach, który za cel postawił sobie szerzenie wiedzy o Finlandii w Rosji i *vice versa* oraz sprzyjanie budowaniu przyjaznych relacji między Finami i Rosjanami.

Widząc swoją propagatorską rolę nie tyle w publikowaniu naukowych rozpraw, ile przede wszystkim w działalności tłumaczeniowej i literackiej⁶⁷, w 1847 roku wydał zapiski z podróży *Przejazdy po Finlandii od Jeziora Ładoża do rzeki Tornio* (*Переезды по Финляндии от Ладожского озера до реки Торнео*)⁶⁸, na które złożyły się relacje z wędrówek odbytych w poprzednich dwóch latach. Świadom, że Rosjanie interesują się Finlandią dopiero od niedawna, a mimo to już funkcjonują wśród nich „fałszywe wyobrażenia” o niej,

⁶⁵ Jakow Grot (1812–1893) był wybitnym uczonym, filologiem i tłumaczem. Ukończył z wyróżnieniem liceum w Carskim Siole, podjął służbę w kancelarii Komitetu Ministrów, gdzie jego przełożonym był baron Modest Korf, który po objęciu stanowiska sekretarza stanu zaproponował młodemu podwładnemu dalszą współpracę. Od końca lat 30. Grot publikował w czasopiśmie „Sowriemiennik” swoje tłumaczenia poezji oraz artykuły poświęcone Szwecji i Finlandii, które zwróciły na niego uwagę sekretarza stanu ds. fińskich hrabiego Roberta Henrika Rehbindera. W efekcie w 1840 roku Grot przeprowadził się do Helsinek, gdzie został inspektorem nauczania języka rosyjskiego w fińskich szkołach, po roku mianowano go zaś profesorem literatury i języka rosyjskiego w Cesarskim Aleksandrowskim Uniwersytecie Finlandii. W tym czasie aktywnie działał na rzecz zbliżenia rosyjsko-fińskiego, publikując między innymi podręczniki do nauki języka rosyjskiego oraz słownik rosyjsko-szwedzki, a także tworząc przy uniwersytecie bibliotekę rosyjską (obecnie słynną Bibliotekę Sławistyczną). Powróciwszy do Rosji, od 1853 roku uczył literatury w liceum w Carskim Siole, równocześnie będąc także nauczycielem synów Aleksandra II, cesarzewicza Mikołaja i wielkiego księcia Aleksandra (późniejszego Aleksandra III). W 1858 roku został członkiem rzeczywistym Rosyjskiej Akademii Nauk, a od 1889 roku jej wiceprezesem, co świadczy o jego niestrudzonej pracy nawet w podeszłym wieku. W ślady ojca poszedł syn Grota, Konstantin, również wybitny filolog, sławista, profesor Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1883–1899. Zob. С.А. Венгеров, Грот, Яков Карлович, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 9, Санкт-Петербург 1893, s. 777–778; К.Я. Грот, *Материалы для жизнеописания академика Якова Карловича Грота. Хронологический обзор его жизни и деятельности*, Санкт-Петербург 1912.

⁶⁶ *Переписка Я.К. Грота...*, s. 281.

⁶⁷ Por. Ibidem, s. 76.

⁶⁸ Por. Я.К. Грот, *Переезды по Финляндии от Ладожского озера до реки Торнео*, Санкт-Петербург 1847.

Grot postawił sobie za cel dostarczenie czytelnikom prawdziwych i wiarygodnych informacji o kraju i jego mieszkańcach, powołując się przy tym na własną ekspertyzę, rozmowy z miejscowymi Finami oraz źródła pisane, autorstwa między innymi Nikołaja Ozierieckowskiego⁶⁹ i Nikołaja Karamzina. Powstała książka miała mieć w założeniu przeznaczenie czysto praktyczne:

Постоянно имел я в виду, что дневник мой должен, между прочим, служить указанием тому, кто после меня посетит те края, и без знания языков финского и шведского, употребительных в Финляндии, не легко найдет возможность удовлетворить своей любознательности. С этою же мыслью, в конце книги помещен маршрут, где означены как все станции, лежавшие на пути моем, так и расстояния между ними⁷⁰.

Marszruta, istotnie, jest unikalna, gdyż Grot celowo pomijał największe fińskie miasta, jak Helsinki i Turku. W książce znalazły się za to opisy do tej pory ignorowanej przez przeważającą większość podróżopisarzy Finlandii środkowej i północnej. Przy czym wydaje się, że decyzja ta podyktowana była nie tyle jego dążeniem do oryginalności, co raczej pragnieniem zaprezentowania „prawdziwej” Finlandii i „prawdziwych” Finów, tych zaś Grot, zgodnie z duchem epoki, upatrywał w mieszkających na prowincji i kultuwujących rdzenne tradycje chłopach. Jak zauważa narrator: „Особенно замечателен финский крестьянин в тех частях края, где внешние обстоятельства не исказили его душевных способностей”⁷¹.

Pisząc na fali ożywienia fińskiej tożsamości narodowej, jedną z głównych przesłanek ideowych książki Grot uczynił właśnie ukazanie Finów jako zupełnie odrębnego narodu, posiadającego własny język i kulturę, i wywyższenie go w oczach rosyjskiej publiczności literackiej. Żywioł fiński zostaje więc na jej stronicach wyraźnie zaakcentowany oraz dowartościowany, zrównany rangą ze szwedzkim, do tej pory tak dominującym w rosyjskim podróżopisarstwie. Grot podkreśla wyraźnie istnienie znacznych połaci Finlandii, w których mówi się

⁶⁹ Nikołaj Ozierieckowski był członkiem Rosyjskiej Akademii Nauk, przyrodnikiem i encyklopedystą. W 1792 roku spod jego pióra *Podróż Akademika N. Ozierieckowskiego po jeziorach Ładoga, Onega i wokół Ilmienia* (Путешествие академика Н. Озерецковского по озерам Ладожскому, Онежскому и вокруг Ильмена).

⁷⁰ Я.К. Грот, *Переезды по Финляндии...*, s. XVII.

⁷¹ Ibidem, s. XIII.

wyłącznie po fińsku, fakt ukazywania się pism i książek w obu językach oraz swoistą panującą wśród młodzieży modę na fińskość i wynikające z niej rosnące zainteresowanie fińską literaturą i językiem. Nieprzypadkowo jego towarzyszem podróży i najważniejszym obok Aleksandra I bohaterem książki jest sam Elias Lönnrot – autor *Kalevali*, pracujący już wówczas nad pierwszym słownikiem fińsko-szwedzkim, legitymujący się przy tym chłopskim pochodzeniem (co Grot wyraźnie podkreśla).

Już we wstępie zaznaczona zostaje odrębność Finów od Szwedów, genetyczna wręcz przynależność tych pierwszych do zupełnie innego, wschodniego kręgu kulturowego:

Вышедши из отдаленного Востока, этот народ в эпоху младенчества своего связан был тесными узами с одною из просвещеннейших европейских наций и от нее принял все элементы германского образования, но в той своеобразной форме, какую она получила в скандинавском племени. Несмотря на продолжительную зависимость от Швеции, несмотря на заимствование оттуда религии, законов и нравов, финны никогда не могли вполне слиться с нацией, столь чуждою им по происхождению, языку и характеру⁷².

Znamienne, że w takim właśnie kluczu Grot odczytuje przyłączenie Finlandii do Imperium Rosyjskiego nie jako podbój, lecz symboliczny powrót do wspólnych dla Finów i Rosjan wschodnich źródeł (*первоначальной колыбели*). Dopiero to umożliwiło w naturalnych dla siebie warunkach odrodzenie tłumionej wcześniej przez wpływy szwedzkie fińskości. To swoiste rosyjsko-fińskie wschodnie braterstwo jest kolejnym motywem książki, przebijającym najwyraźniej przez poszukiwania Grota i Lönnrota wspólnych tematów w rosyjskich i fińskich słowach, których udało im się zresztą odnaleźć wiele⁷³. O ile zatem wcześniejsi podróżnicy sygnalizowali podobieństwo fińskiego (przynajmniej w zakresie melodyki języka) do hiszpańskiego (Oriest Somow) lub włoskiego (anonimowy autor 1830 roku), o tyle lektura zapisków Grota rodziła w rosyjskich czytelnikach bardziej swojskie skojarzenia względem mowy Finów.

⁷² Ibidem, s. XIII.

⁷³ Istnienie podobieństw między oboma językami, choć niewsparte żadną naukową analizą, już wcześniej sygnalizował Tadeusz Bułharyn. Por. Ф.В. Булгарин, *Путевые заметки и впечатления...*, № 223, s. 892.

Z kolei osobą symbolizującą rosyjsko-fińskie braterstwo jest generał Jakow Kulniew – bohater wojenny jednakowo czczony przez jednych i drugich, wspominany jako wybitny wojskowy, ale także szlachetny człowiek. Jeszcze blisko czterdzieści lat po wojnie lat 1808–1809 Grot odnotowuje liczne chwalące go anegdoty, jakie opowiada się w Finlandii⁷⁴. Wspomnienie o Kulniewie jest także pretekstem, by opowiedzieć o nierzadko bardzo dobrych stosunkach, jakie panowały między rosyjskimi i fińskimi oficerami w trakcie okresów zawieszenia broni.

Dla Grota najważniejszą dla rosyjsko-fińskiego zbliżenia postacią, żywym symbolem pojednania, był wspólny władca – Aleksander I. Narrator podkreśla już na wstępie, że począwszy od niego wszyscy rosyjscy monarchowie okazali Finom szczególne względy, co dobrze obrazuje jego podróż po północnej Finlandii latem 1819 roku. Posiłkując się obszernymi fragmentami książki Sebastiana Gripenberga, narrator opisuje szczery zachwyt cesarza nad Wielkim Księstwem (nazywał je Włochami Północy) oraz liczne akty łaski okazywane poddanym (np. sfinansowanie budowy nowego kościoła nieopodal Tornio). Nie pozostali oni Aleksandrowi dłużni, gdyż wszystkie związane z jego podróżą miejsca (np. stajnia, w której jadł obiad) nadal otoczone są niebywałą czcią. Wierzy się ponadto, że dzięki wizycie monarchy na Finów spłynęła łaska boska, gdyż żniwa w 1819 roku były wyjątkowo urodzajne. Od tamtej pory ów rok nazywa się "cesarskim" i wciąż wspomina się go z rozrzewnieniem, mimo upływu blisko trzydziestu lat.

Narrator zauważa, że przychyłność okazywana przez rosyjskich władców fińskim poddanym może być dla Rosjan niezrozumiała, lecz wynika to z nieznamości Finów. Lepsze ich poznanie (czemu służy książka Grota) rozwiewa tę tajemnicę. Otóż są oni idealnymi poddanymi. Narrator nie wnosi do charakterystyki Finów wiele nowego, odwołując się do tradycji runebergowskiej. Jego zdaniem Finów przede wszystkim wyróżnia lojalność, posłuszeństwo i wielki szacunek okazywany wszelkiej władzy, co wyraźnie przejawia się w uwielbieniu, jakim obdarzają monarchów, oraz w zwyczaju kłaniania się wyżej urodzonym. Narrator zauważa z pewnym przekąsem: „Земское начальство внушает им [крестьянам – А.Н.], между прочим, вежливость,

⁷⁴ Znaczący wkład w tworzenie mitu Jakowa Kulniewa wnieśli swoimi utworami Denis Dawydow i Johan Runeberg, choć liczne pozytywne cechy generała potwierdzają też memuaryści i badacze. Por. P. Лугого, X. Талвитие, П. Висури, *op. cit.*, s. 240.

и они до такой степени послушны, что беспрестанные поклоны их на большой дороге могут иногда быть даже в тягость проезжему⁷⁵. Prócz tego Finowie są pobożni, wybitnie uczciwi, gościnni i bezinteresowni – wszystkie cztery cechy urastają w relacji Grota do rangi typowo fińskich. Narrator przytacza wiele przykładów, kiedy miejscowi nie chcieli od nich pieniędzy za nocleg, tudzież prosili o kwoty mniejsze, niż wynikało to z cennika. To dzięki ich zaletom podróżowanie po Finlandii dostarcza nie mniej zadowolenia niż po Włoszech:

В Италии природа великолепна, общество богато разнообразными плодами веков, но разврат и нищенство в природе, неопрятность и жадность к деньгам в гостиницах отравляют много минут у путешествующего по прекраснейшему краю. Здесь на Севере нет тех обильных наслаждений, какие представляет блестящий Юг, но отсутствие их вознаграждается утешительным зрелищем редкого бескорыстия и честности⁷⁶.

Narrator dostrzega w Finach niewiele wad, choć wspomina o podatności na mocny alkohol. Chwali ich za wrodzoną inteligencję, powszechną w Finlandii umiejętność czytania i pisania. Dostrzega jednak znaczne luki w wykształceniu pastorów, krytykuje także przesadność miejscowych oraz wiarę we wróżbitów i jasnowidzów. Aż trzykrotnie zdumiewa się fińską niezaradnością i zupełnym brakiem przedsiębiorczości – również te cechy zostają uznane za typowe dla Finów. Przykładowo długo i w szczegółach opisuje obserwowaną pracę smolarzy, by stwierdzić:

Больно было смотреть на эти тяжелые усилия людей и животных. Удивительно, что смолевые промышленники [...] до сих пор не придумали никаких средств для облегчения себе этого труда. Но таково отсутствие в финнах сметливости, сноровки и предприимчивости⁷⁷!

⁷⁵ Ibidem, s. 19.

⁷⁶ Ibidem, s. 113–114.

⁷⁷ Ibidem, s. 214.

Ciekawym i wartym zwrócenia uwagi zabiegiem narratora, zmierzającym zapewne do przydania większego obiektywizmu obserwacjom, jest dostrzeżenie pewnych wyjątków od przypisanych Finom cech. Stwierdza przykładowo, że choć fińska uczciwość jest powszechnie znanym faktem, to jednak zdradza ją oni słabość do żelaza i wyrobów skórzanых, co tłumaczy wagą, jaką do tych materiałów przywiązywali ich przodkowie. Dodaje także, że nawet w Finlandii zdarzają się stacje, na których dochodzi do kradzieży, przy czym ostatnimi czasy widać w tym zakresie poprawę. Te drobne uwagi zasadniczo nie rzutują zatem na ogólny obraz Finów, który pozostaje zdecydowanie pozytywny.

2.7 PIMEN ARAPOW

Ostatni rosyjski opis podróży do Finlandii, jaki został opublikowany w latach 40. XIX wieku, nosi tytuł *Notatki z podróży do Helsinek (Путевые заметки в Гельсингфорсе)*⁷⁸. Jest on nieporównywalnie mniej treściwy niż *Przejazdy po Finlandii* Jakowa Grota, lecz mimo to wart pobieżnej analizy, gdyż wydaje się zawierać w sobie bardziej reprezentatywne, mniej specjalistyczne ówczesne spojrzenie rosyjskie na Finlandię, widzianą głównie przez pryzmat Helsinek.

Publikacja ukazała się początkiem sierpnia 1848 roku w trzech numerach gazety „Siewiernaja pczela”. Autor, znany krytyk teatralny Pimen Arapow⁷⁹, od-

⁷⁸ Пор. П.Н. Арапов, *Путевые заметки в Гельсингфорсе*, „Северная пчела” 1848, № 171, s. 683–684; № 173, s. 691–692; № 174, s. 695–696.

⁷⁹ Pimen Arapow (1796–1861) był dramaturgiem, tłumaczem i pierwszym historykiem rosyjskiego teatru. W 1814 roku podjął studia filologiczne na Uniwersytecie Moskiewskim, które jednak porzucił, by trzy lata później wstąpić do wojska i służyć w elitarnym Pułku Preobrażenskim, a następnie w nie mniej znamienitym Pułku Kawalergardów. To właśnie wówczas zawarł znajomości z wieloma pisarzami, a także zaczął coraz bardziej angażować się w życie teatralne. Za radą Michaiła Spieranskiego porzucił służbę wojskową, by zostać sekretarzem ds. teatrów przy generale-gubernatorze Moskwy. Później zajmował jeszcze wiele ważnych stanowisk, między innymi wicegubernatora guberni sara-towskiej oraz nowogrodzkiej. Dużo także podróżował po Zachodzie i publikował swoje spostrzeżenia w rosyjskich pismach. Od lat 30. był stałym współpracownikiem działu teatralnego „Siewiernej pczely”. Prawdziwą miłość Arapowa stanowił właśnie teatr, którym fascynował się od dzieciństwa. Przetłumaczył wiele sztuk z języków niemieckiego, francuskiego i angielskiego, napisał także ponad dwadzieścia autorskich, które cieszyły się swego czasu popularnością. Jego *magnum opus* była jednak fundamentalna praca *Lato-pis teatru rosyjskiego (Летопись русского театра)*, która ukazała się tuż po śmierci autora. Opisuje w niej dzieje rosyjskiego teatru od panowania Aleksego Michajłowicza do ostatnich dni rządów Aleksandra I. Powstawała w dużej mierze na bazie osobistych zapisków samego Arapowa, prowadzonych od 1814 roku, oraz dziennika aktora Andrieja

był z kolei swoją krótką, typowo rekreacyjną podróż do stolicy Wielkiego Księstwa w czerwcu 1847 roku.

W relacji Arapowa znajdujemy potwierdzenie tego, że z końcem lat 40. XIX wieku wyjazdy do Helsinek były dla petersburżan modnym i popularnym kierunkiem krótkoterminowych wyjazdów turystycznych, zwłaszcza latem przyciągającym tłumy rosyjskich turystów. Wydaje się, że o tym stanie rzeczy przesądziła europejskość, bliskość i swojskość miasta, komunikacja morska rozwijająca się między obiema stolicami, względnie niskie ceny, walory rekreacyjne (piękne położenie, zdrowy klimat, wody mineralne, kąpieliska, ale także organizowane w niedziele bale) oraz swoista, panująca zwłaszcza wśród dam moda na robienie tam zakupów. Narrator relacji stwierdza: „[...] наши русские дамы (разумеется, есть между ними исключения), приходят в какой-то упоительный восторг, когда имеют случай или сами ехать в Гельсингфорс погулять по магазинам, или обязать едущих туда знакомых полными реестрами покупок”⁸⁰. Nieco dalej dodaje, że, mając na uwadze opłatę celną, którą trzeba uiścić po przekroczeniu granicy fińsko-rosyjskiej, cena większości towarów w Petersburgu lub Moskwie jest w istocie zbliżona do tej w Helsinkach, lecz mimo to zakupy w fińskiej stolicy nie tracą na swojej popularności. Fakt ten można zapewne przypisać stereotypowemu postrzeganiu Finlandii jako kraju ubogiego.

Relacja Arapowa dobrze pokazuje ponadto, jak bardzo „swojskie” stały się w oczach Rosjan Helsinki, gdzie na każdym kroku nasuwają się skojarzenia z Petersburgiem, do którego miasto stopniowo coraz bardziej się upodabnia (co widać przykładowo po planach zbudowania chodników na wzór petersburski oraz po ubranych na rosyjską modłę miejskich woźnicach). Jak stwierdza narrator: „Надобно [...] убедиться с первого взгляда в том, что Гельсингфорс в теперешнем его виде, есть просто магическое воплощение твердой воли

Karatygina, który odnotował każdy dzień swojego życia na przestrzeni blisko czterdziestu lat (1794–1832). Praca do tej pory nie straciła na znaczeniu i zapewniła Arapowowi zaszczytne miano „pierwszego latopisa rosyjskiego teatru”. Zob. [Б.п.], *Арапов, Пимен Николаевич*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. И.Е. Андреевский, т. 2, Санкт-Петербург 1890, s. 15–16; Е.В. Войналович, М.А. Кармазинская, *Арапов Пимен Николаевич*, [w:] *Русские писатели...*, т. 1, Москва 1992, s. 100–101; С. Тр., *Арапов, Пимен Николаевич*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 2, Санкт-Петербург 1900, s. 270–271.

⁸⁰ Idem, *Путевые заметки...*, № 174, s. 695–696.

Русского Царя, напутствуемого Небесным Промыслом, для которого нет ничего невозможного!"⁸¹. Rosyjskość fińskiej stolicy zawiera się nie tylko w jej architekturze i wystroju, ale także rozkwitającym handlu, który zdominowany jest przez Rosjan, dobrze adaptujących się do nowego miejsca zamieszkania, swobodnie wysławiających się już po szwedzku i fińsku. Co ciekawe, narrator Arapowa odnotowuje również, że wraz z coraz widoczniejszym w mieście żywiołem rosyjskim, pomiędzy mieszkańcami dochodzi do pewnych tarć o charakterze kulturowym:

К сожалению, петербургская роскошь проникла и в здешний край, в особенности в круг высшего общества Финляндии. Финляндки, привыкшие к скромному туалету, жалуются на наших русских дам: они вводят и изысканность, и чопорность доселе здесь неизвестные. Посмотрите на эти кружева, блондовые косынки, гипюры, шелковые материи и блестящие головные уборы: по ним тотчас можно отличить наших соотечественниц, и признаемся, с этим убранством, они явный анахронизм в здешнем быту⁸².

Rozwijając temat Finów i typowych dla nich cech charakteru, narrator wylicza – wzorem wszystkich innych podróżników – że są skromni, schludni, bardzo uczciwi, lecz także drażliwi. Na dowód tego przytacza następującą anegdotę, ilustrującą niebywałą słowność miejscowych, choć również słabą znajomość wśród nich języka rosyjskiego (oddanie jej w piśmie można przy tym uznać za zabieg piętnujący):

[...] Довелось нам покупать ягоды у садовника, на мызе Меланс. Товарищ наш, с которым мы туда ездили, сказал громко: "Возьмите предосторожность, не набрал бы нам г. садовник незрелой малины и сырого

⁸¹ Idem, *Путевые заметки...*, № 173, s. 691.

⁸² Idem, *Путевые заметки...*, № 174, s. 696. Warto dodać, że o groźbie przeniknięcia do Finlandii typowego dla Petersburga uwielbienia zbytku i luksusu oraz konsekwencjach tegoż przestrzegał już Tadeusz Bułharyn. Należy także przypomnieć, że w zupełnie innym kluczu, bo jako przejaw bogacenia się społeczeństwa pod rządami rosyjskimi, w 1846 roku interpretował to zjawisko anonimowy autor tekstu *Прогулка по Финскому заливу*. Por. Ф.В. Булгарин, *Летняя прогулка...*, ч. 2, s. 365; Idem, *Путевые заметки и впечатления...*, № 167, s. 668; [Б.п.], *Прогулка по Финскому заливу*, № 188, s. 749.

крыжовнику". Надобно было видеть, как чухонец обиделся: "Извинись, мой господин, – возразил он. – Я честна человек, из два каина садовый ягод не захочу страм носить, когда вы что у меня покупать, то должна мне поверить". И действительно, ягоды были нарваны самые отличные!⁸³

Zastanawiające jest użycie słowa „Czuchoniec” w kontekście Fina mieszającego nieopodal Helsinek, potwierdzające, że nie wiązano go już wówczas wyłącznie z fińskimi mieszkańcami Petersburga.

3. PODRÓŻNICY PIERWSZEJ POŁOWY LAT PIĘĆDZIESIĄTYCH

W porównaniu z podróżami opisanymi w poprzednich dwóch dekadach, lata 50. przyniosły znaczne urozmaicenie, przede wszystkim w zakresie preferowanej dotychczas marszruty oraz sposobu podróżowania. To zaś nie pozostało bez wpływu na obraz Finlandii, który stawał się bardziej zniuansowany.

Na lata 50. przypada krótka, lecz mająca ogromne konsekwencje dla Imperium Rosyjskiego wojna krymska (1853–1856). Dosięgała ona także Finlandię, gdyż w sierpniu 1854 roku flota brytyjska i francuska zajęła Wyspy Alandzkie, a rok później ostrzelana została twierdza Suomenlinna. Na czas konfliktu liczebność rosyjskich wojsk w Wielkim Księstwie wzrosła do 70.000.

3.1 WŁADIMIR WOJT

Omawiane przez nas rosyjskie zapiski z podróży do Finlandii z lat 40. zostały zdominowane przez podróże morskie. Tymczasem lata 50. otwiera wędrówka piesza.

W 1852 roku w dwóch numerach czasopisma „Syn otcieczstwa”⁸⁴ ukazał się tekst pióra Władimira Wojta⁸⁵. Ten były marynarz i prozaik opisywał w nim

⁸³ П.Н. Арапов, *Путевые заметки...*, № 174, s. 695.

⁸⁴ Пор. В. Войт, *Путевые заметки по Финляндии*, „Сын Отечества” 1852, ч. 4, s. 87–102; ч. 9, s. 22–38.

⁸⁵ Życie Władimira Wojta (1814–1900) było ściśle związane z dwoma żywiołami – morzem i literaturą. Jako dwunastolatek wstąpił do Morskiego Korpusu Kadecckiego w Petersburgu, który ukończył w 1835 roku w stopniu porucznika. Co ciekawe w kontek-

pieszą wędrowkę po Finlandii w maju i czerwcu poprzedniego roku, którą podjął w celu ucieczki przed wielkomiejskim życiem oraz panującymi w Petersburgu nieznosnymi upałami. Prócz niestandardowego sposobu przemieszczania się autora, relacja zwraca na siebie uwagę także marszrutą, będącą sumą popularnych tras ostatnich dwóch dekad. Wojt wyruszył bowiem z Petersburga do Wyborga i Mon Repos, skąd udał się nad Imatrę, potem zaś do Lappeenranta, Tampere i Hämeenlinny. Dotarłszy następnie do Helsinek, popłynął parowcem do Turku, gdzie zakończył podróż. Dwóch ostatnich, „znanych wszystkim miast”, zdecydował się nie opisać, argumentując decyzję obfitością relacji innych podróżopisarzy.

Wędrując pieszo po Finlandii, narrator Wojta dużo uwagi poświęca fińskiej przyrodzie, która w rosyjskim podróżopisarstwie lat 40. XIX wieku została zepchnięta na drugi plan. Niejednokrotnie daje wyraz zachwytowi nad jej dzikością, pięknem i malowniczością. Wzorem wielu poprzedników, obszerne fragmenty poświęca opisowi Imatry oraz Mon Repos. Mimo fascynacji romantyzmem, kreowany w zapiskach Wojta obraz Wielkiego Księstwa odległy jest od romantycznego – to nie opis cudów przyrody stanowi bowiem punkt centralny narracji. Wręcz przeciwnie, bo po raz pierwszy zostaje zwrócona uwaga na postępującą industrializację kraju, co wprowadza do obrazu Finlandii zupełnie nowy, a często powracający od tej pory element.

Narrator bardzo szczegółowo opisuje prace nad powstającym od 1845 roku. Kanałem Saimiańskim. Po oddaniu w całości do użytku (nastąpi to w 1856 roku) spławianie do Wyborga i Lappeenranta towarów leśnych na eksport, co pozwoli zaoszczędzić ogrom czasu i sił w porównaniu z dotychczasowym

ście niniejszej monografii, w latach 1839–1841 służył w twierdzy Suomenlinna jako adiutant dowódcy tamtejszego portu. Do rezerwy przeszedł w 1850 roku, po czym rozpoczął służbę cywilną, w czasie której zajmował wiele ważnych stanowisk. Na emeryturę odszedł w 1868 roku w wysokiej randze rzeczywistego radcy stanu (odpowiednika kontradmirała w marynarce wojennej). Od końca lat 30. podejmował prozatorskie próby literackie. Uznany przez krytykę za epigona romantyzmu, nie zyskał uznania, co przypuszczalnie zaważyło na epizodyczności jego późniejszych publikacji. Mimo to pisał do końca życia. Jego stworzony w późnej starości ostatni tekst, *Wspomnienie o hrabim Michaiile Nikołajewiczu Murawjowie. Z okazji wzniesienia jego pomnika w Wilnie. Relacja naocznego świadka* (Воспоминание о графе Михаиле Николаевиче Муравьеве. По случаю воздвигаемого ему памятника в Вильне. Рассказ очевидца), ukazał się w odległym 1898 roku. Zob. И.А. Зайцева, *Войт Владимир Карлович*, [w:] *Русские писатели...*, t. 1, Москва 1992, s. 460–461.

transportem lądowym. Wychwalając kunszt fińskich inżynierów, nie zapomina dodać, że wielu z nich kształconych było w Rosji, a także przypomnieć nie bez satysfakcji, iż pomysł budowy Kanału Saimiańskiego bezskutecznie próbowali zrealizować Szwedzi już trzysta pięćdziesiąt lat wcześniej. Udało się to jednak dopiero pod panowaniem rosyjskim. Jak konkluduje: „Эта страна, еще за несколько лет дикая, болотистая, покрытая редким валежником и непроходимая, значит и мало заселенная, теперь получила жизнь и деятельность”⁸⁶. Narracja ta dalej ugruntowuje obraz Rosji, jako katalizatora przemian dokonujących się w Finlandii.

Bardzo szczegółowo narrator opisuje także fabryki pięknie położonego Tampere. Od pamiętnej podróży Aleksandra I w 1819 roku, na jego polecenie miasto stopniowo wyrasta na główny ośrodek przemysłowy Finlandii. Prócz oczywistych zysków ekonomicznych, jakie generują miejscowe zakłady, narrator zwraca także uwagę na ich znaczenie wychowawcze. Fabryki zapewniają zatrudnienie i uczciwy zarobek całemu miastu (precyzyjnie podaje, że spośród 3222 mieszkańców aż około dwóch tysięcy pracuje w przemyśle), nie tylko kobietom i mężczyznom, ale także ludziom w podeszłym wieku oraz dzieciom. Te ostatnie od najmłodszych lat przysposabia się do zawodu, uczy pracowitości, inwestuje się w ich rozwój. Jako budujący przykład podaje chłopca sierotę Petersona, w którym dostrzeżono za młodu zdolności mechaniczne, wykształcono więc, a następnie wsparto finansowo, by mógł założyć własny, obecnie doskonale prosperujący zakład włókienniczy. Ten sukces narrator przypisuje wysokiej, wpajanej Finom przez pastorów religijnej obyczajowości oraz mądrymu gospodarowaniu. Jak zauważa, wszyscy mieszkańcy Tampere sumiennie pracują, tworząc niejako jeden organizm, żyją przy tym zgodnie, prosto i uczciwie. Nie skrywa swojego zachwytu:

Я приходил в восторг, смотря на малочисленность жителей Гаммерфорса, и на развитие фабричности! Сюда нужно приезжать учиться, как люди дорожат временем, и если бы целый город подвести под одну крышу, то это была бы одна фабрика с разными отделениями и с необходимым подразделением фабричных потребностей⁸⁷.

⁸⁶ Idem, *Путевые заметки...*, ч. 4, s. 93.

⁸⁷ Idem, *Путевые заметки...*, ч. 9, s. 31.

O ile w oszczędnie opisanym przez Wojta Wyborgu nadal odczuwa się obecność ducha „największego z Monarchów”, Piotra I, o tyle w Tampere wciąż świeża jest pamięć o otocznym nieomal kultem Aleksandrze I, który podjął decyzję o uprzemysłowieniu miasta. Wiele mówi łacińska w oryginale inskrypcja, którą narrator odnalazł w pobliżu jednej z fabryk:

Император Александр I и Великий Герцог Финляндский стоял на этом месте 10-го сентября 1819 года, и приказал этим бушующим волнам явиться на помощь человеку. И ты видишь искусством и трудолюбием выстроенные здания для пользы общества. Славьте и благословляйте память отца Отечества, который теперь покоится в небе!⁸⁸

W zakreślonym przez Wojta obrazie Finlandii odnajdujemy zatem stale obecny zachwyt nad fińską przyrodą, połączony z idealizacją kraju i jego mieszkańców, do której doszedł nowy element – pochwała postępującej industrializacji. Źródło rozkwitania Finlandii narrator upatrywał tradycyjnie w rosyjskim panowaniu. Znamienna jest uwaga, jaką dzieli się z czytelnikami już w momencie przekraczania dawnej granicy rosyjsko-szwedzkiej:

На этом самом месте пало так много жертв, пролилось столько крови, пока наконец две страны слились во едино для обоюдного благосостояния, и Финляндия, соединившись с Россией, стала процветать, как торговая, промышленная страна; она перестала служить Швеции обогащающей ее колонией, куда посылались правители, как на наместничество, а войско, как на свои форпосты. Замерли военные клики, и по совести можно сказать, что эта страна блаженствует⁸⁹.

3.2 JEGOR AŁADJIN

Ewolucję postrzegania Finlandii przez rosyjskich podróżników w kierunku swojskiej prowincji znakomicie pokazuje list z podróży⁹⁰ do Wyborga pióra

⁸⁸ Idem, *Путевые заметки...*, ч. 9, s. 28.

⁸⁹ Idem, *Путевые заметки...*, ч. 4, s. 88.

⁹⁰ Е. А...ъ. [Е.В. Аладьин], *Письма из Финляндии*, „Пантеон” 1852, т. 6, № 12, s. 82–88. Wbrew tytułowi, dany numer zawiera tylko jeden list, opatrzone przy tym rzymską cyfrą

Jegora Aładjina⁹¹. Opublikował je w czasopiśmie „Pantieon” („Пантеон”)⁹² w 1852 roku. Co ciekawe, owa ewolucja jest procesem dokonującym się na oczach czytelnika w trakcie lektury, na poziomie narracji, świadomie poprowadzonej w tym kierunku przez autora.

Przekroczeniu granicy rosyjsko-fińskiej, opisanemu w pierwszych zdaniach listu, towarzyszy atmosfera niesamowitości: „Я остановился перед мостом и не решался переехать в дикую и суровую Финляндию. Мне казалось, что я переселяюсь в другой мир, в мир баснословный!”⁹³. Wywyższenie tej zwykłej przecież, zwłaszcza dla podróżnika, czynności nieomal do rangi aktu transgresji, pokazuje, jak głęboko zakorzeniony był obraz Finlandii jako krainy tajemniczej i zagadkowej, i w jak znacznym stopniu kształtował on horyzont oczekiwań. Znamienne, że ów akt dokonuje się poprzez przekroczenie mostu – symbolu połączenia dwóch światów⁹⁴.

dwa. Z jego treści wynika, że poprzedni nie dotyczył Finlandii. Ciąg dalszy korespondencji nigdy natomiast nie nastąpił.

⁹¹ Jegor Aładjin (1796–1860) był odnoszącym sukcesy zawodowe urzędnikiem, a zarazem pisarzem i wydawcą. Dwa tysiące rubli nagrody otrzymane za udaremnienie przemytu kontrabandy zainwestował w „Niewskij almanach” („Невский альманах”), na którego łamach publikował między innymi utwory Aleksandra Puszkina, Jewgienija Baratynskiego i Piotra Wiaziemskiego, a także własnego autorstwa. Jako prozaikowi, szczególnie bliska była mu tematyka historyczna. Pod koniec życia współpracował z czasopismem „Pantieon”. Zob. [Б.п.], *Аладьин, Егор Васильевич*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 1, Санкт-Петербург 1896, s. 109–110; Карпов А.А., *Аладьин Егор Васильевич*, [w:] *Русские писатели...*, т. 1, Москва 1992, s. 42–43.

⁹² „Pantieon” był miesięcznikiem ukazującym się w Petersburgu w latach 1840–1856 pod różnymi tytułami. Pierwotnie miał profil wyłącznie teatralny. Na jego łamach publikowano recenzje, materiały o historii rosyjskiego teatru oraz sztuki, w tym tłumaczenia całego dorobku Williama Szekspira. Od 1852 roku czasopismo utraciło swój specjalistyczny charakter na rzecz polityczno-literackiego. Zob. Ум. [А.М. Уманский], *Пантеон, журнал*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 22А, Санкт-Петербург 1897, s. 707; [Б.п.], *Пантеон русского и всех европейских театров* (Спб., 1840–1841), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 292–293; [Б.п.], *Репертуар русского и пантеон всех европейских театров* (Спб., 1842–1846), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 302–304.

⁹³ Е. А...ъ. [Аладьин Е.В.], *Письма...*, s. 82.

⁹⁴ *Most* [hasło], [w:] W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2001, s. 233–234.

Pierwotnie tam, po drugiej stronie, wszystko faktycznie wydaje się inne: droga staje się „gładka jak parkiet”, liche „kurniki” Finów przedrzecznych zmieniają się w „dosyć ładne domki” Finów zarzecznych, przeobrażeniu ulega krajobraz, obowiązywać zaczyna miejscowe prawo, pojawiają się obco brzmiące nazwy stacji. W tekście Aładjina zostają one zapisane alfabetem cyrylicznym i łacińskim, co, mając na uwadze rosyjskojęzycznego czytelnika docelowego, jest pomysłem wizualnym wzmagającym poczucie wyobcowania i egzotyizmu⁹⁵, gdyż istotnie, czynnik w największym stopniu determinującym obcość, to język. Nieprzypadkowa jest reakcja narratora na przejazd przez fińskie wioski zamieszkałe przez Rosjan: „Когда я в них въехал, то мне показалось, что я опять на родине: здесь я опять слышал родной язык”⁹⁶.

Zapewne to z rosnącą obecnością ruszczyzny na dalszym etapie podróży związana jest postępująca w percepcji narratora swojskość Finlandii. Dokonuje się ona przede wszystkim za sprawą rosyjskich turystów masowo wędrujących nad Imatrę, obowiązkowo zatrzymujących się na postój w Wyborgu. Innym istotnym czynnikiem wydają się także otaczające miasto, szczegółowo opisane przez narratora rosyjskie majątki: słynne Mon Repos barona Pawła Nicolaya, Marcovilla hrabiego Fiodora Tołstoja i Sarilla hrabiny Heleny Steven-Steinheil. Pojawi się także historia zdobywania Wyborga przez Piotra I Wielkiego, z którą wiąże się wciąż żywe legendy i pamiątki, zdające się na zawsze wpisywać miasto w życiorys monarchy.

Oswojeniu Finlandii sprzyjają również uwagi narratora na temat Finów, pojawiające się pod jawnym wpływem poetyki realizmu. Barwnie opisuje on pełnione przez nich w ciągu życia role (pastucha, rolnika, chrześcijanina), a także zaskakująco zbliżone do rosyjskich tradycyjne obrzędy zaręczyn, wesela i pogrzebu. Z jego charakterystyk wyłania się zrównoważony, zaskakująco swojski obraz ludu dosyć prostego (wysoce przesądnego i zabobonnego), niesamodzielnego, niepozbawionego zalet i wad, mogący kojarzyć się z sylwetkami rosyjskich chłopów kreślonymi przez naturalistów:

Хваля вообще финнов за набожность, я нахожу в них еще другие хорошие качества: добродушие, услужливость, примерную честность и даже

⁹⁵ Por. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 220.

⁹⁶ E. A...ъ. [Аладьин Е.В.], *Письма...*, s. 84.

бескорыстие, при крайней бедности. Правда, иногда попадаются и между ними такие, которые в высшей степени ленивы и любят предаваться горячим напиткам, но большею частью эту привычку имеют те финны, которые живут ближе к городам. Отличительные свойства финнов – беспечность, а частью и неопрятность⁹⁷.

3.3 WSIEWOŁOD MIELNICKI

Również w 1852 roku i również spod pióra marynarza wyszła książka *Szkier-y Zatoki Fińskiej (Шхеры Финского залива)*⁹⁸ pióra kapitana Wsiewołoda Mielnickiego⁹⁹. Zawiera ona na blisko dziewięćdziesięciu stronach imponująco szczegółowy opis fińskich szkierów, miast portowych (Helsinki, Porvoo, Loviisa, Hamina) oraz rozkwitającej fińskiej gospodarki morskiej.

W wyborze obranej optyki Mielnicki jest bardzo konsekwentny (przykładowo pomija milczeniem Helsinki, zauważając, że miasto już wcześniej wielokrotnie opisywano), co przekłada się na wysoce specjalistyczny charakter publikacji, a pośrednio także na małą zawartość wartościowego imagologicznie materiału. Narrator w wielu miejscach przytacza precyzyjne dane statystyczne (np. dla Porvoo jest to przekrój mieszkańców pod względem liczebności i narodowości, liczba odwiedzających miejscowy port okrętów, rodzaje eksportowanych towarów wraz z miejscem docelowym, roczne miejskie obroty) oraz zapewnia bardzo dokładny rys historyczny odwiedzanych miast, zajmujący często wiele stron. Z tych obserwacji wynika dobitnie, jak wspaniale rozwija się fińska gospodarka morska, a dzięki temu całe Wielkie Księstwo Finlandii.

Chociaż Mielnicki w swojej podróży unikał większości atrakcji turystycznych, to jednak odnotował, w jak znacznym stopniu turystyka przekształcała Finlandię. Był w stanie dostrzec to zarówno po małych miastach położonych na trasie Petersburg–Helsinki, które odżywają w sezonie turystycznym i nabierają isticie stołecznej atmosfery, jak też samej stolicy Finlandii trwale przekształ-

⁹⁷ Ibidem, s. 83.

⁹⁸ Por. В. Мельницкий, *Шхеры Финского залива*, Санкт-Петербург 1852.

⁹⁹ Wsiewołod Mielnicki (1827–1866) był oficerem marynarki, kapitanem II rangi (odpowiednik komandora porucznika), publicystą i redaktorem czasopisma „Morskoj sbornik” („Морской сборник”), w którym zamieszczał artykuły poświęcone tematyce morskiej. Zob. [Б.п.], *Мельницкий, Всеволод Петрович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 19, Санкт-Петербург 1896, s. 65.

conej przez obecność rosyjskich turystów, a od niedawna także daczy arystokratów. Należy jednak podkreślić, że podobnie jak u Tadeusza Bułharyna, narrator Mielnickiego dostrzegał również negatywne strony tego zjawiska:

Дешевизна с очаровательною силой увлекает вас на особенные издержки, не входящие в ваш бюджет. Притом начинается *складчина* на пикники, фейерверки, загородные балы, парадные балы, и отказаться от них нет возможности. Эпидемия роскоши распространяется сильнее холеры. От петербургских *больных* эпидемия эта привилась и к степенным жителям Гельсингфорса и – неслыханное дело! – уже многие финны промотали свое состояние. Старики только пожимают плечами, глядя на молодое поколение¹⁰⁰.

Co istotne, narrator zwraca uwagę nie tylko na rozwój ekonomiczny, lecz również intelektualny i kulturalny. Udaje mu się wychwycić nastroje panujące zwłaszcza wśród młodzieży i odnotować rodzenie się fińskiej tożsamości narodowej:

Заведя речь о литературе, не могу не сообщить о стремлении, замечаемом в Финляндии, к возрождению финского языка. Открытие кафедры финской филологии в Александровском университете и труды филологов, собирающих руны и народные предания, подают молодому финскому поколению надежду изгнать из общества шведский язык и заставить прекрасных финнок читать чухонские стихи, в благозвучии будто бы не уступающие итальянским. Дай Бог успеха¹⁰¹!

Mielnicki poświęca część trzeciego rozdziału swojej książki zagadnieniu fińskiego charakteru narodowego, przy czym ogranicza się wyłącznie do przytoczenia pozbawionych jego autorskiego komentarza rozległych cytatów z artykułu *Om det finska national-lynnen*¹⁰² pióra badacza Johana Edvarda Öhmana.

¹⁰⁰ В. Мельницкий, *op. cit.*, s. 12.

¹⁰¹ Ibidem, s. 62.

¹⁰² Wspomniany artykuł znalazł się w zredagowanym przez Jakowa Grota almanachu wydanym z okazji dwustulecia Cesarskiego Aleksandrowskiego Uniwersytetu Finlandii. Por. J.E. Öhman, *Om det finska national-lynnen*, [w:] *Calender Till Minne Af Kejsarli-*

Ten utrzymany był w tradycji runebergowskiej¹⁰³, do której pośrednio nawiązywał w innych fragmentach książki Mielnicki, podkreślając poprzez narratora typową dla Finów religijność, gościnność, narodową dumę i uczciwość. Uso-bieniem najlepszych fińskich cech był dla niego napotkany w trakcie podróży prosty wyspiarz Anders Stenberg, choć, co ciekawe, narrator zaznacza, że „oczywiście, nie wszyscy [Finowie] są do niego podobni i wielu ustępuje mu w szlachetności”¹⁰⁴.

3.4 MICHAŁ MIANSAROW

W dwóch wrześniowych numerach gazety „Russkij inwalid” z 1854 roku natrafiamy na zapiski¹⁰⁵ porucznika Michaiła Miansarowa¹⁰⁶. Zdecydowałem się zaprezentować je niejako na prawach wyjątku. Z jednej strony, opisany przez niego pochód 1 Dywizji Grenadierów z wioski Witki¹⁰⁷ pod Nowogrodem Wielkim wpierw do Turku, a następnie Helsinek, trudno uznać za *sensu stricto* podróż, skoro odbywała się w ramach relokacji wojsk wymuszonej działaniami wojennymi na Morzu Bałtyckim. Z drugiej strony, *Wrażenia z podróży* (*Дорожные впечатления*) Miansarowa nie mają charakteru suchych, wojskowych raportów. Znacznie im bliżej do klasycznych zapisków z podróży. Stanowią przy tym unikalne źródło, gdyż zawierają opis fińskiej rzeczywisto-

ga Alexanders-Universitetets Andra Secularfest, red. J. Grot, Helsingfors 1842, s. 263–274. W tym samym roku almanach ukazał się także w rosyjskiej wersji językowej.

¹⁰³ Warto przy tym dodać, że Johan Ludvig Runeberg i Johan Edvard Öhman pozostawali w bardzo bliskich relacjach, obaj pracowali w liceum w Porvoo, a z czasem połączyły ich ponadto więzi rodzinne, kiedy ich dzieci pobrały się. Zob. J.E. Strömborg, *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg*, t. 4, Helsingfors 1896, s. 22–25.

¹⁰⁴ В. Мельницкий, *op. cit.*, s. 30.

¹⁰⁵ М.М. Миансаров, *Дорожные впечатления от Виток до Або и Гельсингфорса*, „Русский инвалид” 1854, №211, s. 989–991; №212, s. 995–996.

¹⁰⁶ Michaił Miansarow (1830–1880) był wojskowym i wybitnym bibliografem pochodzenia ormiańskiego. Dosłużył się stopnia podpułkownika, brał udział w wojnie krymskiej (1853–1856) i wojnie rosyjsko-tureckiej (1877–1878). Do historii przeszedł jednak przede wszystkim jako autor fundamentalnego opracowania *Bibliographia Caucasica et Transcaucasica*, w którym opisał około sześciu tysięcy książek i artykułów poświęconych geografii, etnografii i historii Kaukazu i Zakaukazia. Zob. И.Ю. Крачковский, *Неизвестные страницы „Библиографии” М. Миансарова*, „Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка” 1951, т. 10, вып. 1, s. 95–96.

¹⁰⁷ Współcześnie nosi ona nazwę Witka.

ści w trakcie wojny krymskiej (1853–1856). Przez to stanowią cenne ogniwo w prezentowanej przeze mnie ewolucji obrazu Finlandii.

Spod pióra Miansarowa wyrasta obraz Finlandii swojskiej i solidarnej. Co ciekawe, jej powiązana ze Szwecją przeszłość nie zostaje pominięta, ani nie jest demonizowana. Kreśląc tło historyczne kolejnych mijanych miast, narrator wspomina „nieugiętość i męstwo” Gustawa III obleganego przez Rosjan w Wyborgu w 1790 roku, zdobycie podstępem zamku w Turku przez Eryka XIII w 1563 roku, a także zasługi tamtejszego uniwersytetu dla szwedzkiej kultury. Równocześnie jednak wyraźnie podkreślone zostaje ściśle zespolenie teraźniejszości Finlandii z Rosją. Najlepiej obrazuje to fakt, że w drodze do Helsinek gościny udzielił narratorowi weteran wojny rosyjsko-szwedzkiej (1808–1809). Blisko pół wieku wcześniej walczył on pod sztandarem Szwecji, obecnie zaś można go nazwać „wiernym poddanym cesarza rosyjskiego”:

Единственное украшение его залы, которая служит вместе с тем столовой, суть портреты Государя Императора и Государыни Императрицы. Старик принял нас с необыкновенным радушием, несколько часов сидел у нас, беседуя о прошлом и настоящем. Утром он встал гораздо ранее нас, чтобы проститься¹⁰⁸.

Na niebywałą gościnę rosyjskie wojsko mogło zresztą liczyć na całej trasie. W Wyborgu, Haminie, Loviisie, Porvoo, Turku i Helsinkach – wszędzie miejscowi witali żołnierzy wódką i bułkami, oferowali nocleg i wyżywienie, przyglądali im się z ciekawością, wznosili toasty za Mikołaja I, „na złość Anglikom” oddawali się wspólnym tańcom i śpiewom (wykonywali zarówno *Boże, zachowaj cara*, jak i *Vårt land*). Było to zjawisko na tyle powszechne, że przy wkroczeniu dywizji do Porvoo (czyli już po pełnych rozmachu opisach analogicznych obchodów w poprzednich miejscach postoju), do relacji narratora wkrada się wręcz pewna rutyna, ogranicza się więc do dwóch zdań:

На городской площади, против собора, нижних чинов, как и всюду в городах, угощали водкой и булками, и однообразный Борго оживился на несколько часов. Дамы и мужчины толпами теснились вокруг

¹⁰⁸ М.М. Миансаров, *Дорожные...*, s. 996.

площади, слушали музыку и с любопытством смотрели на русский полк гренадеров¹⁰⁹.

Finowie w zapiskach Miansarowa nie ograniczają się tylko do bycia życzliwymi gospodarzami. Dla rosyjskich wojskowych są oni także towarzyszami broni. Narrator nie omieszkał wspomnieć, że w jego pułku służy wielu z nich. Dzięki znajomości języków szwedzkiego i fińskiego wielokrotnie rozwiązywali spory zaistniałe między wojskiem a miejscowymi (przy czym nie precyzuje, jakie sytuacje ma na myśli). Gloryfikuje także Fiński Batalion Strzelców: „[...] он считается образцовым даже в наших славных войсках”¹¹⁰.

Tymczasem Rosjanie dla Finów są obrońcami – trzymają straż na południowym wybrzeżu Zatoki Fińskiej, chroniąc mieszkańców przed działaniami brytyjskich okrętów, dzięki czemu „несмотря на военное время, жители живут в совершенном спокойствии”¹¹¹. Są również, a może przede wszystkim, także ich dobroczyńcami. W toku narracji zostają wyliczone liczne akty łaski, jakie spłynęły na Finlandię dzięki rosyjskiej władzy: cesarzowa Maria Fiodorowna ufundowała bibliotekę w Haminie, dzięki generałowi-gubernatorowi Arsienijowi Zakriewskiemu z popiołów powstało Turku (po wielkim pożarze 1827 roku), niedawno odbudowano także Haminę (po tym, jak częściowo spłonęła w 1840 roku). Nie dziwi zatem, że tak helsińczyków, jak i Finów w ogóle, przepełniają „wiernopoddane uczucia”.

4. ALEKSANDR MILIUKOW I POSZUKIWANIA ESENCJI FINLANDII

Dla przeważającej większości autorów, których teksty zostały w niniejszej monografii poddane analizie, podróże i podróżopisarstwo stanowiło okazjonalną tylko odskocznię od codziennych zajęć, co nierzadko wpływało negatywnie na literackie walory i informatywność ich zapisków. Pod tę kategorię nie podlega jednak Aleksandr Miliukow, który był doświadczonym wędrowcem i utalento-

¹⁰⁹ Ibidem, s. 991.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Ibidem, s. 995.

wanym pisarzem o charakterystycznym lekkim, humorystycznym, często sarkastycznym stylu. Jego *Szkice Finlandii* (*Очерки Финляндии*) stanowią jedno z najciekawszych źródeł do badań nad stosunkami rosyjsko-fińskimi w połowie XIX wieku, jakie może zaoferować rosyjska literatura podróżnicza.

4.1 PODRÓŻNIK Z POWOŁANIA

Aleksandr Miliukow (1817–1897) jest kolejną niemal zapomnianą dziś, choć zasłużoną dla historii rosyjskiej literatury oraz myśli postacią, której dorobek zawiera duży potencjał badawczy. Zdecydowanie warto zatem pokrótce nakreślić w tym miejscu jego sylwetkę.

Miliukow był nauczycielem literatury rosyjskiej z ponad dwudziestoletnią praktyką zawodową, a przy tym bardzo aktywnym publicystą i pisarzem. W jego krytyce literackiej wyraźnie dostrzegalne są wpływy Wissariona Bielinskiego i Nikołaja Czernyszewskiego. Rozgłos przyniósł mu wydana w 1847 roku, a potem wielokrotnie wznawiany *Zarys historii poezji rosyjskiej* (*Очерк истории русской поэзии*), w którym opisywał dzieje rosyjskiej liryki od Nestora do Michaiła Lermontowa włącznie. Warto zaznaczyć, że krytycznie wypowiadał się w niej o literaturze staroruskiej, a wszelkie jej nieliczne – jego zdaniem – przebliski wiązał z wpływami normańskimi.

Jako publicysta związany był między innymi z czasopismami „Biblioteka dla czytelnika”, „Syn otieczestwa” i „Swietocz” („Светоч”). Szczególnie otwarcie dawał wyraz swoim liberalnym poglądom w ostatnim z wymienionych tytułów. W sporze ideowym pomiędzy słowianofilami i okcydentalistami Miliukow nie opowiadał się jednak za żadnym z obozów, próbując znaleźć złoty środek pomiędzy ich stanowiskami. Przykładowo odrzucał więc zarówno potępienie „zgniłego Zachodu” przez pierwszych, jak i negowanie jasnych stron rosyjskiego charakteru narodowego przez drugich. Samą polemikę uważał za bardzo wartościową, gdyż mogącą zapewnić lepsze zrozumienie przeszłości, teraźniejszości i przyszłości Rosji. Na starość zdecydowanie zbliżył się jednak do poglądów słowianofilów.

Miliukow tworzył w różnych gatunkach, ale najbliższe jego sercu były dwa. Po pierwsze, był cenionym memuarystą. Pozostawił beletryzowane wspomnienia o swoim dzieciństwie i młodości, ale także znakomite portrety literackie dobrze znanych sobie osób, między innymi braci Fiodora i Michaiła Dostojewskich. Za szczególnie wartościowy uważany jest zbiór *Literackie spotkania*

i znajomości (*Литературные встречи и знакомства*) z 1890 roku. Po drugie, Miliukow specjalizował się także w zapiskach z podróży. Opisał liczne swoje wędrówki, między innymi do Aten, Konstantynopola, Wenecji i Genewy, ale także po Rosji i Finlandii. Stanowią one lekturę lekką i zajmującą, co wynika poniekąd z samego rozumienia przez niego istoty gatunku, który uważał za pozbawioną głębszych przemyśleń relację turysty z tego, co widział w drodze¹¹².

4.2 FIŃSKIE SZKICE MILIUKOWA

Utrzymana w konwencji zapisków z podróży książka *Szkice Finlandii* Miliukowa¹¹³ ukazała się drukiem w 1856 roku i zawiera 220 stron (nie licząc spisu treści i karty tytułowej), z czego 115 zajmuje opis wędrówki po Starej Finlandii w 1851 roku, natomiast 103 strony – opis drugiej, odbytej dokładnie rok później, tym razem po Nowej Finlandii¹¹⁴.

Wybór celu podróży narrator zapisków uzasadnia już w pierwszym akapicie książki. Z jednej strony, powołuje się na powszechność podróży po Europie, która w zasadzie uniemożliwia napisanie o niej cechującego się oryginalnością tekstu. Z drugiej, na funkcjonowanie wśród Rosjan wielu bajecznych opowieści o Finlandii, które jednak odbiegają od rzeczywistości:

Давно хотелось мне видеть Финляндию. В наше время ездить по Европе приятно, но там все известно вам, как в знакомом саду, где вы знаете каждую дорожку. Без большого таланта и благоприятных обстоятельств теперь не скажешь ни одного нового слова об Италии или Рейне, описанных в сотнях томов, со всевозможных точек зрения. Финляндия, напротив, похожа в этом смысле на дикий лес, о котором вы слыхали

¹¹² Zob. М.М. Максимова, *Милуков Александр Петрович*, [w:] *Русские писатели...*, т. 4, Москва 1992, s. 62–64.; [Б.п.], *Милуков, Александр Петрович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 19, Санкт-Петербург 1896, s. 318.

¹¹³ Por. А.П. Милуков, *Очерки Финляндии. Путевые записки А. Милукова: 1851-1852 г.*, Санкт-Петербург 1856.

¹¹⁴ Zawartość książki ukazała się ponownie dokładnie dziesięć lat później (w formie kompilacji) razem z opisami podróży do Aten, Konstantynopola oraz w Alpy. Por. А.П. Милуков, *Путевые впечатления на севере и юге*, Санкт-Петербург 1865.

одни таинственные сказки, и куда входите без составленных заранее впечатлений¹¹⁵.

Choć nie ma podstaw, by podważać szczerłość tej argumentacji, należy jednak wskazać również inny, w nie mniejszym stopniu determinujący wybór Miliukowa czynnik. Istotne znaczenie ma bowiem fakt, że podróżował on wkrótce po wybuchu w Europie Wiosny Ludów (1848–1849), a w przededniu wojny krymskiej (1853–1856), czyli w okresie, kiedy decyzją Mikołaja I granice rosyjskie zostały praktycznie zamknięte, co znacząco ograniczyło jego poddanym możliwości wyjazdów poza terytorium Imperium Rosyjskiego¹¹⁶. Znamienne, iż w 1857 roku, po zmianie na cesarskim tronie i zakończeniu konfliktu, Miliukow momentalnie udał się w podróż do Genewy, Aten i Konstantynopola.

Na wyborze marszruty w dużej mierze zaważyło natomiast dążenie do oryginalności, niechęć powtarzania sądów wielu innych podróżopisarzy, którzy często ograniczali swoje wojaże tylko do Imatry i Helsinek, ale oczywiście także osobiste preferencje, chęć doświadczenia unikalnych wrażeń.

Trasa wędrówki Miliukowa po Starej Finlandii w 1851 roku zdecydowanie cechowała się oryginalnością. Wyruszył z Petersburga parowcem, ale dopłynął nim tylko do Szlisselburga. Następnie przepłynął jezioro Ładoga z południa na północ, zatrzymując się na wyspach Koniewiec i Wałaa, po czym dotarł do portowego miasta Serdobol (od 1918 roku znanego pod nazwą Sortawała, a od 1940 roku – Sortawała). Z niego przejechał na zachód do Savonlinny i gubernialnego Mikkeli – punktu krańcowego tej wyprawy. Następnie skierował się na południowy wschód do Lappeenranta oraz nad Imatrę. Kontynuując drogę powrotną zatrzymał się w Wyborgu, gdzie odwiedził Mon Repos, po czym dopłynął parowcem do Petersburga.

Miliukow powrócił do Finlandii w 1852 roku z zamiarem lepszego poznania jej zachodniej części. Ponownie wyruszył parowcem z Petersburga, lecz tym razem dopłynął do Haminy, stamtąd zaś skierował się na północny-zachód, do Hämeenlinny, po drodze odwiedzając wioski Kausala i Lahti¹¹⁷. Następnie udał

¹¹⁵ Idem, *Очерки Финляндии...*, s. 1.

¹¹⁶ Szerzej przykładowo u: П.Г. Дейниченко, *Россия. Полный энциклопедический иллюстрированный справочник*, Москва 2002, s. 229–231.

¹¹⁷ Dziś Lahti jest jednym z największych miast Finlandii, lecz jego gwałtowny rozwój zaczął się dopiero po 1878 roku, kiedy została przez nie poprowadzona kolej. Wcześniej

się dalej na północ, do Tampere, by zachwycić się położonym nieopodal wodospadem na rzece Kyrönjoki. Stamtąd przejechał aż do Turku na południowym zachodzie, by następnie dotrzeć do Helsinek, skąd – zwiedziwszy wcześniej Suomenlinnę i okolice fińskiej stolicy – wrócił parowcem do Petersburga.

4.3 „HISTORIA FINLANDII JEST W JEJ PRZYRODZIE”

Najważniejszym komponentem obrazu Finlandii kreślonego przez narratora *Szkiców Finlandii* jest egzotyka, rozumiana nie tylko jako inność od Rosji, ale także całej Europy, najczęściej nie mająca jednak przy tym funkcji wartościującej. Obserwując fińską przyrodę, dostrzegając jej niezwykłość i próbując oddać ją przy pomocy słów, dochodzi wręcz do wniosku o ułomności języka i nieprzystawalności znanych sobie pojęć (góra, jezioro, rzeka, wodospad) do miejscowych realiów:

В Финляндии все непохоже на другие страны, все оригинально и своеобразно. Как нельзя назвать горами безобразные массы финских гранитов, как невозможно дать имя озера чудовищному сплетению вод громадной Саймы или название реки дикому потоку Воксы, разбитому на бесчисленные рукава и стоячие затоки, так точно и Иматру нельзя назвать водопадом в обыкновенном смысле этого слова¹¹⁸.

Dążąc do wiernego oddania fińskiego kolorytu, narrator często przytacza usłyszane od miejscowych anegdoty, obrazujące ich codzienny byt. Jest nie tylko uważnym słuchaczem, ale również spostrzegawczym obserwatorem, zwracającym uwagę na aspekty etnologiczne, takie jak obyczaje i język, na których przede wszystkim koncentruje się potoczne wyobrażenie o obcości¹¹⁹. Mając okazję gościć na fińskim wiejskim weselu, opisuje je szczegółowo, porównując do rosyjskich i akcentując różnice w obu tradycjach. Narracji towarzyszy zdumienie, lecz nie lekceważenie. Jedynym nacechowanym emocjonalnie słowem, które w danym wypadku pada, jest przymiotnik dziwny. Identycznie narrator ocenia fiński zwyczaj wyścielania podłóg chat świerkowymi gałązkami, które

zamieszkiwało je mniej niż dwieście osób. Por. www.lahti.fi/www/cms.nsf/pages/C5EB681819D0987C225714C0043D942. Odczyt: 28.12.2017.

¹¹⁸ А.П. Миллюков, *Очерки Финляндии...*, s. 93.

¹¹⁹ Zob. M. Chaszczewicz-Rydel, *op. cit.*, s. 66.

w tradycji słowiańskiej mają konotacje pogrzebowe. Z kolei w kwestii językowej oryginalnym zabiegiem jest podawanie fińskich nazw geograficznych, niekiedy równoległe z oficjalnymi szwedzkimi lub rosyjskimi (np. Serdobol i Sortavala, Villmanstrand i Lappeenranta). Sam język fiński zdumiewa narratora, który podkreśla jego odrębność i egzotyczność: „Финский язык в основании своем не похож на другие европейские языки”¹²⁰. Podobnie ocenia także jego wytwór, czyli fińską poezję ludową.

Pomimo że w przytaczanym wcześniej fragmencie narrator stwierdza, że Finlandia jest jak „dziki las, o którym słyszało się tylko tajemnicze opowieści, lecz do którego wchodzi się bez zawczasu wyrobionych wrażeń”, można śmiało założyć, że podobnie jak w przypadku innych podróżopisarzy, także horyzont oczekiwania Miliukowa został przed wyruszeniem w drogę ukształtowany, tym samym wpływając na przestrzeń jego doświadczeń. W treści książki odnajdujemy wskazówki, jakie między innymi były to lektury. Nieobcy był mu opublikowany w 1849 roku szkic Stiepana Kutorgi *Geologiczny rys drogi na wodostpad Imatra* (*Геологический очерк дороги к водопаду Иматры*), który czytelnikom zachwala, a skąd ewidentnie czerpał informacje o geologicznej historii Finlandii, ale także kroniki historyczne. Co jednak wydaje się najważniejsze, Miliukow doskonale znał *Kalevalę* i przez jej pryzmat postrzegał fińską przyrodę, Finów i wreszcie sam kraj. To właśnie ów epos stanowił dla niego klucz do zrozumienia otaczającego go świata.

Przyrodę Finlandii narrator charakteryzuje jako piękną i malowniczą, ale równocześnie mroczną, milczącą i dziką (ostatnie słowo pada w tym kontekście aż dwudziestopięciokrotnie). Porównuje ją wręcz do zamkowego lochu w Savonlinnie: „Эти темные норы вполне гармонируют с местной природою: темницы в Финляндии так же мрачны и безответны, как ее леса и скалы”¹²¹. Finów postrzega natomiast jako odzwierciedlenie otaczającej ich przyrody i w niej szuka wyjaśnienia ich charakteru:

Финский туземец вполне похож на страну, в которой живет: он так же мрачен и молчалив. Невероятный труд, с каким человек добывает здесь хлеб на своих каменных нивах, развивает необычайную твердость и упорную настойчивость в его характере; а жизнь в уединенной хижине, вдали

¹²⁰ А.П. Миллюков, *Очерки Финляндии...*, s. 135.

¹²¹ Ibidem, s. 54.

от соседей, отделенных иногда большим расстоянием, приучает его к молчанию и суровой задумчивости. В чертах финна ярко отражается твердость и мрачность его родных гранитов¹²².

Znamienny w danym kontekście jest opis sceny kontemplacji piękna wodospadu na Kyrönjoki:

Я стоял один над водопадом, и, может быть, это уединение еще более усиливало дикое величие окружающей меня природы. Вынув из дорожного мешка экземпляр перевода Калевалы, я расположился на прибрежном камне и принялся перелистывать финскую эпопею. Здесь эта дикая, странная поэма показалась мне вполне понятною: ее суровые образы и мрачные мифы гармонируют с оригинальной природою этого удивительного края. Какие чудные лица и картины умела создать фантазия финнов¹²³!

Z tego rozumowania wynika zatem, że fińska przyroda naznaczyła swoim charakterem Finów, ci zaś zapatrzeni w nią stworzyli *Kalevalę*, idealnie harmonizującą z fińską przyrodą. Wydaje się jednak, iż w danym wypadku mamy raczej do czynienia z procesem odwrotnym: to lektura eposu skłoniła podróżnika, myślącego świat przedstawiony z rzeczywistością, do poszukiwania w Finlandii śladów odmalowanej w nim archaicznej i tajemniczej krainy.

Konsekwencją podobnego myślenia jest to, że wyprawa Miliukowa stanowi w dużej mierze wyprawę w przeszłość, mimo iż odbyła w czasie rzeczywistym. Próżno w książce szukać oznak postępującej industrializacji Finlandii, które tak wyraźnie dostrzegali Władimir Wojt i Wsiewołod Mielnicki, gdyż te nieliczne (np. zdawkowa uwaga o fabryce papieru w Tampere) giną wśród nieskończonych opisów przyrody. To w niej narrator dostrzega esencję kraju, niejako „prawdziwą Finlandię”, gdyż wszelkie przejawy cywilizacji traktuje jak elementy obce. Jak dobitnie zauważa:

Не ждите от путешественника, которого судьба приведет в Финляндию, ни исторических рассказов, ни живописных описаний памятников

¹²² Ibidem, s. 131.

¹²³ Ibidem s. 168.

и развалин. У этого края нет истории политической: все остатки его былой жизни состоят из нескольких крепостей, напоминающих только покорение страны, сначала шведами, потом русскими. Но Финляндия имеет другую историю, не менее мрачную и более любопытную: у нее история геологическая. [...] Вся история Финляндии в ее скалах и озерах¹²⁴.

Owa narracja dominuje w opisach fińskich miast, ewidentnie kontrastujących z otaczającym je krajobrazem, które nie powstawały naturalnie, za sprawą rodzimych mieszkańców, lecz stanowiły element „cywilizacyjnej misji” Szwedów i Rosjan. Typowe fińskie miasta są zatem puste i mroczne, nie mają wiele wspólnego z rosyjskimi. Podobnie jak wioski rosyjskie i fińskie, gdyż ostatnie składają się zwykle z kilku domów. Charakterystyczny jest opis gubernialnego Mikkeli:

Все финляндские города отличаются необыкновенной пустотой и отсутствием жизни. Безлюдные улицы, деревянные красные домики, в которых таятся невидимые жители, отсутствие садов и зелени – все это придает им вид чрезвычайно грустный. Видно, что в Финляндии город не имеет смысла: это какая-то случайность, возникшая не из потребности самой страны, а по чужому влиянию. Все они основаны шведами или русскими¹²⁵.

Zupełnie inny jest tylko obraz trzech największych miast Finlandii, z wyraźnie obecnym pierwiastkiem rosyjskim. Po pierwsze, Wyborga, który prezentuje się jako pełne życia miasto wieloetniczne, w którym „dużo już przypomina Rosję”. Po drugie, niegdyś bogatego w historię Turku, zbudowanego na nowo po pożarze w 1827 roku jako nowoczesne „miasto rosyjskie”. Po trzecie wreszcie, Helsinek, czyli „Petersburga w miniaturze”, pięknych swoimi współczesnymi budynkami, które jednak odżywają wyłącznie dzięki rosyjskim turystom, gdyż poza sezonem wycieczkowym miasto zapada w sen.

¹²⁴ Ibidem s. 42–43.

¹²⁵ Zob. Ibidem s. 79.

Nie bez znaczenia dla narracji zapisków Miliukowa wydaje się również fakt, że „pierwszy wzniesiony rękami człowieka pomnik w Finlandii”, czyli Kanał Saimiański, któremu narrator poświęca wiele wzniosłych słów, budowany jest co prawda rękami Finów, ale z inicjatywy władz rosyjskich, a za projekt odpowiada – co podkreśla – szwedzki inżynier Nils Ericson. Sytuacja ta zdaje się alegoryczna. Analizowana książka ewidentnie implikuje, że to na Rosjanach (a w pewnym zakresie wciąż na Szwedach) spoczywa misja cywilizacyjna Finlandii, gdyż Finowie żyją w czasie zastygłym przed wiekami.

Zawarty u Miliukowa heteroobraz Finów jest zdecydowanie pozytywny, choć ewidentnie protekcyjny. Narrator podkreśla ich niezwykłą gościnność, uczciwość, pracowitość, religijność oraz posłuszeństwo wobec władz, a na potwierdzenie każdej cechy przytacza odpowiednią anegdotę, przydając w ten sposób swoim sądom wiarygodności. Zaznacza jednak, że Finowie wszystko zawdzięczają Szwedom, którzy wpoili im wiele szlachetnych przymiotów:

Если когда-нибудь покорение народа оправдывалось благотворными следствиями для края, то Финляндия представляет в этом отношении самый разительный пример. Шведское влияние оставило благодетельные следы на всем быте финнов: оно развило в народе чувства справедливости, чести, уважение к законам и достоинству человеческому. Нельзя не удивляться шведам, которые из полудикого племени умели образовать благородный и гостеприимный народ, бедному и печальному краю дать вид страны благоустроенной¹²⁶.

Jednocześnie narrator daje do zrozumienia, że Finowie są niczym oswojone zwierzęta, gdyż w ich naturze wciąż tkwi głęboko zakorzeniona, sięgająca czasów pogańskich pierwotna dzikość, która pozostaje w uśpieniu, lecz w rzadkich sytuacjach ujawnia się z całą siłą, co można zaobserwować na przykładzie popełnianych tu przestępstw:

Число уголовных преступлений в Финляндии сравнительно с населением довольно незначительно, но зато они отличаются необыкновенной

¹²⁶ Ibidem, s. 192.

жестокостью. Финн редко покушается на зло, но если решается на него, то становится совершенным зверем¹²⁷.

Narrator przypisuje ponadto Finom patriotyzm oraz uwielbienie swojego kraju, które w obliczu powszechnej nędzy są ich jedynym bogactwem. Nawiązuje przy tym do obecnego w rosyjskim podróżopisarstwie od czasów Aleksandra Ałbińskiego określenia Finlandii jako „rosyjskiej Szwajcarii”, deprecjonując jednak przypisywaną fińskim pejzażom absolutną wartość:

Смешно, когда восторженные патриоты сравнивают Финляндию со Швейцариею. Как бы ни была живописна сторона, но если вы не видите следов человека, памятников его минувшей жизни или плодов настоящей деятельности – самые поэтические виды утомляют вас, наводят невольную грусть¹²⁸.

Najwyższą wartość narrator przypisuje natomiast *Kalevali* – eposowi genialnemu, unikalnemu, tajemniczemu, porównywalnemu z homerową *Iliadą*, będącemu zarazem jedynym prawdziwie fińskim zabytkiem i wkładem Finów w kulturę europejską. Można jednak zgodzić się z opinią Iidy Katariiny Hirvasaho, która uznała takie skoncentrowanie się na fińskim folklorze za piętnujące, gdyż implikowało „dziecinne stadium rozwoju narodu”, w połowie XIX wieku wciąż znajdującego się na etapie tworzenia literatury ludowej¹²⁹.

4.4 PODSUMOWANIE

Obraz Finlandii zawarty w *Szkicach Finlandii* Aleksandra Miliukowa posiada zaskakująco wiele punktów zbieżnych z jego romantycznym wariantem, co jest zgodne z procesem powstawania obrazów poprzez nawarstwianie. Narrator postrzega kraj wyłącznie przez pryzmat przyrody, którą charakteryzuje jako zdumiewająco piękną, ale zarazem dziką. Próżno szukać w jego opisach świadectw postępującej industrializacji. Jest to jednak decyzja świadoma, gdyż narrator właśnie w przyrodzie dostrzega esencję Finlandii – pozbawionej historii

¹²⁷ Ibidem, s. 145–146.

¹²⁸ Ibidem, s. 81.

¹²⁹ Zob. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 95.

politycznej, a której jedynym wkładem w dziedzictwo kulturowe jest ludowy epos *Kalevala*. Konsekwentnie wszelkie znajdujące się na terytorium Wielkiego Księstwa wykwyty cywilizacji przypisuje Szwedom i Rosjanom, opisuje je zaś na zasadzie kontrastu. Szczególnie uwidacznia się to w narracji o miastach, które prezentują się karykaturalnie w zestawieniu z rosyjskimi, są zdecydowanie obce naturalnemu fińskiemu krajobrazowi, a konsekwencją tego jest ich nędza.

Obraz Finów u Miliukowa z kolei idealnie zawiera się w znanej frazie Władimira Odojewskiego, nazywającej ich „ludem starożytnym przeniesionym do naszej epoki”¹³⁰. Wydają się oni dalej funkcjonować w oderwaniu od współczesności, samotnie, pośrodku lasów, w świecie przedstawionym w *Kalevali*. Ich obraz jest pozytywny, lecz zdecydowanie protekcyjny. Są dobrym poddanymi, pracowitymi i szanującymi autorytet władzy, dlatego nie należy spodziewać się z ich strony jakichkolwiek buntów i dążeń niepodległościowych. Po części dlatego, że ewidentnie nie są w stanie samodzielnie sobą rządzić.

5. PODRÓŻNICY KOŃCA LAT PIĘĆDZIESIĄTYCH

Niespodziewanie, gdyż w wieku zaledwie 58 lat, w 1855 roku zmarł Mikołaj I. Na jego następcy, Aleksandrze II, spoczęło ważne zadanie wyprowadzenia Rosji z wyniszczającej wojny krymskiej, a także wdrożenia gruntownych reform, których konieczność dobitnie unaoczniał trwający konflikt.

Już w marcu 1856 roku, kiedy nowy cesarz gościł w Helsinkach, stało się jasne, że zmiany obejmą także Finlandię. Wówczas na posiedzeniu Senatu Aleksander II zapowiedział wprowadzenie programu reform, głównie gospodarczych, co spotkało się z powszechnym entuzjazmem wśród Finów. Z kolei w maju 1859 roku monarcha nakazał powołanie komisji składającej się z przedstawicieli czterech stanów, która sporządzi listę spraw do rozpatrzenia przez sejm – zwołany po raz pierwszy od 1809 roku.

¹³⁰ Zob. В.Ф. Одоевский, *Саламандра...*, s. 141.

5.1 ANDRIEJ JAROSŁAWIEC

Początkiem 1858 roku czasopismo „Obszczezanimatielnyj wiestnik” („Общезанимательный вестник”)¹³¹ opublikowało relację Andrieja Jarosławca¹³² z jego pięciodniowej wyprawy nad Imatrę¹³³. Miała ona formę listu z podróży, datowanego na 10 lipca 1857 roku.

Zawiera on wiele praktycznych informacji, gdyż autor wyraźnie dysponował niewielkimi środkami finansowymi, zawsze obierał więc najtańszy wariant podróżowania, żywienia i noclegu. W tekście odnajdujemy ponadto skrupulatne wyliczenia każdej wydanej sumy, niekiedy wzbogacone komentarzem i uzasadnieniem. Przykładowo: „На другой день мы выкупались в море и потребовали кофе, который здесь, надо заметить, лучше чая, да

¹³¹ „Obszczezanimatielnyj wiestnik” był istniejącym przez krótki okres (1857–1858) czasopismem petersburskim o orientacji liberalnej, na którego łamach poruszane było szerokie spektrum tematów: od literatury i nauki po handel i przemysł. Aktywnie prowadził polemikę z organem słowianofilów, moskiewskim czasopismem „Russkaja biesieda” („Русская беседа”). Początkowo ukazywał się w odstępach miesięcznych, a potem dwukrotnie w miesiącu. Zob. [Б.п.], *Общезанимательный вестник*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 21, Санкт-Петербург 1897, s. 603; [Б.п.], *Общезанимательный вестник (Спб., 1857–1858)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 351.

¹³² Andriej Jarosławiec (1815–1884) był utalentowanym pisarzem, któremu los nie pozwolił jednak w pełni poświęcić się literaturze. Przez całe życie zmagał się z brakiem pieniędzy. Studia prawnicze ukończył wyłącznie z uwagi na ich praktyczny charakter (innego wyboru nie poparłby cechujący się pragmatyzmem ojciec), po czym podjął się służby cywilnej w charakterze cenzora. Do swojej pracy żywił szczerą odrazę, lecz nie mógł jej porzucić, gdyż po śmierci ojca był zmuszony wziąć pod opiekę swoje siostry. Wielką miłością Jarosławca pozostawała przez całe życie literatura i muzyka, tym jednak mógł poświęcić tylko ograniczoną ilość czasu. Jego nieliczne utwory charakteryzują się dużą znajomością podejmowanego tematu, czego dobrym przykładem jest tragedia *Князь Владимир Андреевич Старик* (*Князь Владимир Андреевич Старицкий*) poprzedzona dokładnymi studiami nad epoką Iwana IV Groźnego. Jarosławiec był wieloletnim przyjacielem pisarza Piotra Jerszowa, jego pierwszym biografem i wydawcą dzieł zebranych. Współpracował z wieloma periodykami, między innymi „Отечественные записки” („Отечественные записки”) i „Сын отечества”. Pomimo dobrej recepcji swoich utworów, pozostaje dziś pisarzem zupełnie nieznanym. Zob. Конопасевич, *Ярославец, Андрей Константинович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 25, Санкт-Петербург 1913, s. 174–175; П.Б., *Ярославец (Андрей Константинович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 41, Санкт-Петербург 1904, s. 829.

¹³³ Пор. А.К. Ярославцев, *Прогулка на Иматру*, „Общезанимательный вестник” 1858, № 5, s. 246–263.

и дешевле, так что за чайник чаю [...] взяли шестьдесят копеек, а за такой же чайник кофе – пятьдесят копеек”¹³⁴.

Charakter opisaney podróży był typowo rekreacyjny. Nie poprzedziły jej żadne studia na temat Finlandii, o czym może świadczyć przykładowo fakt, że narratorowi brakuje nawet podstawowych informacji o bogatej historii Wyborga, do czego otwarcie się przyznaje: „Мы остановились перед замком как перед почтенною стариною. Не знаю, играл ли этот замок какую важную роль в историческое время, по крайней мере настоящая наружность его не говорит ничего громко в пользу истории”¹³⁵. Interesują go wyłącznie doznania estetyczne wynikające z kontaktu z osławioną Imatrą. Autor znał przy tym romantyczny Urywek z listów rosyjskiego oficera o Finlandii Konstantina Batiuszkowa, który zostaje wspomniany w tekście. Wydaje się również mało prawdopodobne, by obce były mu Szkice Finlandii Aleksandra Miliukowa. One również musiały kształtować horyzont jego oczekiwań, a przez to także przestrzeń doświadczeń. Do tego wniosku skłania, po pierwsze, wyjaśnienie narratora, że z powodu dysponowania bardzo ograniczonym czasem, zdecydował się dostać do Wyborga parowcem i stamtąd jechać nad Imatrę, mimo iż „ponoć najwięcej wrażeń dostarcza przeprawa przez jezioro Ładoga” (którą podjął Miliukow). Po drugie, Finlandię w relacji Jarosławca cechuje przede wszystkim egzotyka, unikatowość oraz dzikość, podobnie jak w tekście jego bezpośredniego poprzednika. Po trzecie, dotarłszy nad wodospad Imatra, narrator podejmuje znajomo brzmiące rozważania o nieadekwatności niektórych geograficznych pojęć w odniesieniu do fińskiej przyrody:

[...] трудно глазу уловить стремление Иматры. Слово *водопад* не идет к ней: вода не падает с уступа на уступ; не идет к ней и слово *водоскат*: пускаемые по ней любопытными огромные бревна не катятся по течению, а бьются вместе с водою о подводные камни и разбиваются в щепки, как и вода – в брызги. Не назвать ли уж ее *водобой*? Но что за дело до названий? Мало ли названий, не соответствующих предметам? Станем, сколько можно, наблюдать направление воды.¹³⁶

¹³⁴ Ibidem, s. 262.

¹³⁵ Ibidem, s. 249.

¹³⁶ Ibidem, s. 256.

Wreszcie, po czwarte, w relacji Jarosławca pobrzmiewa również pogląd Miliukowa o korzeniach fińskiej twórczości ludowej tkwiących w otaczającej ich przyrodzie: „Но и в песнях финна выражается угрюмая природа. Это не наши заунывные или разгульные, раздирающие или восторгающие сердце песни – нет, это мелодии жителя в уединении, на далеком расстоянии от собратий.”¹³⁷.

Nakreślony przez Jarosławca obraz Finów jest zgodny z romantycznym schematem. Narrator nazywa ich dziećmi przyrody, podkreśla nadzwyczajną fińską uczciwość, ponurość i małomówność. Przy czym ostatnią z powyższych cech tłumaczy nie tyle predyspozycją charakteru, co nieznaną im przez nich języków obcych: „Почтовые извозчики в Финляндии, как и вообще финны, угрюмы, мало понимают неродной язык; но ласковое обращение делает их развязными до некоторой степени, так что иногда только незнание чужого языка мешает их разговорчивости”¹³⁸.

5.2 ANONIM (1858)

W tym samym 1858 roku, w jednym z numerów odrodzonego czasopisma „Сын отечества”¹³⁹, odnajdujemy tekst znamienne zatytułowany *Из-за скал* (*Spoza skał*)¹⁴⁰. Jest to podpisany niezidentyfikowanymi inicjałami W. T-n opis drogi pokonanej latem tegoż roku na parowcu z Petersburga do Wyborga i Helsinek. Zawiera on niewiele wartościowego dla nas materiału, lecz warto poświęcić mu uwagę ze względu na podsumowujący charakter – bardzo dobrze pokazuje on bowiem ewolucję obrazu Finlandii w ostatnim niemal półwieczu.

¹³⁷ Ibidem, s. 252–253.

¹³⁸ Ibidem, s. 252.

¹³⁹ Jak słusznie zauważa anonimowy autor stosownego hasła w *Słowniku encyklopedycznym Brockhausa i Efrona*, petersburski tygodnik „Сын отечества” (1856–1861), prócz swojej nazwy, nie miał nic wspólnego z istniejącym wcześniej czasopismem. Był periodykiem utrzymanym w duchu swoich czasów, czyli pierwszych lat rządów Aleksandra II, co tłumaczy jego liberalny profil. Redakcja wiele uwagi poświęcała kwestii chłopskiej, edukacji, polityce. Tygodnik ukazywał się w znacznym nakładzie nawet 16.000 egzemplarzy. Zob. [Б.п.], *Сын Отечества*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 32, Санкт-Петербург 1901, s. 208–209; [Б.п.], *Сын отечества* (Спб., 1856–1861), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 343.

¹⁴⁰ В. Т-нъ, *Из-за скал*, „Сын Отечества” 1858, № 36, s. 1025–1028.

Już na wstępie narrator stwierdza, że płynie do „swego rodzaju Arkadii”, którą zachwycali się Konstantin Batuszkow i Jewgienij Baratynski. Przytacza stosowne wersy z poematu *Edda* tego drugiego, mówiące o „ponurym pięknie” i skalistym krajobrazie Finlandii. Precyzuje zarazem, że jej arkadyjskość zawiera się nie tylko w malowniczości przyrody, ale także „zdrowym klimacie i przypuszczanej bajecznej taniości”¹⁴¹.

Pierwszy z wymienionych powyżej elementów obrazu Finlandii narrator potwierdza rozległym opisem „pierwotnego piękna” parku Mon Repos. Podobnie drugi, choć pozostawia go bez szerszego komentarza. Trzeci natomiast podważa (stąd zapisane kursywą słowo *предполагаемый*), lecz wątku nie rozwija. O sile postrzegania Finlandii jako kraju cudownie taniego wymownie świadczy jednak opisana historia dwóch rosyjskich chłopów, „jarosławców”, płynących tym samym parowcem, planujących przejść piechotą z Wyborga do Kuopio, gdyż jak tłumaczą: „[...] в Финляндии больно дешева соленая рыбка, коленкор и шведская холстинка”¹⁴².

Znamienny jest dialog narratora z jedną z pasażerek, którą nurtowały następujące mityczne kwestie związane z Finlandią:

Ах, скажите, пожалуйста, между прочим, нет ли в этом Гельсингфорском море каких-нибудь опасных для здоровья рыб? Я читала где-то, что в некоторых пропастях такие противные водятся, что способны раскусить человека пополам, как простой сухарик... Ну, и о порчах там каких-нибудь, из злобы или интересу, слышно или нет? Говорят, будто там такой народец водится, что, по фамильному зароку, этим только и занимается...¹⁴³

Dostrzegamy więc kolejne nawiązanie do popularnego przekonania o magicznych zdolnościach Finów. Narrator nie widzi sensu nawet w podejmowaniu sporu z nim, ale stwierdza z przekonaniem, że jeszcze pięćdziesiąt lat wcześniej w Rosji, w Europie, a nawet w Szwecji postrzegano Finlandię w taki właśnie stereotypowy sposób:

¹⁴¹ Zob. Ibidem, s. 1025.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem.

[...] населялась, в воображении, чуть ли не одними чародеями и дикарями в медвежьих и оленьих шкурах, и представлялась Югу и Западу покрытою вечными туманами, и наделенною, вместо четырех времен года, восемью месяцами морозов и четырьмя месяцами холода взамен обыкновенного лета¹⁴⁴.

Obecnie jednak dla Finlandii nastąpiła „nowa, od dawna zasłużona era”. Dawne stereotypy zostały odrzucone. Na Zachodzie pojawiło się zainteresowanie fińską kulturą i literaturą, fińskimi zwyczajami i obyczajami. Rozkwitają miasta i życie intelektualne kraju.

Tak pozytywne przemiany to zasługa rządów rosyjskich w Finlandii. Najlepiej uwidacznia się to w tragicznej, szczegółowo zrelacjonowanej przez narratora historii Helsinek, które w ciągu ostatnich przeszło dwóch stuleci doszczętnie płonęły, mieszkańców wielokrotnie wypędzały z domów wojny, pozbawiały życia epidemie, głód i straszliwe mrozy. Obecnie powstałe z popiołów, dzięki ogromnemu wsparciu finansowemu otrzymanemu od Aleksandra I, w 1812 roku uczynione stolicą Finlandii, nie przestają rozkwitać.

Finlandia, a zarazem jej rosyjska percepcja, przemienia się także dzięki rosyjskim turystom, „zwłaszcza turystkom”, które prawdziwie pokochały jej ozdrowieńczy klimat i oferowane przez Helsinki rozrywki wszelakie. Za ich sprawą fińska stolica stała się obowiązkowym celem letnich wypraw, szczególnie mieszkańców Petersburga. Narrator stwierdza z pewnym przekąsem:

Целебный гельсингфорский здоровый климат как будто удвоил [...] свое целебное свойство, и если миловидные, бедненькие и тощенькие личики иногда и оставались такими же, какими виделись при отбытии из Петербурга, зато их стройные корпуса заметно полнели при возвращении с летнего гельсингфорского сезона¹⁴⁵.

Tak oto Finlandia stopniowo traci dla rosyjskich podróżników swoją aurę tajemniczości i niesamowitości, dzięki „magicznej sile pary” staje się dla nich

¹⁴⁴ Ibidem

¹⁴⁵ Ibidem, s. 1025.

przede wszystkim swojskim, łatwo osiągalnym i niezwykle popularnym miejscem taniego i zdrowego wypoczynku.

5.3 JAKOW GRIGORJEW

Późniejszy numer czasopisma „Syn otieczestwa” również z 1858 roku zawiera jeszcze jeden opis podróży, noszący konwencjonalny tytuł *Wędrówka nad Imatrę* (*Прогулка на Иматру*)¹⁴⁶. Jest on podpisany pseudonimem Tan, pod którym kryje się niejaki Jakow Grigorjew¹⁴⁷. Jego zapiski opisują drogę pokonaną w lipcu 1857 roku parowcem z Petersburga przez jezioro Ładoga, z postojami na wyspach Koniewiec i Wałaam, a następnie z Sortawały powozem nad Imatrę i do Wyborga.

Zapiski Grigorjewa zaczynają się od kolejnej już pochwały parowców i oferowanych przez nie wyjątkowych możliwości. Narrator stwierdza, że od 1856 roku (to znaczy końca wojny krymskiej) majątni ludzie znowu zaczęli wędrować za granicę, podczas gdy niezamożni ograniczają swoje wyjazdy do dacz i prowincji. Tymczasem, jego zdaniem, znacznie lepiej skorzystać z taniego transportu wodnego i zwiedzić na przykład Finlandię. Tę przedstawia zatem jako swego rodzaju podróżniczy kompromis: jest łatwo osiągalna nawet dla niezamożnego człowieka, swojska, bo rosyjska, lecz zarazem inna, unikatowa.

Zawierająca pozytywny ładunek emocjonalny wyjątkowość jest jedną z cech, jakie narrator przypisuje Finlandii. W jego opisie nic tu nie jest takie, jak w innych krajach. Vuoksi jest „jak żadna inna rzeka na świecie”, podobnie jak Imatra, która „nie przypomina żadnego innego wodospadu z wyjątkiem Kyro w zachodniej Finlandii”. Owej unikatowości należy doświadczyć, lecz nie sposób jej oddać w żaden sposób. Dlatego narrator nie zdecydował się na zakup pamiątki znad Imatry, choć miał taki zamiar.

¹⁴⁶ Тан [Я.И. Григорьев], *Прогулка на Иматру*, „Сын Отечества” 1858, № 72, s. 777–781.

¹⁴⁷ Na podstawie słownika pseudonimów Iwana Masanowa i katalogu głównego Rosyjskiej Biblioteki Państwowej udało mi się ustalić tylko podstawowe informacje o Jakowie Grigorjewie (1820–1887). Był on aktywny jako publicysta w latach 50. XIX wieku. Współpracował w tym czasie z gazetą „Sankt-Pietierburgskije wiadomości” oraz czasopismami „Syn otieczestwa” i „Biblioteka dla daczników” („Библиотека для Дачников”). Jest również autorem zbioru opowiadań *Od stacji do stacji* (*От станции до станции*). Zob. И.Ф. Масанов, *Григорьев, Яков Иванович*, [w:] Idem, *Словарь псевдонимов...*, т. 3, Москва 1958, s. 162.

Wyjątkowy jest także zamieszkujący Finlandię lud, co uwidacznia się nawet w doskonałej jakości dróg, po których się nie jedzie, lecz „mknie w pełnym tego słowa znaczeniu”. Jak wyjaśnia narrator, to zasługa Finów, ich mądrego ustroju, szacunku do prawa i troski o wspólne dobro:

Финны не платят никаких податей на содержание дорог, но несут эту повинность натурою: всякий землевладелец, пропорционально пространству своих владений, имеет определенный участок дороги, который обязан содержать в исправности и поправлять три раза в год: весною, летом и осенью. Если, в промежутке этого времени, дорога случайно испортится где-нибудь, то дается знать о том пастору того прихода, где живет хозяин участка, требующего исправления. Пастор, по окончании воскресной службы, объявляет о требуемой поправке в церкви. Финн, услышав объявление, спешит исправить порчу без всякого замедления и понуждения: так велико в них уважение к закону и так важно нравственное сознание общественной пользы¹⁴⁸.

Pochlebnie świadczy także o Finach fakt, że są w stanie przeżyć w wysoce niesprzyjającym klimacie, który dla przyjeźdźnych stanowi wyzwanie nie do pokonania. Na dowód narrator przytacza anegdotyczną historię „pewnego znanego niegdyś z petersburskich scen tancerza”, który na emeryturze postanowił zakupić gospodarstwo wiejskie w Finlandii i przenieść się tam z uwagi na zdrowie powietrze. Nie był jednak w stanie okiełznać tamtejszej ziemi, dlatego po kolejnych porażkach zdecydował się przeprowadzić na Ukrainę¹⁴⁹.

6. PODSUMOWANIE

Dokonana w niniejszym rozdziale analiza utworów pozwala stanowczo stwierdzić, że obraz Finlandii w rozpatrywanym okresie uległ istotnym przekształceniom względem wcześniejszych dekad. Mimo to u jego podłoża nadal pozostawała literacka wizja stworzona przez romantyków, przejawiająca się zwłaszcza

¹⁴⁸ Тан [Я.И. Григорьев], *Прогулка...*, s. 779.

¹⁴⁹ Zob. ibidem, s. 779–780.

w opisach fińskiej przyrody oraz samych Finów. Do szczególnie obrazotwórczych dzieł literatury pięknej dołączył przy tym, obok wierszy Konstantina Batuszkowa oraz Jewgienija Baratynskiego, fiński epos *Kalevala*, znacząco kreujący horyzont oczekiwań czytelników i podróżników, co jest ewidentne chociażby w zapiskach Aleksandra Miliukowa. Ciekawe, że obserwujemy sytuację, w której ówczesny fiński autoobraz (również mający źródło w literaturze), dzięki swojej sile oddziaływania stawał się zarazem rosyjskim heteroobrazem.

Przechodząc do omawiania nowych elementów obrazu należy na wstępie zaznaczyć, że na przełomie lat 30. i 40. XIX wieku Finlandia przestała być traktowana przez Rosjan jako zagranica, jako zagadkowa i zupełnie obca *terra incognita*. Przez opisy Wielkiego Księstwa przebijał wciąż rys egzotyki, niemniej jednak podróżopisarze znacznie częściej wskazywali na podobieństwa do Rosji niż istotne różnice. Zatarciu uległa ponadto pamięć o wielowiekowych, toczonych na tych ziemiach wojnach ze Szwecją.

Moim zdaniem najistotniejszą przemianę w obrazie Finlandii można określić słowem swojskość, rozumianym tu jako jej trwałe zaistnienie w świadomości rosyjskiej publiczności literackiej w charakterze integralnej części Imperium Rosyjskiego. Można wręcz mówić – jak to widział Jakow Grot – o powrocie Finów na łono macierzy, czyli cywilizacji Wschodu. Swojskie były dla Rosjan zwłaszcza Helsinki, ochrzczone mianem „małego Petersburga”, niechybnie budzące skojarzenia z rosyjską stolicą. O rosyjskiej obecności w Finlandii przypominały również pomniki, inwestycje i instytucje (między innymi noszący imię Aleksandra I uniwersytet). Uderzająco bujny rozwój kraju na płaszczyźnie kulturowej, a także przemysłowej (czego najbardziej wyrazistym symbolem był powstający właśnie Kanał Saimiański) dobitnie świadczył o zbawiennym wpływie, jaki miały na Finlandię rządy rosyjskie. Za ich sprawą przestawała być ona kojarzona wyłącznie z nędzą, która stanowiła tak istotny element obrazu w poprzednich dekadach.

Specyficzny jest także sposób przedstawiania mieszkańców Wielkiego Księstwa. Szwedzi przestawali być postrzegani jako rywale i wrogowie, widziano w nich natomiast poprzodników Rosjan w krzewieniu wśród Finów kultury i cywilizacji (zarówno na poziomie materialnym, jak też moralnym). Tych bowiem dalej traktowano jawnie protekcyjnie, jako prosty lud żyjący w czasie zastygłym przed wieloma stuleciami, wymagający „opieki” z zewnątrz. Przy czym ich obraz był równocześnie wybitnie pozytywny. Finów przedstawiano

jako idealnych poddanych – czczących rosyjskich cesarzy, bezgranicznie lojalnych, absolutnie niezdolnych do buntu, wdzięcznych za okazaną łaskę, praworządnych i uczciwych. Podobny obraz wpisuje się doskonale w ówczesny dyskurs ideologiczny, stawiający za cel stworzenie modelu pozytywnego postrzegania Finów przez Rosjan i *vice versa*, umożliwiającego w teorii lepszą integrację mieszkańców rozległego Imperium Rosyjskiego, a zwłaszcza jego peryferii, od których zależało bezpieczeństwo granic państwa¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Por. Т.Ш. Гузаиров, *Прагматика образа «верноподданного финна» в идеологических текстах 1809–1854 гг.*, [w:] *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia XII: Мифология культурного пространства: К 80-летию Сергея Геннадиевича Исакова*, ред. Л.Н. Киселева, Т.Н. Степанищева, Тарту 2011, s. 349–372.

ROZDZIAŁ V

FINLANDIA KONTRASTÓW

1. PIERWSZE RYSY

W Finlandii rok 1809 zwykło się nazywać cudownym (*annus mirabilis*). Osmo Jussila twierdzi jednak, że na to miano znacznie bardziej zasługuje 1861 rok (w którym narodziła się idea państwa finlandzkiego), czy wręcz cała dekada¹. To bowiem w latach 60. zwołano sejm (1863) i zaczęto robić to regularnie (1865), język fiński zrównano w prawach ze szwedzkim (1863). Równocześnie postępowało odrodzenie narodowe, rozwój kultury, rozpędziała się fińska gospodarska, kraj zaczęła oplatać sieć kolei żelaznej.

Lata 60. XIX wieku stanowiły zarazem moment przejściowy w stosunkach rosyjsko-fińskich. Pod wpływem reform Finlandia stopniowo oddalała się od Rosji, oba kraje rozwijały się bowiem w różnych kierunkach. Najsilniej uwiadczało się to w zmianach gospodarczych, gdyż wskutek reformy monetarnej (1865) fiński system monetarny został oddzielony od rosyjskiego. Doszło również do zmian regulacji celnych, które zbliżały Finlandię do gospodarki Europy Zachodniej. Jedyną dużą reformą rosyjską, która dotyczyła także Finów, była ustawa o służbie wojskowej (1878), ale nawet w tym przypadku Wielkie Księstwo stanowiło wyjątek (armia fińska zasadniczo miała być używana tylko w obrębie Wielkiego Księstwa, a oficerami w niej byli wyłącznie Finowie).

Opisany stan rzeczy wyraźnie rzutował na rosyjski obraz Finlandii. Konserwatywna część rosyjskiej opinii publicznej postrzegała te zmiany jako wyzwanie rzucone Imperium. To właśnie w latach 60. w prasie zaczęły się pierwsze

¹ O. Юссила, *op. cit.*, s. 269–270.

ataki na Wielkie Księstwo. Ich echa odnajdujemy także w literaturze podróżniczej tego okresu.

1.1. NIKOŁAJ WARADINOW

Za pierwszy tekst podróżniczy zawierający otwarcie negatywny obraz Finlandii można uznać opublikowaną w 1862 roku w czterech numerach gazety „Siewiernaja poczta” („Северная почта”)² relację³ pióra prawnika Nikołaja Waradinowa⁴ reprezentującego środowisko konserwatywne.

Waradinow odbył swoją podróż latem 1861 roku. Drogą lądową dotarł z Petersburga do Wyborga, a następnie do Kuopio, Oulu, Tornio, Turku, Hämeenlinny i Helsinek, po drodze odwiedzając także pomniejsze miejscowości. Do rosyjskiej stolicy wrócił zaś parowcem.

Wyrażonym *explicite* we wstępie celem zapisków Waradinowa jest obalenie funkcjonującego w Rosji za sprawą Konstantina Batiuszkowa, Jakowa Grota i innych podróżników fałszywego, gdyż romantycznego, wyidealizowanego obrazu Finlandii, a zastąpienie go „prawdziwym”. Narrator wielokrotnie przywołuje popularne mity o Finlandii, by następnie wykazać ich bezpodstawność. Swoje argumenty opiera na własnych obserwacjach poczynionych w trakcie podróży oraz danych statystycznych, zaczerpniętych z obszernej publikacji Gieor-

² Gazeta „Siewiernaja poczta” ukazywała się w Petersburgu w latach 1862–1868. Była oficjalnym organem prasowym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Ideologicznie reprezentowała stanowisko rosyjskich władz. Zob. [Б.п.], *Северная почта*, [w:] *Русская периодическая печать (1702—1894)*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 430; [Б.п.], *Северная почта (Спб., 1862–1868)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 32, Санкт-Петербург 1901, s. 250.

³ Por. Н.В. Варадинов, *Поездка в Финляндию (Из путевых записок 1861 г.)*, „Северная почта” 1862, № 72, s. 285–286; № 73, s. 289; № 92, s. 365–366; № 93, s. 369.

⁴ Nikołaj Waradinow (1817–1886) był prawnikiem i uczonym. Przez blisko trzydzieści lat zajmował różne stanowiska przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. W latach 1855–1862 redagował „Журнал Министерства внутренних дел” („Журнал Министерства внутренних дел”), a w 1862 roku – nowo powstałą gazetę „Siewiernaja poczta”. Za jego najważniejsze naukowe osiągnięcie jest uważana monumentalna *Historia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (История Министерства внутренних дел)* w ośmiu tomach. Prócz tego był autorem pierwszego kompleksowego rosyjskiego podręcznika akademickiego z zakresu sądownictwa. Zob. [Б.п.], *Варадинов (Николай Васильевич)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 5, Санкт-Петербург 1892, s. 503–504.

gija Alftana *Materiały do statystyki Finlandii* (*Материалы для статистики Финляндии*)

Narrator w pierwszej kolejności rozprawia się z obrazem Finlandii jako kraju intensywnie się rozwijającego. Zaznacza, że jej gęsta sieć rzek i jezior wydaje się wielkim atutem umożliwiającym rozbudowany transport wodny łączący najodleglejsze zakątki Wielkiego Księstwa i sprzyjający logistyce towarów. Tak jednak w istocie nie jest z powodu dużego zagęszczenia skalistych progów, wartkiego nurtu oraz różnej głębokości poszczególnych arterii, co czyni je w dużej mierze niezdatnymi do żeglugi. Dlatego Finowie zmuszeni byli do sfinansowania floty parowców, budowy Kanału Saimiańskiego (wysoce defektowego, jak przekonuje), czy wreszcie sieci kolei żelaznej (pierwotnie łączącej tylko Petersburg z Helsinkami, ale obecnie zagęszczanej). Narrator tłumaczy, że wszystkie te kosztowe inwestycje są całkowicie nierentowne, Finlandia nie dysponuje bowiem cennymi dobrami naturalnymi, które mogłaby na szeroką skalę eksportować, jej lokalny przemysł jest zaś nierozwinięty i ułomny, dlatego nawet sami Finowie wolą kupować towary rosyjskie lub zagraniczne. Przewóz pasażerów również nie jest opłacalny, z uwagi na słabe zagęszczenie ludności. W obliczu tego stanu rzeczy narrator próbuje odnaleźć wyjaśnienie podobnych inwestycji, widząc je w niemądrym naśladownictwie i przypisywanej Finom od dawna beztrosce: „Неужели подражание другим, желание не отстать от других или ни на чем не основанная и не рассчитанная надежда на выгоды были поводом учреждения приморского пароходства и постройки железной дороги?”⁵ Ostatecznie swój długi wywód o możliwościach rozwoju Finlandii podsumowuje, stwierdzając stanowczo, że: „Финляндия не может развиваться ни в промышленном, ни в торговом отношении”⁶.

Wiele uwagi w relacji Waradinowa poświęca się fińskim miastom, przy czym te przedstawiane są niemalże groteskowo. Często padają niekorzystne dla nich porównania nie tyle do rosyjskich miasteczek, co wręcz wiosek, podkreślające zacofanie cywilizacyjne i prowincjonalność Finlandii:

⁵ H.B. Варадинов, *Поездка в Финляндию...*, № 72, s. 286.

⁶ Ibidem.

[...] самый Улеоборг, важнейший порт Ботнического залива по отпуску за границу смолы и досок, хуже наших уездных городов средней величины, хуже многих наших торговых сел [...]. В городах этих [...] дома деревянные, одноэтажные, много деревенских изб, безжизненность на улицах, отсутствие следов торговой или промышленной деятельности. Города эти погружены как будто в сон: на улицах редко встретишь человека, на рынке по утрам десять-пятнадцать торговков или торговцев, а ввечеру гонится стадо коров, за которыми выходят из домов женщины. [...] Деревни, села и хутора наши гораздо оживленнее даже в летнюю рабочую пору, особенно по вечерам, когда возвращаются поселяне с полей и пригоняется стадо⁷.

Wspomniany wcześniej argument o braku perspektyw rozwoju z uwagi na warunki klimatyczne pojawił się już w 1828 roku u Aleksandra Ałbińskiego, lecz Waradinow lokalizuje problem przede wszystkim w czynniku ludzkim, na który bezpośrednio rzutuje surowy północny klimat, powodując pełną apatię i ośpienie. W ten oto sposób przystępuje do rozprawy z wyidealizowanym obrazem Finów. Narrator stwierdza wprost:

Коренные финляндцы, подавляемые суровою природою и большими недостатками в жизненных потребностях, сделались апатичными и сосредоточенными в самих себе. Энергии не замечается ни между городскими, ни между сельскими жителями, ни в низшем, ни в среднем, ни в высшем сословии. Об энергии в Финляндии даже не может быть и речи: тут апатия, безжизненность – общий тип народонаселения. Апатия наложила на жителей печать какого-то отчаяния, кажущейся тупости, изгнала следы любознательности: самое простое любопытство им как будто чуждо. Грустно смотреть на этих людей, не принимающих ни в чем и ни в ком участия: для них будто никого не существует, кроме их самих⁸.

Narzeka także na brak zdolności językowych u Finów, oburza go zaś nieznamość rosyjskiego. Już wcześniej zarzut ten pojawiał się w analizowanej przez nas literaturze podróżniczej, lecz nigdy nie towarzyszyła mu tak silna

⁷ Idem, *Поездка в Финляндию...*, № 73, s. 289.

⁸ Ibidem.

reakcja emocjonalna – oburzenie. Skrajność swojego stanowiska usprawiedliwia, przywołując opinię spotkanego na parowcu hamburczyka, który nie jest w stanie zrozumieć, dlaczego poddani rosyjscy nie znają ani słowa w dominującym w kraju języku. Ten stan rzeczy narrator tłumaczy typową rosyjską pobłażliwością dla obcych, którą ocenia jednoznacznie negatywnie:

Такие явления, такая малодушная снисходительность ко всему иноплеменному, ко всем иноплеменникам падает справедливым укором на нас самих, и не только не поселяет у иностранцев и иноплеменников уважения, напротив, возбуждает справедливое удивление и порицание⁹.

Kontynuując dekonstrukcję idealistycznego obrazu Finów, narrator podważa również przypisywaną im uczciwość, praworządność oraz abstynencję. Przekonuje, że pijaństwo w Finlandii jest zjawiskiem powszechnym, to zaś prowadzi do szerszenia się przestępczości. Na dowód przytacza liczby osadzonych za naruszenie prawa. Choć te nie zatrważają, służą jednak założonemu celowi, czyli pokazaniu, że w Finlandii również dochodzi do przestępstw, o czym podróżopisarze milczą. Sytuację tę komentuje w sposób następujący: „Такая картина, конечно, очень грустна. Она, к сожалению, противоречит восторженным похвалам наших петербургских путешественников – воздержанию, честности и мнимой любви финляндских жителей к законности”¹⁰. Może zastanawiać, dlaczego, chwilę później, szukając źródeł mitu o fińskiej abstynencji, narrator obala go, pośrednio powołując się właśnie na praworządność Finów, którzy nie proszą przevożonych pasażerów o pieniądze na wódkę, ponieważ jest to zabronione:

Я думаю, кажется, безошибочно, что путешественники наши основывают свои заключения о воздержанности финляндцев от пьянства на том, что финляндские ямщики не просят на водку, забывая или не зная, что просить на водку им запрещено строжайше, под опасением довольно значительного денежного штрафа. Вот откуда проистекает мнимая умеренность финляндца, а не из причин нравственных¹¹.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

Przy wszystkich krytycznych uwagach pod adresem Finów, narrator chwali ich jednak za religijność, powszechną umiejętność pisanie i czytania, a także nie neguje przypisywanej im przez większość podróżników uległości, niezdolności do buntu (wynikającej z czynników klimatycznych). Daleki jest więc od oskarżeń o separatyzm, co stanie się często powracającym motywem w narracji prawicowej na przełomie XIX i XX wieku. Tymczasem narrator analizowanych zapisków podważa tylko wyidealizowany obraz Finlandii oraz sensowność kosztowych inwestycji w nią.

Pisząc relację ze swojej podróży, Waradinow dążył do przedstawienia czytelnikom redagowanej przez siebie gazety wiernego obrazu Finlandii, a także udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy warto podążać jego śladami i odwiedzić ją samemu. Choć ta nie pada w sposób bezpośredni, to jednak zdecydowanie jest ona negatywna. Narrator charakteryzuje Wielkie Księstwo jako dzikie i pustynne. Człowiek wydaje się być w nim elementem zgoła obcym. Choć nie odmawia fińskiej przyrodzie piękna, to jednak dodaje zarazem, że miała na niego tak niekorzystny wpływ, iż wpędziła go w depresję, która omal nie doprowadziła do zarzucenia podróży w połowie drogi i „ucieczki” z Finlandii. Samo podróżowanie nie należy do przyjemnych, z uwagi na skandaliczny transport konny i nieudolnych woźniców, którzy przyćmiewają niekompetencją nawet rosyjskich, powszechnie cieszących się jak najgorszą opinią. Kraj przy tym – wbrew popularnej opinii szerzonej przez innych podróżników – poraża drożyzną. Tyczy się to zwłaszcza jedzenia i napojów, które są w dodatku wyjątkowo niesmaczne, o czym narrator opowiada z dozą jadowitego sarkazmu:

Одна из станционных женщин подает на стол куски какой-то отвратительной, страшно соленой рыбы, миску кислого молока [...], на чайном блюдечке полужидкое безвкусное кухонное масло или кусочки засушенного в сухарь мяса и хлебные сухари, которых нет возможности разгрызть. [...] Отведав этих блюд и убедившись, что их есть нельзя, путешественник просит чаю: женщина подает какой-то отвар. Это кантонский чай, пить его вне городов и в небольших городах нельзя, так как здесь кантонский чай низшего достоинства и запахом и вкусом и цветом походит на сенную труху. В больших городах подают лучший чай, но и этот не имеет ни запаха, ни вкуса чайного [...]. Русский, заехавший в Финляндию, несмотря на свою привычку, перестает пить чай, требует кофе; но финляндский кофе не име-

ет ни запаха, ни кофейного вкуса: кажется, будто в воде распущен древесный уголь – и ничего больше. Такой кофе опять повсеместно подается, не исключая лучших гостиниц Гельсингфорса¹².

Podsumowując, Finlandia w relacji Waradinowa, obdarta z romantycznych mitów, prezentuje się nad wyraz niekorzystnie: jako kraj, nad którym ciąży przekleństwo jego surowego klimatu. Ten przekreśla jakiekolwiek perspektywy rozwoju Wielkiego Księstwa, pozbawia sensu inwestowanie w nie i utrzymywanie jego wyjątkowego statusu w obrębie Imperium. Pogrąża ponadto mieszkańców Finlandii w trwałej apatii, która udziela się nawet przyjezdnym i turystom. Podróżowanie po niej nie dostarcza najmniejszej przyjemności, a tylko zmusza do konkluzji, że sam człowiek stanowi tam element obcy i niepożądany:

Кажется, природа создала эту страну для обитания зверей, а человек насильно водворился в ней, почему она мстит ему морозами среди лета, неурожаем, во множестве разбросанными камнями, гибельными для здоровья болотами, бесполезными озерами и реками, наполненными порогами¹³.

1.2. OLGA P.

W 1864 roku czasopismo dziecięce „Siemiejnyje wieczera” („Семейные вечера”)¹⁴, a konkretnie jego edycja dla młodzieży, opublikowała trzy listy niejakej Olgi P.¹⁵

¹² Idem, *Поездка в Финляндию...*, № 93, s. 369.

¹³ Ibidem.

¹⁴ „Siemiejnyje wieczera” był ilustrowanym dwumiesięcznikiem wychodzącym w Petersburgu w latach 1864–1891. Funkcjonował w dwóch edycjach: adresowanej do dzieci oraz do młodzieży. Na jego łamach ukazywała się głównie sentymentalna i moralizatorska proza. W 1891 roku zmienił nazwę na „Литературные семейные вечера” i utracił swój profil wiekowy. Zob. Н.Л. [Лисовский Н.М.], *Семейные вечера*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 29, Санкт-Петербург 1899, s. 429–430; [Б.п.], *Семейные вечера (Спб., 1864–1891)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 455–456.

¹⁵ Słownik Iwana Masanowa podaje, że w latach 50. XIX wieku pod pseudonimem Olga P. publikowała poetka Olga Martynowa (1832–1896). Brak jednak wystarczających dowodów, by można ją uznać za autorkę analizowanych w tym punkcie listów, chociaż pojawia się w nich autorskie tłumaczenie wiersza Andrieja Nicolaya świadczące o talencie poetyckim piszącej. Treść sugeruje autorstwo znacznie młodszej osoby, choć nie wykluczone, że jest to kreacja artystyczna. Zob. И.Ф. Масанов, *Мартынова, Ольга Петровна*, [w:] Idem, *Словарь псевдонимов...*, т. 2, Москва 1957, s. 296.

do brata. Noszą one wspólny tytuł *Dziesięć dni w Finlandii*¹⁶, są datowane na 4, 8 i 15 czerwca 1864 roku, a naświetlają drogę z Petersburga do Wyborga, pobyt tam oraz krótką wyprawę nad Imatrę.

Mimo względnie dużej objętości, listy Olgi P. zawierają niewiele treści i nawet mniej materiału do analizy imagologicznej. Warto jednak poświęcić im uwagę ze względu na narratorkę – młodą, zapewne kilkunastoletnią dziewczynę, mającą niewielką wiedzę o świecie i powtarzającą osądy zasłyszane od dorosłych. Jakże odmienny jest jej punkt widzenia od innych analizowanych w tej książce podróżników.

Obawy francuskiej guwernantki o to, że jej wychowanka będzie „wśród obcych w odległym kraju” należy raczej przypisać trosce niż ewentualnym uprzedzeniom. Zwraca jednak uwagę, że w innym miejscu, relacjonując rozmowę ze służącą, narratorka używa na określenie Finlandii słowa Czuchlandia, charakterystycznego – jak pisze Iida Katariina Hirvasaho – dla „ekstremalnie wrogiego dyskursu kolonialnego” obecnego w Rosji w drugiej połowie XIX wieku¹⁷. Wymowne jest również duże zagęszczenie w analizowanych listach różnych form słowa Czuchoniec: czuchoński jest język nauczany w wyborskich szkołach, czuchońskie są damy spotkane po drodze, Czuchońcem jest woźnica wiozący nad Imatrę. Słowo Fin pada w nich tylko raz, jako synonim użyty w kontekście wspomnianego woźnicy, co pokazuje, że narratorka sięga po piętnującą leksykę bez refleksji, gdyż zapewne otaczała ją na co dzień.

Kreślony w listach Olgi P. obraz Finów nie jest zresztą w żadnej mierze negatywny. Narratorka podkreśla panującą powszechnie czystość, życiową zaradność i pracowitość mieszkańców, ich fizyczną atrakcyjność, „typową” dla nich wesołość, a także zaangażowanie społeczne wyborskich kobiet i dziewcząt zajmujących się dobroczynnością nie w imię mody, jak w Petersburgu, lecz z czystej potrzeby serca,

Z drugiej strony, narratorka zdecydowanie jest świadoma treści zawartej w słowie-fantazmacie Czuchoniec, które jednoznacznie kojarzy jej się z prostą służbą domową. Dowodzi tego humorystyczna w założeniu sytuacja, kiedy uczestnicy wyjazdu nad Imatrę, zmuszeni szukać u miejscowych Finów schro-

¹⁶ Рог. Ольга П., *Десять дней в Финляндии*, „Семейные вечера. Отдел для старшего возраста” 1864, № 7, s. 510–523.

¹⁷ I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 155.

nienia przed ulewnym deszczem, przebierają się w zaferowane im przez gospodynię suche ubrania: „Альма оделась в наряд прислужницы он ей был очень к лицу. [...] Чтобы вполне походить на чухонку, Альма скрутила волосы, свернула их к кружок и закрепила серебряной шпилькой. [...] Так одеваются в Выборге простые девушки”¹⁸. Rozumowanie jest zatem następujące: służba domowa, Czuchonki i proste dziewczyny ubierają się tak samo, są więc i tym samym.

Z uwagi na stałą obecność przy narratorce tłumaczki i przewodniczki, temat bariery językowej między przyjezdnymi a miejscowymi pozostaje w listach tylko delikatnie zasygnalizowany. Warto jednak zwrócić uwagę na moment, w którym towarzysz narratorki, kilkuletni zapewne chłopiec, drwiąc zaczyna wykrzykiwać pod adresem fińskich kobiet wszystkie znane sobie „czuchońskie” słowa, ku jawnemu ich zażenowaniu. Nie jest to więcej niż dziecinna igraszka, choć jego zachowanie pokazuje, że szyderstwo jest naganną, ale zarazem jedną z naturalnych reakcji na kontakt z obcym, niezrozumiałym językiem. Analizując zapiski z podróży, natrafimy na dowody działania tego mechanizmu nie tylko w przypadku dzieci.

W efekcie, choć obraz Finlandii w listach Olgi P. sam w sobie jest zdecydowanie pozytywny, to jednak mając na uwadze dosyć lekceważący stosunek narratorki do Finów i zbliżający się rozkwit fińskiej gospodarki, można powiedzieć, że zwiastują one czający się pod powierzchnią konflikt na tle ekonomicznym. Jest on nieunikniony, gdy dochodzi do ewidentnej niezgodności między wyobrażeniami a rzeczywistością.

1.3. DIME

W dwóch numerach cieszącego się popularnością czasopisma „Wsiemirnaja illustracyja” („Всемирная иллюстрация”)¹⁹ z przełomu lipca i sierpnia 1870 ro-

¹⁸ Ольга П., *Десять...*, s. 519.

¹⁹ Ukazujący się w latach 1869–1898 tygodnik „Wsiemirnaja illustracyja” był dziełem życia swojego pomysłodawcy i redaktora Hermanna Hoppego. Stanowił udaną próbę przeszczepienia na grunt rosyjski wzorców nowoczesnego, komercyjnego czasopiśmiennictwa zachodniego. Hoppe jako jeden z pierwszych rosyjskich wydawców zdecydował się wyjść naprzeciw oczekiwaniom konsumentów i za przystępną cenę zaferował im lekką, niezobowiązującą treść przyobleczoną w atrakcyjną formę (znakiem rozpoznawczym wydawnictwa były liczne, wspaniałe ilustracje). Prócz beletrystyki, w tygodniku zamieszczano również wiadomości z kraju oraz artykuły o tematyce historycznej, geogra-

ku odnajdujemy zapiski z podróży zatytułowane *Wyjazd do Finlandii (Поездка в Финляндию)*²⁰. Tożsamości ich autora, skrywającego się pod tajemniczym pseudonimem Dime, nie udało się ustalić²¹. Swoją wyprawę odbył on niewiele wcześniej, gdyż w połowie lipca. Jak wyjaśnia, zrobił to nie dla własnej przyjemności, lecz z pragnienia podzielenia się z czytelnikami czasopisma swoimi wrażeniami²².

Dime przemieszczał się przy pomocy wszystkich dostępnych wówczas środków transportu. Z Petersburga do Wybarga dotarł pociągiem, stamtąd zaś powozem pojechał nad Imatrę. Wróciwszy do Wybarga odwiedził Mon Repos, a także popłynął na parowcu nad Kanał Saimiański. Trasę powrotną do rosyjskiej stolicy również pokonał drogą morską.

Relacja Dime'a nie należy do treściwych, choć zawiera dużo praktycznych informacji, jak na przykład skrupulatnie wypisane ceny usług, z których korzystał podróżnik. Dostarcza niewiele materiału badawczego, lecz można odnaleźć w niej kilka cennych uwag przy studiach nad obrazem Finlandii.

Przede wszystkim, co bardzo znamienne dla tego momentu w dziejach stosunków rosyjsko-fińskich, narrator częstokroć narzeka na wysokie ceny wynikające pośrednio z mocnego kursu marki fińskiej. Z oburzeniem wskazuje między innymi na kuriozalność sytuacji, w której przejazd pociągiem w obrębie jednego państwa, z Petersburga do Wybarga, kosztuje mniej niż pokonanie tej samej trasy w przeciwną stronę. W pierwszym wypadku płaci się bowiem

ficznej i etnograficznej. Prekursorkim na skalę rosyjską okazał się fotoreportaż z wojny rosyjsko-tureckiej (1877–1878). Profil polityczny czasopisma zawierał się pomiędzy centryzmem a konserwatyzmem. Na przestrzeni trzydziestu lat cieszyło się ono znaczną popularnością. Po śmierci Ноппего w 1885 roku zaczęło stopniowo chylić się ku upadkowi. Zob. [Б.п.], *Гоппе (Герман Дмитриевич)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 9, Санкт-Петербург 1893, s. 207; М.М. [М.Н. Мазаев], *Всемирная иллюстрация*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 7, Санкт-Петербург 1892, s. 391–392.

²⁰ Por. Dime, *Поездка в Финляндию*, № 82, s. 519–520; № 83, s. 539–540.

²¹ *Dime* to nazwa amerykańskiej monety dziesięciocentowej, pochodząca z kolei od łacińskiego *decime*, oznaczającego dziesiątą część całości, lecz wątpliwe, by ten trop mógł nas jakkolwiek zbliżyć do ustalenia personaliów autora. Jedynym rysem biograficznym wynikającym z treści jego zapisków jest fakt, że swego czasu był on marynarzem i na pokładzie statku już dwanaście lat wcześniej zwiedził Finlandię, a także całą Europę i Syberię.

²² Zob. Dime, *Поездка в Финляндию*, № 82, s. 519.

za bilet rublami, a w drugim – markami. Jak przyznaje, ten stan rzeczy godzi w jego patriotyczną dumę:

[...] марка, благодаря нашей заботливости о покоренных русским оружием или, правильнее, купленных русскою кровью провинциях, благоденствующих под сенью русского орла, марка стоит по курсу финляндского банка 33 $\frac{1}{3}$ коп. Мне не жалко четвертака, который я теряю на каждом рубле, но мое русское национальное самолюбие страдает от мысли, что всякий финляндец как бы глумится надо мною, когда спрашивает за свой товар марки, таксирюя произволу русскую монету... то бишь, не монету, а бумажку, но все-таки бумажку русского государственного банка²³.

Chwilę później przeprosza jednak czytelników za swoje narzekania i chwali Finlandię, ten „mały zakątek Ojczyzny, który nie może poszczycić się rozmiarem ani urodzajnością”, za panujący w niej porządek i umiejętnie prowadzone przez Bank Finlandii interesy, co daje owoce w postaci mocnego kursu waluty.

Wrażenia narratora z pobytu w Finlandii są zdecydowanie ambiwalentne. Imponuje mu Kanał Saimiański oraz znakomita nawierzchnia drogi prowadzącej z Wyborga nad Imatrę, zachwyca się „mroczną i piękną” fińską przyrodą, lecz zarazem jego wędrówka upływa pod znakiem rozczarowania. Oślawioną Imatrę nazywa zaledwie rwącą rzeką. Nawiązując do tradycyjnych zachwytów podróżników, stwierdza: „Нужно быть в особом настроении, чтобы, увидев раз этот пресловутый перл водопадов Европы, рассказывать чудеса про его грандиозность”²⁴. Z powodu swojego rozczarowania rezygnuje ze zwiedzania okolic i oglądania progów Vuoksi. Podobne wrażenie pozostawia wizyta w parku Mon Repos, do którego powrócił po dwunastoletniej przerwie. Ostrej krytyce poddaje fińskie hotele i jedzenie, podkreślając zwłaszcza dysproporcję pomiędzy wysoką ceną a jakością. W pierwszym przypadku z pewną dawką satysfakcji stwierdza, że robactwo jest przekleństwem nie tylko rosyjskich noclegowni, mimo tradycyjnie przypisywanej Finom schludności. W drugim natomiast zauważa, że jedynym napotkanym na trasie miejscem, gdzie można

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem, s. 520.

zadowalając się pożywić, jest hotel Linde w Wyborgu. Przy tych zarzutach na drugi plan schodzą cierpkie uwagi na temat nieznajomości wśród Finów języka rosyjskiego, podobnie jak u Nikołaja Waradinowa powodowane oburzeniem.

Finlandia pod piórem Dime'a jest krajem kontrastów. Z jednej strony nie przestaje być kojarzona z romantyczną przyrodą, z drugiej jednak niemożliwym jest zaprzeczenie, że znacząco się rozwija. Do tego stopnia, iż pod pewnymi względami zaczyna wyprzedzać Rosję, czego najbardziej wyrazistym przejawem jest kurs marki fińskiej. Sukces Finlandii zaczyna irytować osoby o poglądach narodowych. Argument o rozwijaniu się „okupionej rosyjskiej krwią” Finlandii kosztem Rosji będzie przywoływany jeszcze niejednokrotnie przez kolejnych podróżników.

2. LEON POŁOŃSKI I SPEŁNIONY SEN LIBERAŁA

Relację Leona Połońskiego z pobytu w Helsinkach należy umieścić wśród najważniejszych świadectw pozostawionych przez udających się do Finlandii podróżopisarzy. Cechuje ją wysoka obrazotwórczość, a przy tym najlepiej wyraża ona spojrzenie liberałów na Wielkie Księstwo. Przez to stanowić będzie punkt odniesienia dla wielu późniejszych podróżników. Podczas gdy rosyjscy narodowcy propagowali pogląd, że Rosja niesłusznie inwestuje w Finlandię, a ta rozwija się jej kosztem, wykorzystując dobrą wolę monarchy, rosyjscy liberałowie widzieli w Wielkim Księstwie dowód skuteczności przeprowadzonych reform i model rozwoju możliwy do zaszczepienia w samej Rosji.

2.1. ZAPOMNIANY KLASYK MYŚLI LIBERALNEJ

Chociaż współcześnie dorobek Leona (Leonida, Leonidas) Połońskiego (1833–1913) spowija mgła zapomnienia, był on jednym z czołowych rosyjskich publicystów liberalnych swoich czasów, nieustrudzonym obrońcą takich wartości, jak wolność i demokracja, do którego opinii przywiązywano znaczną wagę.

Połoński urodził się w polskiej rodzinie szlacheckiej mieszkającej w powiecie wileńskim. Po ukończeniu studiów prawniczych na Uniwersytecie Petersburskim podjął służbę początkowo w kancelarii Ministerstwa Wojny, a następnie w Ministerstwie Oświaty. Równocześnie uprawiał publicystykę, w której

odnalazł swoje prawdziwe powołanie, dlatego w 1862 roku zdecydował się poświęcić wyłącznie temu zajęciu.

Będąc poliglotą, pierwotnie specjalizował się w polityce zagranicznej, potem jednak rozszerzył swój profil również na tematykę polityki krajowej, historii, gospodarki i literatury. Zaczął także pisać felietony o życiu codziennym mieszkańców Petersburga. Szczególnie wysoko ceniono jego artykuły polityczne. Spotkały się one z uznaniem między innymi Iwana Turgieniewa i Konstantina Kawieline. Występował w nich jako stanowczy zwolennik liberalizmu konstytucyjnego.

W toku swojej działalności publicystycznej Połowski współpracował z kilkunastoma tytułami (także zagranicznymi), lecz najbardziej kojarzony był z czasopismem „Wiestnik Jewropy”²⁵, w którym w latach 1867–1880 prowadził dział spraw wewnętrznych. Po złożeniu stanowiska, w 1880 roku założył własną liberalną gazetę „Strana” („Страна”). Po dwukrotnej interwencji cenzury (wpierw za apel o ułaskawienie przebywającego na zesłaniu na Wschodniej Syberii Nikołaja Czernyszewskiego, a następnie za artykuł o zabójstwie Aleksandra II) została ona w 1883 roku zamknięta.

Od końca lat 70. Połowski podejmował próby literackie, zyskując sobie uznanie jako prozaik. Jego debiutanckie opowiadanie *Trzeba żyć* (*Начдо жить*) z 1878 roku wzbudziło zachwyt samego Turgieniewa. W 1884 roku ukazał się zbiór jego utworów prozatorskich zatytułowany *W wolnej chwili* (*На доцыге*).

Pod koniec życia Połowski coraz częściej podejmował tematykę polską (między innymi w obszernych artykułach *Mickiewicz w literaturze rosyjskiej*

²⁵ Ukazujące się w latach 1866–1918 czasopismo „Wiestnik Jewropy” stanowiło nowe wcielenie prekursorskiego periodyku o tej samej nazwie, założonego przez Nikołaja Karamzina i istniejącego w latach 1802–1830. Pierwotnie skupiało się na tematyce historycznej, jednak już w 1868 roku jego łamy zostały uzupełnione o dział polityczny oraz beletrystyczny. Stanowiło jedną z ości liberalizmu w prasie rosyjskiej. Niezmiennie utrzymywało orientację proeuropejską, nawoływało do wprowadzenia reform konstytucyjnych, krytykowało działalność rewolucjonistów. Z czasopismem współpracowało szerokie grono wybitnych publicystów, uczonych i pisarzy, między innymi Iwan Gonczarow, Nikołaj Kostomarow, Michaił Pogodin, Siergiej Sołowjow, Iwan Turgieniew, Michaił Sałtykow-Szczedrin i Aleksandr Ostrowski. Zob. М.Н. Мазаев, *Вестник Европы*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 7, Санкт-Петербург 1892, s. 647–649; [Б.п.], *Вестник Европы* (Спб., 1866–1918), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 470–472.

[Мицкевич в русской литературе] z 1896 roku, *Juliusz Słowacki* [Юлий Словацкий] z 1899 roku i *Współczesna polska powieść* [Современный польский роман] z 1906 roku). Zaczął również pisać teksty po polsku do petersburskiej gazety „Kraj”, z którą od 1896 roku czynnie współpracował. W 1909 roku wziął ponadto udział w organizowaniu „Dziennika Petersburskiego” – pierwszej polskiej gazety codziennej ukazującej się w stolicy Rosji.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na specyficzną cechę charakteru Połońskiego, która znacząco utrudnia ewentualnie poddanie analizie jego bogatego dorobku. Otóż nigdy nie zależało mu na osobistej sławie, dlatego wiele swoich tekstów publikował pod licznymi, ciągle zmieniającymi się pseudonimami²⁶, tudzież zupełnie anonimowo.

W polskim dyskursie naukowym jego nazwisko jest w zasadzie nieobecne, w rosyjskim natomiast pojawia się rzadko, głównie w kontekście twórczości Turgieniewa²⁷. Wierzę jednak, że podjęcie się tego trudu dostarczyłoby cennych owoców w zakresie studiów nad rosyjską myślą polityczną, rosyjskim czasopiśmiennictwem, czy także relacjami polsko-rosyjskimi na przełomie XIX i XX wieku²⁸.

²⁶ Iwan Masanow wylicza ich aż dziewiętnaście. Por. И.Ф. Масанов, *Полонский, Леонид Александрович*, [w:] Idem, *Словарь псевдонимов...*, т. 4, Москва 1960, s. 378.

²⁷ Udało mi się dotrzeć do zaledwie dwóch polskich publikacji naukowych, w których mowa jest o Leonie Połońskim. Zygmunt Barański powołuje się w swojej rozprawie habilitacyjnej na jego szkice o literaturze polskiej. W kontekście *Trylogii* Henryka Sienkiewicza pisze o nim, że „daje najlepszą i najbardziej odpowiadającą prawdzie charakterystykę intencji pisarza polskiego”, a mianowicie odczytuje ją „jako reakcję” przeciwko pozytywizmowi i realizmowi, now[e] wezwanie do patriotyzmu pojmowanego tradycyjnie” (Z. Barański, *Literatura polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*, Wrocław 1962, s. 92). Zygmunt Łukawski z kolei wymienia Połońskiego wśród „Polaków, względnie osób pochodzenia polskiego”, pracujących w redakcjach czasopism rosyjskich. Nazywa „wybitnym publicystą” i wylicza niektóre tytuły, z którymi współpracował (przy czym błędnie podaje, że przeszedł do redakcji „Wiernika Jewropy” dopiero w 1883 roku, po zamknięciu gazety „Strana”, podczas gdy w rzeczywistości z tym pierwszym współpracował wówczas już tylko okazjonalnie, publikując np. *Współczesną polską powieść* w 1906 roku). Podkreśla również zaangażowanie w wydawanie „Dziennika Petersburskiego” – „pierwszego polskiego pisma codziennego w stolicy Rosji” (Z. Łukawski, *Rola polskiej i rosyjskiej prasy społeczno-politycznej w ostatnim dwudziestolecu XIX w.*, [w:] *Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX i XX wieku*, red. M. Leczyk, Warszawa 1980, s. 337–338).

²⁸ Zob. Л.Д. Зубарев, *Полонский Леонид Александрович*, [w:] *Русские писатели...*, т. 5, Москва 2007, s. 52–53, s. 52–53; [Б.п.], *Полонский (Леонид Александрович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 24,

1.2. LEONA POŁOWSKIEGO KILKA DNI W HELSINKACH

Szczegółową relację Leona Połowskiego zatytułowaną *Kilka dni w Finlandii. Z wyjazdu do Helsinek* (Несколько дней в Финляндии. Из поездки в Гельсингфорс)²⁹ odnajdujemy w kwietniowym numerze wpływowego liberalnego miesięcznika „Wiernik Jewropy” z 1872 roku. Liczy sobie 36 stron, co stawia ją wśród najobszerniejszych publikacji prasowych analizowanych w niniejszej monografii. Co istotne, wyróżnia się nie tylko obszernością, ale także treścią.

Zgodnie z tytułem, Połowski opisuje w swojej relacji kilkudniowy pobyt w stolicy Finlandii, który przypadł najpewniej na wczesną wiosnę 1872 roku. Dostarcza w niej bardzo dokładnego oglądu samego miasta i życia codziennego jego mieszkańców. Na podstawie obserwacji poczynionych w ograniczonej skali (w trakcie swojej wizyty nie wyszedł poza progi Helsinek) próbuje ponadto uchwycić specyfikę całego kraju i dać jego charakterystykę.

1.3. „SPOŁECZEŃSTWO JEDNOŚCI I RÓWNOŚCI”

Chociaż *Kilka dni w Finlandii* Połowskiego zaczyna się od bezpośredniego nawiązania i cytatu z *Urywka z listów rosyjskiego oficera o Finlandii* Konstantina Batiuszkowa, który po raz wtóry potwierdza przemożny wpływ wywarty przezeń na rosyjską optykę Finlandii, w samej relacji nie odnajdujemy już romantycznych reminiscencji. Wyraźnie odczuwalny jest natomiast reformatorski duch czasów, w którym tekst został napisany, oraz poszukiwania przez prozachodnio zorientowanych przedstawicieli rosyjskiej inteligencji potencjalnych modeli rozwoju dla Rosji.

Głównym motywem stojącym za Połowskim jest przedstawienie Finlandii jako najbardziej europejskiej części Imperium, łączącej ewidentnie dostrzegalny żywioł rosyjski z wysokim stopniem rozwoju w duchu zachodnim. Jawi się ona jako wzór dla Rosji, namacalny dowód tego, dokąd mogą ją zaprowadzić liberalne rządy władców. W tym kontekście obraz fińskiej stolicy przybiera wręcz cech metaforycznych.

Санкт-Петербург 1898, s. 360–361; Z. Łukawski, *Połowski Leon (Leonidas)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. 27, Kraków 1983, s. 352.

²⁹ Рог. Л.А. Полонский, *Несколько дней в Финляндии. Из поездки в Гельсингфорс*, „Вестник Европы” 1872, № 4, s. 766–802.

Na pierwszy rzut oka Helsinki prezentują się jak bliźniacze miasto Petersburga, co z uwagi na doszczętne zniszczenie miasta przez pożar w 1809 roku i jego odbudowę pod rządami rosyjskimi jest skojarzeniem uzasadnionym. Narrator dosadnie stwierdza:

Здания Гельсингфорса, за исключением собора и рыцарского дома, не имеют ничего оригинального. Столица Финляндии похожа на Васильевский остров, причем не следует забывать, что и на Васильевском острове есть такие здания как университет, обе академии, бывший дом Меншикова и т. д., подобные которым есть и в Гельсингфорсе. Но вид обыкновенных домов, как частных, так и общественных, здесь совершенно петербургский. Та же постройка, то же расположение, та же краска. Сходство с Петербургом еще увеличивается прямым гельсингфорских улиц. Одним словом, если бы вследствие какого-нибудь вулканического феномена Большой проспект Васильевского острова очутился на горе, то эта часть Петербурга давала бы совершенно ясное понятие о Гельсингфорсе, за исключением его собора³⁰.

Swoją tezę obrazuje także konkretnymi przykładami. Centralny plac Targowy nazywa odpowiednikiem petersburskiego placu Siennego, budynek Uniwersytetu Aleksandrowskiego przyrównuje do gmachu Ministerstwa Wojny, Unionkatu nazywa miejscowym Newskim Prospektem, hotel Societetshuset zestawia z najlepszymi hotelami Petersburga, stawia ponadto znak równości między placami Senackimi w obu miastach. Wszystko są to jednak tylko podobieństwa zewnętrzne, dokładniejsza inspekcja pozwala natomiast na dostrzeżenie istotnych różnic jakościowych pomiędzy stolicami, a w skali makro – wręcz krajami: „[...] сходство все чисто внешнее, и как только дело коснется смысла вещей, между Гельсингфорсом и Петербургом оказывается полнейшее несходство”³¹.

Narrator podkreśla przykładowo, że chociaż woźnice w Helsinkach ubierają się identycznie jak ich petersburscy koledzy po fachu, to jednak w przeciwieństwie do nich, nigdy nie zaprzęgają do powozów kulawych koni, nie na-

³⁰ Л.А. Полонский, *op. cit.*, s. 771–772.

³¹ Ibidem, s. 774.

rzucają się przechodniom ze swoimi usługami i zachowują na drodze kulturę. Zwraca również uwagę na fińskich policjantów, którzy noszą bardzo podobne mundury jak rosyjscy, lecz nie zachowują się wyniośle, często natomiast się uśmiechają i cechują się uprzejmością, podobnie jak – co znamienne z uwagi na prozachodnią orientację autora – wiedeńscy stróże porządku. Mówiąc z kolei o centralnych ulicach Helsinek, narrator za istotne uważa zaznaczenie, że podobnie jak przy Newskim Prospekcie, mieści się przy nich wiele sklepów, dlatego lubią tędy spacerować młode kobiety ze swoimi kawalerami. Zarazem dodaje, że znajduje się tam również kilka księgarni, co nazywa „luksusem nie-spotykanym w wielu rosyjskich miastach o takiej samej lub większej liczbie mieszkańców”³².

Poszukując źródeł sukcesu Finlandii (zarówno na płaszczyźnie gospodarczej, jak i moralnej), narrator wskazuje na Uniwersytet w Helsinkach, w którym widzi ostoję nie tyle samego kraju, co wręcz fińskości:

Университет представляет душу Финляндии. Он извлек из пренебрежения природный язык, он собрал все то, что финн знает о своей национальности, показав этому народу его долю в истории, разработав самый язык. Ему принадлежат все те местные знаменитости, которыми гордится Финляндия. Наконец, он воспитывает мысль общественную и вместе вырабатывает ее стремления [...]. Он, стало быть, в нравственном отношении все для финляндца, он представитель самой национальности финляндской. [...] Без своего университета финляндец непременно обратился бы в шведа, потому что умственным центром его стал бы Стокгольм, несмотря на то, что в Гельсингфорсе собирался бы финляндский сейм, а в Або жил бы архиепископ³³.

Ogromna rola uniwersytetu zawiera się nie tylko w kreowaniu i wspieraniu fińskiej tożsamości, lecz również szerzeniu wśród mieszkańców Finlandii poczucia wspólnoty oraz – co jest niezwykle godne pochwały, zwłaszcza w oczach liberała i demokracji – równości:

³² Zob. Ibidem, s. 778.

³³ Ibidem, s. 780.

Гельсингфорский университет – ведь это это, можно сказать, умственное отечество всего многочисленного образованного класса Финляндии. Он его мысль, его дух; его дух, его воспоминания соединяют все это общество: и пасторов, и чиновников всех ступеней, и врачей, и многих купцов, и помещиков, и литераторов. Единство этого общества обусловлено не только мыслью о *vårt land* [naszym kraju – A.N.], то есть о малом, бедном, но любезном отечестве, а еще – равенством прав сословий, которые представляют скорее профессии, чем сословия, и наконец мыслью, воспоминанием об общей кормилице, *alma mater*, о четырех стенах, всем им общих, всем равно дорогих³⁴.

Podziwianą przez siebie jedność i równość panującą wśród mieszkańców Finlandii narrator dostrzega w Helsinkach na każdym kroku, między innymi będąc w jednym z miejscowych teatrów. Regularnie uczęszczają do niego przedstawiciele wszystkich stanów. Różnorodność klasową publiczności znakomicie obrazuje zadziwiająca pstrokaczna strojów na widowni, niespotykana w teatrach Petersburga, czy nawet teatrze rosyjskim w fińskiej stolicy, do którego narrator udaje się kolejnego dnia.

Miejsce centralne kompozycyjnie, ale przede wszystkim ideowo w relacji Połńskiego zajmuje długa i szczegółowo opisana wizyta w obradującym w 1872 roku sejmie Finlandii. Alegoryczne znaczenie wydaje się mieć fakt, że wyższe stany, szlachta i duchowieństwo, obradowały w Domu Szlachty (Riddarhuset) – jedynym z dwóch budynków, których ekwiwalentów narrator nie odnajduje w Petersburgu, co podkreśla aż dwukrotnie. Najciekawsze obserwacje czyni jednak na podstawie obrad przedstawicieli stanu chłopskiego. Zauważa mianowicie, że większość z nich przemawia po fińsku, a ich wypowiedzi są na bieżąco tłumaczone na język szwedzki. Jak stwierdza, praktyka ta świadczy o wzajemnym szacunku deputowanych i poważnym traktowaniu swojej pracy. Podobnego stosunku nie uświadczą się natomiast na obradach również wielojęzycznego sejmu czeskiego, na którym nie przyjęło się tłumaczyć wypowiedzi posłów. Zgodne i pełne wzajemnego poszanowania funkcjonowanie fińskiego organu ustawodawczego umożliwia ponadto pochylenie się nad wzorową współegzystencją rdzennych Finów oraz tych będących potomkami szwedzkich kolonizatorów.

³⁴ Ibidem, s. 779.

Bardzo wcześnie w tekście narrator dokonuje podziału mieszkańców Finlandii pod względem ich korzeni. Dalej natomiast szczegółowo, z iście etnograficznym zacięciem opisuje różnice w ich wyglądzie. Potomków Szwedów charakteryzuje jako wysokich, dobrze zbudowanych, o wyrazistych, typowo germańskich twarzach. Ubierają się europejsko, przeważnie noszą brody i wąsy, lecz golą baki. Z kolei rdzenni Finowie ogólnie prezentują się azjatycko, mają zapadnięte klatki piersiowe i szerokie ramiona, przez ich oczy przebiega dobroduszość, ale też przebiegłość i pewna tajemniczość. Nie wyróżniają się wzrostem, są jednak znacznie wyżsi, niż przyjęto sądzić w Rosji. Włosy mają zazwyczaj długie, noszą same brody bez wąsów i baków. Przechodząc natomiast do obserwacji ogólnych, narrator stwierdza, że wśród mieszkańców Finlandii wcale nie dominują blondyni, gdyż równie często spotyka się szatynów lub wręcz brunetów. Fińskie kobiety ocenia jako nieurodliwe, co podkreśla aż dwukrotnie. Za dużo atrakcyjniejszych uważa miejscowych mężczyzn.

Co istotne, pomimo że narrator akcentuje zróżnicowanie w wyglądzie Finów z uwagi na ich pochodzenie, to nie odmawia fińskości potomkom Szwedów, do czego w naszych rozważaniach jeszcze powrócimy. W kontekście charakteru narodowego nie dokonuje natomiast żadnego podziału. Przypisuje Finom zadziwiającą schludność i umiłowanie porządku. Pierwsza z cech przejawia się w tym, że nawet niezamożni ubierają się gustownie, co powoduje, iż można zacząć podważać ubóstwo miejscowych. Zaraz jednak dodaje: „Но бедность эта весьма реальная, а исправность одежды зависит просто от того чувства порядочности, которое проявляется здесь во всем”³⁵. Wątek ten dodatkowo poszerza mówiąc konkretnie o helsińczykach, pozytywnie wyróżniających się na tle petersburżan:

В Гельсингфорсе вообще одеваются лучше, чем в Петербурге, то есть говоря точнее: большинство образованных сословий и всего народа в Гельсингфорсе одеваются чище, чем в Петербурге. Франтовства не существует, но даже учитель с жалованием в 600 руб., являясь в общество, одет безукоризненно, то есть все на нем ново и чисто³⁶.

³⁵ Ibidem, s. 768.

³⁶ Ibidem, s. 793.

Z zachwytem wyraża się narrator o wysokiej kulturze osobistej Finów, powszechnej wśród nich umiejętności pisanie i czytania, poszanowaniu władz i autorytetów, praworządności, skromności, uczciwości. Wchodzi przy tym w polemikę z innymi podróżopisarzami na temat fińskich heterostereotypów, ich obserwacje przeciwstawiając własnym:

Наши составители „заметок о Финляндии” или „путеводителей” по этой стране, считают долгом посвятить полстраницы характеристике финна, которого они все согласно изображают „угрюмым и мрачным как его родина”, говорящим медленно и с расстановкою и так далее. Должно быть, они не бывали в крестьянской палате финского парламента. Быстрота, с какою говорят здесь ораторы, изумительна и может сравниться только с быстротою итальянского говора, французы и те говорят медленнее. Некоторые ораторы употребляют жесты, конечно, самого сдержанного свойства³⁷.

W innym miejscu stwierdza również, że Finowie, wbrew obiegowej opinii, są bardzo rozmowni i mówią szybko, przy czym cicho. Tym samym niejako „nadaje im głos”, po dziesięcioleciach zapewnień rosyjskich podróżników i literatów o tym, że są go pozbawieni, gdyż stoją w opozycji do cywilizacji, nie posiadają kompetencji komunikacyjnych, nie funkcjonują w społeczeństwie.

Spokój Finów narrator łączy z pojmowaniem przez nich dobrych manier: „Нет нашей чрезмерной фамильярности, но зато есть простота и мягкость. Финляндцам нет нужды «напыживаться», чтобы сохранить достоинство. Говорят люди в собраниях и на улице тихо, вообще проявляется благовоспитанность”³⁸. Pochwala także samodzielność fińskich kobiet, które spacerują bez towarzystwa mężczyzn, a nawet wieczorami same wracają piechotą do domów, co w patriarchalnej Rosji spotkałoby się z oburzeniem. Ogólnie jedyny zarzut, jaki stawia Finom, to nieznajomość wśród nich rosyjskiego, choć dodaje przy tym, że w najlepszych sklepach obsługa mówi po niemiecku, a czasem także po rosyjsku. Widzimy więc, iż w latach 60. XIX wieku nawet zadeklarowany liberał oczekiwał tego po nich.

³⁷ Ibidem, s. 786–787.

³⁸ Ibidem, s. 793.

Narrator odnosi się do opinii innych podróżopisarzy na temat Finów z dystansem, lecz podobnie jak wcześniej Nikołaj Waradinow, z uznaniem wyraża się o opracowaniu Gieorgija Alftana. Przytacza zawarty w niej opis fińskiego charakteru, w którym podkreśla się obcość jakiegokolwiek myśli niepodległościowej (wskutek sześćsetletniego obcego panowania), posłuszeństwo oraz ogromny respekt przed obowiązującym prawem, którego sami nie łamią i nie wybaczą łamania go władzom. Co znamienne, w obliczu ataków konserwatystów na Finlandię, po przytoczeniu tej charakterystyki narrator dodaje od siebie: „Хорошо, что у нас об этом знают, но необходимо постоянно помнить это”³⁹.

Jak już zostało powiedziane, narrator wyraźnie zaznacza, że wśród mieszkańców współczesnej Finlandii są zarówno potomkowie ugrofińskich tubylców, jak też szwedzkich kolonizatorów. Jednych i drugich nazywa jednak Finami, co jest istotnym *novum*, gdyż do tej pory wszyscy podróżnicy mówili o dwóch zamieszkujących Wielkie Księstwo narodach, wyraźnie je rozgraniczali, a nierzadko wręcz jakościowo przeciwstawiali sobie:

[...] финляндцы шведского происхождения, потомки шведских поселенцев, все-таки не шведы; с тех пор, как предки их поселились в этой стране, прошли века, и эти потомки шведов такие же коренные финляндцы, как и финны, считают себя с ними одним народом и не имеют решительно никаких отдельных стремлений⁴⁰.

Zauważa, że wśród mieszkańców Finlandii funkcjonują obecnie dwie partie: jedna dąży do propagowania rdzennie fińskiej kultury, tradycji i języka (tzw. fennomanowie), druga zaś stawia sobie za cel pielęgnowanie bogatego przecież szwedzkiego dziedzictwa (tzw. svekomanowie). Podkreśla jednak, iż w obu wypadkach nie może być absolutnie mowy o nastrojach separatystycznych. Finowie nie dążą do zbliżenia ze Szwecją, są gorliwymi patriotami, co doskonale obrazuje napisana przecież po szwedzku pieśń Johana Ludviga Runeberga *Vårt land*, śpiewana podczas oficjalnych obchodów, a której treść narrator przytacza w tłumaczeniu na język rosyjski i następująco komentuje: „Я не знаю другой национальной песни, в которой бы с такой скромностью

³⁹ Ibidem, s. 788.

⁴⁰ Ibidem, s. 800.

и трогательной простотою выражалась безотчетная любовь к родине”⁴¹. Ta jedność w różnorodności zachwyca narratora i jest czymś, czego wieloetniczna Rosja może się od Finlandii nauczyć:

Единообразие когда-то действительно считалось каким-то принципом, вмещающим в себе собственную благотворную силу. Но это был оптический обман, обман даже не совсем произвольный. Это была аракчеевская мысль: поместить всех жителей в жилища одной постройки, одного цвета, с одинаковыми самоварами на том же самом окне, как будто при таком единообразии и сердца всех поселян должны были биться одинаковою любовью, и благосостояние их было обеспечено самим „единообразием”⁴².

Finowie funkcjonowali w granicach szwedzkich przez sześćset lat, a w granicach rosyjskich żyją zaledwie od sześćdziesięciu, dlatego zdaniem narratora, nie może dziwić ich przywiązanie do Szwecji. Ona wszak nadała Finom prawo, zwyczaje, religię, uniwersytet. Przechodząc pod panowanie Rosji, Finlandia mogła tylko stracić, lecz dzięki mądrości rosyjskich władz, które zachowały w swojej nowej prowincji dawny porządek, paradoksalnie wybiła się na niezależność, na którą nie mogła liczyć nigdy wcześniej i która możliwa jest tylko w granicach Imperium. Finowie są tego świadomi i pozostaną wiernymi poddanymi rosyjskich cesarzy tak długo, jak będą oni respektować ich autonomię. Równocześnie przestrzega przed obraniem przeciwnej drogi:

Именно при полной уверенности в сохранении ей местных особенностей, Финляндия и может быть искренне и глубоко солидарна с Россиею. Вступив же на путь противоположный, на путь отмены или ограничения местных особенностей, мы вступили бы на путь фальшивый. Мы принесли бы в жертву искреннюю, добровольную привязанность пустому требованию наружного объединения, внешнего „единообразия”. [...] Желая отмены личности учреждений Финляндии, мы желали бы уничтожения един-

⁴¹ Ibidem, s. 798

⁴² Ibidem, s. 801–802.

ственного приобретения, которое она получила от России, то есть именно уничтожения самого основного звена нашей связи⁴³.

Dla narratora nie pozostawia wątpliwości to, że dzięki rosyjskim rządowi Finlandia w wielu dziedzinach znajduje się obecnie na znacznie wyższym stopniu rozwoju niż Rosja, co budzi zrozumiałą negatywną reakcję ze strony środowisk narodowo-konserwatywnych. Odpowiedzią na ten stan rzeczy jego, zdaniem nie może być jednak ograniczenie wolności Wielkiego Księstwa, lecz postawienie go sobie na wzór:

Нет спору, желательно, чтобы русский народ сравнился с финляндским в том, что может быть названо преимуществами последнего, например – в образованности. Но это уже зависит от прогресса в самой России, а не от введения реакции в Финляндии. Истинное, полное объединение русского государства и совершится тогда, когда мы не будем отставать от наших более образованных окраин ни в чем: ни в просвещении, ни в общественном благоустройстве, ни в нравах, ни в нужных нам, ответственных нашему развитию учреждениях. Но это и есть единственный верный путь к объединению⁴⁴.

1.4. PODSUMOWANIE

Kilka dni w Finlandii Leona Połńskiego w sposób wzorcowy pokazuje obraz Finlandii charakterystyczny dla rosyjskich liberałów drugiej połowy XIX wieku. Jawi się ona jako najbardziej europejska i zarazem rozwinięta część ogromnego Imperium. Jej podobieństwo do Rosji jest uderzające, zwłaszcza w przypadku opisywanych Helsinek, które prezentują się niczym bliźniacze miasto Petersburga. Jest to jednak zarazem złudne i powierzchowne. Między Finlandią a Rosją narrator dostrzega bowiem istotne różnice jakościowe, przejawiające się między innymi w panującej w tej pierwszej wysokiej kulturze, porządku społecznym, czy wreszcie powszechności wykształcenia jej mieszkańców. Ów kontrast wynika z jednej strony z niewątpliwej kulturowej przynależności Finlandii do Europy Zachodniej, co zawdzięcza wielowiekowemu panowaniu szwedzkiemu, ale z drugiej – jest

⁴³ Ibidem, s. 801–802.

⁴⁴ Ibidem, s. 802.

zasługą zachowania w niej przez Rosję w Wielkim Księstwie dotychczasowego ładu, a nawet wzmocnienia w ostatnich latach autonomii dzięki liberalnym reformom Aleksandra II. Unikalne położenie pomiędzy Zachodem i Wschodem leży u podstaw niepodważalnego sukcesu Finlandii, a zarazem czyni z niej potencjalny wzór do naśladowania przez Rosję, między innymi w kwestiach przemian ustrojowych i oświatowych, jak też prowadzenia polityki zgodnego współlegzowania w jednym państwie przedstawicieli różnych narodowości.

Autonomia Finlandii i bujny rozwój księstwa sprawiły, że w drugiej połowie XIX wieku stała się ona częstym obiektem ataków ze strony rosyjskich nacjonalistów, alarmujących o groźbie nastrojów separatystycznych i apelujących o ukroczenie fińskich przywilejów. Połowski odpowiada im, przekonując, iż Finom obce jest myślenie niepodległościowe, a ich lojalność wobec monarchy i praworządność są znane od dawna. Potomkowie Szwedów również nie stanowią żadnego zagrożenia, ponieważ nie utożsamiają się z krajem swoich przodków, lecz wyłącznie z Finlandią. Wraz z rdzennymi Finami stanowią jedność, którą spaja gorliwy patriotyzm. Do ochłodzenia stosunków z Rosją może dojść wyłącznie z winy prowadzonej przez nią polityki, to znaczy, jeśli za nawoływaniem nacjonalistów, władze zdecydują się ingerować w panujący w Wielkim Księstwie dotychczasowy ład.

3. PODRÓŻNICY LAT SIEDEMDZIESIĄTYCH I OSIEMDZIESIĄTYCH

Obszerna rosyjska literatura podróżnicza lat 70. i 80. XIX wieku wyraźnie odzwierciedla dychotomię i wielowarstwowość obrazu Finlandii tamtych czasów. Nie brakuje w nim zatem, z jednej strony, odwołań do literatury romantycznej, z drugiej, wymiennie, zachwyty nad fińskimi porządkami lub oburzenia autonomicznością Wielkiego Księstwa.

Tymczasem nad Finlandią gromadziły się ciemne chmury. W 1881 roku wskutek zamachu zginął Aleksander II. Jak wspominali współcześni, za życia jego kult w Wielkim Księstwie był znacznie bardziej rozwinięty niż nawet w Rosji. Po śmierci natomiast mieszkańcy Helsinek wystawili monarsze pomnik na placu Senackim z wymowną inskrypcją „1863”⁴⁵. W przeszłości, ilekroć Fin-

⁴⁵ Stoi on tam po dziś dzień, zdumiewając turystów nieznających fińskiej historii.

landia znajdzie się wobec zagrożenia rusyfikacją ze strony jego następców, hel-sińczycy będą tłumnie gromadzić się i składać pod monumentem kwiaty.

Wraz ze wstąpieniem na tron Aleksandra III groźba ograniczenia fińskich swobód stawała się coraz bardziej realna. Nowy cesarz co prawda potwierdził chęć zachowania zobowiązań swoich poprzedników, a w 1882 roku skrócił przerwę między zwoływaniem sejmu z pięciu do trzech lat, lecz zarazem nie godził się na niezależność Finlandii od Rosji.

Równocześnie, zarówno przy cesarskim dworze, jak i w samej Rosji, w siłę rosło stronnictwo nacjonalistów. W latach 80. rozpoczęli oni otwartą kampanię antyfińską, dążącą do zniesienia autonomii Wielkiego Księstwa. Jej kulminacją był 1889 roku. Z jednej strony, ukazało się wówczas obszerne, dwutomowe dzieło historyka Kiesara Ordina *Ujarzmienie Finlandii (Покорение Финляндии)*⁴⁶. Dowodził on, że wyjątkowy status Finlandii nie ma umocowania prawnego, jest wyłącznie aktem łaski monarchy, z którego ten może się w dowolnej chwili wycofać. Tezę przyjęto w kręgach nacjonalistów z poklaskiem. Z drugiej strony, w tym samym roku Aleksander III zażądał podporządkowania fińskiego urzędu pocztowego rosyjskiemu ministrowi spraw wewnętrznych, dostosowania fińskiej taryfy celnej do rosyjskiej oraz ujednolicenia systemów monetarnych. Jak to bowiem stwierdził: „Czy to Rosja należy do Finlandii, czy Finlandia do Rosji?”⁴⁷.

3.1. WASILIJ MARKOW

Z końcem lipca 1874 roku gazeta codzienna „Sankt-Pietierburgskie wiadomości” opublikowała krótką relację z podróży nazwaną *Wyjazd nad Imatrę (Поездка на Иматру)*⁴⁸. Podpisanego tylko inicjałami⁴⁹ autora udało się zidentyfikować jako znanego publicystę Wasilija Markowa, w owym czasie ze wspomnianym tytułem współpracującego⁵⁰. Tekst jest datowany na 19 lipca 1874 roku.

⁴⁶ Por. K. Ордин, *Покорение Финляндии*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1889.

⁴⁷ Цит. за: О. Юссилла, *op. cit.*, s. 528.

⁴⁸ Por. В.М. [В.В. Марков], *Поездка на Иматру*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1874, № 198, s. 543–544.

⁴⁹ Zob. И.Ф. Масанов, *Марков, Василий Васильевич*, [w:] Idem, *Словарь псевдонимов...*, т. 4, Москва 1960, s. 303.

⁵⁰ Wasilij Markow (1834–1883) był publicystą, tłumaczem i krytykiem literackim. Drogę do kariery otworzyła mu znajomość z Nikołajem Czernyszewskim, współ z którym tłumaczył na język rosyjski *Dzieje Anglii od wstąpienia na tron Jakuba II* Thomasa Ba-

Narrator relacji za niezbędne uważa wyjaśnienie już na wstępie, dlaczego decyduje się opisać swoją wyprawę nad słynny fiński wodospad, skoro robiono to wielokrotnie, a jego pięknem można się obecnie zachwycać kupiwszy dowolny album sprzedawany na stacji kolejowej w Wyborgu. Tłumaczy, że interesować go będzie przede wszystkim „druga strona medalu”, a więc aspekty podróży, które pomijają wspomniane albumy, a które mają istotny wpływ na wrażenia podróżnika z odwiedzonego kraju:

[...] эта обратная сторона медали небезинтересна и наводит на некоторые размышления, которые значительно умаляют красоты и зачастую надоедают до того, что прелести и красоты как-то стусеиваются и остается неотрадная картина, всем давно известная, всюду наблюдаемая – картина неумелости русского человека, который нигде не [может] найтись настолько, чтобы не быть в чужих руках. Вот эта-то обратная сторона медали так и бьет в глаза и может вконец испортить общее впечатление⁵¹.

Nakreślony w relacji Markowa obraz Finlandii jest pełen sprzeczności. Choć narrator nie odmawia piękna jej przyrodzie i w podsumowaniu zachęca czytelników do odbycia podróży jego śladami, to jednak niemal cała narracja utrzymana jest w niemiłym, zjadliwym, często sarkastycznym tonie i przypomina momentami komedię niefortunnnych zdarzeń. Lista zarzutów pod adresem Finów i ich kraju jest długa. Część z nich wpisuje się w tradycję obecną w podróżopisarstwie od dawna, część natomiast jest nowa, charakterystyczna dla czasów, w jakich powstała relacja.

Do pierwszej grupy należy przekonanie o fińskim lenistwie, dla którego wytłumaczenie narrator odnajduje w warunkach klimatycznych sprawiających, że

bingtona Macaulaya oraz *Historię świata dla narodu niemieckiego* Friedricha Christopa Schlossera. W swoich artykułach z okresu wojny rosyjsko-tureckiej (1877–1878) przekonywał, że dziejową misją Rosji jest wyparcie Turcji w kontynentu europejskiego, wyzwolenie od niej Półwyspu Bałkańskiego i zjednoczenie pod swoim panowaniem wszystkich Słowian. Jako krytyk literacki głosił pogląd, że zadaniem literatury jest służenie społeczeństwu, nie zaś abstrakcyjne rozważania o istocie sztuki. Nie zaskakuje, że szczególnie wysoko cenił sobie twórczość Nikołaja Niekrasowa. Zob. E.P. Каточигова, *Марков Василий Васильевич*, [w:] *Русские писатели...*, т. 3, Москва 1994, s. 524–525.; [Б.п.], *Марков, Василий Васильевич*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 18, Санкт-Петербург 1896, s. 659.

⁵¹ B.M. [B.B. Марков], *op. cit.*, s. 543.

Finowie śpią długo i często. Oburza go, iż obsługa hotelowa wstaje późno; zdziwia, że wieczorem Wyborg całkowicie zamiera, ulice świecą pustkami i nie ma możliwości pożywić się ani napoić; irytuje wreszcie, iż wszystkie miejskie sklepy są nieczynne w niedzielę, przez co nie udało mu się zakupić upragnionych miejscowych towarów.

Z lenistwem pośrednio powiązana jest panująca w Finlandii przytłaczająca bieda. Narratora oburzają nieustannie naprzykrzający się żebracy. Zwłaszcza, że dostrzega wśród nich nie tylko małe dzieci, ale także mężczyzn w kwiecie wieku:

Нищенство развито здесь до такой степени, что даже пастух – рослый 18-20-летний парень – завидев ваш дилижанс, бежит за вами, цепляется за ручку дверей и просовывает к вам руку. Вы гоните надоедливых просителей, но они вас и не думают слушать, продолжают бежать за вами, зачастую показывая вам язык – это просто обычай: им дома делать нечего, да и побегать не мешает⁵².

Narrator zarzuca ponadto mieszkańcom Finlandii powszechną niezajomość języka rosyjskiego, nawet wśród tych, którzy mają w pracy do czynienia z turystami:

В силу врожденной всякому русскому общительности, вы подсаживаетесь к кому-либо из служащих на пароходе и начинаете справляться о времени прихода парохода в Ретти Ярви, о разбросанных по берегам дачах; но служащие молчат, и вы не добьетесь от них ни одного звука. Это не совсем-таки удобно в Финляндии: ни один финн (не говоря о народе, которому, конечно, никакого дела до туриста нет), даже служащий на пароходах, в гостиницах и т. п., не учится русскому языку, и чем дальше углубляетесь в страну, тем более вы приходите к заключению, что туда надо ездить, запасшись знанием хотя бы шведского языка⁵³.

⁵² Ibidem, s. 544.

⁵³ Ibidem.

Warto przy tym zauważyć, że nieznajomość języka fińskiego i szwedzkiego nie stała narratorowi na przeszkodzie w odbyciu opisanej wyprawy, tudzież nawiązaniu cennego dialogu z obsługą hotelową, kucharzem w bufecie lub policjantem na ulicy.

Właśnie w kwestii językowej natrafiamy na nowe, zdecydowanie negatywne elementy obrazu Finlandii. Wcześniejsi podróżopisarze zwykli tłumaczyć nierosyjskojęzyczność jej mieszkańców ich wrodzonym brakiem talentów językowych. W relacji Markowa odnajdujemy natomiast inne wyjaśnienie. Otóż narrator przypisuje ją powszechnej w Finlandii hipokrytycznej i oburzającej niechęci do wszystkiego, co rosyjskie, niekiedy przeradzającej się wręcz w nienawiść, żywionej zwłaszcza przez szwedzkojęzycznych Finów (nazywanych przez niego po prostu Szwedami):

Эта-то нелюбовь ко всему русскому и странна в Финляндии, в особенности у шведов, которые считают себя цивилизованным народом. Наш брат всегда придет на помощь какому-нибудь объясняющемуся жестами иностранцу и выведет его из затруднения, а швед никогда, словно он не в России живет, словно не русский народ его кормит. Странно даже в цивилизованных людях видеть ту нелюбовь, которую шведы выказывают ко всему русскому. Как не понять, что какой-нибудь Агап Иванов ни душой, ни телом не виноват в том, что Финляндия сделалась русской провинциею? В Гельсингфорсе нелюбовь переходит подчас в ненависть, и надо иметь русскую способность уживаться, чтобы не довести дела до скандала. Цвет интеллигенции – студенты – вас толкнет, бросит в церковные окна ком грязи, засвистит русской песне, ошаркает Островского... И эта нация считает себя выше русских⁵⁴!

O przejawach wyraźnej niechęci do Rosjan i ich lekceważącego traktowania narrator wspomina wielokrotnie. Uwidacznia się ona między innymi w zawyżaniu dla nich cen oraz traktowaniu ich przez obsługę hotelową: „Эй! Человек!» закричит он [путешественник – A.N.] всеконечно, но на зов его или никто вовсе не явится или же явится, но с такою физиономиею,

⁵⁴ Ibidem.

которая ясно будет говорить, что он появлением своим делает поблажку варвару”⁵⁵.

Owa niechęć i niewdzięczność przejawia się także w skali makro – w separowaniu się Finlandii od reszty Imperium, podkreślaniu swojej odrębności i „nierosyjskości”, u czego podstaw leży jej autonomia. Zasady te są niezrozumiałe zarówno dla narratora, jak też – wydaje się – innych Rosjan. Jadąc pociągiem do Wyborga, zdumiewa go nie tylko kontrola graniczna, ale wręcz samo istnienie granicy rosyjsko-fińskiej: „[...] поезд [...] перелетает через границу чего-то... чего именно? Неизвестно”⁵⁶. Fakt ten oburza jego rosyjskich współpasażerów, a podjęta w odpowiedzi próba tłumaczenia im przez mieszkańca Finlandii podłoża autonomii może być odczytywana jako alegoria dialogu między Rosją a Wielkim Księstwem:

„Это черт знает что! Точно за границу едешь! Уж спрашивали бы и паспорта кстати”. Какой-то швед начинает объяснять сидящей напротив него даме, на каких условиях присоединилась Финляндия к России. Дама ровно ничего не понимает, да оно и трудно несколько понять, так как свобода торговли внутри государства отнюдь не противоречит правам Финляндии”⁵⁷.

Obraz Finlandii w relacji Markowa jest ewidentnie zbudowany na binarnej opozycji swój–obcy. Źródłem konfliktu leżącego u podłoża tekstu jest inność miejscowych, fińskich obyczajów od znanych narratorowi rosyjskich. Odziera ona podróż Rosjanina po Wielkim Księstwie z jakiegokolwiek przyjemności:

Забудьте наши широкие нравы, порешите раз навсегда, что вы будете жить и поступать так, как живут и поступают туземцы – и вам будет и дешево, и мило, и удобно. Но если вы вздумаете переносить в Финляндию наши всероссийские обычаи и замашки – вы заплатите за эту попытку вдвое дороже, и все-таки вам будет скверно, неудобно, и неминуемо вам придется ошибаться в ваших расчетах”⁵⁸.

⁵⁵ Ibidem, s. 543.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem, s. 544.

Przy czym obyczaje fińskie są oceniane przez niego jako ewidentnie gorsze od rosyjskich, niekiedy wręcz absurdalne. Przeciwwstawia im zwyczaje i standardy powszechnie w Rosji przyjęte, co najbardziej uwidacznia się w opisie hotelu Imatra:

Есть, однако, и в Выборге гостиница, куда русская натура сумела перенести свои обычаи, и путешественник в *Иматре* может наслаждаться почти всем тем, чем он привык наслаждаться в сердце России. Здесь и прислуживающего позвать можно, без опасения обидеть, и попозже лечь, и закусить по-русски, и встать пораньше, хотя и тут не обходится без некоторых ограничений российских привычек. Эти ограничения, однако, в большинстве случаев вовсе не особенно стеснительны⁵⁹.

Niekakiej groteskowości przydaje Finlandii w relacji Markowa fakt, iż owej oczywistej dla narratora niższości obyczajów towarzyszy niczym nieuzasadnione, a powszechnie odczuwalne wśród miejscowych poczucie wyższości nad Rosją. Walczy on z nim przy pomocy sarkazmu i poczucia humoru. Alegorycznie w tej sytuacji należy odczytywać opis kontroli granicznej, którą fińscy celnicy traktują z powagą i patosem, jako ich ważny, wpływający z autonomii Wielkiego Księstwa obowiązek, a z której Rosjanie chętnie kpią:

Кто-то рассказывает, что один барин, возвращавшийся из Финляндии, оставшись недоволен осмотром, воскликнул: „Да что я оттуда салаку, что – ли, с кислым молоком повезу?” – на что таможенный не обиделся, но присутствовавшие при этом шведы и финны не преминули оскорбиться за свою родину⁶⁰.

3.2. PIOTR GNIEDICZ

Podróż nad Imatrę cieszyły się znaczną popularnością także w drugiej połowie lat 70. XIX wieku, o czym świadczy bujnie rozwijająca się wokół słynnego wodospadu turystyka, a także wciąż powstające zapiski odwiedzających go po-

⁵⁹ Ibidem, s. 543.

⁶⁰ Ibidem.

drózników⁶¹. Te ukazywały się jednak w druku coraz rzadziej, przypuszczalnie z powodu malejącej atrakcyjności tematu.

Jednym z tych, którzy zdecydowali się opisać swoją drogę nad słynny wodospad, był znany dramaturg Piotr Gniedicz⁶². Zapiski⁶³ jego pióra ukazały się w końcu czerwca 1877 roku w popularnym tygodniku „Niwa” („Нива”)⁶⁴.

Narrator zapisków wyjaśnia, że zdecydował się na podróż gdyż słyszał o wodospadzie wiele skrajnych opinii: „То мне говорили, что это восьмое чудо света (что-то много развелось этих восьмых чудес), то что

⁶¹ Ukazywały się także innego rodzaju opisy Imatry, na przykład anonimowy szkic *Vuoksi i jej główny wodospad Imatra* (Вокса и главный ее водопад Иматра) łączący w sobie charakterystykę hydrologiczną z opisaniem krajobrazu. Por. [Б.п.], *Вокса и главный ее водопад Иматра*, „Нива” 1875, № 34, s. 535–538.

⁶² Piotr Gniedicz (1855–1925) był znanym prozaikiem, dramaturgiem i działaczem teatralnym; spokrewnionym z poetą Nikołajem Gniediczem, a także Aleksandrem Gribojedowem. Z sukcesami studiował w latach 1875–1879 w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych, której jednak nie ukończył, ponieważ zdecydował się skupić na dobrze rokującej karierze zawodowego pisarza. Jako prozaik debiutował w 1877 roku na łamach tygodnika „Niwa”, rok później natomiast – jako dramaturg. Szczególnie aktywny na polu literackim był w latach 80. i 90. XIX wieku. Jego twórczość została doceniona przez krytykę, czytelników oraz widzów. Jej głębię porównywano do Czechowskiej. Chwalono go przede wszystkim za psychologizm oraz umiejętność wiernego odzwierciedlania rzeczywistości. Debiutem reżyserskim Konstantina Stanisławskiego w 1889 była komedia Gniedicza *Plonące listy* (Горящие письма). W latach 1900–1908 kierował trupą aktorską Teatru Aleksandryjskiego. W trakcie pełnienia funkcji sprzyjał wystawianiu na jego scenie sztuk Antona Czechowa, a także klasyków oraz współczesnych dramaturgów rosyjskich i zachodnich. Pod koniec życia pracował nad historią teatru, której jednak nie ukończył, oraz wspomnieniami. Zob. В.Б. Караев, *Гнечич Петр Петрович*, [w:] Русские писатели..., т. 1, Москва 1992, s. 588–589.

⁶³ Por. П.П. Гнедич, *Поездка на Иматру (Из путевых впечатлений)*, „Нива” 1877, № 30, s. 478–481.

⁶⁴ „Niwa” była cieszącym się znaczną popularnością tygodnikiem przeznaczonym do lektury przez szeroki krąg czytelników, ukazującym się w latach 1870–1917. Jego tematyka obejmowała politykę i życie codzienne, ale przede wszystkim beletrystykę. Wśród współpracujących z nim pisarzy byli między innymi Lew Tołstoj, Iwan Gontczarow i Nikołaj Leskow. Tygodnik reprezentował liberalny profil polityczny. W 1900 roku ukazywał się w imponującym nakładzie 235.000 egzemplarzy. Jako organ popierający Rząd Tymczasowy został zamknięty po rewolucji październikowej w grudniu 1917 roku. Zob. [Б.п.], *Нива (Спб., 1870—1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702—1894)*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 530–531; [Б.п.], *Нива*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 21, Санкт-Петербург 1897, s. 7.

и смотреть-то на нее не стоит: так, канава какая-то”⁶⁵. Zapragnął więc ujrzeć Imatrę na własne oczy i sformułować swoją opinię na jej temat. Ta ostatecznie była bardzo pozytywna, choć narrator przyznaje, że wodospad nie urzeka za pierwszym razem, a zdjęcia i obrazy nie oddają mu sprawiedliwości. Odkrycie jego piękna wymaga kontemplacji.

Obraz Finlandii w relacji Gniedicza posiada w sobie wiele cech roman-tycznych. Ich źródeł należy się najpewniej doszukiwać w *Kalevali*, cytowanej w tekście, przez pryzmat której postrzegani są Finowie i otaczająca ich przyroda. Ta jest zatem mroczna i tajemnicza, oni zaś – prości, uprzejmi i pełni pokory wobec natury i ludzi wyżej urodzonych. Narrator doszukuje się wręcz wokół siebie scen jakby zaczerpniętych wprost z fińskiego eposu, co świadczy o jego ogromnej sile obrazotwórczej, wciąż oddziaływującej, nawet w drugiej połowie lat 70. XIX wieku:

Промелькнуло озеро сбоку. На бревнах, у берега, старый финн водил палкой по воде – точно граблями собирал что-то. Мне невольно вспомнилась *Калевала*, как старый мудрый Вейнемейнен с железными граблями выходит на берег моря искать знаменитую кантелу”⁶⁶.

Należące do innego świata miasto Wyborg jest w relacji w zasadzie nieobecne. Zostaje tylko skrótowo scharakteryzowane jako bezludne i senne, jakby zastygłe w czasie, co doskonale zostaje oddane przy pomocy narracji: „[...] надо всем этим висело бледно-голубое, с легкими, пушистыми как хлопья ваты облаками, финское небо. Все здесь казалось сонным, медлительным, но как-то не по-русски сонным”⁶⁷.

Ciekawie, gdyż wbrew dotychczas pojawiającym się w podróżopisarstwie opiniom, przedstawione są Finki. Narrator przypisuje im nie tylko wielką urodę (znacznie większą niż fińskim mężczyznom), ale również wrodzoną grację i kokieteryę porównywalną z tą cechującą mieszkanki stołecznego Petersburga:

⁶⁵ П.П. Гнедич, *op. cit.*, s. 478.

⁶⁶ Ibidem, s. 479.

⁶⁷ Ibidem, s. 478.

Они кокетничают и словами, и глазами, и манерами. Смешно сказать – я раз видел, как девушка в разговоре с белобрысым кавалером (из ко-чегаров, должно быть), у которого на голове красовалась клеенчатая фуражка с прямым четырехугольным необъятным козырьком, как она старалась выставить из-под платья маленькую ногу, очень недурно обу-тую в новые башмаки грубой работы, с цветною розеткой⁶⁸...

Pozytywny obraz Finlandii w zapiskach Gniedicza tworzy ponadto kom-fortowa baza turystyczna, na którą składa się wykwinny hotel nad Imatrą, wygodny parowiec, znakomite jakościowo drogi oraz uprzejmi woźnice. Po-wtórzone zostaje jednak zarzut o nieznajomości języka rosyjskiego. Zostaje on wyrażony wprost, ponieważ, jak stwierdza na samym wstępie narrator: „Вместо всякого гида мы, как все русские путешественники, надеялись на великую пословицу: «язык до Киева доведет», и в силу ее, так или иначе – решились добратсья до Иматры”⁶⁹. Wkrótce jednak okazało się, że sprzedająca broszury turystyczne uprzejma kobieta mówi tylko „łamanym niemieckim”, woźnica zaś po rosyjsku zna tylko frazę „nie rozumiem”.

3.3. MICHAŁ OWCZINNIKOW

Z przyczyn podobnych, jak analizowane wcześniej listy z Wybarga Olgi P., zapiski Michała Owczinnikowa⁷⁰ dostarczają również unikalnego w obrębie rosyjskiego podróżopisarstwa spojrzenia na Finlandię. Sam autor nie był co prawda nastoletnią dziewczyną, lecz mężczyzną w sile wieku, jednak swoją relację adresował do dzieci i to pod ich kątem ukształtowana została narracja utworu. Co należy podkreślić, zachęcająca do empatii i zrozumienia Innego.

Początkiem sierpnia 1877 roku Owczinnikow wyprawił się nad Imatrę, od-wiedzając przy tej sposobności także Wyborg i Lappeenrantę. Powstałe wów-czas zapiski opublikował w 1878 roku, w czasopiśmie „Dietskoje cztienije”

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem, s. 478.

⁷⁰ Niestety o Michaiile Owczinnikowie (1847–1893) udało mi się ustalić tylko to, że był nauczycielem i publicystą (1847–1893) był nauczycielem i publicystą. Zob. И.Ф. Масанов, *Овчинников, Михаил Васильевич*, [w:] Idem, *Словарь псевдонимов...*, т. 4, Москва 1960, s. 345.

(„Детское чтение”)⁷¹. Stanowiły one część większego podróżniczego cyklu zatytułowanego *Z notatek z podróży po Rosji (Из путевых заметок по России)*⁷².

Znamienne, że konstrukcja tytułu sugeruje tożsamość Rosji i Finlandii. Taką też opinią zdaje się panować wśród Rosjan. Tymczasem w zapiskach Owczinnikowa oba kraje zostają pokazane jako dwa odrębne i często nieprzystające światy. Im dalej w głąb Wielkiego Księstwa, tym bardziej zagubieni stają się rosyjscy pasażerowie pociągu, którym przemieszcza się narrator. Stopniowo pojawiają się nazwy stacji po fińsku. Dosiada się coraz więcej Finów. Wokół słychać obco brzmiący dla Rosjan język. Równocześnie fińscy pasażerowie, „Czuchny”, czują się tym bardziej swojsko, co przejawia się w ich samopoczuciu:

На промежуточных станциях садится много чухон. Женщины очень разговорчивы; но, впрочем, только со своими. Язык чухон очень неблагозвучен, и это тем более неприятно, что женщины говорят очень торопливо и громко. Даже с виду мрачные и сосредоточенные чухонцы стали смотреть приветливее: потому ли, что чувствовали себя дома, или на них действовала погода⁷³.

Kontrast między oczekiwaniami pasażerów wobec „rosyjskiej Finlandii” a zastaną rzeczywistością stanowi źródło konfliktu, którego kulminacją jest budząca zgorszenie kontrola celna na stacji Terijoki⁷⁴: „Какое кому дело, что мы возьмем с собой! [...] Ведь таможни устраиваются на границах иностранных государств? А ведь мы едем по России, сказал один бойкий мальчуган, обращаясь ко мне”⁷⁵.

⁷¹ Miesięcznik „Dietskoje cztienije” ukazywał się początkowo w Petersburgu, a następnie w Moskwie. Był przeznaczony dla dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Na jego łamach ukazywały się głównie krótkie utwory prozą o tematyce ludowej oraz artykuły popularnonaukowe. Zob. [Б.п.], *Детское чтение* (Спб., 1869–1893; М., 1894–1906), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 518.

⁷² М.В. Овчинников, *Из путевых заметок по России. Финляндия*, „Детское чтение” 1878, т. XIX, s. 470–494.

⁷³ Ibidem, s. 471.

⁷⁴ Od 1948 roku miasteczko Terijoki nosi nazwę Zielenogorsk.

⁷⁵ М.В. Овчинников, *Из путевых...*, s. 472.

Nawet abstrahując od profilu czasopisma „Dietskoje cztienije”, adresat zapisków Owczinnikowa staje się w tym momencie ewidentny. Ich narrator wstępuje w dialog ze wzburzonym chłopcem i zaczyna mu w prosty sposób wyjaśniać specyfikę relacji między Rosją i Finlandią. Kolejne cztery strony poświęcone są opisowi warunków, na jakich Finlandia została przez Aleksandra I przyłączona do Imperium, uprawnień fińskiego sejmu i senatu, funkcjonowania sądownictwa, a także pochodzeniu granicy celnej. Co istotne, narrator nie komentuje uprzywilejowanego statusu Wielkiego Księstwa, nie poddaje go krytyce ani nie broni, a tylko przytacza fakty za nim przemawiające. Te zaś dają się streścić następująco: Finlandia jest częścią Imperium, ale wyjątkową, niepodobną do innych. Z takim właśnie nastawieniem należy do niej jechać.

Zapiski Owczinnikowa generalnie utrzymane są w tonie koncyliacyjnym. Przy tym obcość Finlandii stanowi ich leitmotiw. Narrator pochyla się nad nią narzekając, że wiele trudności jemu i towarzyszom nastęrczyło zameldowanie się w wyborskim hotelu „Imatra”, gdyż tamtejsza obsługa mówiła tylko po fińsku i szwedzku. Nie był też w stanie porozumieć się z woźnicą wiozącym go nad wodospad. Nie ucieka się jednak do krytyki. W innym miejscu Finów nazywa z kolei ponurymi samotnikami. Tłumaczy to wpływem otaczającej przyrody oraz brakiem miejsc nadających się do masowego zasiedlania. Powstrzymuje się zatem od ocen, skupiając się głównie na opisach miejscowej przyrody (w przypadku Mon Repos w całości zapożyczonego od Aleksandra Miliukowa), a także Kanału Samiańskiego i fińskich fabryk. Swoją decyzję tłumaczy oczywistym, jak podkreśla, argumentem: „[...] для знакомства с жизнью народа необходимо среди него пожить”⁷⁶. Tak jak w przypadku niezrozumienia wyjątkowego statusu Finlandii, tak i tutaj wiedza, znajomość miejscowych realiów, powinny poprzedzać krytykę i uprzedzenia.

W taki sposób Owczinnikow kreuje wśród swoich młodocianych czytelników obraz Finlandii obcej, może wręcz dziwnej, ale bynajmniej nie wrogiej. Wyraźnie zostaje podkreślone, że choć stanowi ona część Imperium, to jednak jest zarazem odrębnym bytem, należy więc porzucić swoje oczekiwania, jadąc do niej, a także otworzyć umysł na doświadczenie Innego.

⁷⁶ Ibidem, s. 494.

3.4. ANONIM (1880)

Dla zachowania ciągłości chronologicznej należy wspomnieć, że w sierpniu 1879 roku gazeta „Pietierburgskij listok” („Петербургский листок”) opublikowała skromnych rozmiarów relację zatytułowaną *Dwudniowa podróż do Finlandii* (*Двудневное путешествие по России*)⁷⁷. Podpisała się pod nią niejaka M. Ł-wa, której personaliów nie udało mi się ustalić. Opisuje ona przelotną, oszczędną w swym charakterze wizytę w Wyborgu, którą określa jako lepszą alternatywę niż wydanie kilkunastu rubli na „duszną petersburską restaurację”.

Relacja jest mało treściwa, dlatego poświęcanie jej odrębnego punktu uważam za zbędne. Warto zwrócić jednak uwagę na dwie podjęte przez narratorkę kwestie. Po pierwsze, ubolewa ona nad rosnącym kursem marki fińskiej, która w ciągu kilkunastu lat podróżowała niemal dwukrotnie – z 25 do 40 kopiejek. Jest to odczuwalna różnica, zwłaszcza dla osób niemających, podróżujących z ograniczonym budżetem. Po drugie, narzeka na nieobecność ruszczyzny w Finlandii. W przeciwieństwie jednak do takich swoich poprzedników, jak Michaił Owczinnikow, uważa ten fakt za skandaliczny. Opisuje kilka wyborskich księgarń, które oferują literaturę fińską i tłumaczoną na język fiński, a także znakomitą bibliotekę publiczną zaopatrzoną w najnowsze piśmiennictwo zachodnie w oryginalne. Dla kontrastu oferta rosyjskojęzyczna w tych przybytkach jest nieistniejąca: „Ничего только русского нет. И это в расстоянии четырех часов езды от Петербурга! Русских газет тоже нет на станции, ни в самом городе”⁷⁸.

W jeszcze bardziej negatywnym świetle, wręcz wrogo, przedstawił Finlandię anonimowy turysta z Woroneża. W lipcu i sierpniu 1880 roku prowincjonalna gazeta „Don” („Дон”)⁷⁹ opublikowała w dwóch częściach fragment jego listu⁸⁰. Zawiera on opis wędrowki do Wyborga, Lappeenranta, Savonlinny, Kuopio, nad Imatrę i do Helsinek.

⁷⁷ М. Л-ва, *Двудневное путешествие по Финляндии*, „Петербургский листок” 1879, № 152, s. 1–2.

⁷⁸ Ibidem, s. 1.

⁷⁹ Popularna na prowincji gazeta „Don” ukazywała się w Woroneżu w latach 1868–1915, pierwotnie dwa razy w tygodniu, a od 1900 roku – codziennie. Podejmowała na swoich łamach głównie tematy gospodarcze, ale okazjonalnie też prawne i literackie. Zob. [Б.п.], *Дон (Воронеж, 1868–1915)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 506–507.

⁸⁰ [Б.п.], *Из Финляндии (из письма воронежца-туриста)*, „Дон” 1880, № 80, s. 2–3; № 92, s. 2–3.

Anonimowy woroneżanin przypuszczalnie był kupcem, za czym przemawia jego ewidentna preferencja w zawieraniu znajomości z napotkanymi przedstawicielami tej profesji, a także poliglocja (prócz rosyjskiego znał języki niemiecki i szwedzki). Opis swojej wędrówki konsekwentnie budował na schemacie „wszystko jest u nich inne niż u nas”. Właśnie rzeczona inność Finlandii jest przyczyną jego negatywnego doń stosunku.

Narrator już w pierwszych zdaniach stwierdza: „Здесь нет ничего общего с Россиею. Все почти прямо противоположно: начиная с природы и кончая нравами, обычаями и занятиями населения”⁸¹. Jego jawną niechęć wzbudza odrębna fińska waluta, granica celna, potępienie przez Finów palenia tytoniu wśród kobiet i młodzieży (co wymusza na nim i jego towarzyszach oddawanie się nałogowi po kryjomu). Nawet zaobserwowana przez niego zadziwiająca dbałość miejscowych o czystość nie wzbudza szacunku, lecz rozbawienie: „Чистота в городе на улицах господствует поразительная. На каждом шагу здесь видна забота об опрятности, забота, до такой степени тщательная, что русскому путешественнику вообще, а воронежцу в особенности, она кажется смешною”⁸².

W największym jednak stopniu narratora mierzi sam otaczający go zewsząd język fiński – czynnik w największym stopniu wyobcowujący. Co zastanawiające, jego negatywne uczucia nie wynikają w tym przypadku tylko z nieznośności wśród Finów ojczystej dla niego ruszczyzny (co jest odrębnym wątkiem), lecz samego faktu posługiwania się przez miejscowych tym językiem, który nazywa „może melodyjnym, ale barbarzyńskim”⁸³.

Na stacji Terijoki rosyjski podróżnik zostaje „oczyszczony ze wszystkiego, co rosyjskie” i im dalej w głąb Finlandii dociera, tym bardziej polegać musi wyłącznie na towarzystwie swoich kompanów lub nielicznych mieszkających tam Rosjan. Wynikająca z tego faktu frustracja ewidentnie przebiega przez narrację: „До этой станции [Терийоки – А.Н.] еще слышишь изредка русский язык, названия станций обозначены еще на русском языке, но после нее – везде финны, финны и финны”⁸⁴.

⁸¹ [Б.п.], *Из Финляндии...*, № 80, s. 2.

⁸² [Б.п.], *Из Финляндии...*, № 92, s. 2.

⁸³ [Б.п.], *Из Финляндии...*, № 80, s. 2.

⁸⁴ Ibidem.

W percepcji narratora z innością, fińskością, ściśle powiązana jest nie tylko wrogość, ale także lichota, standardy gorsze od rosyjskich. Kreśli zatem jawnie negatywny obraz Finów. Nazywa ich głupimi, apatycznymi, flegmatycznymi, nieprzyjemnymi, zamkniętymi w sobie, ale przy tym jednak budzącymi współczucie. Jego opisy są odwołaniami do najstarszych, najbardziej obraźliwych przedstawień Fina jako „niemej bestii” (gdyż język fiński uważa on za podrzędny). Zaświadczona przez narratora nieznajomość wśród mieszkających nie tylko rosyjskiego, ale też szwedzkiego i niemieckiego, stawia go przed koniecznością podejmowania prób komunikowania się przy pomocy pantominy. Prowadzą one do wielu nieporozumień, a w przypadku jednego z woźniców w Wyborgu, z którym nie mógł się porozumieć w kwestii celu przejazdu, wymuszają dawanie mu sygnałów dotykowych w lewo i prawo, niczym koniowi. O inteligencji Finów, zdaniem narratora, źle także świadczy fakt, że w Kuopio kupcy i rzemieślnicy nie stosują szyldów, a tylko ustawiają swoje towary na witrynach. Dzieje się tak mimo obowiązkowej w Finlandii nauki pisania i czytania.

Narrator zauważa, iż charakter Finów przejawia się także w ich miastach i wioskach, co najlepiej pokazuje przykład Kuopio. Opisuje je nacechowanymi emocjonalnie przymiotnikami – bezludne, martwe, odludne. Twierdzi, że rosyjskie wioski mają w sobie więcej życia niż fińskie miasta. Jego słowa uznania pod adresem Finlandii padają wyłącznie w kontekście Helsinek, ale to za sprawą ich ponadnarodowego charakteru:

Приморское положение города, присутствие множества кораблей в обширной гавани делает Гельсингфорс городом скорее европейским. К тому же масса иностранного пришлого населения лишает этот город национального характера, этой апатии и вялости, которые так ярко бросались в глаза в других городах Финляндии⁸⁵.

Jest zatem jasne, że niechęć w relacji woroneskiego turysty powiązana jest konkretnie z Finami i żywiołem fińskim w Finlandii.

⁸⁵ [Б.п.], *Из Финляндии...*, № 92, s. 3.

3.5. WASILIJ NIEMIROWICZ-DANCZENKO

Na przełomie lata i jesieni 1880 roku również Wasilij Niemirowicz-Danczenko⁸⁶, pisarz słynący z tułaczego życia i barwnego pióra, podzielił się z rosyjską publicznością literacką wrażeniami z pobytu w Finlandii. Swoje zapiski zatytułowane *Saimaa (Сайма)*⁸⁷ oraz *Fińska arkadia (Финская аркадия)*⁸⁸ opublikował w krótko istniejącym tygodniku „Ježeniedielnoje nowoje wriemja” („Еженедельное новое время”)⁸⁹, a w latach kolejnych zebrał je w książce podróżniczej noszącej wymowny tytuł *Z wiatrem (По ветру)*⁹⁰.

Jak przystało na doświadczonego podróżopisarza, obrał dosyć oryginalną marszrutę, dążąc do przydania swoim zapiskom atrakcyjności. Obok względ-

⁸⁶ Wasilij Niemirowicz-Danczenko (1844–1936) był popularnym prozaikiem, publicystą i poetą. Pod względem rozległości dorobku literackiego niewielu mogło się z nim równać. Za życia wydał około 250 książek (jego *Dzieła zebrane* z 1916 roku liczyły 50 tomów). Równocześnie publikował w prasie (w samym czasopiśmie „Niwa” ukazało się 48 jego opowieści i opowiadań oraz 17 wierszy). Drogę do kariery literackiej uTORowały mu barwne opisy licznych wędrówek po kraju (m.in. Kaukazie, Uralu, wybrzeżach Morza Kaspijskiego i Oceanu Lodowatego) i zagranicą (m.in. Europie, Afryce i Ameryce Południowej). Był jednym z pierwszych zawodowych korespondentów wojennych. Nazywano go wręcz ich „królem”. Relacjonował wojny Rosji z Turcją (1877–1878) i Japonią (1904–1905) oraz I wojnę światową (1914–1918). Z całej swojej bogatej twórczości Niemirowicz-Danczenko najwyżej cenił właśnie zapiski z frontu. W prozie podejmował tematykę wojenną, dziecięcą i społeczną. Po rewolucji październikowej zdecydował się na emigrację. W 1924 roku jego dorobek literacki został wycofany z radzieckich bibliotek. Ostatnie lata życia spędził w Pradze. Był starszym bratem słynnego dramaturga i działacza teatralnego Władimira. Zob. [Б.п.], *Немирович-Данченко (Василий Иванович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 20А, Санкт-Петербург 1897, s. 872–873; [Б.п.], *Немирович-Данченко Василий Иванович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. Ю.С. Гамбаров [et al.], т. 11, Москва 1912, s. 296–297; В.Н. Баскаков, В.Е. Хализев, *Немирович-Данченко Василий Иванович*, [w:] *Русские писатели...*, т. 4, Москва 1999, s. 282–285.

⁸⁷ В.И. Немирович-Данченко, *Сайма*, „Еженедельное новое время” 1880, № 85, s. 390–398; № 86, s. 450–460; № 87, s. 514–525; № 88, s. 578–587.

⁸⁸ Idem, *Финская акрадия*, „Еженедельное новое время” 1880, № 92, s. 20–33.

⁸⁹ Tygodnik „Ježeniedielnoje nowoje wriemja” ukazywał się w Petersburgu w latach 1879–1881. Na jego łamach publikowano zarówno literaturę rosyjską, jak i przekłady autorów zachodnioeuropejskich. W 1881 roku został przekształcony w „Litieraturnyj żurnał”. Zob. [Б.п.], *Еженедельное новое время (Спб., 1879–1881)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 595.

⁹⁰ Mimo że dotarłem w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu do stosownych numerów „Ježeniedielnoje nowoje wriemja”, dla wygody cytować będę za wydaniem trzecim *Z wiatrem*. Książka zawiera zapiski z podróży Wasilija Niemirowicza-Danczenki po Monako, Finlandii i Rumunii.

nie znanych już rosyjskiemu czytelnikowi miejscowości Lappeenranta, Kuopio i Savonlinna, opisał więc także „arkadyjskie” Punkaharju⁹¹ i Jakimvaari, do których – ku jego zaskoczeniu – niewielu Rosjan dociera, gdyż skupiają się oni tylko na turystycznej Imatrze. Ponadto, jego zapiski pozytywnie wyróżniają się na tle wielu innych przenikliwością i informatywnością, dalekie są od powierzchownych zachwytów nad przyrodą Północy.

Przede wszystkim, Niemirowicz-Danczenko dostarcza świadectwa Finlandii jako dojrzałego i sprawnie funkcjonującego państwa, zamieszkanego przez w pełni wykształcony naród. Znamienne, że narrator zapisków odnotowuje burzliwe spory polityczne toczące się nawet między prostymi Finami, niereprezentującymi elit społeczeństwa. Dotyczą one przykładowo potencjalnych pozytywnych i negatywnych efektów powołania fińskiego wojska. Dowodzi to ich wysokiej świadomości obywatelskiej, znacznie wyższej niż w Rosji.

Zdaniem narratora, przemożną rolę w zakresie kształtowania fińskiej tożsamości odgrywają fennomani. Ich działalność charakteryzuje poprzez jasną dla rosyjskiego czytelnika analogię ze słowianofilami:

Финноманы по отношению к Финляндии – это то же, что московские славянофилы относительно России. Они изучают язык, тщательно выбрасывают все вошедшие в него чужие слова и обороты, работают над историей, статистикой и этнографией своего отечества и прежде всего ставят принцип – Финляндия для финнов, а не для шведов, до последнего времени игравших здесь преобладающую роль⁹².

Wart uwagi jest fakt, że fińska tożsamość powstaje w opozycji do Szwecji. Tak rozumiana fińskość stoi w pełnej zgodzie z rosyjskim interesem geopolitycznym, gdyż konsoliduje ona Finlandię, oddala od Zachodu i zbliża do Rosji. Nie należy jej zatem rozpatrywać w kontekście wrogiego zjawiska, potencjalnego zarzewia buntu:

Они издают свои газеты, в которых ведут горячую полемику со шведскими изданиями этого рода, открывают гимназии и училища, где преподавание,

⁹¹ Od 2013 roku Punkaharju jest dzielnicą Savonlinny.

⁹² В.И. Немирович-Данченко, *По ветру*, Санкт-Петербург 1903, s. 138.

вместо шведского, происходит уже на финском языке, собирают народные песни, стараются по возможности восстановить даже старые народные обычаи. [...] России это чрезвычайно выгодно. При торжестве этой партии, шведоманы, обращавшие свои упования на Запад, через Ботнический залив, совершенно теряют почву под ногами⁹³.

Działalność fennomanów nie rezonuje wyłącznie wśród elit. Przenika ona całe społeczeństwo Finlandii, na wielu płaszczyznach, przejawiając się nawet w bycie codziennym. Narrator podkreśla przykładowo, że obecnie wielu Finów zmienia swoje obco brzmiące nazwiska na fińskie (co jego zdaniem pozytywnie odróżnia ich od słowianofilów, którzy nie widzą takiej potrzeby). Również miasta powszechnie funkcjonują już pod swoimi fińskimi nazwami. Energia i idealizm skupionej wokół ruchu fennomańskiego młodzieży budzą głęboki podziw narratora: „Поэтическая в своих былинах и песнях Финляндия воскресает снова. И видя, как энергично и беспрепятственно ее честная молодежь работает на этом пути, я не раз искренне ей завидовал”⁹⁴.

Również niezwykle sprawne funkcjonowanie Finlandii jako państwa może budzić admirację, a zarazem zazdrość Rosjanina. Roztaczając szeroki wachlarz komplementów, narrator nawiązuje do bogatej tradycji chwalenia jakości fińskich dróg i mostów, powszechnie panującego porządku (mimo niezauważalności policjantów, co zaskakuje zwłaszcza petersburżan), czystości stacji pocztowych i hoteli, powszechnej wśród Finów umiejętności pisania i czytania. Innymi dobrymi praktykami, jakie komentuje i poleca zaszczerpić na gruncie rosyjskim, jest obecność w każdym mieście brygad ochotniczej straży pożarnej (doskonale wyszkolonych i nie dopuszczających się szabrownictwa) oraz renowacja zabytków za środki z budżetu. Największe wrażenie zdaje się jednak robić na nim podejście klasy urzędniczej:

Нынешний строгий финский чиновник есть все-таки земец: он не из канцелярии выскочил, как угорелый, с готовностью все оплевать и заушить, весь мир Божий привести к одному знаменателю. Он вышел из народа и не смотрит на последний, как на своего злейшего врага⁹⁵!

⁹³ Ibidem, s. 138–139.

⁹⁴ Ibidem, s. 139.

⁹⁵ Ibidem, s. 193.

Mądre zarządzanie jest widoczne nie tylko w skali makro, lecz również mikro – na przykładzie więzienia dla kobiet w Lappeenrancie. Narratora zdumiewa humanitarne traktowanie więźniarek, pożyteczne zagospodarowanie ich trudu (świadczą dla miasta m.in. usługi żywieniowe i pralnicze), godne warunki życia, niewielka liczba potrzebnych do utrzymania porządku strażników. Przytacza on dokładne sumy, z których wyłania się obraz idealnie funkcjonującej maszyny, nieporównywalnie lepszej od więzień rosyjskich:

Казна тратит 25.000 марок, работами арестантки приобретают 26.000 марок, из коих на их долю отчисляется около 3.000, самая же тюрьма всего содержится на 48.000 марок. [...] Таким образом каждая арестованная обходится ежегодно в 135 марок или 34 рубля. Тут и ремонт зданий, и все хозяйственные приспособления. Интересно сопоставить цифры русских тюрем, где кормят хуже, содержат гаже⁹⁶.

Panująca w Finlandii harmonia do pewnego stopnia wydaje się determinowana przez szlachetne cechy samych Finów. Narrator podkreśla ich gorący patriotyzm, niebywałą uczciwość, uprzejmość, praworządność, przenikające całe społeczeństwo poczucie godności i równości. Pozytywnie wyróżniają się pod tymi względami od Niemców, którym zarzuca oportunizm i materializm. Najlepiej wypadają jednak na tle Rosjan, wzajemnie na sobie żerujących:

Финны предупреждали меня о недобросовестности русского почтосодержателя, но я не поверил и поехал, а потом, разумеется, горько раскаялся. Любезный компатриот содрал с меня ровно втрое против того, что следует. А его супруга за жалкий угол взяла столько же, сколько в Питере вы заплатите за хороший номер в Европейской гостинице⁹⁷.

Szukając jednak prawdziwych przyczyn sukcesu Finlandii, narrator nie dostrzega ich ani w fińskim charakterze narodowym, ani wpływie religii protestanckiej (o której jest zresztą najgorszego zdania). Widzi je konkretnie w libe-

⁹⁶ Ibidem, s. 152.

⁹⁷ Ibidem, s. 189–190.

ralnych reformach Aleksandra II, z których najważniejszą było nadanie Wielkiemu Księstwu konstytucji:

[...] в каждом маленьком случае вы наблюдаете, к каким блестящим результатам привели страну ее учреждения, до какой сравнительно с нами высоты дошло здесь гражданское воспитание этого народа, поставленного природой, географическим положением в гораздо худшие экономические условия. [...] Да, позвольте, чухны, живущие у нас, при наших условиях, отличаются теми же добродетелями, как опившиеся и разоренные русские. Та же неуверенность, та же апатия. В самой Финляндии лет сорок тому назад население совсем не отличалось от русского. Его добрые свойства – победа последнего времени и именно результат конституционных учреждений⁹⁸.

Narrator stawia więc – co niezwykle rzadkie w dotychczasowej rosyjskiej literaturze podróżniczej – znak równości między Rosjanami i Finami. To, co ich jednak różni, i przejawia ozdrowieńczy wpływ na ostatnich, to właśnie posiadanie konstytucji chroniącej przed wyzyskiem i bezprawiem. Opisuje on potomków rosyjskich chłopów, którzy uciekli od pańszczyzny do Finlandii, gdzie ulegli asymilacji i w wielu przypadkach dorobili się majątków na handlu. Jak pokazał czas, mieli oni w sobie znaczny potencjał, lecz panujący ustrój uniemożliwiał im osiągnięcie sukcesu w ojczyźnie. Narrator implikuje więc, że źródła sukcesu Finlandii można z dobrym skutkiem zaimplementować w Rosji. Z drugiej strony, jeśli postępować nieuważnie, działać wbrew przyjętemu porządkowi, fińska arkadia łatwo może ulec zniszczeniu. Tyczy się to zarówno działań na płaszczyźnie politycznej, jak i zupełnie przyziemnej. Narrator z oburzeniem przytacza przykłady zepsucia szerzonego wśród Finów przez rosyjskich turystów. Zniechęca on do odwiedzania Imatry, gdyż Rosjanie nauczyli miejscowych żebrania i proszenia o napiwki, co jest niespotykane w innych częściach Finlandii. Sam też obserwuje w hotelu w Punkaharju, jak wulgarnie zachowują się przyjezdni, choć nie śmieliby tak postępować w Rosji. Zastanawiają go przyczyny tego zjawiska.

⁹⁸ Ibidem, s. 193.

Leitmotiwem zapisków Niemirowicza-Danczenki jest potencjał Finlandii, by stać się wzorem dla Rosji. Ich narrator wskazuje zarówno na kwestie drobne (np. wyposażenie hotelu w atrakcyjną biblioteczkę dla gości), jak i doniosłe (np. zakrojona na wielką skalę idealistyczna działalność fennomanów). Wydaje się jednak wątpliwe, by ta wizja mogła się ziścić, ponieważ Rosjanie nie widzą w Finach równych sobie. Nie są w stanie dostrzec, w jak wielu dziedzinach zostali przez nich wyprzedzeni. Smutnej konkluzji dostarcza dialog narratora ze zrusyfikowanym Finem, który z gorliwością neofity głosi popularne w Rosji pogardliwe opinie na temat Finlandii, obficie używając negatywnie nacechowanych słów Czuchna, Czuchlandia, czuchoński:

Чухонское гнездо какое-то. Кроме чухон, никого. [...] Финн, чухна... Но я обрусел. Мне здесь нестерпимо. [...] Тут только умирать хорошо, потому что можно почувствовать отвращение к жизни. По крайней мере, без всяких сожалений вознесешься к праотцам. Помилуйте – ни клубов, ни собраний. Я уже не говорю о театрах. Кутнуть негде – чухляндия паршивая⁹⁹!

3.6. M. BRUSOW

W grudniu 1880 roku popularne czasopismo „Rodina” („Родина”)¹⁰⁰ opublikowało zapiski niejakiego M. Brusowa¹⁰¹ noszące tytuł *Z wyjazdu do Finlandii (Из поездки в Финляндию)*¹⁰². Zawierają one opis jesiennej podróży z Petersburga nad Imatrę, przez Wyborg i Lappeenrantę.

Dominującym rysem obrazu Finlandii, zawartego w analizowanych zapiskach, jest jej obcość, rozumiana jako nierosyjskość. Przemieszczającego

⁹⁹ Ibidem, s. 164.

¹⁰⁰ „Rodina” była drugim pod względem popularności czasopismem przedrewolucyjnej Rosji, wychodzącym w Petersburgu w latach 1879–1917. Do 1883 roku ukazywała się co miesiąc, a następnie co tydzień. Jej sukces przypisuje się licznym, dobrej jakości ilustracjom oraz dużej liczbie bezpłatnych dodatków. Ideologicznie „Rodina” w zupełności opowiadała się za polityką władz carskich. Zob. [Б.п.], *Родина*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 26А, Санкт-Петербург 1899, s. 909; [Б.п.], *Родина (Спб., 1879–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, Москва 1959, s. 602.

¹⁰¹ Niestety nie udało mi się ustalić, kim był M. Brusow, w tym nawet poznać jego pełnego imienia.

¹⁰² М. Брусов, *Из поездки в Финляндию*, „Родина” 1880, № 12, s. 695–699.

się pociągiem narratora już na wstępnym etapie podróży uderza nieobecność ruszczyzny – jest ona słyszalna jeszcze za Petersburgiem, ale w miarę przybliżania się do Wyborga, podróżny zauważa, że wokół niego rozbrzmiewają wyłączanie języki szwedzki i fiński. Również otaczające go twarze zaskakują swoimi nierosyjskimi rysami, co dodatkowo potęguje poczucie wyobcowania. Jest to dla niego doświadczenie tym bardziej nieprzyjemne, bo nieoczekiwane, ponieważ postrzega Finlandię za ziemię rosyjską.

Opisując Wyborg, narrator skupia się na jego podboju przez Piotra I Wielkiego. Zwiedzając miasto, udaje się na miejsce, w którym w 1710 roku monarcha niejako postanowił o przyłączeniu go do swojego państwa: „Предание говорит, что на этом месте стояла палатка Петра Великого и будто он, осматривая залив, сказал: «Это место должно принадлежать России»”¹⁰³. O rosyjskiej zwierzchności nad Finlandią świadczą też znajdujące się na śluzach Kanału Saimiańskiego inicjały Mikołaja I i Aleksandra II – monarchów, pod których rządami powstała imponująca konstrukcja, dzieło fińskich inżynierów i Nilsa Ericsona (z niejasnych powodów nazwanego Amerykaninem)¹⁰⁴.

Poczucie nieswojskości i wyobcowania nie opuszcza narratora także na dalszych etapach podróży. Fińskie miasta i wioski zdumiewają go, ale też przerażają. W jego opisie Lappeenranta prezentuje się niczym wyjęta z koszmaru: „Проезжая по пустынным улицам города, мы не встретили никого, несмотря на то что был еще только девятый час вечера. Весь город точно уснул или вымер”¹⁰⁵. Brak ludzi, a tylko ślady ich obecności postrzega za cechę typową dla Finlandii: „Странные здесь вообще города и деревни: едешь и видишь лишь небольшие избышки, да порой стадо свиней, а жителей – ни души, точно спрятались куда-нибудь”¹⁰⁶.

Najlepsze wrażenie robi na narratorze przyroda Finlandii, którą opiewa wzorem poetów romantycznych, sięgając zresztą po cytaty z twórczości Wasi-

¹⁰³ Ibidem, s. 696.

¹⁰⁴ Nazwanie Ericsona Amerykaninem może być motywowane względami politycznymi i chęcią ukrycia, że osoba w największym stopniu odpowiedzialna za tak imponujące przedsięwzięcie jest Szwedem. Z drugiej strony, Brusow mógł po prostu pomylić go z jego młodszym bratem, Johnem (Johanem), również światowej sławy inżynierem, ale działającym w Stanach Zjednoczonych. Zob. *Ericson, John*, [w:] *Svenskt biografiskt handlexikon (A–K)*, red. F. Heurlin [et al.], Stockholm 1906, s. 307–308.

¹⁰⁵ M. Брусов, *Из поездки...*, s. 698.

¹⁰⁶ Ibidem.

lija Żukowskiego i Andrieja Murawiowa. Jego zdaniem jej charakter najlepiej oddaje park Mon Repos, będący „Finlandią w miniaturze”:

Вся суровая, но живописная природа Финляндии высказалась здесь в полном блеске. [...] Действительно, прелестная, дикая, суровая природа Финляндии с ее громадными скалами, покрытыми лишь седым мхом, с чистыми как алмаз, ручейками, с шумными величественными водопадами¹⁰⁷.

Za opisanym pięknem czai się jednak niebezpieczeństwo. Przestrogą na zakończenie relacji staje się opowieść o rosyjskim możnym, doświadczonym rybaku, który postanowił łowić ryby nieopodal Imatry, lecz gwałtowny nurt rzeki wyrócił łódź i pozbawił go życia. Żywioł fiński jest bowiem nie tylko piękny, może być także groźny, co można odczytać alegorycznie.

3.7. P. MIEDWIEDOWSKI

Ostatnie rosyjskie zapiski z podróży poświęcone Finlandii (a zarazem także Szwecji), jakie przyniósł 1880 rok, ukazały się w połowie grudnia w gazecie codziennej „Sankt-Pietierburgskie wiadomości”. Noszą one tytuł *Letnia wycieczka do kraju marek i królestwa koron* (*Летняя экскурсия в страну марок и в царство крон*)¹⁰⁸. Żadnych faktów o ich autorze, P. Miedwiedowskim, niestety nie udało mi się ustalić. Swoją „przelotną wycieczkę” odbył on pociągiem i parowcem. Z Petersburga dostał się koleją do Helsinek, a stamtąd dopłynął do Sztokholmu, zatrzymując się na postój w Turku.

Obraz Finlandii w zapiskach Miedwiedowskiego charakteryzuje wyraźnie wyczuwalna dychotomia. Ich narrator opisuje zagranicę. Mamy więc do czynienia z powrotem optyki sprzed nieomal półwiecza. Inność Finlandii względem Rosji uderza nieomal na każdej płaszczyźnie. Obcość zaczyna się już w pociągowym bufecie, który serwuje pasażerom kawę i piwo, lecz nie „rodzimą herbatę”. O wjeździe do obcego państwa bezwzględnie informuje kontrola celna na stacji Terijoki. Po przekroczeniu granicy, podróżni dokonują niejako „skoku w czasie”, gdyż muszą przestawić zegarki o kwadrans do tyłu i liczyć dni według kalendarza grego-

¹⁰⁷ Ibidem, s. 696.

¹⁰⁸ П. Медведовский, *Летняя экскурсия в страну марок и в царство крон*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1880, № 344, s. 2–3.

riańskiego. Obcości przydaje także kojarząca się z Niemcami waluta, dlatego narrator już na wstępie zaznacza, że pod „krajem marek” nie ma na myśli „kraju nad Renem”. Obce są w nim nazwy własne, z którymi rosyjski czytelnik nie miał jeszcze czasu się oswoić: Suomi, Helsinki, Åbo¹⁰⁹. Wreszcie, także miejscowe porządki są inne od rosyjskich, nasuwają natomiast skojarzenia z Europą Zachodnią. Wymowną charakterystykę narrator daje Helsinkom: „Улицы прямые, тщательно, педантически вымощенные и содержимые с голландскою чистотою. Везде тишина, порядок, благоустройство, законность. О воровстве не слышно. Везде Европой пахнет Даже собаки в намордниках”¹¹⁰.

Narrator zapisków Miedwiedowskiego zachwyca się Finlandią. Przywołuje nawet stare określenie „Północna Szwajcaria”, wyliczając jej „krystaliczne jeziora i wodospady, dziewicze lasy i poetyckie szkiery”. Równocześnie jednak krytykuje miejscowych za absolutną nieznamość języka rosyjskiego, a także implikuje ich protekcyjny stosunek względem Rosjan. Spacerując po parku Kaivopuisto zauważa bowiem wielojęzyczne tabliczki, grożące wandalom karą w wysokości 20 marek: „Замечательно, что это единственная русская надпись в целом городе. Лестно”¹¹¹.

Wydaje się, że w kontekście Finlandii, nie bez przyczyny słowo zagranica w zapiskach Miedwiedowskiego pisane jest w cudzysłowie. Zabieg ten podkreśla, iż w istocie jest ona częścią Imperium Rosyjskiego, o czym jej mieszkańcy zdają się nie pamiętać. Dlatego narrator nie oczekuje znajomości języka rosyjskiego od sztokholmczyków, ale stawia ten zarzut Finom. Czytelnikom natomiast przypomina, jaki jest status Finlandii, i jak bardzo swój rozkwit zawdzięcza ona Rosji, która podarowała jej pokój i po dziś dzień broni ją przed zakusami obcych mocarstw:

Со временем присоединения ее к русской державе, в 1809 году, по фриндиксгамскому миру, для Финляндии настало благоденствие. Шведы не слишком ее баловали; теперь же она как у Христа за пазушкой. Нет страны счастливее, честнее, трудолюбивее, покойнее. Мне скажут:

¹⁰⁹ Nazwa Turku nie pada u Miedwiedowskiego, ale jej szwedzki wariant zapisuje on nietypowo, jako *Обо*. Jest to poprawna transkrypcja, oddająca szwedzką wymowę, w przeciwieństwie do obowiązującej – *Або*. Wizualnie jednak przedstawia się ona zdecydowanie obco.

¹¹⁰ П. Медведовский, *Летняя...*, s. 2.

¹¹¹ Ibidem.

а Бельгия? а Голландия? Полноте! И бельгийцы, и голландцы страдают бессонницей при мысли, что в один, вовсе не прекрасный, день немецкая акула проглотит их, как пару устриц, не поморщившись¹¹²!

3.8. ANONIM (1884)

Dokonujemy przeskoku o kilka lat. W dwóch sierpniowych numerach gazety „Nowoje wriemia” („Новое время”)¹¹³ z 1884 roku znajdujemy mało treściwą relację¹¹⁴, podpisaną nierozszyfrowanym pseudonimem N-ik¹¹⁵. Mając na uwadze polityczny profil periodyku oraz burzliwy okres, w którym ukazała się analizowana publikacja, należałoby spodziewać się po niej otwarcie antyfińskiego wydźwięku. Nawet narrator w pierwszym zdaniu stwierdza: „Я никогда не был финноманом, и теперь, объехавши значительную часть Финляндии, менее всего принадлежу к ее поклонникам”¹¹⁶. Swoją opinię powtarza jeszcze raz, w dalszym punkcie tekstu, precyzując, że jest zdecydowanym przeciwnikiem fińskiej autonomii – nie tylko jej poszerzania, ale nawet zachowania. Mimo to jego spojrzenie na Finlandię jest zaskakująco zniuansowane, a przez to tym cenniejsze dla naszej analizy.

Przede wszystkim, należy zwrócić uwagę, że w relacji zostaje wyrażone stanowisko charakterystyczne dla rosyjskiego nacjonalizmu końca XIX wieku. Narrator relacji w sposób bezpośredni, dwukrotnie wręcz stwierdza, iż finlandzcy Finowie i petersburscy „Czuchoncy i Czuchonki” są dokładnie tym samym. Tymczasem do

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Ukazująca się w Petersburgu polityczna gazeta codzienna „Nowoje wriemia” początkowo kojarzona była z konserwatyzmem. Po przejściu w ręce wydawcy Aleksieja Suworina w 1876 roku chwilowo objęła kurs liberalny, lecz wkrótce oportunistycznie zajęła pozycje nacjonalistyczne. Wiernie broniła polityki samodzierżawia, popierała rusyfikację Polski i Finlandii, zwalczała wszelkie tendencje liberalne i demokratyczne. Do wiodących publicystów należeli filozof Wasilij Rozanow i teoretyk nacjonalizmu Michaił Mienszykow. Gazeta została zamknięta już dzień po rewolucji październikowej. Zob. [Б.п.], *Новое время* (Спб., 1868–1917), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев [et al.], Москва 1959, s. 509–511.

¹¹⁴ Н-ик, *По Финляндии*, „Новое время” 1884, № 3042, s. 1; № 3048, s. 2–3.

¹¹⁵ Słownik pseudonimów Masanowa podaje, że związany z „Nowoje wriemia” publicysta Nikołaj Akajomow podpisywał się jako Nik, lecz z uwagi na jego datę urodzenia (1869), jest wysoce wątpliwe, by on był autorem *По Финляндии*. Por. И.Ф. Масанов, *Ник*, [w:] *Idem, Словарь псевдонимов...*, т. 2, Москва 1957, s. 265.

¹¹⁶ Н-ик, *По Финляндии*, № 3042, s. 1.

tej pory, także w podróżopisarstwie, bardzo wyraźnie rozgraniczano mieszkańców Starej i Nowej Finlandii. Zrównanie ich jest chwytem retorycznym, który podkreśla, że podbój przez Rosjan ziem zamieszkałych przez ludy ugrofińskie to proces postępujący co najmniej od czasów rządów Piotra I Wielkiego, którego zwieńczenie w 1809 roku było naturalną konkluzją, czy wręcz koniecznością. Wielkie Księstwo Finlandzkie nie różni się zatem niczym od innych rosyjskich zdobyczy nad Bałtykiem. Podobnie jak Finowie, konsekwentnie nazywani przez narratora plemieniem, nie wyróżniają się spośród innych „Czuchońców”¹¹⁷. Odrębny, uprzywilejowany status Finów i Finlandii jest zatem niczym nieuzasadniony.

Narrator charakteryzuje Finów jako odbicie otaczającej przyrody, a zatem lud ponury, noszący na sobie piętno nieustannej walki o przetrwanie w surowych warunkach. Z jednej strony traktuje ich dosyć lekceważąco – jako jedyny wkład Finów we wspólny dorobek cywilizacyjny ludzkości uważa fińskie masło. Przestrzega przed negatywnymi konsekwencjami dla Rosji każdego, kto chciałby stawiać ich Rosjanom za wzór. Jest to znamieny argument, mając na uwadze stanowisko liberałów w tej kwestii. Równocześnie jednak, co może zdumiewać, narrator zachwala panujące w Finlandii porządki. Dzięki nim ludność kształci się w licznych szkołach, zaczytuje w gazetach, a tymczasem gospodarka kraju rozkwita, mimo jego nieurodzajności.

Sukces postępującej industrializacji Finlandii jest dla narratora oczywisty – przypisuje go mądrym rządcom. Stanowią one jeden z dwóch głównych motywów analizowanej relacji. Mimo to ma ona negatywny wydźwięk, gdyż drugim jest obcość Finlandii, rozumiana jako jej nierosyjskość. Z tego względu w tekście mamy do czynienia z niezwykle rzadkim dla podróżopisarstwa przeciwstawieniem dawnej guberni wyborskiej reszcie Wielkiego Księstwa, z korzyścią dla tej pierwszej. W niej bowiem „rosyjski turysta nie czuje się jeszcze kompletnym obcokrajowcem”, gdyż „wciąż pachnie tam Rusią”, ponieważ nie zatęchły się zupełnie efekty rusyfikacji i rosyjskiej kolonizacji w XVIII wieku. Tę politykę wobec Finlandii, jak implikuje narrator, należałoby wcielić w życie także współcześnie. Krytykuje bowiem nieznamość przez Finów rosyjskiego i wręcz nieobecność ruszczyzny w przestrzeni publicznej:

¹¹⁷ Abstrahując od wydźwięku ideologicznego powyższego stwierdzenia, jest ono wysoce nieprawdziwe z naukowego punktu widzenia. Iida Katariina Hirvasaho podkreśla, że choć Ingrowie, Wepsowie, Wotowie i Estończycy oczywiście są spokrewnieni z Finami, to jednak grupy te wyodrębniły się już około 400 roku! Zob. I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 23–24.

Проезжая мимо телеграфной станции в Николайштадте, я не без удовольствия прочел на здании телеграфа снаружи красующуюся под русским гербом русскую же надпись: „Телеграф”. Ни одной другой вывески я не видал здесь, хотя на иных торговых вывесках фамилии значились несомненно русские: Krasilnikoff, кажется, Stepanoff и даже чуть ли не Petroff¹¹⁸.

W relacji fińska służba telegraficzna urasta wręcz do rangi symbolu. Podlega ona władzy rosyjskiej, a co za tym idzie, jej pracownicy obowiązkowo muszą władać językiem rosyjskim. Jawi się zatem jako ostatnia ostoja rosyjskości w Wielkim Księstwie. Narrator ewidentnie jest zirytowany taką sytuacją, a także szerokim zakresem kompetencji fińskiego rządu, mimo przyznawania otwarcie jego zasług w gospodarowaniu krajem.

Jak już zostało powiedziane na wstępie, wbrew otwierającemu analizowaną relację akapitowi, nie ma ona charakteru otwarcie antyfińskiego. Narrator niejednokrotnie chwali Finów, docenia ich, lecz zarazem, dla zasady, bezwzględnie odmawia im prawa do jakiegokolwiek autonomii. Niezależnie od tego, w jak znacznym stopniu leży ona u podstaw sukcesów Finlandii. W tym konkretnym przypadku to jednak nie rozkwit gospodarczy ani autonomia Wielkiego Księstwa jest przyczyną negatywnego stosunku narratora, lecz sam fakt fińskiej obecności, jakby kontestującej rosyjską władzę.

3.9. NIKOŁAJ IŁLARIONOW

W 1886 roku ukazały się zapiski z podróży autorstwa prawnika Nikołaja Iłlarionowa¹¹⁹. Zaledwie dwudziestodwustronicowa broszura¹²⁰ nosi tytuł *Zapiski*

¹¹⁸ Н-ик, *По Финляндии*, № 3048, s. 3.

¹¹⁹ Niestety udało się ustalić tylko szczątkowe informacje biograficzne o Nikołaju Iłlarionowie (1848–?). Wiadomo, że pochodził z rodziny szlacheckiej. W 1878 roku ukończył studia prawnicze na Uniwersytecie Noworosyjskim w Odessie. Był członkiem charkowskiej izby sądowej w wysokiej randze rzeczywistego radcy stanu. Został aresztowany przez czekistów 21 maja 1919 roku. Więziono go w budynku CzK przy ul. Czajkowskiej 16 w Charkowie. Jego dalsze losy pozostają nieznane, choć można się ich z wysokim zapewne prawdopodobieństwem domyślić. Zob. С.В. Волков, *Илларионов Николай Семенович*, [w:] С.В. Волков, *База данных «Участники Белого движения в России» на январь 2014. Буква И(Й)*, s. 141. http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_09-I.pdf. Odczyt: 28.12.2017.

¹²⁰ W terminologii księgarskiej i bibliotekarskiej broszura jest publikacją liczącą od 5 do 48 stron.

z podróży o Finlandii (*Путевые записки о Финляндии*)¹²¹ i zawiera opis jego wędrowki z Petersburga do Wyborga, a stamtąd wpierw nad Imatrę, następnie zaś do Helsinek i Turku. Odbił ją w dniach 18–28 lipca 1885 roku chcąc uciec przed panującym w stolicy Imperium upałem. Przemieszczał się głównie pociągami, co było znakiem czasu.

Broszura Iłlarionowa dostarcza niewiele wartościowego materiału do analizy imagologicznej. Zdecydowanie zwraca jednak uwagę warstwa leksykalna, a konkretnie silne skumulowanie nacechowanych emocjonalnie przymiotników. W opisie Finlandii, jej krajobrazów i miast, na zaledwie dwudziestu dwóch stronach książki aż siedemnaście razy pada słowo piękny (*красивый*), osiem – przepiękny (*прекрасный*) oraz siedem – rozkoszny (*роскошный*). Kilkukrotnie napotykaemy również inne przymiotniki niosące podobne znaczenie i wagę afektywną: malowniczy (*живописный*), majestatyczny (*грандиозный*), wytworny (*изящный*), zachwycający (*восхитительный*), wspaniały (*величественный*) i czarujący (*очаровательный*).

Narrator zapisków z podróży tkwi w permanentnym zachwycie Finlandią. Co istotne, podziwia nie tylko jej przyrodę, lecz również wytwory cywilizacji. Na jego komplementy zasługuje nowoczesna kolej, panująca powszechnie czystość oraz nowoczesność fińskich miast. Te, jak pisze, zaopatrzone są we wszelkie udogodnienia współczesności: oświetlenie gazowe, sieć wodociagową, telegraficzną oraz telefoniczną¹²². Uwagę zwraca również ich uprzemysłowienie, które leży u podstaw rosnącego eksportu towarów.

Charakteryzując Finów, narrator podkreśla przede wszystkim ich uczciwość oraz pracowitość, ściśle powiązaną z surowym klimatem, w którym żyją. Źródła dobrobytu Finlandii tkwią jego zdaniem właśnie w zaletach jej mieszkańców, którzy dzięki niestrudżoności są w stanie zagospodarować swoje nieurodzajne ziemie. Istotny jest również cechujący Finów patriotyzm, który sprawia, że niechętnie emigrują, a ponadto dążą do zgłębiania wiedzy o swoim kraju, w czym ogromną rolę odgrywa Uniwersytet w Helsinkach. Z jego działalnością powiązany jest wzrost znaczenia języka fińskiego, obecnie mającego charakter języka urzędowego oraz literackiego.

¹²¹ Por. H.C. Илларионов, *Путевые записки о Финляндии*, Харьков 1886.

¹²² Zob. Ibidem, s. 18–19.

4. PODSUMOWANIE

Dokonana w niniejszym rozdziale analiza opisów rosyjskich wędrowek pozwala stwierdzić, że wskutek rządów Aleksandra II (koronowanego w 1855 roku), uprawianej przez niego polityki i wprowadzonych reform, w rosyjskim podróżopisarstwie doszło do rozszczepienia obrazu Finlandii. Pozostanie on niespójny także pod rządami Aleksandra II i Mikołaja II. Ulegnie wręcz wówczas radykalizacji.

Wbrew prognozom poczynionym przez Nikołaja Waradinowa, w drugiej połowie XIX wieku Finlandia stała się stopniowo krajem dobrobytu, co było faktem bezspornym. Nie powtórzyła się zatem sytuacja znana z wcześniejszych opisów podróży, kiedy część piszących równolegle autorów przedstawiała Wielkie Księstwo jako prowincję znacznie zacofaną, podczas gdy inni – jako dobrze prosperującą¹²³. Skrajnie różne było jednak zapatrywanie podróżopisarzy na ten fakt oraz jego interpretacja. Niektórych fiński dobrobyt doprowadzał do frustracji, gdyż boleśnie kontrastował z wciąż żywym obrazem Finlandii jako prowincji skrajnie biednej i dzikiej, a zarazem pozbawiał podstaw również głęboko zakorzonego poczucia wyższości nad Finami. Nieuchronnie, zwłaszcza w obliczu trwającego od dłuższego czasu kryzysu rosyjskiej gospodarki, rodziło się zatem pytanie o źródła fińskiego bogactwa. Dostrzegano je w niezrozumiałej dla większości Rosjan szerokiej autonomii i wyjątkowym statusie Wielkiego Księstwa w ramach Imperium (znamienna jest sarkastyczna uwaga skrywającego się pod pseudonimem Dime podróżnika, który pisał o nadmiernej trosce o ziemie „kupione rosyjską krwią”). W ten sposób rodziły się oskarżenia o nadużycia i manipulacje ze strony fińskich władz, które zorientowani liberalnie autorzy musieli następnie obalać. Ci z kolei postrzegali fiński dobrobyt nie w kategoriach obrazu dla ich rosyjskiej dumy, lecz jako inspirację do zmian w samej Rosji. Jeśli bowiem pod rosyjskimi rządami tak nieurodzajna prowincja mogła osiągnąć wysoką jakość życia, to te same rozwiązania można było i należało zastosować także na gruncie rosyjskim i liczyć na podobnie korzystny efekt.

¹²³ Warto jednak przypomnieć, że o ubóstwie panującym w niektórych rejonach Finlandii wzmiankowali Wasilij Markow i Leon Połoński. W ich zapiskach z podróży nie był to jednak dominujący element jej obrazu.

Obcość jest kolejnym elementem obrazu Finlandii wspólnym dla wszystkich opisów podróży poddanych analizie w niniejszym rozdziale. Mimo że Wielkie Księstwo od końca lat 30. XIX wieku było postrzegane przez Rosjan jako swojska, integralna część Imperium, to jednak jego rosyjskość była iluzoryczna i ograniczała się tylko do zewnętrznego podobieństwa (głównie architektury miejskiej, zwłaszcza w przypadku Helsinek), co nie umykało uwadze podróżopisarzy. Równocześnie niezmiennie ich zainteresowanie wzbudzały fińskie obyczaje, mentalność Finów oraz porządek polityczno-prawny Finlandii – elementy pośrednio powiązane z reformami Aleksandra II, które stanowiły jeden z katalizatorów dla narodzin fińskiej tożsamości narodowej. Podobnie jak w przypadku fińskiego dobrobytu, zajmowali wobec nich skrajnie różne stanowiska.

Podróżnicy, których światopogląd można scharakteryzować jako narodo-wo-konserwatywny, byli oburzeni słabą znajomością wśród Finów dominującego w Imperium języka rosyjskiego, przekonywali o ich niechęci lub wręcz nienawiści do wszystkiego co rosyjskie, wypominali w związku z tym niewdzięczność, oskarżali o dążenia separatystyczne, osądzali miejscowe zwyczaje jako dziwne i jawnie gorsze od rosyjskich. Nieoczekiwanie zatem Finowie w retoryce prawicowej przedstawiali być idealnymi poddanymi, stawali się zaś buntowniczymi rusofobami żerującymi na Imperium Rosyjskim i łasce niegdyś okazanej im przez jego władców.

Jawny element obcości przebiegał przez obraz Finlandii kreślony także przez podróżników o światopoglądzie liberalnym. Nie czynili oni jednak Finom z tego tytułu zarzutu. W różnorodności i wielonarodowości mieszkańców Imperium Rosyjskiego dostrzegali znaczny atut, okazję do uczenia się od siebie nawzajem, przeszczepiania i szerzenia najlepszych wzorców. Finowie zaś – paradoksalnie najbardziej europejscy spośród poddanych cesarza, mimo swoich azjatyckich korzeni – mogli być znakomitymi nauczycielami. Zachwyt podróżopisarzy wzbudzał ich głęboko zakorzeniony demokratyzm, praworządność, pracowitość, wysoka kultura osobista, powszechność wykształcenia, umiłowanie wolności. Także sama Finlandia mogła i powinna była stanowić dla Rosji wzór, imponowała bowiem postępowością, systemem prawnym i politycznym.

ROZDZIAŁ VI

FINLANDIA UTOPIJNA / BUNTOWNICZA

1. GRIGORIJ DŻANSZYJEW I FIŃSKA UTOPIA

Rządy Aleksandra III można scharakteryzować jako okres kontrreform i rosnącego w siłę nacjonalizmu. Monarcha nie tylko nie kontynuował polityki swojego ojca, lecz otwarcie występował przeciwko niej. Wtórząca mu prasa prawicowa również podważała wartość wprowadzonych reform liberalnych. W ten dyskurs wpisuje się także trwająca w Rosji od lat 80. dyskusja o tzw. kwestii fińskiej (*финляндский вопрос*), będąca *de facto* kampanią przeciwko autonomii Finlandii. Nie brakowało głosów w obronie polityki Aleksandra II i Finów, lecz miały one mniejszą siłę przebicia.

Czynną stroną w konflikcie wokół statusu Wiekiego Księstwa Finlandii był zadeklarowany liberał Grigorij Dżanszyjew. Podobnie jak w przypadku Leona Połońskiego, dla niego również zapiski z podróży były nie tylko sposobem na opisanie wrażeń z odbytych wojaży, lecz również medium sprzyjającym przedstawieniu swojej sprawy i wyartykułowaniu argumentów.

1.1. W OBRONIE REFORM

Grigorij Dżanszyjew (1851–1900) był prawnikiem, publicystą i podróżnikiem o korzeniach ormiańskich. Zasłynął jako wybitny znawca i nieustrudzony apologeta reform Aleksandra II, będących częstym obiektem ataku rosyjskich konserwatystów w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku. Głos w ich obronie zabierał w artykułach publikowanych w liberalnych czasopismach „Russkaja mysl” („Русская мысль”) i „Wiestnik Jewropy”, a także książkach. Wydana w 1892 roku praca *Z epoki wielkich reform* (*Из эпохи великих реформ*) przyniosła mu znaczną popularność i jeszcze

za jego życia doczekała się aż siedmiu znacznie poszerzonych wydań¹ oraz kilku pośmiertnych². Jej wartości nie podważali nawet radzieccy uczeni, mimo – jak czytamy w *Wielkiej encyklopedii radzieckiej* – „jawnej idealizacji w niej reform Aleksandra II”³.

Dżanszjew opublikował również trzy zbiory zapisków z podróży po Azji i Europie, których ochoczo się podejmował. Niezatarte wrażenie w negatywnym sensie tych słów pozostawiła na nim wyprawa do Turcji. Wstrząśnięty traktowaniem Ormian przez Turków, powróciwszy do Rosji zaczął podejmować starania o poprawę ich sytuacji. Przejawiły się one między innymi w zebraniu w latach 1897–1898 kilkudziesięciu tysięcy rubli datków dla ofiar tureckich pogromów. Ten trudny temat nagłaśniał ponadto w swoich publikacjach, między innymi w książce *Sytuacja Ormian w Turcji* (*Положение армян в Турции*) z 1896 roku⁴.

1.2. WŚRÓD SMUTNYCH PASIERBÓW ZŁEJ NATURY

Owocem licznych podróży Grigorija Dżanszjewa były jego zapiski z podróży. Pierwsza książka, zatytułowana *Perła Kaukazu* (*Перл Кавказа*)⁵, ukazała się w 1886 roku i zawierała opisy wędrówki po Gruzji. Cieszyła się znaczną popularnością i w krótkim czasie doczekała się czterech wydań. W kolejnej, *W Europie* (*В Европе*)⁶ z 1888 roku, relacjonował drogę z Moskwy do Francji przez Austrię, Niemcy i Szwajcarię. W trzeciej natomiast, będącej przedmiotem mojej analizy: *Wśród ulubieńców i pasierbów natury* (*Среди баловней и пасынков природы*)⁷ z 1890 roku, przedstawił swoje podróże do Turcji, Monako i Finlandii.

¹ O niezwykłym oddaniu Grigorija Dżanszjewa tematowi reform Aleksandra II dobitnie świadczy sama objętość kolejnych edycji jego najważniejszej książki. Jak udało mi się ustalić dzięki kwerendzie w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu we wrześniu 2015 roku, pierwsze trzy wydania *Z epoki wielkich reform* z 1892 roku zamykały się kolejno w 263, 299 i 383 stronach. Wydanie czwarte z 1893 roku liczyło 591 stron, piąte z 1894 roku – 716, szóste z 1896 roku – 797, a siódme z 1898 roku – 896.

² Najnowsze wydanie *Z epoki wielkich reform* ukazało się w Moskwie w 2008 roku.

³ Zob. [Б.п.], *Джанишев Григорий Аветович*, [w:] *Большая советская энциклопедия*, ред. А.М. Прохоров, т. 8, Москва 1972, s. 193.

⁴ Zob. [Б.п.], *Джанишев Григорий Аветович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 10, Санкт-Петербург 1893, s. 524; А. Дж. [А.К. Джигелегов], *Джанишев Григорий Аветович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. Ю.С. Гамбаров, В.Я. Железнов [et al.], т. 18, Москва 1913, s. 296–297.

⁵ Пор. Г.А. Джаншиев, *Перл Кавказа*, Москва 1886.

⁶ Пор. Idem, *В Европе*, Москва 1888.

⁷ Пор. Idem, *Среди баловней и пасынков природы*, Москва 1890.

Ostatnia z wymienionych pozycji liczy 271 stron i składa się z trzech podzielonych na rozdziały części. Nas interesować będzie trzecia, poświęcona wędrowni po Finlandii. Składają się na nią rozdziały VIII–XII zamykające się w stronach 163–263.

Dżanszyjew odbył opisaną podróż w końcu sierpnia 1889 roku. Wyruszył z Moskwy, skąd dotarł do Petersburga oraz Wyborga. Stamtąd popłynął nad Imatrę. Planował wracać tą samą trasą, lecz zachęcony przez pewnego fińskiego kupca, zdecydował się odwiedzić w drodze powrotnej Lappeenrantę, Kajaani i Kuopio. Następnie przedostał się koleją z Lappeenranta przez Wyborg do Helsinek, gdzie zakończyła się jego wędrówka.

Narrator *Wśród ulubieńców i pasierbów natury* określa odbytą podróż jako przyjemną i zarazem pouczającą, „w sensie socjologicznym”. Parafrazując słowa Monteskiusza, charakteryzuje Finlandię w sposób następujący:

Монтеские, объездив Европу, резюмировал свои впечатления так: „Германия удобна для мимолетних странствований. Италия – для более продолжительного пребывания. Англия для размышлений. Франция – для постоянного жительства”. Резюмируя свои мимолетные финляндские впечатления, я могу для Финляндии взять схемы Монтеские сказанные им об Италии и Англии⁸.

1.3. „PRAWO W FINLANDII TO NIE PUSTE SŁOWO”

Tytuł analizowanej książki Grigorija Dżanszyjewa nawiązuje do słynnego określenia Finów przez Aleksandra Puszkina jako „smutnych pasierbów złej natury”. Narrator przeciwstawia ich Turkom – „ulubieńcom natury”, żyjącym w ciepłym klimacie i na żyznej ziemi, którzy dzięki szczęśliwemu losowi nie muszą walczyć o swój codzienny byt. Obraz Finlandii opiera zatem na kontraście. Finowie prezentują się w jego oczach znacznie korzystniej od Turków. Bynajmniej nie są biednymi, prymitywnymi i pognębionymi przez opatrzność „ludźmi z bagien” (*болотники*), jakimi chcieli ich widzieć romantycy. Przywołując argumentację rasową podkreśla, że genetycznie nie przynależą oni do ludów indoeuropejskich („arystokratów wśród ras”), lecz są krewnymi Mongołów, czystej krwi Azjatami, co w danym kontekście ich wywyższa. Powyższe

⁸ Ibidem, s. 263.

rozumowanie wpisuje się bowiem w dekadenskie tendencje końca XIX wieku i charakterystyczne dla nich przeświadczenie o nadchodzącym zmierzchu kultury europejskiej, przy równoczesnej fascynacji Wschodem, przekonaniu o spoczywającej w rękach Azjatów przyszłości. Tak oto Finowie-Azjaci u Dżan-szyjewa odznaczają się nadzwyczajną pracowitością i energicznością, czemu zawdzięczają imponujący rozkwit swojego kraju pomimo trudnych warunków klimatycznych i nieurodzajnej ziemi:

[...] трудолюбие и энергия финна победили неприглядные природные условия, и вы невольно поражаетесь, когда рядом с тощими березами и вблизи тонких равнин вы встречаете следы старательного хозяйства и развитого домоводства. Рядом с несправедливостью природы вы не можете достаточно налюбоваться на следы неутомимой деятельности человека, стремящегося загладить грехи своей мачехи⁹.

Dla uwypuklenia osiągnięć Finów narrator zestawia ich z pozbawionymi podobnych walorów Turkami:

Природа финская одарена... да кому не известно как одарены „финские хладные скалы”, царство „мха, лишаяев и болот”! И за всем тем, посмотрите, как сравнительно хорошо устроили финны свою жизнь. Какой получается контраст, когда сравнишь жизнь этих вечных тружеников, шаг за шагом отвоевывающих у суровой природы каждую пядь земли, любящих родину, а пуще всего свободу с их изнеженными сородичами, сидящими или, лучше сказать, возлежащими на голубом Босфоре и с тупою покорностью отдавшимися судьбе, предопределившей раз на всегда быть ему на том, и на этом свете рабом и объектом чужих манипуляций и начальственной опеки¹⁰.

Kolejną istotną cechą dystynktywną Finlandii na tle Turcji i zarazem źródłem zachwytu narratora jest panujący w niej porządek, ustrój prawny oraz praworządność mieszkańców:

⁹ Ibidem, s. 183–184.

¹⁰ Ibidem, s. 168–169.

Там безответственный, равнодушный, бесправный, неграмотный обыватель, имеющий назначением в жизни пополнять казну и армию падишаха, здесь – свободный человек, никогда не знавший рабства, тоже иной раз кряхтящий от податей, но зато знающий, что в стране есть законы и суды, что они защищают его от сильного, что не одними поклонами и „бакшишем” он должен умиловить разное военное и гражданское начальство, а может потребовать и его к суду и заставить его понести наказание за нарушение закона¹¹.

Co interesujące, narrator zestawia Finlandię nie tylko z Turcją, lecz również z Rosją. Porównanie to umożliwia mu nie tylko wywyższenie Finlandii, lecz może przede wszystkim – wskazanie problemów Rosji. W tym zestawieniu Finlandia prezentuje się nadzwyczaj korzystnie, swoim rodakom zaś Dżanszyjew zarzuca zasmucającą obojętność wobec obowiązującego prawa. Ich stosunek do tegoż dobrze obrazuje opisywana przez niego sytuacja, kiedy Rosjanin oburza się na obsługę fińskiej kolei, która nie pozwala mu wsiąść do pociągu w stanie nietrzeźwym, lub lekceważenie zakazu palenia w wagonach sypialnianych, nawet przez – co znamienne – oficera husari, który ostentacyjnie oddaje się nałogowi przy współpasażerach tłumacząc swoje zachowanie następująco: „Не могу же я отказаться от курения, потому только, что «глупому» правлению вздумалось сделать все спальные вагоны «некурящими»¹²”. Poproszony, by powstrzymał się choćby w nocy, kiedy zamykane są okna, odpowiedział, że tego „kaprysu” nie spełni. Narrator za przykład stawia Finów, którzy mimo wszystko nie palą tytoniu w wydzielonych wagonach, chociaż stanowi to dla nich wyzwanie, gdyż ten nałóg jest w Finlandii szeroko rozpowszechniony. Będąc natomiast świadkami łamania prawa, sami są gotowi aresztować sprawcę i przekazać go służbom porządkowym. Tymczasem w Rosji podobne sytuacje spotykają się z obojętnością. Stosunek Finów do prawa podsumowuje w sposób następujący:

Словом, закон в Финляндии не громкое слово, существующее как красивая вывеска или *pium desideratum*, зависящий от прихоти и произвола исполнителей, а крупный и реальный фактор в жизни, создающий для

¹¹ Ibidem, s. 169.

¹² Ibidem, s. 178.

власть имущих не одни права, но и обязанность и действительную ответственность, а для граждан не одну обязанность повиноваться за страх и совесть, но и право требовать от всех неукоснительного применения „не смотря ни на какие персоны”, по выражению одного указа Екатерины II, а также уважения к свободе и правам своим как гражданина¹³.

Nieco dalej, porównawszy diametralnie różniącą się postawę Rosjan i Finów wobec prawa, narrator konstatuje: „[...] финны привыкли видеть в законе не чуждую или враждебную норму, неизвестно как и откуда появившуюся, а нечто близкое, родное, внушающее не один страх, но и уважение”¹⁴.

Zauważa ponadto, że owe różnice wynikają nie tylko z mentalności, lecz również samego prawa rosyjskiego i fińskiego. W Finlandii gwarantuje się mieszkańcom wolność, rozumianą zgodnie z monteskiuszowską zasadą jako możliwość czynienia tego, czego się powinno chcieć, i nie zmuszanie do czynienia tego, czego się chcieć nie powinno. Zamiast stosowania nadzoru policyjnego pokłada się wiarę w zdrowy rozsądek i uczciwość, co przejawia się między innymi w tym, że obsługa fińskich pociągów jest nieliczna, a mimo to panuje w nich wzorowa czystość i porządek. Niespotykane są również przejazdy bez biletów:

По вагонам ходит один кондуктор. Его не сопровождают ни младшие чины, которых он контролирует, ни старшие, которые его контролируют. Но вот что любопытно: несмотря на отсутствие контроля, вы не видите ни столь известной беготни и суматохи, ни еще более известной картины периодического сползания и выползания из-под скамейки при приближении и удалении контроля¹⁵.

Narrator rozumie jednak, dlaczego wielu Rosjanom fiński ład nie odpowiada: „Конечно, тем, которые привыкли, чтобы за их здоровьем и благополучием блюло недреманное око полицейского привидения, такое «упущение» не понравится”¹⁶. Jego obserwację potwierdza również

¹³ Ibidem, s. 169–170.

¹⁴ Ibidem, s. 179–180.

¹⁵ Ibidem, s. 175.

¹⁶ Ibidem, s. 174.

rozmowa z pracującym w Finlandii rosyjskim chłopem, który nie odnajduje się w miejscowych realiach, gdyż nieprzyjemnie odczuwa brak sprawowanego nad nim nadzoru.

Szczególnie wysoko narrator ocenia fińskie sądownictwo. Stawia je nie tylko ponad rosyjskim, ostro przez niego krytykowanym, ale również francuskim, które w jego opinii czyni urzędników państwowych w zasadzie bezkarnymi:

Гораздо легче в Англии частному лицу привлечь к суду и взыскать убытки с первого сановника королевы, нежели во Франции притянуть с суда жандарма, а уж тем более суперфекта. [...] Вот от этой-то язвы, изобретенной бюрократиею Наполеона I, свободна Финляндия. Судебная администрация в лице прокурора может привлечь по частным жалобам к судебной ответственности всех административных чиновников, не исключая и губернаторов, и для этого ничего другого не требуется, кроме проверки жалобы потерпевшего¹⁷.

Przyznaje przy tym, że fiński kodeks karny jest przestarzały, ponieważ został uchwalony w odległym 1734 roku, dlatego przewiduje karę śmierci za wiele wykroczeń. Przez to bywa obiektem kpin ze strony Rosjan. Wyjaśnia jednak, że fińscy sędziowie kierują się rozsądkiem i na dowód przytacza statystki, według których w Finlandii od 1826 roku nie wykonano ani jednej egzekucji, podczas gdy w podobnym okresie w Anglii, Francji, Prusach, Rosji i Austrii uśmiercono nawet setki osób. Swoje wyliczenia podsumowuje zawołaniem: „Честь и слава такому народу и суду!”¹⁸.

Charakteryzując samych Finów, prócz wspomnianej już pracowitości, energiczności, uczciwości i praworządności, narrator przypisuje im także niezwykłą, dostrzeganą powszechnie czystość. Ta stawia Finlandię wśród najbardziej cywilizowanych krajów. Jest to donośne stwierdzenie, jeśli wziąć pod uwagę, że jeszcze parę dekad wcześniej rosyjscy podróżnicy określali ją jako dziką i prymitywną:

Чистоплотность – это просто финляндская национальная слабость или культ, делающий честь нации, его создавшей. [...] Я слышал, что в деревнях

¹⁷ Ibidem, s. 259–260.

¹⁸ Ibidem, s. 259.

ежедневно в известные часы должностное лицо при звуке барабана обходит все дворы и следит за тем, чтобы были вымыты свиньи. Это я наблюсти не мог, но что ежедневно мыли полы, лестницы, подоконники, мыли с мылом столовую и чайную посуду – это я видел собственными глазами. [...] Если прав был мыслитель, утверждая, что степень цивилизации определяется количеством истребляемого мыла, то Финляндия без сомнения должна занять одно из первых мест в ряду цивилизованных государств¹⁹.

Kluczem do zrozumienia fińskiego charakteru narodowego pozostaje jednak dla narratora wielokrotnie i obszernie cytowana *Kalevala* (jak przekonuje, każdy Fin jest w stanie wyrecytować z pamięci przynajmniej kilka jej stron). W niej odnajduje dowody głębokiego patriotyzmu miejscowych i przywiązania do ich „biednej, choć drogiej ojczyzny”, a także skromności, uprzejmości, umiłowania wolności oraz pacyfizmu (przeradzającego się jednak w wojowniczość, kiedy kraj jest zagrożony).

Finlandia wyłania się ze *Wśród ulubieńców i pasierbów natury* jako kraj wielkiego dobrobytu. Świadczy o nim mocny kurs marki fińskiej (co, jak przyznaje narrator, jest ciosem nie tylko dla jego portfela, ale również ego), doskonale skomunikowanie między miastami, imponujący Kanał Saimiański oraz rozkwitający uniwersytet. Perspektywy rozwoju pozostają dobre, o czym świadczy choćby dodatni budżet Wielkiego Księstwa (wpływy przewyższające wydatki o trzy i pół miliona marek). Mimo to największe wrażenie robi na narratorze powszechna umiejętność pisanie i czytania:

Как только тронулся наш пароход, как только пассажиры уселись и устроились на своих местах, то все они, не исключая и пассажиров III класса, без различия пола и общественного положения принялись за чтение кто книг, кто газет. Старые старухи, с трудом через очки разбиравшие газетные строки, рабочие, с черными огрубелыми руками – все заняты были чтением. Отрадная картина, которою Финляндия может гордиться еще больше, чем Сайменским каналом и своим блистательным денежным курсом. В Финляндии нет неграмотных²⁰.

¹⁹ Ibidem, s. 195–197.

²⁰ Ibidem, s. 210–211.

Warto dodać, że tymczasem, według Wszechrosyjskiego Spisu Powszechnego z 1897 roku, poziom alfabetyzacji wśród mieszkańców Imperium Rosyjskiego wynosił wówczas zaledwie 21,1%. Jest to znamienne zwłaszcza w kontekście dawnego stereotypu o prymitywizmie Finów²¹.

Narrator wskazuje dwa źródła fińskiego dobrobytu. Po pierwsze, jest to wyjątkowy status w obrębie Imperium Rosyjskiego, będący osobistą zasługą czczonego przez Finów Aleksandra I, który odrzucił projekt Aleksieja Arakczewowa zmierzający do przyłączenia Finlandii na prawach zwykłej prowincji. Kolejnym krokiem były natomiast liberalne reformy Aleksandra II, na czele z nadaniem Wielkiemu Księstwu konstytucji. Dzięki nim Finlandia wkroczyła na drogę rozwoju²², wspaniale rozkwitła i teraz może stanowić wzór dla Rosji. Zwłaszcza, że przepis na sukces jest gotowy i sprawdzony:

Что бы ни говорили слепые враги общественного прогресса вообще [...], но изумительные успехи новейших реформ – факт, значение которого бессильны умалить крики и вопли ретроградного отчаяния. Пока нас держат в безотчетном страхе перед силою света, финский простолюдин и шведский крестьянин, руководясь этим светом, уже успели отыскать „философский камень”, посредством которого гранит превращается в чернозем, болота в тучные пастбища, а уважение к личности и собственности ближнего доведено до того, что возбуждает удивление путешественников²³.

Po drugie natomiast, źródłem dobrobytu Finlandii są sami Finowie, którzy dzięki swoim walorom, pracowitości i energiczności, byli w stanie przekształcić

²¹ Zob. B. Eklof, *Russian Literacy Campaigns, 1861–1939*, [w:] *National Literacy Campaigns*, red. R.F. Arnove, H.J. Graff, Boston 1987, s. 128. Do ciekawego odwrócenia tradycyjnych dla literatury rosyjskiej ról dochodzi w opowiadaniu Olgi Kowalskiej *Тихая пятница* z 1907 roku. W nim to Rosjanka, Wasilisa, pokazana jest jako prosta i niewykształcona, a rolę jej nauczycieli bierze na siebie rodzina Finów.

²² Według narratora zawalenie się wieży wyborskiego zamku w dniu śmierci Mikołaja I i wstąpienia na tron Aleksandra II Finowie mieli odczytać symbolicznie jako koniec epoki wojen i nadejście pokojowych czasów pracy i rozwoju. Zob. Г.А. Джаншиев, *Среди баловней...*, s. 209.

²³ Ibidem, s. 185.

oblicze swojego ubogiego kraju. Narrator podkreśla, że powinni o tym pamiętać zwłaszcza jej krytycy:

Кривые, приземистые сосны, слабосильные березы с редкою листвою, мхи и тощая зелень мокрых лугов – вот те мизерные дары, которыми мачеха-природа наделила своих северных сынов и которые не мешает иметь в виду тем из соседних зоилов-завистников, которые не могут простить финляндцам, что они, благодаря своим порядкам и энергии, гнилые болота превратили в цветущие луга...²⁴

Należy podkreślić, że istotnym przekazem zawartym w książce Dżanszyje-wa jest właśnie obrona Finlandii przed atakami ze strony narodowców. Wielokrotnie podkreślany jest pozytywny wpływ reform Aleksandra II i prowadzonej wobec niej liberalnej polityki. Ich zbawienny wręcz wpływ dodatkowo uwy-puklają negatywne przykłady rosyjskie. W skali mikro obrazują one między innymi złe obyczaje i niski poziom wykształcenia Rosjan. W skali makro pokazują natomiast upadek położonej w Karelii, sąsiadującej z Wielkim Księstwem Finlandii, guberni ołonieckiej. W czasach Piotra I Wielkiego, po oderwaniu tworzących ją ziem od Szwecji, wiązano z nią wielkie nadzieje. Z powodu narzucenia jej porządków rosyjskich przestała się rozwijać, obecnie pozostaje zapomniana przez świat, mimo swojego dogodnego położenia (czteryście kilometrów od Petersburga). Tymczasem Finlandia, w której zachowano poprzedni ład, prosperuje i rozkwita. Narrator zestawia także Wielkie Księstwo z będącą podobnych rozmiarów, lecz za to wyróżniającą się niezwykle urodzajnością gubernię czernihowską, mającą tym samym znaczną nad nim przewagę. Mimo to dochodzi do przykrych dla Rosjanina wniosków:

Где в последней [Черниговской губернии – А.Н.] университет, массы учебных заведений, газет, отличные дороги, производительность которых известна в целом мире? Где благоустроенные города, освещение газом, порядок и уважение к закону?²⁵

²⁴ Ibidem, s. 180.

²⁵ Ibidem, s. 189–190.

Jego wywód logiczny prowadzi do konkluzji, że pozbawienie Finlandii jej wyjątkowego statusu doprowadzi ją do ruiny:

Так можно ли серьезно толковать о насильственном обращении Финляндии в русскую область? Это значило бы отодвинуть Финляндию на степень Олонецкой, Архангельской или Вологодской губерний, умирающих с голоду среди гигантских богатств, их окружающих и лежащих мертвым капиталом²⁶.

W obronie Finlandii narrator wspiera się także autorytetem Aleksandra I i generał-gubernatora Fiodora Heidena. Przytacza zatem treść cesarskiego manifestu z 1816 roku, potwierdzającego wyjątkowy status Wielkiego Księstwa oraz mówiącego o przemianowaniu Rady Rządowej na Senat, przy zachowaniu prerogatyw tej pierwszej. Cytuje również opublikowaną w maju 1889 roku w piśmie „Правителъственный вѣстник” („Правительственный вестник”) szczegółową odpowiedź Heidena na zarzuty prawicowej gazety „Московские ведомости”, według których rząd fiński dopuszcza się samowoli, nadużywa swoich uprawnień.

1.4. PODSUMOWANIE

Przez poświęcone Finlandii rozdziały *Wśród ulubieńców i pasierbów natury* Grigorija Dżanszyjewa bardzo wyraźnie przebija polityczny i ideowy klimat czasów, w jakich powstały. Autor, stanowczy zwolennik liberalnych reform Aleksandra II, których bezsprzecznym beneficjentem było między innymi Wielkie Księstwo, czuł się w obowiązku bronić ich sensu przed wzmożonymi atakami ze strony rewizjonistycznie nastawionej rosyjskiej prawicy.

W zapiskach Dżanszyjewa Finlandia zostaje ponownie przedstawiona jako najbardziej europejska część Imperium Rosyjskiego, niemalże realnie istniejąca utopia. Wspaniale rozwija się dzięki mądrym rosyjskim rządóm oraz waleczności jej mieszkańców, takim, jak między innymi, pracowitość, praworządność i uczciwość. Zaskakujący, z uwagi na trudne warunki przyrodnicze, dobrobyt Finów jest poniekąd współzаслугą Rosjan, których obecnie znacznie wyprzedzają w rozwoju na wielu płaszczyznach (między innymi kulturowej, ekonomicznej i przemysłowej). Ów dysonans w zrozumiały sposób uderza w rosyjską

²⁶ Ibidem, s. 190.

dumę i jest zarzewiem ideologicznego konfliktu. Jego rozwiązaniem nie jest jednakże postulowane przez prawicę ograniczenie fińskich przywilejów i przymusowa rusyfikacja Wielkiego Księstwa (która w praktyce doprowadzi je do ruiny), lecz wzięcie z niego przykładu i wprowadzenie w Rosji daleko idących liberalnych reform, które wszak dały tam znakomite efekty.

„Fińskie rozdziały” książki Dżanszyjewa w takim samym stopniu służą pochwie Finlandii, jak i wskazaniu problemów Rosji. Te narrator lokalizuje na wielu różnych płaszczyznach, przy czym za jeden z najpoważniejszych, niejako źródło wszelkiego zła, uważa nieudolny rosyjski system prawny. Nie broni on należycie obywateli, nie zapewnia im wolności, oni sami w efekcie postrzegają prawo jako coś wrogiego i siłą im narzuconego, dlatego nie chcą mu się podporządkowywać. Z zapisków Dżanszyjewa przebija jednak dla Rosji nadzieja. Jako świetlany przykład i wzór do naśladowania stawia jej właśnie Finlandię, która osiągnęła wiele, mając tak mało. Nie widzi przeszkód, by nie przeszczepić sukcesu Finów na grunt rosyjski.

2. ROSYJSCY PODRÓŻNICY PRZEŁOMU WIEKÓW

W 1894 roku na tronie rosyjskim zasiadł Mikołaj II, który wkrótce zyskał wśród Finów jak najgorszą opinię. Pomimo złożenia przezeń tradycyjnego zobowiązania poszanowania autonomii Finlandii, w 1898 roku zaczął się proces jej rusyfikacji, wprowadzany w życie przez nowego generał-gubernatora, Nikołaja Bobrikowa, który zastąpił sprzyjającego Finom Fiodora Heidena. Echa tych burzliwych lat pobrzmiwają także w ówczesnej literaturze podróżniczej.

2.1. ALEKSANDR JELISIEJEW

Spośród wszystkich autorów, których zapiski zostały przeze mnie poddane analizie, Aleksandr Jelisiejew²⁷ bez wątpienia najbardziej zasługuje na miano podróżnika. Kierowany niegasnącą pasją, przemierzył on między innymi La-

²⁷ Aleksandr Jelisiejew (1858–1895) był lekarzem wojskowym i podróżnikiem. Od 1878 roku regularnie publikował w prasie swoje zapiski z podróży. Pod koniec życia poświęcił się prywatnej praktyce lekarskiej oraz pisarstwu. Zob. [Б.п.], *Елисейев (Александр Васильевич)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 11А, Санкт-Петербург 1894, s. 621–622.

ponię, Saharę i Cejlon. W drodze zawsze prowadził cenne zapiski, które pod koniec jego krótkiego życia zostały zebrane, usystematyzowane i opublikowane w czterotomowej książce o wymownym tytule *Po szerokim świecie. Szkice i obrazy z podróży po trzech częściach Starego Świata* (*По белу-свету. Очерки и картины из путешествий по трем частям Старого света*)²⁸. Nas interesować będzie pierwszy tom, a konkretnie rozdziały od drugiego do szóstego, opisujące dwie młodzieńcze wędrówki po Finlandii, mimo że sam autor „nie przywiązywał do nich większej wagi”, uważając je za amatorskie.

Jelisiejew urodził się w twierdzy Suomenlinna w rodzinie wojskowego. Dzieciństwo spędził w Wielkim Księstwie Finlandii, dlatego, powodowany nostalgią, swoje pierwsze samodzielne podróże zdecydował się odbyć właśnie po tej najbliższej mu „części Rosji”. Wędrował z wiernym towarzyszem Gibsonem przy boku, dla oszczędności pieniędzy – głównie piechotą. Swobodny sposób przemieszczania, młodzieńcza żądza przygód oraz pragnienie pograżenia się w „fińskiej dzicy” zdeterminowały ich marszruty. Na tle innych rosyjskich podróży po Finlandii w XIX wieku te wyróżniają się szczególną oryginalnością.

W czerwcu 1875 roku Jelisiejew i Gibson wyruszyli z Wyborga nad Imatrę. Następnie udali się do Priozierska, skąd, podążając brzegiem jeziora Ładoga, dotarli do Sortawały. Kolejnym celem była położona na zachód Savonlinna. Stamtąd kierowali się coraz dalej na północ, przez Kuopio, Iisalmi i Kajaani do Oulu, gdzie wsiedli na parowiec powrotny do Petersburga. W ciągu dwumiesięcznej wędrówki pokonali około tysiąca wiorst.

W drugą podróż Jelisiejew i Gibson ruszyli wiosną 1877 roku. Tym razem ich trasa wiodła z Petersburga przez położone na Ładodze wyspy Koniewiec i Walaam do Sortawały. Stamtąd, zwiedzając po drodze jeziora Karelii i Savo, dostali się do Joensuu. Następnie skierowali się na południowy zachód do Rautalampi, Jyväskylä, Heinoli i Lahti. Tam, w drodze wyjątku, wsiedli w pociąg, jadący do Hämeenlinny i Tampere. Osiągnąwszy cel, ruszyli na południe do Turku, gdzie ich podróż dobiegła końca.

Młodzieńcze zapiski Jelisiejewa zostały opublikowane blisko dwadzieścia lat po ich powstaniu. Upływ czasu odcisnął na nich widoczne piętno. W toku

²⁸ А.В. Елисеєв, *По белу-свету. Очерки и картины из путешествий по трем частям Старого света*, т. 1, Санкт-Петербург 1893. Będę cytować za wydaniem dziewiętnastowiecznym, przy czym warto dodać, że po przeszło stu latach nieobecności na rynku wydawniczym, zapiski Jelisiejewa doczekały się wznowienia w 2016 roku.

lat 70. i 80. Finlandia uległa przeobrażeniu za sprawą bujnie postępującej industrializacji. Opracowując na nowo tekst, autor ewidentnie tak rozłożył akcenty, by pokazać oblicze kraju, które odchodzi w przeszłość, a które udało mu się swego czasu uchwycić. Okazjonalnie pozwala więc narratorowi na tęskne rozważania o upływie czasu i ogromie zachodzących zmian:

Туристу, проезжающему ныне по Иматрской дороге и Кексгольмскому тракту, по которому ныне предложено провести железную дорогу, трудно представить, что пятнадцать лет тому назад, когда мы пробирались с Гибсоном, здесь был довольно глухой уголок Финляндии, в котором мы плутали несколько дней, заблудившись в лесах, пока не вышли к деревеньке Рейтсала, на берега Ладожского озера²⁹.

Obie opisane podróże są niejako wyścigiem z zakradającą się coraz dalej w głąb Finlandii cywilizacją, świadomą ucieczką przed nią. Stąd rezygnacja z odwiedzania większych miast, czy wręcz zdawania relacji z pobytu w jakichkolwiek osadach ludzkich. Zapiski Jelisiejewa pełne są natomiast długich i natchnionych opisów dzikich skał, malowniczych wodospadów, tętniących życiem lasów i jezior. Jego Finlandia jest w istocie pełna romantycznych reminiscencji.

Przed wszystkim, prominentne miejsce w analizowanych rozdziałach zajmuje *Kalevala*, podniesiona do rangi „towarzyszki podróży” Jelisiejewa i Gibsona. Narrator w paru miejscach przekonuje, że mogła ona powstać wyłącznie w tym dzikim i pięknym kraju. Jest dziełem tak głęboko wpisanym w istotę Finlandii (czy konkretnie – Karelii), iż bezbłędnie może służyć jako klucz do zrozumienia zarówno jej, jak i samych Finów. Narrator śmiało korzysta więc z tego narzędzia, badając przy jego pomocy fińską przeszłość i teraźniejszość. Jelisiejew i Gibson wędrują wręcz niejako śladami *Kalevali* i Eliasa Lönnrota, a w pociągu w Lahti dochodzi nawet do ich symbolicznego spotkania z sędziwym poetą.

Obraz Finów u Jelisiejewa poniekąd zawiera się w przytaczanej już frazie Władimira Odojewskiego, nazywającej ich „ludem starożytnym przeniesionym do naszej epoki”³⁰. Wciąż żywe są wśród nich pogańskie wierzenia: po-

²⁹ Ibidem, s. 24–25.

³⁰ Zob. В.Ф. Одоевский, *Саламандра...*, s. 141.

dróżnicy słyszą od miejscowych o złych duchach, nawiedzeniach, spotykają wręcz na swojej drodze czarownika. Z kolei obecność niespotykanych w Petersburgu wspólnych łaźni dla mężczyzn i kobiet budzi u narratora skojarzenia z antykiem: „[...] общие бани указывают еще на неиспорченность нравов, напоминающую Золотой век, давно уже не существующий среди других культурных народов”³¹. Z drugiej strony, przywiązanie Finów do dawnych tradycji również stopniowo odchodzi w przeszłość, gdyż, jak narrator skrupulatnie wylicza, nie każda wioska ma już swojego pieśniarza, tradycyjne stroje uważane są za niemodne, na zaniknięcie skazany jest także mały fiński nóż pukko, a nawet fińskie trąby i kantele.

Zapiski z podróży Jelisiejewa obfitują w informacje o charakterze antropologicznym. W analizowanych rozdziałach odnajdujemy nie tylko ogólne uwagi na temat mieszkańców Krainy Tysiąca Jezior, ale też precyzyjne charakterystyki Karelów, Tawastów i finlandzkich Szwedów. Opinie na temat ich mentalności dziś należy traktować anegdotycznie, niemniej jednak można doszukiwać się w nich także komentarza do sytuacji politycznej panującej w Finlandii pod koniec XIX wieku, a konkretnie oskarżeń o separatyzm. W gorącej dyskusji prowadzonej na ten temat pojawiały się między innymi głosy mówiące, że nie są za niego odpowiedzialni Finowie, lecz szwedzcy mieszkańcy Wielkiego Księstwa³². Wydaje się, iż podobną sugestię można odnaleźć w zapiskach Jelisiejewa.

Narrator stwierdza, że Karelowie i Tawastowie prezentują się jak Francuzi i Niemcy. Łączy ich pracowitość i wysoka moralność. Pierwsi są jednak pełni życia, weseli, delikatni, uprzejmi, a przy tym atrakcyjni fizycznie. Drudzy z kolei – mroczni, ponurzy, milczący, podejrzliwi, nieuprzejmi i nieatrakcyjni. Przyczyny różnic między nimi doszukuje się nie tylko w warunkach klimatycznych, ale też genetyce. Karelowie z racji bliskiego sąsiedztwa znacznie częściej mieszały się ze Słowianami niż Tawastowie. Słowiańska krew miała więc mieć na nich zbawienny wpływ.

Finlandzcy Szwedzi zostają z kolei przedstawieni jako element zgoła obcy. Nigdy nie zasymilowali się z miejscowymi (a wręcz przeciwnie – to oni mieli na nich przemożny wpływ), są dumni ze swojego szwedzkiego pochodzenia i kultury,

³¹ А.В. Елисеев, *По белу-свету...*, s. 30–31.

³² Ta implikacja pojawia się na przykład w opowiadaniu Gieorgija Siewiercewa-Poliłowa *Na różnych brzegach* (*На разных берегах*) z 1912 roku.

przez co rdzenni Finowie patrzą na nich podejrzliwie, nawet jeśli ci zapewniają ich o swoim patriotyzmie. Narrator podsumowuje swoje rozważania następująco: „Финляндия создана для финна, и он наиболее приспособлен для обитания в ней, швед был и останется в ней лишь пришлым элементом”³³. Powyższe charakterystyki można traktować jako prognostyk tego, jak, zdaniem narratora, będą się dalej rozwijać stosunki między Rosją i Finlandią: Finowie pozostaną wiernymi rosyjskimi poddanymi, a Szwedzi – potencjalnym źródłem problemów.

2.2. WASILIJ KRIWIENKO

Znacznie bardziej radykalny obraz Finlandii, niż ten nakreślony przez Aleksandra Jelisiejewa, odnajdujemy w publikacji Wasilija Kriwienki³⁴ z 1898 roku. Wrześniowy numer czasopisma „Russkij wiestnik”³⁵ zawiera jego relację z podróży opatrzoną tytułem *W Starej Finlandii. List z Imatry (В Старой Финляндии. Письмо с Иматры)*³⁶. Składa się ona z dwóch części. Pierwsza

³³ А.В. Елисеев, *По белу-свету...*, s. 70.

³⁴ Wasilij Kriwienko (1854–1931) pracował przez blisko czterdzieści lat w ministerstwie dworu cesarskiego. Równocześnie regularnie uprawiał zaangażowaną publicystykę, w której podejmował głównie wątek potrzebnych Rosji zmian, oraz publikował swoje memuary. Prócz tego, po części w związku ze służbą przy dworze, wiele podróżował. Przemierzył szereg krajów Europy, Afryki i Azji. Zapiski z podróży Kriwienki zdradzają lekkość pióra, lecz cierpią za sprawą powierzchowności jego obserwacji. Bardzo często opisy wędrówek stanowiły dla niego tylko pretekst do rozważań o niezbędności intensywniejszej kolonizacji i rusyfikacji rosyjskich prowincji. Zob. Б.М. Бокова, *Кривенко Василий Силович*, [w:] *Русские писатели...*, т. 3, Москва 1994, s. 152–153.

³⁵ „Russkij wiestnik” był czasopismem założonym w 1856 roku w Moskwie przez Michaiła Katkowa. Od 1861 roku ukazywał się w odstępach miesięcznych. Znaczną popularność i wpływy przyniosły mu działy publicystyki (zagospodarowywany głównie przez samego Katkowa) oraz literatury pięknej. To właśnie na jego łamach wiele ze swoich najwybitniejszych utworów opublikowali Iwan Turgieniew (m.in. *Ojcowie i dzieci*), Lew Tołstoj (m.in. *Anna Karenina*) i Fiodor Dostojewski (cały pięcioksiąż z wyjątkiem *Młodzika*). Do 1861 roku, Katkow utrzymywał umiarkowaną liberalną linię czasopisma, jednakże w obliczu szeroko zakrojonych reform Aleksandra II oraz narodzin ruchu rewolucyjnego dokonał radykalnego zwrotu na pozycje reakcyjne. Wkrótce „Russkij wiestnik” stał się młotem na wszystko, co postępowe, liberalne i demokratyczne. Po śmierci Katkowa, w latach 1887–1917 ukazywał się w Petersburgu. Zob. С.В. [С.А. Венгеров], *Русский вестник*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 27, Санкт-Петербург 1899, s. 324–326.

³⁶ В. Кривенко, *В Старой Финляндии. Письмо с Иматры*, „Русский вестник” 1898, т. 257, s. 349–357.

zawiera opis drogi na wodospad, a druga – rozważania poświęcone fińskiemu separatyzmowi.

Na wstępie analizowanego listu z podróży narrator stwierdza, że choć położona w Starej Finlandii, a konkretnie w Karelii, Imatra jest wielką atrakcją, która masowo przyciąga turystów, to mimo trzydziestoletniego pobytu w Petersburgu dopiero teraz postanowił ją odwiedzić. Wodospad istotnie robi na nim wrażenie. Mimo to, chociaż nie wyraża swojej negatywnej oceny wprost, pobyt w Wielkim Księstwie Finlandii zdecydowanie go rozczarowuje.

Przed wszystkim, narrator skarży się na lokalne przybytki turystyczne. Ma żal, że musi czekać na podanie posiłku, chociaż zamówił go wcześniej. W pierwszej kolejności obsługiwani są jednak Finowie, a dopiero potem goście. Obserwując miejscowych, same starsze kobiety i dzieci, dochodzi do gorzkiego wniosku: „Мужчины, наверное, от тоски и печали давно отсюда сбежали”³⁷. Podane jedzenie mu nie smakuje: „Боже, как одолели в Финляндии закуски! Предательская для петербургского чиновника материя! За столом никуда не уйдешь от ланг-форели”³⁸. Najgorszej opinii jest także o hotelu, w którym latem nie działa elektryczność, a choć jego pokój jest czysty, to narzeka na zimne i mokre prześcieradło, niewygodne łóżko i poduszkę. Najbardziej przeszkadza mu jednak hałas:

Над головою раздаются тяжелые шаги поздно вернувшегося путешественника. В деревянном сквозном доме все слышно, как у себя в комнате. Проклятие! Я знаю его, этого громадного, грузного господина со шведскою фамилиею и русским мундиром. Экий непосед! И зачем ему понадобилось передвигать стулья и стол!? А вот и в соседнем номере закопошились. Слышны знакомые голоса. Ба! Да это мои вчерашние спутники, должно быть, также гуляли до двух часов. Разговор не умолкает, разносятся раскаты смеха. В коридоре отворилась дверь и женский сердитый голос „просит” не мешать спать. Мои новые знакомые, видимо, задыхаются от сдержанного смеха³⁹.

³⁷ Ibidem, s. 352.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem, s. 352–353.

Przy tym wszystkim zauważa, że ceny w karelskich hotelach są porównywalne z cenami w najlepszych restauracjach Petersburga.

Obraz Finów, jaki kreśli narrator, jest pełen sprzeczności. Z jednej strony, zostają oni w zupełności wpisani w naturę. Nie znają ani słowa po rosyjsku (w języku kultury), za to ich rozmowa po fińsku brzmi jak „buczenie trzmieli”. Są zdystansowani w stosunku do ludzi, lecz „po przyjacielsku” znają Imatrę i Saimę, pstrągi i łososie. Właśnie w naturze uwidacznia się prawdziwy charakter Fina:

Безмолвен он и тих, как поверхность родного озера, но в глубине его угрюмых глаз теплится опасный огонек. Упаси Боже разжечь его, и тогда финн, подобно родной ему Иматре, бешено срывается с якоря благоразумия и на короткое время обращается в самого пылкого, сумасбродного южанина. Тогда для него море по колено и он нередко пускает в дело „пукко” – свое национальное, не художественное, но опасное оружие⁴⁰.

Znamienne, że we wcześniejszych fragmentach listu narrator rozważał możliwość okiełznania Imatry i zaprzęgnięcia jej, poprzez budowę elektrowni wodnej, do służenia należycie swojemu krajowi. Mając na uwadze postawiony znak równości między wodospadem a Finami, zasadne wydaje się odczytanie powyższych uwag metaforycznie, jako apelu o ukrócenie „fińskiej samowoli”. Ten został zresztą wyrażony eksplicytnie w drugiej części listu Kriwienki.

Z jednej strony, Finowie zostają pokazani jako „dzieci natury”. Narrator współczuje nieszczęść, jakie przez wieki spotykały „biedne fińskie plemię” (nazywając tak Finów, odmawia im przynależności do samodzielnych narodów). Są oni jednak na tyle przebiegli, że od blisko stulecia bezkarnie uprawiają separatyzm pod okiem rosyjskich monarchów. Niewysłowione wprost oskarżenie zawiera się już w pierwszym zdaniu analizowanej publikacji: „Теперь уже редко кто знает, что в начале этого столетия Старою Финляндией именовались Кексгольмская и Выборгская губерния, завоеванные Петром Великим и Елизаветою Петровною”⁴¹. Finlandią nazywa się więc współcześnie ziemie rosyjskie, „od zawsze” należące jednak do Rosji. Jak bowiem tłumaczy narrator, sięgając głęboko do historii stosunków rosyjsko-fińskich: „Расправлявшая

⁴⁰ Ibidem, s. 350.

⁴¹ Ibidem, s. 349.

свои члены, становившаяся во весь рост Россия с первых веков своей государственности невольно подвигалась на север южанина. Тогда уже Великий Новгород владел финляндскою Корелиею”⁴². Iida Katariina Hirvasaho słusznie zauważa, że stawianie znaku równości między zdobycami Nowogrodu Wielkiego a Imperium Rosyjskiego jest charakterystycznym dla dyskursu imperialnego chwytem retorycznym⁴³.

Co się tyczy tzw. Nowej Finlandii, przedstawione zostają następnie okoliczności przyłączenia jej do Rosji w 1809 roku. Narrator – sięgając po argumentację Kiesara Ordina – przekonuje, że w żadnym traktacie lub manifeście Wielkiemu Księstwu nie został zagwarantowany wyjątkowy status, natomiast przywileje dla jego mieszkańców wynikały nie z dokumentów, a z „łaski monarchy”. Fińska autonomia jest więc w istocie oszustwem:

Пользуясь либеральными порывами Александра I, пользуясь филологическими обмолвками царских поведений, пользуясь политическими осложнениями, наступившими в Европе и совершенно отодвинувшими на задний план наши интересы на севере, шведы-администраторы и финны-юристы неустанно и упорно трудились над обособлением своего края от России. [...] Работа их была плодотворною в смысле сепаратизма: предоставление Финляндии по Фридрихсгамскому мирному трактату „в собственность Империи Российской” обратилось в фикцию⁴⁴.

Narrator wskazuje, że w efekcie Rosja nie tylko nie zyskała na przyłączeniu Finlandii w 1809 roku, ale wręcz straciła, gdyż w 1811 roku Stara i Nowa Finlandia zostały połączone, z czasem utworzyły niezależny twór państwowy „30 wiorst od rosyjskiej stolicy”, co zaprzepaściło postępującą rosyjską kolonizację oraz stworzyło zagrożenie dla Petersburga. A przecież chęć zabezpieczenia miasta była siłą napędzającą podboje na Północy. Uważa wręcz, że z perspektywy czasu korzystniej było przesunąć w 1809 roku granicę Imperium dalej na zachód, ale Finlandię pozostawić przy Szwecji. Obecnie jednak nie można naprawić tej sytuacji inaczej, niż dając odpór separatystom:

⁴² Ibidem, s. 353.

⁴³ I.K. Hirvasaho, *A Stepchild...*, s. 13.

⁴⁴ Ibidem, s. 354–355.

В течение столетия „Старая Финляндия” обратилась бы уже в русский край, Петербург не был бы пограничным городом, русские переселенцы XVIII столетия не сделали бы „финляндскими подданными” и десятки тысяч петербургских датчиков не проводили бы ежегодно лето под сению финляндской конституционной власти. Но историю не переделаешь. Приходится ведаться со всею площадью Финляндию и не позволять сепаратистам-обывателям „делать истории” по своему вкусу, без державного руководства России⁴⁵.

W zakończeniu listu odnajdujemy szereg postulatów, których szybka realizacja winna ukrócić fiński separatyzm i przywrócić normalne stosunki między imperium a jego nawet nie prowincją, lecz obwodem, zwykłą jednostką administracyjną („Финляндия – русская область”⁴⁶). Sprowadzają się one do pełnej likwidacji fińskiej autonomii, zniesienia przywilejów oraz rusyfikacji kraju. Jak bowiem przekonuje narrator: „Пора отбросить в сторону неуместное русское благодушие”⁴⁷.

2.3. ANDRIEJ FIRSOW

W 1899 roku podróżnik Andriej Firsow⁴⁸ opublikował w formie broszury swoje zapiski z podróży do Finlandii, zatytułowane *W krainie granitu i jezior (В стране гранита и озер)*⁴⁹. Liczą one trzydzieści dziewięć stron. Opisowaną wędrowkę autor odbył jeszcze w lipcu 1896 roku. Dotarł wówczas parowcem do Helsinek i Turku, następnie zaś udał się pociągiem do Lappeenranta, skąd popłynął nad Imatrę. Stamtąd przedostał się do Wyborga, gdzie wsiadł do pociągu do Petersburga.

Finlandia spotyka się z przychylnością narratora. Chwali on piękno przyrody, znakomite drogi oraz atrakcyjność fińskich miast i panującą w nich czy-

⁴⁵ Ibidem, s. 355–356.

⁴⁶ Ibidem, s. 356.

⁴⁷ Ibidem, s. 357.

⁴⁸ Niestety jedyną informacją biograficzną na temat Andrieja Firsowa, do której udało mi się dotrzeć, jest znajdująca się w katalogach Moskiewskiej Biblioteki Państwowej lista jego publikacji. Składa się na nią siedem pozycji. Opisuje w nich swoje podróże między innymi po Ocie, do Biełgorodu i Bielowa. Wybór marszrut oraz miejsce wydania większości książek (Tuła) sugerują, że Firsow pochodził właśnie z guberni tulskiej.

⁴⁹ Por. A.И. Фирсов, *В стране гранита и озер*, Тула 1899.

stość. Wielkie wrażenie robią na nim zwłaszcza stołeczne Helsinki, których udogodnienia skrupulatnie wylicza:

На всем лежит печать порядочности и благоустройства. Многочисленные учебные заведения, музеи, театры, отлично вымощенные улицы и площади, прекрасные каменные дома, комфортабельно обставленные отели, хорошие магазины, заботливо выращенные парки и скверы, конно-железные дороги, электрическое освещение, сеть телефонных проводов, извозчицьи экипажи только на резиновых шинах – все это указывает на культурность населения⁵⁰.

Nie zapomina przy tym – przedstawiając zarys historii fińskiej stolicy – podkreślić, że Helsinki rozkwitły pod rządami rosyjskimi, gdyż w trakcie wojen Szwedzi wielokrotnie miasto niszczyli, potem zaś to Rosjanie je odbudowywali.

Niemniej jednak na samopoczucie i wrażenia narratora negatywnie rzutuje nieustannie towarzyszące mu poczucie obcości. Właśnie owa obcość stanowi dominantę tematyczną zapisków Firsowa i zarazem najważniejszy element zawartego w nich obrazu Finlandii. Nieswojo narrator czuje się już na parowcu płynącym do Helsinek. Oburza go, że „pływający pod rosyjską banderą po rosyjskich wodach” statek nazwany został na cześć barona Georga Carla von Döbelna, szwedzkiego generała walczącego między innymi w dwóch wojnach z Rosją (w latach 1788–1790 oraz 1808–1809). Na pokładzie nie słychać języka rosyjskiego, lecz głównie szwedzki i fiński. Parowiec odpływa zaś już po drugim sygnale, nie zaś trzecim, jak statki rosyjskie. Dane okoliczności wymuszają na narratorze stwierdzenie ze smutkiem: „Чувствуется что-то чужое, иностранное, является сознание, что отделяешься от России, что едешь за границу...”⁵¹.

Z dezaprobatą ze strony narratora spotykają się miejscowe obyczaje, będące w jego ocenie lekkimi, nieprzystającymi. Szokuje go obce mu, nieskrępowane okazywanie sobie uczuć przez młodych ludzi, nawet przez małżonków, które piętnuje przy aż trzech różnych okazjach.

⁵⁰ Ibidem, s. 19.

⁵¹ Ibidem, s. 4.

Wrażenie obcości najbardziej potęguje bariera językowa, z którą nieznający – co przyznaje – języków obcych narrator styka się wielokrotnie⁵². Wspomina o mowiących nieskładną ruszczyzną napotykanym Finach, błędach w pisowni w rosyjskojęzycznych broszurach turystycznych, a także niemożności samodzielnego wynajęcia powozu nad Imatrę. Oburza go zwłaszcza ostatnia z opisanych sytuacji:

Обидно и досадно: извозчик, уже не первый год возящий сотни туристов, громадное большинство которых русские, хорошо оплачивающие его труд, не считает даже нужным научиться хотя бы немного понимать и говорить по-русски! И этот финн, к сожалению, не представляет собою исключения из массы своих сограждан, до возмутительности пренебрегающих всем, что касается русского⁵³.

Ze wzburzeniem opisuje także sytuację, jaka spotkała go na dworcu w Turku. Upewniwszy się, że w kasie akceptowana jest płatność rosyjską walutą, zapłacił rublami za bilet do Lappeenranta. Jednak po odejściu kasjer jeszcze dwukrotnie przywoływał go i prosił o dopłatę, gdyż pomylił się w swoich obliczeniach. Tłumaczył, że rzadko ma do czynienia z rosyjskim pieniądzem, co zbulwersowało narratora: „[...] в русской стране на железной дороге кассир не умеет обращаться с русскими деньгами!”⁵⁴.

Klucz do kompozycji zawartego w zapiskach Firsowa obrazu Finlandii odnajdujemy w ostatnim zdaniu książki: „В 10 часов вечера я возвратился в Петербург после нескольких дней путешествия по русской «границе»”⁵⁵. Otóż Finlandia postrzegana jest w niej jako naturalna część Rosji; pograniczna, lecz stanowiąca jedność z resztą Imperium. Otaczają ją rosyjskie wody, a dostępu do jej stolicy broni rosyjska twierdza Suomenlinna. Stąd też oczekiwania, że panować w niej będzie rosyjski właśnie porządek, a większość odstępstw od niego oceniana jest negatywnie, niejako niczym rzucone Rosji wyzwanie. Takie myślenie zgodne było z ówczesnym paradygmatem rosyjskiej prawicy.

⁵² Monolingwizm narratora przejawia się między innymi w błędnym zapisie wielu obcych nazw, które przytacza, np. *Jocietetshus* zamiast *Societetshuset*, *fatan* zamiast *gatan*.

⁵³ А.И. Фирсов, *op. cit.*, s. 34.

⁵⁴ Ibidem, s. 15.

⁵⁵ Ibidem, s. 39.

2.4. SIERGIEJ UMANIEC

W grudniowym numerze czasopisma „Istoriczeskij wiestnik” („Исторический вестник”)⁵⁶ z 1899 roku odnajdujemy ciekawe i obszerne zapiski z podróży, za-tytułowane *Po Finlandii (По Финляндии)*⁵⁷, których autorem był stały współ-pracownik czasopisma Siergiej Umaniec⁵⁸. Ich spisaniu przyświecały przede wszystkim cele informacyjne, gdyż – jak przyznaje narrator – zarówno on sam, jak i większość Rosjan, „bardzo niewiele wiedzą o Finlandii”. Z tym powiązana była mało popularna trasa, jaką w sierpniu 1899 roku zdecydował się pokonać: Wyborg – Lappeenranta – Savonlinna – Kuopio – Iisalmi – Vaala – Oulu – Tampere – Turku – Helsinki. Zapiski są bogato ilustrowane, czytelnicy zostają ponadto zapewnieni o ich obiektywności: „Все виденное и слышанное мною во время моей поездки по Финляндии я передал здесь с полнейшею объективностью, не делая никаких выводов и заключений. Я с умыслом воздержался от того, чтобы не погрешить в беспристрастии”⁵⁹.

Analizowana relacja ma dosyć schematyczną, powtarzaną wielokrotnie strukturę. Składa się na nią zarys historyczny odwiedzanej miejscowości, opis jej budowy i pobliskiego krajobrazu, a także relacja z interakcji z miejscowymi. Naturalnie najbardziej interesujące są dla nas te ostatnie. Wyrasta z nich aktualny obraz napiętych relacji rosyjsko-fińskich na przełomie XIX i XX wieku. Narrator stara się możliwie obiektywnie przedstawić racje obu stron.

Finowie są pokazani, jako bardzo zaangażowani w bieżącą politykę. Jak stwierdza napotkany po drodze lekarz szwedzkiego pochodzenia: „Кроме Финляндии, для них ничего не существует на свете, и вне финляндских у них нет других интересов... Но уж зато любовью к своей родине они могут похвалиться – это какая-то даже болезненная любовь, словно

⁵⁶ „Istoriczeskij wiestnik” był czasopismem o profilu historyczno-literackim ukazującym się w latach 1880–1917 w Petersburgu w odstępach miesięcznych. Ideowo trzymał się pozycji konserwatywno-monarchistycznych. Zob. [Б.п.], *Исторический вестник (Спб., 1880–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, Москва 1959, s. 611; [Б.п.], *Исторический вестник*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 13А, Санкт-Петербург 1894, s. 482.

⁵⁷ С.И. Уманец, *По Финляндии*, „Исторический вестник” 1899, г. 20, s. 1041–1080.

⁵⁸ Niestety udało mi się ustalić tylko podstawowe informacje biograficzne, według których Siergiej Umaniec (1854–1917) był cenzorem i publicystą, znawcą islamu. Zob. С.Ю. Дудаков, *Парадоксы и причуды филосемитизма и антисемитизма в России*, Москва 2000, s. 337.

⁵⁹ С.И. Уманец, *По Финляндии...*, s. 1041.

у поляков к своей «ойчизне»⁶⁰. Także miejscowa prasa, zarówno fińsko- jak i szwedzkojęzyczna, pisze wyłącznie o obronie „fińskiej niepodległości i fińskich przywilejów”. Represje władz rosyjskich wobec redakcji spotykają się natomiast z otwartymi protestami, demonstracjami. Również z licznych interakcji, w jakie wchodzi narrator, jasno wynika, że „kwestia fińska” jest tematem dominującym w codziennych rozmowach. Wielokrotnie przytacza żale napotkanych Finów, twierdzących, iż nie są niczemu winni, do tej pory wiedli przecież spokojne życie, ataki rosyjskiej prasy są niesprawiedliwe i nieuzasadnione, wręcz kłamliwe, a tymczasem ich kraj cierpi, chociażby z powodu mniejszej niż zwykle liczby turystów z Rosji.

Z drugiej strony, napotkany przez narratora rosyjski kupiec z Lappeenranta narzeka na swoją samotność i izolację, gdyż miejscowi odmawiają integracji z „nieswoimi”. Możemy przypuszczać, że jest to przynajmniej po części powiązane z barierą językową. W trakcie podróży narrator styka się z nią wielokrotnie. Co więcej, nie tylko zauważa, że Finowie nie znają rosyjskiego, ale wręcz jest świadkiem postępującej fennicyzacji mieszkających w Finlandii Szwedów (masowo zmieniających nazwiska na fińskie) i Rosjan (z żalem odnotowuje, iż dzieci napotkanego w Kajaani rosyjskiego kupca „nie rozumieją ani słowa po rosyjsku”). Oburza go również mizerny stan prawosławnych cerkwi w Finlandii oraz brak finansowego wsparcia dla nich ze stron władz fińskich (a w jego optyce cios w prawosławie jest jednoznaczny z ciosem w rosyjskość). Wreszcie, narrator przytacza także zasłyszane na miejscu historie o nieprzyjemnościach, jakie spotykają Rosjan, między innymi tę opowiedzianą mu na parochodzie z Turku do Helsinek przez rosyjskiego kupca, który planował handlować kosa- mi w Lappeenrancie, lecz spotkał się z oporem miejscowych:

[...] нельзя вам у нас здесь, русским, торговлю затевать! И потащили нас в ихнюю, значит, кутузку, сняли одежду, сапоги, и сутки в аресте продержали, а переводчика нашего чухонца по этапу, значит, под Выборг послали. Разливался – плакал бедный, а нечего делать – ушел...⁶¹

⁶⁰ Ibidem, s. 1065.

⁶¹ Ibidem, s. 1079–1080.

Ciekawe, że choć narrator unika bezpośredniego oskarżania Finów lub Rosjan za pełną napięcia sytuację, to pozwala sobie na implikację, iż winna ich zantagonizowania może być trzecia, zupełnie obca siła – Anglicy. W czasie podróży kilkakrotnie słyszy o coraz bardziej widocznej obecności w Finlandii Brytyjczyków, podjudzających do buntu, a nawet sam spotyka w dyliżansie potencjalnego szpiega: „Молодой человек оказался офицером генерального штаба английской армии в Калькутте, проживающим в настоящее время в России с единственной, по его словам, целью изучения русского языка. А в Финляндии он занимался будто бы рыбной ловлей...”⁶². Wprowadzenie do narracji trzeciej strony konfliktu jest ciekawym zabiegiem, przypuszczalnie mającym na celu pojednanie Finów i Rosjan, zjednoczenie ich w obliczu wspólnego wroga. Równocześnie stanowi ono znak czasu, świadectwo napiętej sytuacji geopolitycznej panującej w Europie w przededniu nadejścia XX wieku.

3. ALEKSANDR KUPRIN I NAJPRAWDZIWSZA EUROPA

Aleksandr Kuprin jest niewątpliwie najbardziej słynnym i utalentowanym pisarzem spośród wszystkich, których utwory zostały poddane analizie. Tematyka fińska nie była jego bogatej twórczości obca, gdyż pojawiła się w opowiadaniach *Podróżnicy* (*Путешественники*)⁶³ z 1912 roku oraz *Maslenica w Finlandii* (*Масленица в Финляндии*)⁶⁴ z 1914 roku, a także artykułach *Białe z błękitnym* (*Белое с голубым*)⁶⁵ z 1919 roku oraz *Suomi* (*Суоми*)⁶⁶ z 1933 roku. Nas jednak interesować będzie rela-

⁶² Ibidem, s. 1067.

⁶³ Por. A.I. Kuprin, *Путешественники*, [w:] Idem, *Собрание сочинений*, t. 4, Москва 1958, s. 550–558. Bohaterami utworu są wiodący przykry żywot ojciec i syn, którzy szukają pocieszenia w planowaniu wymarzonej podróży do Finlandii.

⁶⁴ Por. Idem, *Масленица в Финляндии*, [w:] Idem, *Мы, русские беженцы в Финляндии. Публицистика (1919–1921)*, Санкт-Петербург 2001, s. 332–338. Opowiadanie mówi o perypetiach dwóch rosyjskich podróżników, którzy świętują maslenicę w Helsinkach. Jeden z nich trafia na noc do aresztu za pobicie miejscowego mężczyzny, lecz nazajutrz zachwyca się, że nawet fińskie więzienia prezentują isticie hotelowy standard.

⁶⁵ Por. Idem, *Белое с голубым*, [w:] Idem, *Мы, русские беженцы...*, s. 54–55. W artykule Kuprin zastanawia się, czym była dla Johana Ludviga Runeberga ojczyzna, te refleksje są zaś dla niego punktem wyjścia do rozważań o przyszłości Rosji.

⁶⁶ Idem, *Суоми*, [w:] Idem, *Мы, русские беженцы...*, s. 339–340. Artykuł jest niejako rozwinieciem *Troszkę Finlandii*, powrotem do tematu po dwudziestu pięciu latach. Kuprin

cja zatytułowana *Troszkę Finlandii* (*Немножко Финляндии*)⁶⁷ – owoc odbytej przez Kuprina z początkiem 1907 roku podróży do Helsinek, scharakteryzowana przez niego w liście do wydawcy Wiktora Mirolubowa jako „szkic beletrystyczny – lekki i zajmujący”⁶⁸.

3.1. PISARZ O GOŁĘBIM SERCU

Aleksandr Kuprin (1870–1938) był wybitnym prozaikiem. Mimo buntowniczego charakteru, niespokojnego ducha i niechęci do podporządkowywania się hierarchii, jego młodość była związana z wojskiem. Służbę zakończył w 1894 roku w stopniu porucznika, rozczarowany nieudaną próbą dostania się do Akademii Sztabu Generalnego.

Wówczas zaczął się bardzo trudny okres w życiu pisarza. Głódował, nieustannie zmieniał miejsce zamieszkania, chwycił się wszelkich profesji: był między innymi dziennikarzem, tragarzem, rybakiem. W 1901 roku przeprowadził się do Petersburga, gdzie podjął się pracy w czasopismach „Żurnał dla cztienija” („Журнал для чтения”) i „Mir bożyj” („Мир божий”). Kolejne lata były dla Kuprina niezwykle twórcze i zaowocowały powstaniem najlepszych opowiadań. W 1907 roku rozwiódł się i wyjechał z Petersburga, by znowu szukać dla siebie miejsca. Przeprowadzał się z miasta do miasta aż w 1911 roku kupił dom w Gatczynie.

Początek pierwszej wojny światowej pisarz spędził w Finlandii, szkoląc rekrutów, lecz w 1915 roku został zwolniony ze służby z uwagi na zły stan zdrowia. W 1919 roku uciekł z pogrążonej w wojnie domowej Rosji przez Finlandię do Paryża, gdzie spędził kolejne lata życia. Umierający na raka, powrócił do Związku Radzieckiego w 1937 roku, gdzie wkrótce zmarł.

Kuprin debiutował w 1889 roku opowiadaniem *Ostatni debiut*, za co został ukarany trzema dniami karceru, gdyż junkrom zakazywano występowania w druku. Uznanie i popularność przyniosła mu powieść *Pojedynek* z 1905 roku, która już pięć lat później doczekała się ekranizacji filmowej. Jako prozaik wsławił się utworami społeczno-obyczajowymi. Z przekonania był prawdziwym de-

pisze w nim o fińskich dzieciach, sztuce, sporcie, ale także zachwyca się sukcesami przemysłu Finlandii.

⁶⁷ Idem, *Немножко Финляндии*, [w:] Idem, *Собрание сочинений*, t. 6, Москва 1958, s. 613–623.

⁶⁸ Idem, *Собрание сочинений*, t. 9, Москва 1964, s. 561.

mokratą, człowiekiem niezwykle czułym na ludzką krzywdę. Jego ulubionymi tematami była miłość, przyroda, dzieci i zwierzęta.

Pozostawił po sobie twórczość bardzo różnorodną, wielotematyczną i wielogatunkową. Zdecydowanie w cieniu pozostaje jego dorobek podróżopisarski. Kuprin opisał swoją wyprawę z Kijowa do Noworosyjska (*Obrazki z podróży* [*Путевые картинки*] z 1900 z roku) oraz pierwszą podróż zagraniczną – nad Łazurowe Wybrzeże (*Łazurowe brzegi* [*Лазурные берега*] z 1913 roku), swój pobyt w Helsinkach (*Troszkę Finlandii* z 1908 roku) oraz Paryżu (*Paryż domowy* [*Париж домашний*] z 1927 roku i *Paryż intymny* [*Париж интимный*] z 1930 roku)⁶⁹.

3.2. TROSKĘ EUROPY

Zarówno tytuł, jak i koncept *Troszkę Finlandii* Kuprin zapożyczył od Knuta Hamsuna. W 1897 roku norweski pisarz opublikował szkic *Litt Paris*, który w Rosji ukazał się w tłumaczeniu Konstantina Balmonta pod tytułem *Troszkę Paryża* (*Немножко Парижа*).

Pomimo że pierwsza wersja utworu powstała w marcu 1907 roku, jeszcze jesienią pisarz wciąż nie był nim usatysfakcjonowany, o czym informował w liście do Mirolubowa. Ostateczna redakcja tekstu jest datowana na styczeń 1908 roku. Nie udało mi się ustalić, czy ostatecznie, zgodnie z pierwotnym zamiarem, ukazał się on w czasopiśmie „Żurnał dla cztienija”, niemniej jednak w 1909 roku znalazł się w szóstym tomie dzieł zebranych Kuprina, trafiając tym samym do szerokiego grona czytelników.

3.3. „FINLANDIA JEST PRAWDZIWIE DEMOKRATYCZNA”

Obraz Finlandii w relacji Kuprina został skonstruowany na bazie kontrastu. Podobnie jak w zapiskach Grigorija Dżanszyjewa, służy on nie tylko jej wywyższeniu, co także, a może wręcz przede wszystkim, pokazaniu problemów Rosji.

Narrację utworu cechuje wyjątkowo rzadko spotykana bezstronność i znaczne pokłady przejawianej empatii. Narrator nigdy nie spieszy z negatywną oceną zjawiska, lecz szuka dla niego wyjaśnienia, dąży do zrozumienia, stara się je nakreślić w możliwie szerokiej perspektywie. Przykładowo wspomina

⁶⁹ Zob. В.Л. Львов-Рогачевский, *Куприн Александр Иванович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. Ю.С. Гамбаров, В.Я. Железнов [et al.], т. 26, Москва 1914, s. 199–204; И.А. Питляр, *Куприн Александр Иванович*, [w:] *Русские писатели...*, т. 3, Москва 1994, s. 230–236.

o sytuacji, kiedy obsługujący go sprzedawca sklepowy nie znał ani języka rosyjskiego, ani niemieckiego, ani francuskiego. Nie jest jednak tym oburzony, gdyż przyznaje, że sam niestety nie włada językiem fińskim lub szwedzkim, komunikacja nie mogła więc dojść do skutku z winy obu stron (ostatecznie zaś udało się pokonać barierę językową dzięki pomocy tłumacza z sąsiedniego sklepu). Innym razem stwierdza, że fińskie kobiety – o ile w ich żyłach nie płynie domieszka szwedzkiej krwi – nie należą do atrakcyjnych. Opisuje wygląd typowej Finki, po czym dochodzi do wniosku, że właściwie podobnie prezentuje się większość Wielkorusinek (z wyjątkiem tych zamieszkujących Powołże). Z kolei kiedy szuka źródeł niechęci Finów do Rosjan, znajduje ją w podejmowanych przez generał-gubernatora Nikołaja Bobrikowa siłowych próbach rusyfikacji Finlandii. Odnotowuje zarazem, że od momentu jego śmierci ich relacje uległy znacznej poprawie. Podobna bezstronność czyni utwór Kuprina nie tylko bardziej wartościowym poznawczo, ale także uwiarygodnia go w oczach czytelnika.

Wspomniany powyżej kontrast pomiędzy Finlandią i Rosją wydaje się uwarunkowany przede wszystkim ich przynależnością do odmiennych kultur i tradycji: europejskiej i azjatyckiej. Zostaje to zasygnalizowane już w jednym z pierwszych zdań tekstu: „Tak blisko od Petersburga, a tu proszę – najprawdziwsze europejskie miasto⁷⁰”. Różnice między nimi przejawiają się w rozmaitych sferach życia. Przykładowo narrator zachwyca się nowoczesnością Helsinek, zwraca uwagę na dobre maniere mieszkańców (przejawiają się one między innymi w trzymaniu się na chodnikach prawej strony), cieszy go brak krzyków i chaosu na ulicach, a także nieobecność nędzarzy. Podkreśla, że na znakomitym, godnym odnotowania poziomie stoi fińska sztuka wysoka. Wyrazistym przejawem kojarzonej z Zachodem postępowości jest z kolei znacząca pozycja kobiet w fińskim społeczeństwie. Powszechnie pracują one, imając się także zajęć tradycyjnie przypisywanych mężczyznom, co zdumiewa Rosjan. Prócz tego posiadają czynne i bierne prawo wyborcze, czym Finowie się szczycą. Najistotniejszą różnicą jest jednak przenikający całe fińskie społeczeństwo demokratyzm, który, zdaniem narratora, gwarantuje Finlandii świetlaną przyszłość:

⁷⁰ Idem, *Немножко Финляндии...*, s. 613.

Финляндия поистине демократична. Демократична вовсе не тем, что в ней при выборах в сейм победили социал-демократы, а потому, что ее дети составляют один целый, здоровый, работающий народ, а не как в России: несколько классов, из которых высший носит на себе самый утонченный цвет европейской полировки, а низший ведет жизнь пещерного человека. И, кажется, в этой-то народности – я бы сказал: *простонародности* – и коренится залог прочного, крепкого хозяйственного будущего Финляндии⁷¹.

Narrator prognozuje Finlandii sukces, opierając się także na innych przesłankach. Przede wszystkim zwraca uwagę na szczególną pozycję, jaką zajmują w fińskim społeczeństwie dzieci. Są liczne, cieszą się powszechnym szacunkiem, poświęca im się dużo uwagi. W Helsinkach czują się wręcz „prawdziwymi gospodarzami miasta”. Narrator konstatuje zatem: „Мне кажется, можно смело предсказать мощную будущность тому народу, в среде которого выработалось уважение к ребенку”⁷². Dla kontrastu pisze, że kiedy swego czasu chciał zawieźć ze wsi do Petersburga pewną znajomą trzypółletnią dziewczynkę, ta zareagowała następująco: „Не хочу ехать в Петербург! Там все толкаются и все гадко пахнут”⁷³.

Dobrym prognostykiem świetlanej przyszłości Finlandii jest, zdaniem narratora, także niezwykła atencja, jaką darzy się w niej edukację. Zauważa, że o wysokim poziomie wykształcenia wśród Finów wiadomo powszechnie, nie-liczni jednak mieli, tak jak on, możliwość odwiedzenia fińskiej szkoły podstawowej. Ta wyróżnia się zadbaniem, zachwyca panującą w niej czystością i porządkiem, troską o każdy szczegół wpływający na efektywność nauczania i komfort ucznia:

Всякая мелочь, служащая для удобства и пользы школьников, обдумана здесь с замечательной любовью и заботливостью. Форма скамеек и чернильниц, ландкарты, коллекции, физический и естественный кабинеты, окраска стен, громадная высота комнат, пропасть света и воздуха, и, на-

⁷¹ Ibidem, s. 618.

⁷² Ibidem, s. 614.

⁷³ Ibidem, s. 615.

конец, даже такая мелочь, как цветы в окнах – цветы, которые с большим удовольствием приносят в школу сами ученики – все это трогательно свидетельствует о внимательном и разумном, серьезном и любовном отношении к делу⁷⁴.

Narrator zdumiewa się nie tylko samą szkołą, ale również jej salą gimnastyczną: „Подобной гимнастической залы, как в этой четырехклассной низшей школе, я не видал нигде в России, по богатству и остроумию приборов и по той щеголеватой чистоте, в которой она содержится”⁷⁵. To zaś prowadzi go do stwierdzenia, że prócz dbałości o walory intelektualne, Finowie powszechnie przejawiają także troskę o ciało. Jedno i drugie postrzega się jako patriotyczny obowiązek. Sport otoczony jest wręcz kultem, do aktywności fizycznej przywiązuje się wielką wagę, bez względu na płeć i wiek, wedle zasady „w zdrowym ciele, zdrowy duch”:

Почти ни одного мальчишку вы не увидите здесь на улице без коньков в руках. По праздникам девушки, студенты, приказчики, конторщики, очень часто пожилые и даже толстые и седые люди отправляются с лыжами куда-нибудь на край города. [...] Летом финская молодежь собирается в гимнастические общества, занимается бегом взапуски, метанием дисков и копий, прыжками в ширину и в длину и в особенности плаванием, в котором финны не имеют соперников в Европе. Я скажу не преувеличивая, что через такую здоровую, вольную школу, воспитывающую дух и тело, проходит каждый финн⁷⁶.

Narrator dokonuje również charakterystyki samych Finów. W jego optyce ich najbardziej fundamentalną cechą jest niezwykle przywiązanie do swojego kraju daleko wykraczające poza zwykły patriotyzm, a będące wręcz organiczną z nim więzią. Jest ono tak silne, że nawet w twarzach miejscowych doszukuje się odmalowania fińskiego krajobrazu:

⁷⁴ Ibidem, s. 619–620.

⁷⁵ Ibidem, s. 620.

⁷⁶ Ibidem.

Но у мужчин и у женщин одинаково прекрасны глаза – спокойные, смелые, светло-ясно-голубые. Мужские лица прежде времени старятся. И когда я гляжу на их корявые, некрасивые черты, среди которых сияют из резких, глубоких морщин чистые, синие глаза, я невольно думаю об общей картине этой страны, где между гранитных, диких громад, на высотах, тихо дремлют, отражая небо, прозрачные озера. Кстати, национальные цвета молодой Финляндии – белый с голубым. Символы снега и горных озер, покрывающий родную землю⁷⁷.

Narrator zauważa ponadto, że jeszcze współcześnie Finowie noszą w sobie ślady wielowiekowej walki z surową przyrodą. Widzi w nich przede wszystkim naród chłopski, silny i powolny, czego nie jest w stanie zatrzeć urbanizacja i industrializacja. Ich pochodzenie uwidacznia się zarówno w fizjonomii, dostrzegalnej nawet u stołecznych dandysów, jak i charakterze. Finów cechuje bowiem praktycyzm, przejawiający się przykładowo w wyborze świątecznych prezentów, a także przywiązanie do natury, gdyż nieprzypadkowo w Helsinkach jest nawet więcej kwiaciarni niż w Petersburgu. Swoją opinię o Finach narrator streszcza następująco:

Конечно, трудно многое сказать о стране, в которой был только мимоходом, но все, что я видел, укрепляет во мне мысль, что финны – мирный, большой, серьезный, стойкий народ, к тому же народ, отличающийся крепким здоровьем, любовью к свободе и нежной привязанностью к своей суровой родине⁷⁸.

Pomimo braku politycznej motywacji („Я совершенно чужд политике и никогда не хотел бы быть в роли предсказателя или устроителя судеб народов”⁷⁹), nakreślony przez narratora obraz nowoczesnej, europejskiej Finlandii oraz szlachetnych, prostodusznych Finów stanowi dla niego punkt wyjścia do ich obrony przed atakami rosyjskiej prawicy:

⁷⁷ Ibidem, s. 617.

⁷⁸ Ibidem, s. 621.

⁷⁹ Ibidem, s. 622.

[...] когда я читаю или слышу о той газетной травле против финнов, которая совершается якобы во имя достоинства русского имени и безграничности русских владений во все страны магнитного поля, мне каждый раз хочется сказать относительно Финляндии: ежа голой спиной не убьешь⁸⁰.

Logiki stojącej za tym atakiem nie pojmuje i nie jest w stanie go usprawiedliwić. Jego przyczyn dopatruje się w szowinizmie, prymitywnym hurrapatriotyzmie oraz różnicach kulturowych, co dobrze obrazuje opisana przez niego scena sprzed pięciu lat. Wówczas wraz z towarzyszami (pisarzami Iwanem Buninem i Aleksandrem Fiodorowem) wracali pociągiem z Imatry. Po drodze zatrzymali się na stacji na posiłek. Czekał ich znakomity obfity bufet, co mimo całej prozaiczności sytuacji stanowiło interesujące doświadczenie, obrazujące fundamentalne różnice między Finlandią i Rosją w kwestii podejścia do wolności:

Каждый подходил, выбирал, что ему нравилось, закусывал, сколько ему хотелось, затем подходил к буфету и по собственной доброй воле платил за ужин ровно одну марку тридцать семь копеек. Никакого надзора, никакого недоверия. Наши русские сердца, так глубоко привыкшие к паспорту, участку, принудительному попечению старшего дворника, ко всеобщему мошенничеству и подозрительности, были совершенно подавлены этой широкой взаимной верой⁸¹.

Kiedy jednak wrócili do wagonu, stali się świadkami „urokliwej sceny w czysto rosyjskim stylu”:

[...] с нами ехали два подрядчика по каменным работам. Всем известен этот тип кулака из Мещовского уезда, Калужской губернии: широкая, лоснящаяся, скуластая красная морда, рыжие волосы, выющиеся из-под картуза, раденькая бороденка, плутоватый взгляд, набожность за пяти-

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem, s. 622–623.

алтынный, горячий патриотизм и презрение ко всему не русскому – словом, хорошо знакомое истинно русское лицо.

Надо было послушать, как они издевались над бедными финнами.

– Вот дурачье так дурачье. Ведь этакие болваны, черт их знает! Да ведь я, ежели подсчитать, на три рубля на семь гривен съел у них, у подлецов...

Эх, сволочь! Мало их бьют, сукиных сынов! Одно слово – чухонцы.

А другой подхватил, давась от смеха:

– А я... нарочно стакан кокнул, а потом взял в рыбину и плюнул.

– Так их и надо, сволочей! Распустили анафем! Их надо во как держать⁸²!

Znamienne, że Rosjanie w powyższej scenie wyglądem odpowiadają stereotypowi „Czuchonca”.

Narrator nie jest w stanie usprawiedliwić, jego zdaniem, niezаслужonych ataków rosyjskiej prawicy na Finlandię i przejawianej przez część Rosjan pogardy wobec Finów; w charakterystycznej dla siebie manierze spojrzeć na problem bezstronnie i z dystansu. Podkreśla jednak, że obecnie (w domyśle: po śmierci generał-gubernatora Nikołaja Bobrikowa) przynajmniej nastawienie Finów do Rosjan uległo znacznej poprawie, o czym może sam poświadczyć:

Я и мои друзья, без всяких рекомендаций, встречали повсюду: в Гельсингфорсе, в Выборге, на Иматре и других местностях, самый радушный, любезный и предупредительный прием. [...] И тем более приятно подтвердить, что в этой милой, широкой, полусвободной стране уже начинают понимать, что не вся Россия состоит из подрядчиков Мещовского уезда, Калужской губернии⁸³.

3.4. PODSUMOWANIE

Utopia jest z definicji czymś idealnym, ale zarazem nierealnym. Mimo to obraz Finlandii, jaki wyszedł spod pióra Kuprina, można śmiało określić właśnie jako utopijny. Jest ona bowiem krajem nowoczesnym, prawdziwie europejskim, zdrowym fizycznie i śmiało spoglądającym w przyszłość. Wspaniale wyróżnia

⁸² Ibidem, s. 623

⁸³ Ibidem, s. 623–622.

się na tle pogrążonej w oparach dekadencji Europy Zachodniej, a także zacofanej i prymitywnej Rosji (znamienne, że przez dziesięciolecia tymi przymiotnikami Rosjanie charakteryzowali Finlandię).

Odmienność Finów i Finlandii jest dla narratora Kuprina czymś pożądanym i cenionym, godnym naśladowania. Mimo całej swojej empatii, nie jest w stanie zrozumieć, a tym bardziej usprawiedliwić ataków rosyjskiej prawicy. W jego narracji jawią się one jako bezzasadne i powodowane wyłącznie małostką atakujących.

4. OSTATNIE ROSYJSKIE PODRÓŻE DO FINLANDII

Prócz zapisków Aleksandra Kuprina, pierwsze piętnastolecie XX wieku przyniosło opisy tylko dwóch rosyjskich podróży do Finlandii. Nie pobrzmiewają już w nich echa sporów politycznych, mimo że w 1908 roku Piotr Stołypin zapowiedział podporządkowanie Wielkiego Księstwa ustawodawstwu ogólnopaństwowemu. Obaj autorzy zwracają natomiast uwagę na nowoczesność i europejskość Finlandii.

4.1. ALEKSANDR GIENKIEL

Niewiele cennego imagologicznie materiału odnajdujemy w broszurze autorstwa Aleksandra Gienkiela⁸⁴. Wynika to poniekąd z faktu, że autor celowo pozycjonował siebie z dala od sporów politycznych, w swoich zapiskach skupił się więc na suchym opisie trasy prowadzącej z Petersburga przez Wyborg nad Imatrę, mało miejsca poświęcając swoim przemyśleniom i wrażeniom.

Mimo powyższych uwag, można stwierdzić z przekonaniem, że narratorowi analizowanej broszury jest bliżej światopoglądowo do rosyjskich liberałów i ich stanowiska wobec Finlandii. Przemawia za tym kilka faktów. Przede wszystkim, przekonuje on, iż znajdującą się zaledwie 32 kilometry od Petersburga stacja

⁸⁴ А.Г. Генкель, *Поездка на Иматру*, Санкт-Петербург 1913. Aleksandr Gienkiel (1872–1927) był wybitnym uczonym-biologiem, profesorem Uniwersytetu Permskiego. Specjalizował się w botanice i planktologii. W ramach pracy naukowej wielokrotnie odbywał podróże za granicę, by badać morskie wodorosty. Zob. П.А. Генкель, *Александр Германович Генкель*, „Известия Биологического Научно-Исслед. Инст. при Пермском университете” 1927, т. 5, вып. 7–8, s. 287–306.

Biełoostrow jest „ostatnią należącą do rdzennej Rosji”, a za nią zaczyna się „inny kraj” – Wielkie Księstwo Finlandii. Nie dokonuje zatem jej zawłaszczenia w warstwie leksykalnej. Ponadto zapewnia o lojalności Finów, czego dowodem jest cześć nawet współcześnie oddawana pomnikowi Aleksandra II w centrum Helsinek. Dostrzega zaognienie relacji rosyjsko-fińskich w ostatnich trzydziestu latach i zauważa opór przed „ściślejszym związaniem Finlandii z Rosją niżby pewnie tego chciała”. Równocześnie jednak uspokaja potencjalnych turystów, obawiających się kontaktu z Finami: „И несмотря на сильное обострение политических страстей, финны нисколько не переносят своих чувств на туриста, желающего изучить их страну и народ, и всегда ласковы, любезны и приветливы к нему”⁸⁵.

Narrator przekonany jest o konieczności odwiedzenia Finlandii, gdyż w przeciwnym wypadku, przynajmniej dla petersburżanina, będzie to „niewątpliwy grzech”. Z jego relacji wyrasta bowiem obraz kraju pięknego przyrodą, ciekawego historią geologiczną, ale zarazem wysoko zaawansowanego technologicznie. Opisuje nowoczesną, wygodną kolej prowadzącą aż nad sam wodospad, stojącą tam imponującą elektrownię wodną, a także wyrastający wokół Wyborga istny las fabryk. Tymczasem większości Rosjan Finlandia kojarzy się przede wszystkim z letnimi daczami oraz – wciąż! – tanimi zakupami, mimo że za ostatnim skojarzeniem nie przemawiają żadne fakty:

„Весьма часто приехавшие из Выборга туристы, иногда даже специально ездившие для того, чтобы там одеться, приобретают себе рублей за двадцать костюм, который в Петербурге они бы могли прекрасно купить за пятнадцать”⁸⁶.

Może zaskakiwać, jak długowieczny okazał się stereotyp Finlandii jako „raju zakupowego” dla Rosjan, skoro pierwsze wzmianki o nim odnajdujemy w liście Jelizawiety Karłgof z 1837 roku.

Z analizowanej broszury wyłania się również ciekawy obraz samych Finów. Wciąż obecne są w nim takie tradycyjne elementy, jak upór, „ogromna” lojalność oraz wytrwałość „krusząca nawet jałowy fiński granit”. Dostrzegamy również

⁸⁵ А.Г. Генкель, *Поездка...*, s. 4.

⁸⁶ Ibidem, s. 11.

ciekawą ewolucję innego, od dawną obecnego, rysu – powszechnej w Finlandii umiejętności czytania i pisania. Narrator przekonuje, na podstawie analizy oferty sklepowej, że Finowie są namiętnymi czytelnikami, dlatego znaczną popularnością cieszy się literatura i prasa. Co więcej, wyedukowanie przekłada się na wysoki poziom świadomości społeczeństwa i aktywne zaangażowanie w politykę (co dotyczy się zarówno chłopów, jak i posiadających czynne prawo wyborcze kobiet):

[...] последний финский *торпор* (то есть безземельный крестьянин) непременно считает долгом держать газету, иногда и две, и три, и внимательно следить за политической жизнью, сознательно участвует в выборах, обязательно является членом хорошо организованной партии, а с 1905 года и женщины получили избирательные права, и несколько депутатов сидит уже в гельсингфорском сейме⁸⁷.

Obraz Finów uzupełniają także uwagi zawarte wcześniej w zapiskach Aleksandra Kuprina na temat usportowienia mieszkańców Finlandii, ich zdrowotności i żywotności:

„Зимой вы видите, как вся молодежь высыпает на улицы и тут же занимается спортом. Все почти бегает на маленьких лыжных санках, которые служат как бы зимними велосипедами, между тем как летом решительно у всякого имеется велосипед”⁸⁸.

Podobnie więc jak u Kuprina, Finlandia prezentuje się jako kraj pełen sił witalnych i dynamicznie się rozwijający.

4.2. IWAN LIPAJEW

W przededniu wybuchu pierwszej wojny światowej swoją podróż po Finlandii zdecydował się odbyć i opisać pracownik saratowskiego konserwatorium Iwan Lipajew⁸⁹. Nie kierował się przy tym konkretnym celem. Pragnął jedynie wypracować własne zdanie na temat kraju, o którym słyszał i czytał wiele pochwalnych opinii.

⁸⁷ Ibidem, s. 12.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Iwan Lipajew (1865–1942) był puzonistą, wykładowcą i krytykiem muzycznym. Od 1885 roku regularnie pisał do różnych tytułów prasowych, a także sam redagował cza-

Przemieszczając się wyłącznie pociągiem, co jest znakiem czasu, Lipajew dostał się z Petersburga do Wyborga, skąd następnie udał się nad wodospad Imatra. Wróciwszy do stolicy guberni, ruszył do Lappeenranta, Helsinek, Turku i Tampere, by swoją wędrówkę zakończyć w sposób nieoczekiwany – w niewielkim Pori. Owocem jego podróży jest licząca sześćdziesiąt stron książka zatytułowana *Po Finlandii (szkice z podróży)* [*По Финляндии (Путевые очерки)*]⁹⁰.

Podobnie jak u Aleksandra Kuprina, podstawowym atrybutem Finlandii u Lipajewa jest jej europejskość. Najbardziej uwidacznia się ona w stołecznych Helsinkach, nazwanych miastem „o całkowicie europejskim charakterze, żyjącym zupełnie po europejsku”⁹¹. Jej wpływ rezonuje zaś na całą Finlandię, zarówno w sferze bytowej, jak też obyczajowej. Znamienne, że służą one za punkt odniesienia dla fińskich architektów, którzy jednak od dawna już nie naśladują budownictwa Petersburga, lecz tworzą własną, oryginalną szkołę. Fakt ten można odczytać jako dowód wykształcenia się fińskiej tożsamości.

Prócz europejskości, bardzo wyrazistym rysem obrazu Finlandii w zapiskach Lipajewa jest także jej postępowość i bujny wielopłaszczyznowy rozwój. W narracji wielokrotnie pojawia się zachwyt nad nowoczesnymi fińskimi pociągami, gęstą i rozciągającą się na cały kraj siecią telefoniczną (zapewniającą w dodatku bezpłatne usługi), już licznymi i ciągle powstającymi nowymi fabrykami (pod tym względem wyróżnia się zwłaszcza Tampere, nazywane „fińskim Manchesterem”), a także Kanałem Saimiańskim. Owa „duma Finlandii” jest również jednym ze źródeł sukcesu handlowego kraju, masowo eksportującego swoje dobra za granicę, ale także importującego wysokiej jakości towary, pozwalające między innymi zaopatrzyć miejscowe szkoły w nowoczesne przybory.

Jako swoistą alegorię rozwoju Finlandii, ostateczne zerwanie z funkcjonującym od przeszło stu lat romantycznym obrazem, można odczytać zawarty

sopisma „Музыкальный труженик” („Музыкальный труженик”) (1906–1910) i „Оркестр” („Оркестр”) (1910–1912). W latach 1903–1912 i 1924–1931 grał w orkiestrze Teatru Bolszoi, a w okresie 1912–1921 pracował w konserwatorium w Saratowie (od 1917 roku piastował stanowisko profesora). Był autorem między innymi opracowania o muzyce fińskiej oraz czeskiej, a także zarysów biograficznych Piotra Czajkowskiego, Fiodora Szaliapina, Aleksandra Skriabina, Siergieja Rachmaninowa i Siergieja Taniejewa. Zob. И.М. Ямпольский, *Липаев Иван Васильевич*, [w:] *Музыкальная энциклопедия*, ред. Ю.В. Келдыш, т. 3, Москва 1976, s. 276.

⁹⁰ Por. И.В. Липаев, *По Финляндии (Путевые очерки)*, Москва 1914.

⁹¹ Ibidem, s. 44.

w zapiskach Lipajewa obraz wodospadu Imatra. Ten wciąż zachwyca tłumnie odwiedzających go turystów (przede wszystkim rosyjskich) dzikim pięknem, zapada głęboko w pamięć, twórczo działa na wyobraźnię i wywiera ogromne wrażenie na wszystkich zmysłach. Mimo wciąż otaczającej go romantycznej otoczki (która między innymi sprawia, że wodospad jest atrakcyjnym miejscem wśród samobójców), nie jest to już ta sama, opisana blisko osiemdziesiąt pięć lat wcześniej przez Oriesta Somowa ikona fińskiej przyrody, mrocznej i nietkniętej ludzką ręką, z którą przez dziesięciolecia rosyjscy podróżnicy kojarzyli całą Finlandię. Narrator Lipajewa obserwuje na miejscu wyrastające wokół wodospadu prawdziwe miasteczko o tej samej nazwie, oferujące wszelkie udogodnienia, jakich może zapragnąć turysta:

„Есть здесь аптека, почта, телефон, несколько докторов, пансионов и отелей, кафе, один банк, фотография. Много извозчиков, не меньше носильщиков, и не только взрослых, но и мальчиков, взваливающих на плечи большие тяжести”⁹².

Co znamienne, z rozmowy z pewnym miejscowym dowiaduje się on również o planach zbudowania w okolicy licznych fabryk, a także – elektrowni wodnej, która pozwoli zaopatrzyć w prąd Wybörg, Lappeenrantę i wszystkie okoliczne wsie i miasteczka⁹³.

Bujnemu rozwojowi przemysłowemu, technologicznemu i ekonomicznemu Finlandii towarzyszy także rozkwit kultury. Narrator wiele uwagi poświęca współczesnemu fińskiemu malarstwu, rzeźbie, muzyce, literaturze, czy wspomnianej architekturze. Podkreśla, że miejscowa sztuka słynie już na całą Europę. Zachwyca się on zbiorami muzeów, z nazwiska wymienia najważniejszych twórców, charakteryzuje, na czym polega oryginalność „fińskiej szkoły” (przede wszystkim na silnym związku z kulturą ludową).

Sami Finowie zostają przedstawieni jako niezwykle schludni, pracowici, gościnni, uprzejmi, spokojni, uczciwi. Z tą ostatnią cechą związana jest ich niebywała ufność do drugiego człowieka, przejawiająca się między innymi

⁹² Ibidem, s. 16–17.

⁹³ Elektrownię na Imatrze zbudowano w latach 20. XX wieku. Po dziś dzień jest ona największą hydroelektrownią w Finlandii.

w dobrowolności uiszczenia opłaty za transport miejski: „У финнов доверие к людям на первом плане, и дело уже вашей совести заплатить за проезд или нет”⁹⁴. Zwraca także uwagę ich miłość do zwierząt, która czyni ich nawet bardziej ludzkimi:

Любовь финнов к скоту и, в особенности, к лошадям, известна и у нас в России. Мне передавали за достоверное, что финн сам останется скорее голодным, чем не накормит овсом или мукой лошадь, скорее себя высечет кнутом, нежели зря ударит им свою лошадь. Она настоящий его друг, о котором финн заботится и денно и нощно⁹⁵.

Narratora szczególnie uderza, kontrastujące na tle Rosjan, zachowanie Finów. Przykładowo w miejscowych pociągach panuje cisza i porządek, pasażerowie rozmawiają ze sobą szeptem, co zaskakuje przyzwyczajonego do „rosyjskiej Sodomy i Gomory” podróżnika. W chłopskich domach z kolei brak jakiegokolwiek robactwa, podczas gdy pchły, wszy i pluskwy w Rosji są normą nawet w hotelach. Zaskakuje również kulturalne zachowanie dużych zbiorowisk ludzi, jakie obserwuje między innymi w samym „sercu Helsinek”:

На Эспланадах – лучшие магазины города, лучшее гулянье в вечерние часы. Здесь кипит жизнь всюю, но кипит по-северному, по-финскому – размеренно, сдержанно, я сказал бы, благовоспитанно. Ни шуму, ни резких движений, ни тем более, громкого говора, вы здесь почти никогда не услышите⁹⁶.

Różnice charakterów między Finami i Rosjanami można zaobserwować również w tak codziennych sytuacjach, jak dokonywanie zakupów. Dokładność i sumienność fińskich sprzedawców wydaje się irytować ich rosyjskich klientów:

Торговцы вежливы, корректны и молчаливы. Они выжидают требования со стороны покупателей и сами равно ничего не предлагают. Русских

⁹⁴ И.В. Липаев, *op. cit.*, s. 35.

⁹⁵ Ibidem, s. 11.

⁹⁶ Ibidem, s. 33.

покупателей финский лавочник раздражает именно тем, что долго вывешивает не только осьмушки кило, но даже золотники, наконец, долго высчитывает и стоимость на пенни [...]. Но финн точен и честен. Вы у него можете купить минимальное количество муки, пшени, масла, сыру и даже мяса. Для нас русских подобный прием торговли совсем необычен⁹⁷.

Interesujące w kontekście rosnącego w Rosji w siłę ruchu robotniczego wydało się narratorowi położenie fińskich robotników. To ocenił bardzo wysoko, gdyż o przestrzeganie ich praw dbają liczne związki zawodowe, w których są zrzeszeni. Co więcej, warstwa robotnicza prowadzi bogate życie kulturalne, rozpoczynające się w momencie zakończenia pracy, a przejawiające się zaś między innymi w chodzeniu całą rodziną na spacer, oraz uczestniczeniu w publicznych uroczystościach. Najbardziej widoczną oznaką dobrej sytuacji fińskich robotników wydaje się ich schludność oraz fakt, że w czasie wolnym od pracy nie sposób odróżnić ich od przedstawicieli wyższych warstw społeczeństwa:

На работе он стоит грязный, в лоснящемся костюме, в рваной шапке, но как только ежедневный труд кончен, раздается свисток или звонок – сигнал окончания рабочего дня, финский труженик снимает грязную одежду, надевает другую, чистую, и только тогда находит возможным идти по улицам домой. [...] Не редкость также встретить обыкновенного рабочего в воскресенье, гуляющим со своею семьею, прямо-таки „побарски” одетым, до неузнаваемости⁹⁸.

5. PODSUMOWANIE

Przeprowadzona przez nas analiza opisów rosyjskich podróży powstałych w ostatnim ćwierćwieczu przynależności Wielkiego Księstwa Finlandii do Imperium Rosyjskiego pozwala stwierdzić, że wcześniejsze rozszczepienie obrazu Finlandii nie tylko nie uległo wówczas zanikowi, lecz zostało wręcz doprowadzone do skrajności.

⁹⁷ Ibidem, s. 25.

⁹⁸ Ibidem, s. 38–39.

Aktywna polityka rusyfikacji prowadzona w ostatnich latach rządów Aleksandra III i pod panowaniem Mikołaja II doprowadziła do zerwania więzów lojalności między rosyjskim monarchą a jego fińskimi poddanymi. Przejawem tego był pasywny opór Finów⁹⁹, a w najbardziej radykalnej formie – zabójstwo generał-gubernatora Nikołaja Bobrikowa. Ten rozwój wypadków pozwolił rosyjskiej prawicy otwarcie mówić już nie o dążeniach separatystycznych, lecz o jawnym buncie. W pravicowej optyce Finowie nie tylko postępowali niemoralnie, lecz stanowili wręcz realne zagrożenie dla jedności państwa, gdyż w wypadku wojny to na Wielkim Księstwie spoczywał ciężar ochrony Petersburga od strony morza i lądu. Postulowanym rozwiązaniem była rusyfikacja i zrównanie Finlandii w prawach z innymi prowincjami. Należy jednak zaznaczyć, że literatura podróżnicza nie odnotowała najbardziej radykalnych przejawów tej retoryki (najbliższy był jej Wasilij Kriwienko). Można ów fakt objaśnić tym, iż podróżnicy o poglądach narodowych nie udawali się kraju, któremu byli tak niechętni. Swoich racji dowodzili natomiast, sięgając po inne gatunki literackie i dziennikarskie.

Tymczasem w optyce rosyjskich liberałów idealizacja Finlandii sięgnęła wyżyn. Jawiła się ona jako europejska, nowoczesna, demokratyczna, opływająca w dobrobyt. W przypadku zapisków Grigorija Dżanszjewa i Aleksandra Kuprina można wręcz mówić o realnie istniejącej fińskiej utopii, będącej dowodem słuszności obranej przez Aleksandra II drogi, bezsensownie zarzuconej przez jego następców.

⁹⁹ Przykładowo w 1904 roku w Helsinkach na 870 osób objętych wezwaniem poborowym stawilo się tylko 57, te zaś zostały wygwizdane przez tłum. Zob. T. Cieślak, *op. cit.*, Wrocław 1983, s. 185.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona w niniejszej monografii analiza opisów rosyjskich podróży do Finlandii odbytych w okresie 1809–1917 pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. Wyłaniający się z rosyjskiego podróżopisarstwa obraz Finlandii ma charakter dynamiczny i ewolucyjny. Niekiedy, wskutek nawarstwiania się różnych elementów, cechuje go wewnętrzna sprzeczność, lecz mimo to jest w dużej mierze zaskakująco spójny. Fakt ten pozwala na wskazanie trzech etapów jego zasadniczej transformacji i wyznaczenia ich umownych ram czasowych:
 - a) Wczesne postrzeganie Finlandii przez rosyjskich podróżopisarzy (1809–1838) zostało zdeterminowane przez jej obcość. Za jej sprawą, pomimo wielowiekowego sąsiedztwa, stosunki rosyjsko-fińskie nigdy nie należały do intensywnych, stan wiedzy Rosjan o tej północnej krainie był zatem stosunkowo niewielki. Sytuacja zmieniła się po przyłączeniu Wielkiego Księstwa do Imperium Rosyjskiego w 1809 roku, lecz nie radykalnie. Nowy nabytek terytorialny jeszcze stosunkowo długo nie skupiał na sobie uwagi Rosjan. Dopiero przełom lat 20. i 30. XIX wieku zaowocował intensywniejszymi eksploracjami Finlandii przez rosyjskich podróżników. Nawet jednak i wówczas pozostała ona *terra incognita* – krainą tajemniczą, nieznaną, niezbadaną, wymagającą odkrycia i oswojenia. Podróżopisarze czuli zatem konieczność symbolicznego umiejscowienia jej na mapie dziejów Rosji – dla siebie i dla swoich czytelników. Kreślili więc obraz Finlandii przez pryzmat wojen – jako przestrzeń wielowiekowych krwawych zmagających ze Szwecją, pole bitwy, cmentarz, co przydawało jej mrocznej aury. Równocześnie była ona jednak

świadkiem triumfów rosyjskiego oręża, a także bezsprzeczną beneficjentką rosyjskich rządów, którym zawdzięczała szeroką autonomię, ale przede wszystkim – wieczysty pokój. Znaczący wpływ na wczesny obraz Finlandii wywarła także poetyka romantyczna, w zgodzie z którą przedstawiano ją w literaturze, co z kolei kształtowało horyzont oczekiwań podróżników. Skupiali się oni zatem na opisach dzikiej, pierwotnej, mrocznej, nietkniętej przez człowieka fińskiej przyrody, której charakter najlepiej oddawał wodospad Imatra oraz podwymborski park Mon Repos. W duchu romantyzmu postrzegano także samych Finów – jako przynależących raczej do świata przyrody niż cywilizacji, stanowiących żywe odzwierciedlenie miejscowej natury (ponurych, milczących, półdzikich), ale zarazem szlachetnych, dobroduszných, niezepsutych. Ich obraz był pozytywny, lecz zdecydowanie protekcyjny. Podróżopisarze akcentowali fińskie lenistwo, nieporadność, beztroskę, niezdolność do samorządzenia sobą i wynikającą z tego wszystkiego – oraz surowych warunków klimatycznych – przytłaczającą nędzę. Zaznaczali, że „misję cywilizacyjną” w Finlandii do tej pory realizowali Szwedzi, teraz zaś ta rola spoczęła na Rosjanach.

- b) Pod koniec lat 30. XIX wieku doszło do „oswojenia się” rosyjskich wędrowców z Finlandią. W efekcie ta przestała być postrzegana jako egzotyczna, stała się natomiast prowincją swojską, w której bardzo wiele przypominało Rosję. Było to uzasadnione zwłaszcza z uwagi na ogrom rosyjskich inwestycji (rozbudowę Helsinek na podobieństwo Petersburga, podniesienie z ruin zniszczonego przez pożar Turku, rozkwit Cesarskiego Aleksandrowskiego Uniwersytetu Finlandii), a także wyjątkowy status Wielkiego Księstwa w obrębie Imperium, mający bardzo pozytywny wpływ między innymi na jego budżet. Finów z kolei przedstawiano jako idealnych poddanych – czczących rosyjskich władców, bezgranicznie im oddanych, praworządnych, uczciwych. Dowodzono ich genetycznej wręcz przynależności do Wschodu, znajdowania się z Rosjanami niejako w braterskich relacjach. Kolejne niemal dwa dziesięciolecia (1839–1856) minęły zatem rosyjskim podróżopisarzom na celebrowaniu swojskości Finlandii. Równocześnie Finowie wciąż byli traktowani przez nich

protekcjonalnie, jako lud wymagający rosyjskiej „opieki” i absolutnie wszystko zawdzięczający łasce cesarzy.

- c) Ostatni etap transformacji obrazu Finlandii w rosyjskim podróżopisarstwie jest najdłuższy (1857–1917), najmniej intensywny, ale charakteryzuje się zarazem największymi wewnętrznymi sprzecznościami. W efekcie rodzenia się fińskiej tożsamości narodowej (czemu wydatnie sprzyjały autonomia Wielkiego Księstwa oraz liberalne reformy Aleksandra II dodatkowo ją wzmacniające), a także stopniowemu wzrostowi dobrobytu tej do niedawna przytłaczająco biednej prowincji, w rosyjskiej optyce Finlandia znowu stawała się obca. Skrajnie różna była jednak interpretacja tego stanu rzeczy. Dla podróżników wywodzących się ze środowisk liberalno-demokratycznych Wielkie Księstwo było najbardziej europejską prowincją Imperium Rosyjskiego, która dzięki pracowitości jej mieszkańców oraz mądrym gospodarowaniu osiągnęła imponująco wysoki poziom rozwoju, mimo niesprzyjających warunków klimatycznych. Przekonywali, że sukces Finlandii może powtórzyć także Rosja, władze powinny zatem orientować się właśnie na nią i przeszczepiać fińską formułę na grunt rosyjski. Równocześnie jednak podróżopisarzy reprezentujących światopogląd narodowo-konserwatywny oburzała odmienność Wielkiego Księstwa od Rosji. Oskarżali Finów o nadużywanie przywilejów nadanych im przez cesarzy, oszustwa, niewdzięczność, separatyzm, bogacenie się kosztem Rosjan, nienawiść do wszystkiego co rosyjskie. W trosce o bezpieczeństwo kraju postulowali zatem ograniczenie swobód Finlandii oraz jej rusyfikację w celu zapewnienia Imperium jednolitości i niepodzielności. Najbardziej radykalne formy tych punktów widzenia uwidaczniały się na przełomie XIX i XX wieku, gdy z jednej strony, przedstawiano Finlandię jako utopię, a z drugiej, jako buntowniczą prowincję.
2. Obraz Finlandii w dużej mierze był obrazem literackim, którego fundament stanowiły utwory powstałe w nurcie romantyzmu. Poświęcone tematyce fińskiej wiersze Konstantina Batiuszkowa i Jewgienija Baratynskiego jeszcze w drugiej połowie XIX wieku rezonowały wśród podróżopisarzy (dla przykładu, Wasilij Niemirowicz-Danczenko zawiedziony przywołuje *Urywek z listów rosyjskiego oficera o Finlandii* Batiuszkowa

w swoich zapiskach z 1880 roku, narzekając, że Finlandia zupełnie nie przypomina tej opisanej przez poetę), podobnie jak twórczość Johana Ludviga Runeberga oraz fiński epos narodowy *Kalevala* (tę przykładowo cytował Grigorij Dżanszyjew jeszcze w 1890 roku). Znamienne, że ów literacki autoobraz Finlandii Rosjanie przejęli jako heteroobraz.

3. Elementem mającym bardzo istotny wpływ na obraz Finlandii było ograniczenie jej eksploracji przez podróżopisarzy głównie do dwóch, cieszących się największą popularnością marszrut: Petersburg – Wyborg – Imatra oraz Petersburg – Helsinki. Pierwsza z nich przyciągała pięknem surowej fińskiej przyrody, druga natomiast – fińską stolicą do złudzenia przypominającą rosyjską, łatwo osiągalną przy pomocy regularnie kursujących do niej parowców. Rolę w popularyzacji tych marszrut ewidentnie odegrały zapiski z podróży Oriesta Somowa i Tadeusza Bułharyna. Tymczasem inne miasta oraz części Wielkiego Księstwa były odwiedzane znacznie rzadziej. W związku z tym rosyjska percepcja Finlandii ograniczała się głównie do tych dwóch, bardzo różnych miejsc i to one rzutowały na postrzeganie całości kraju. Przypomina to sytuację, w której wyobrażenie o Polsce budowanoby na podstawie wizyty w Krakowie i Warszawie.
4. Istotny wpływ na relacje rosyjsko-fińskie miała polityka wewnętrzna Rosji. Obowiązujący za panowania Aleksandra I i Mikołaja I dyskurs ideologiczny w imię integracji wymuszał pozytywne przedstawianie mieszkańców różnych prowincji wielonarodowego Imperium, podkreślanie ich dobrych stosunków z Rosjanami. Bardzo wyraźnie odbił się on na ówczesnym obrazie Finlandii. Z kolei podjęte za Aleksandra III i Mikołaja II próby rusyfikacji Wielkiego Księstwa pod sztandarem ujednoliceń Imperium zaowocowały zerwaniem do tej pory wzorcowych stosunków rosyjsko-fińskich, co szczególnie wyraźnie rezonowało zwłaszcza w środowiskach narodowo-konserwatywnych.
5. Rosyjskie obrazy Finlandii cechuje pewna wewnętrzna logika, za sprawą której ewoluowały one w przewidywalnym kierunku. Przykładowo rosyjscy podróżopisarze bardzo długo zwracali uwagę na panującą w Wielkim Księstwie przytłaczającą nędzę, odmawiali mu jakichkolwiek perspektyw rozwoju, Finów traktowali zaś protekcyjnie, jako ubogich i prostych. Osiągnięcie przez Finlandię dobrobytu w drugiej połowie

XIX wieku, przy równoczesnym nastaniu regresu gospodarczego w Rosji, doprowadziło jednak do odwrócenia ról i lekceważącego traktowania Rosjan przez Finów. Stanowiło to jedną z głównych przyczyn zaognienia wzajemnych relacji oraz oskarżeń rosyjskiej prawicy o „żerowanie” przez nich na Imperium. Sięgając po inny przykład, rosyjscy podróżopisarze na długo przed podjętymi przez rosyjskie władze próbami rusyfikacji Finlandii podkreślali wyjątkową praworządność Finów – to, iż odnoszą się do prawa z iście nabożnym stosunkiem, lecz zarazem wymagają tego samego od władz. Przekonywali, że póki te będą szanować wyjątkowy status prawny Wielkiego Księstwa, tak długo jego mieszkańcy pozostaną lojalni wobec Rosji. Pogwałcenie fińskich przywilejów skutkowało spodziewanym zerwaniem tych dobrych relacji.

6. Intrygującym poznawczo i cennym naukowo byłoby rozciągnięcie niniejszej analizy w odrębnym opracowaniu także na lata 1918–1944 lub późniejsze, z uwagi na zupełne przededefiniowanie stosunków rosyjsko-fińskich w tym okresie wskutek trzech konfliktów zbrojnych, w które, były zaangażowane obie strony: fińskiej wojny domowej (1918), wojny zimowej (1939–1940) i wojny kontynuacyjnej (1941–1944).

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA PODMIOTU:

1. [Gagarin P.], *Les treize journées, ou la Finlande*, Saint-Pétersbourg 1809.
2. [Gagarin P.], *De tretton dagarne, eller Finland*, Stockholm 1810.
3. Gagarin P., *De tretton dagarne, eller Finland*, Helsingfors 1895.
4. [Гагарин П.Г.], *Тринадцать дней, или Финляндия*, Москва 1809.
5. Н.П. [Путята Н.В.], *Отрывок из Писем о Финляндии*, „Московский телеграф” 1825, № 8, s. 283–297.
6. Н.П. [Путята Н.В.], *Отрывок из письма о Финляндии*, „Северная пчела” 1825, № 122, s. 3–4.
7. Усов С.М., *Поездка в Выборг*, „Северная пчела” 1827, № 57, s. 3–4.
8. Албенский А.Б., *Водопад Иматра (Выписка из письма А.А.Ж.)*, „Северная пчела” 1828, № 107, s. 3–4.
9. Сомов О.М., *Четыре дня в Финляндии. Письма к одному приятелю в Москву*, „Северная пчела” 1829, № 110, s. 3–4.
10. Сомов О.М., *Четыре дня в Финляндии. Письма к одному приятелю в Москву*, „Северная пчела” 1829, № 111, s. 3–4.
11. Сомов О.М., *Четыре дня в Финляндии. Письма к одному приятелю в Москву*, „Северная пчела” 1829, № 112, s. 3–4.
12. Сомов О.М., *Четыре дня в Финляндии. Письма к одному приятелю в Москву*, „Северная пчела” 1829, № 114, s. 3–4.
13. Сомов О.М., *Четыре дня в Финляндии. Письма к одному приятелю в Москву*, „Северная пчела” 1829, № 116, s. 4.
14. Сомов О.М., *Четыре дня в Финляндии. Письма в Москву*, „Литературная газета” 1830, № 34, s. 269–272.

15. Сомов О.М., *Четыре дня в Финляндии. Письма в Москву*, „Литературная газета” 1830, № 35, s. 277–279.
16. Сомов О.М., *Четыре дня в Финляндии. Письма в Москву*, „Литературная газета” 1830, № 36, s. 285–288.
17. [Б.п.], *Поездка на Иматру*, „Русский зритель” 1830, № 21, s. 49–67.
18. Шемиот В., *Письма из Новой Финляндии к Барону Ан.Ан. Дельвику*, „Северная пчела” 1834, № 120, s. 479–480.
19. Михайлов В., *Иматра*, „Библиотека для чтения” 1835, т. 13, s. 44–64.
20. Албенский А.Б., *Нечто из поездки в Финляндию в 1835 г.*, „Сын Отечества” 1836, ч. 177, s. 114–128.
21. М. [Макаров М.Н.], *Посещение части Старой Финляндии в июле 1836 года*, „Сын Отечества” 1836, ч. 180, s. 209–225; 257–271.
22. Е.К. [Карлгоф Е.А.], *Прогулка из Ревеля в Гельсингфорс*, „Северная пчела” 1837, № 153, s. 611–612.
23. Грен А.Е., *Письмо из Финляндии (к С.А.Г.)*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1837, № 152, s. 687–688.
24. Грен А.Е., *Второе письмо из Финляндии (Соф. Адольф. Г-н)*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1837, № 158, s. 713–714.
25. Грен А.Е., *Письма из Финляндии*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1837, № 185, s. 832–834.
26. Грен А.Е., *Письмо из Финляндии*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1837, № 206, s. 931–932.
27. Ал. К-ий [Красовский А.И.], *Десять дней в Финляндии, с 9-го по 19-е июня 1837 года (Письма в Москву к М.Н. П-ву)*, „Северная пчела” 1838, № 245, s. 979–980.
28. Булгарин Ф.В., *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, ч. 1–2, Санкт-Петербург 1839.
29. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 153, s. 610–612.
30. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 161, s. 642–644.

31. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 162, s. 646–648.
32. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 166, s. 663–664.
33. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 167, s. 667–668.
34. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 175, s. 699–700.
35. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 213, s. 851–852.
36. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 222, s. 887–888.
37. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 223, s. 891–892.
38. Ф.Б. [Булгарин Ф.В.], *Путевые заметки и впечатления (Отчет Ф.Б., представленный редакции Северной пчелы)*, „Северная пчела” 1840, № 228, s. 911–912.
39. [Джунковский С.С.], *Поездка в Ревель и Гельсингфорс в 1839 г.*, Санкт-Петербург 1840.
40. ...въ, *Сухопутная поездка в Гельсингфорс в 1839 г.*, „Северная пчела” 1840, № 116, s. 463–464.
41. Лызлов Н., *Красоты Финского залива*, „Московские ведомости” 1840, № 66, s. 522–523.
42. Лызлов Н., *Красоты Финского залива*, „Московские ведомости” 1840, № 67, s. 529–531.
43. Лызлов Н., *Красоты Финского залива*, „Московские ведомости” 1840, № 68, s. 538–539.

44. Лызлов Н., *Красоты Финского залива*, „Московские ведомости” 1840, № 69, s. 543–545.
45. Лызлов Н., *Красоты Финского залива*, Санкт-Петербург 1840.
46. Мацкевич Д.И., *Прогулка в Ревель и Гельсингфорс*, „Северная пчела” 1846, № 148, s. 591–592.
47. Мацкевич Д.И., *Прогулка в Ревель и Гельсингфорс*, „Северная пчела” 1846, № 149, s. 596.
48. Мацкевич Д.И., *Прогулка в Ревель и Гельсингфорс*, „Северная пчела” 1846, № 150, s. 599–600.
49. [Б.п.], *Прогулка по Финскому заливу*, „Русский инвалид” 1846, № 184, s. 733–735.
50. [Б.п.], *Прогулка по Финскому заливу*, „Русский инвалид” 1846, № 188, s. 749–750.
51. [Б.п.], *Прогулка по Финскому заливу*, „Русский инвалид” 1846, № 189, s. 753–755.
52. Грот Я.К., *Переезды по Финляндии от Ладожского озера до реки Торнео*, Санкт-Петербург 1847.
53. Арапов П.Н., *Путевые заметки в Гельсингфорсе*, „Северная пчела” 1848, № 171, s. 683–684.
54. Арапов П.Н., *Путевые заметки в Гельсингфорсе*, „Северная пчела” 1848, № 173, s. 691–692.
55. Арапов П.Н., *Путевые заметки в Гельсингфорсе*, „Северная пчела” 1848, № 174, s. 695–696.
56. Войт В.К., *Путевые заметки по Финляндии*, „Сын Отечества” 1852, ч. 4, s. 87–102.
57. Войт В.К., *Путевые заметки по Финляндии*, „Сын Отечества” 1852, ч. 9, s. 22–38.
58. Е. А...ъ. [Аладьин Е.В.], *Письма из Финляндии*, „Пантеон” 1852, т. 6, № 12, s. 82–88.
59. Мельницкий В.П., *Шхеры Финского залива*, Санкт-Петербург 1852.
60. Миансаров М.М., *Дорожные впечатления от Виток до Або и Гельсингфорса*, „Русский инвалид” 1854, №211, s. 989–991.
61. Миансаров М.М., *Дорожные впечатления от Виток до Або и Гельсингфорса*, „Русский инвалид” 1854, №212, s. 995–996.

62. Милюков А.П., *Очерки Финляндии. Путевые записки А. Милюкова: 1851–1852 г.*, Санкт-Петербург 1856.
63. Ярославцев А.К., *Прогулка на Иматру*, „Общезанимательный вестник” 1858, № 5, s. 246–263.
64. В.Т-нъ, *Из-за скал*, „Сын Отечества” 1858, № 36, s. 1025–1028.
65. Тан [Григорьев Я.И.], *Прогулка на Иматру*, „Сын Отечества” 1858, № 72, s. 777–781.
66. Варадинов Н.В., *Поездка в Финляндию (Из путевых записок 1861 г.)*, „Северная почта” 1862, № 72, s. 285–286.
67. Варадинов Н.В., *Поездка в Финляндию (Из путевых записок 1861 г.)*, „Северная почта” 1862, № 73, s. 289.
68. Варадинов Н.В., *Поездка в Финляндию (Из путевых записок 1861 г.)*, „Северная почта” 1862, № 92, s. 365–366.
69. Варадинов Н.В., *Поездка в Финляндию (Из путевых записок 1861 г.)*, „Северная почта” 1862, № 93, s. 369.
70. Ольга П., *Десять дней в Финляндии*, „Семейные вечера. Отдел для старшего возраста” 1864, № 7, s. 510–523.
71. Dime, *Поездка в Финляндию*, „Всемирная иллюстрация” 1870, № 82, s. 519–520.
72. Dime, *Поездка в Финляндию*, „Всемирная иллюстрация” 1870, № 83, s. 539–540.
73. Полонский Л.А., *Несколько дней в Финляндии. Из поездки в Гельсингфорс*, „Вестник Европы” 1872, № 4, s. 766–802.
74. В.М. [Марков В.В.], *Поездка на Иматру*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1874, № 198, s. 543–544.
75. Гнедич П.П., *Поездка на Иматру (Из путевых впечатлений)*, „Нива” 1877, № 30, s. 478–481.
76. Овчинников М.В., *Из путевых заметок по России. Финляндия*, „Детское чтение” 1878, т. XIX, s. 470–494.
77. М. Л-ва, *Двудневное путешествие по Финляндии*, „Петербургский листок” 1879, № 152, s. 1–2.
78. [Б.п.], *Из Финляндии (из письма воронежца-туриста)*, „Дон” 1880, № 80, s. 2–3.
79. [Б.п.], *Из Финляндии (из письма воронежца-туриста)*, „Дон” 1880, № 92, s. 2–3.

80. Немирович-Данченко В.И., *Сайма*, „Еженедельное новое время” 1880, № 85, s. 390–398.
81. Немирович-Данченко В.И., *Сайма*, „Еженедельное новое время” 1880, № 86, s. 450–460.
82. Немирович-Данченко В.И., *Сайма*, „Еженедельное новое время” 1880, № 87, s. 514–525.
83. Немирович-Данченко В.И., *Сайма*, „Еженедельное новое время” 1880, № 88, s. 578–587.
84. Немирович-Данченко В.И., *Финская акрадия*, „Еженедельное новое время” 1880, № 92, s. 20–33.
85. Немирович-Данченко В.И., *По ветру*, Санкт-Петербург 1903.
86. Брусов М., *Из поездки в Финляндию*, „Родина” 1880, № 12, s. 695–699.
87. Медведовский П., *Летняя экскурсия в страну марок и в царство крон*, „Санкт-Петербургские ведомости” 1880, № 344, s. 2–3.
88. Н-ик, *По Финляндии*, „Новое время” 1884, № 3042, s. 1.
89. Н-ик, *По Финляндии*, „Новое время” 1884, № 3048, s. 2–3.
90. Илларионов Н.С., *Путевые записки о Финляндии*, Харьков 1886.
91. Джаншиев Г.А., *Среди баловней и пасынков природы*, Москва 1890.
92. Елисеев А.В., *По белу-свету. Очерки и картины из путешествий по трем частям Старого света*, т. 1, Санкт-Петербург 1893.
93. Васюков С.И., *Месяц в Гельсингфорсе*, „Вестник Европы” 1897, т. 10, s. 664–691.
94. Кривенко В., *В Старой Финляндии. Письмо с Иматры*, „Русский вестник” 1898, т. 257, s. 349–357.
95. Фирсов А.И., *В стране гранита и озер*, Тула 1899.
96. Уманец С.И., *По Финляндии*, „Исторический вестник” 1899, г. 20, s. 1041–1080.
97. Куприн А.И., *Немного Финляндии*, [w:] А.И. Куприн, *Собрание сочинений*, т. 6, Москва 1958, s. 613–623.
98. Генкель А.Г., *Поездка на Иматру*, Санкт-Петербург 1913.
99. Липаев И.В., *По Финляндии (Путевые очерки)*, Москва 1914.

LITERATURA PRZEDMIOTU (W JĘZYKU ROSYJSKIM):

1. Агамалян Л.Г., Книга П.Г. Гагарина «Тринадцать дней, или Финляндия» и пародия на нее П.А. Оленина «Тринадцать часов, или Приютинно», [w:] XVIII век, ред. Н.Д. Кочеткова, сб. 26, Санкт-Петербург 2011, s. 325–340.
2. А. Дж. [А.К. Дживелегов], Джанишев Григорий Аветович, [w:] Энциклопедический словарь, ред. Ю.С. Гамбаров, Ю. С. Гамбаров, В.Я. Железнов, М.М. Ковалевский, С.А. Муромцев, К.А. Тимирязев, т. 18, Москва 1913, s. 296–297.
3. [Б.п.], Аладьин, Егор Васильевич, [w:] Русский биографический словарь, ред. А.А. Половцов, т. 1, Санкт-Петербург 1896, s. 109–110.
4. [Б.п.], Албенский, Александр Борисович, [w:] Русский биографический словарь, ред. А.А. Половцов, т. 1, Санкт-Петербург 1896, s. 112.
5. [Б.п.], Арапов, Пимен Николаевич, [w:] Энциклопедический словарь, ред. И.Е. Андреевский, т. 2, Санкт-Петербург 1890, s. 15–16.
6. Альтшуллер М.Г., Записки Баратынского и Пушкина в публикациях А.Е. Грена, [w:] „Временник пушкинской комиссии”, 1995, s. 22–34.
7. А.О.К. [Круглый А.О.], Московский телеграф, [w:] Энциклопедический словарь, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 19, Санкт-Петербург 1896, s. 960.
8. Баратынский Е.А., Финляндия, [w:] Е.А. Баратынский, Стихотворения. Поэмы, Москва 1982, s. 7–10.
9. Баратынский Е.А., Эда, [w:] Е.А. Баратынский, Стихотворения. Поэмы, Москва 1982, s. 159–180.
10. Баскаков В.Н., Хализев В.Е., Немирович-Данченко Василий Иванович, [w:] Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь, ред. П.А. Николаев, т. 4, Москва 1999, s. 282–285.
11. Батюшков К.Н., Отрывок из писем русского офицера о Финляндии, [w:] К.Н. Батюшков, Избранная проза, Москва 1987, s. 11–18.
12. Белинский В.Г., Париж в 1838 и 1839 годах. Сочинение Владимира Строева, [w:] В.Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. 6, Москва 1955, s. 57–62.

13. Белинский В.Г., *Записки русского путешественника А. Глаголева*, [w:] В.Г. Белинский, *Полное собрание сочинений*, т. 9, Москва 1955, s. 275–276.
14. [Б.п.], *Библиотека для чтения*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 3А, Санкт-Петербург 1892, s. 808–811.
15. [Б.п.], *Библиотека для чтения* (Спб., 1834–1865), [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 230–232.
16. Бокова Б.М., *Кривенко Василий Силович*, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 3, Москва 1994, s. 152–153.
17. Большакова А.Ю., *Архетип – концепт – культура*, „Вопросы философии” 2010, № 7, s. 47–57.
18. Бородкин М.М., *Финляндия в русской печати. Материалы для библиографии*, Санкт-Петербург 1902.
19. Бородкин М.М., *История Финляндии. Время Петра Великого*, Санкт-Петербург 1910.
20. Боцяновский В.Ф., *Булгарин, Фаддей Венедиктович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 3, Санкт-Петербург 1908, s. 476–479.
21. Броневский В.Б., *Путешествие от Триеста до Санкт-Петербурга в 1810 году*, т. 1, 3, Москва 1828.
22. Бромлей Ю.В., *Этнография и взаимопонимание народов*, „Советская этнография” 1986, № 1, s. 3–12.
23. Булгарин Ф.В., *Воспоминания*, ч. 1, Санкт-Петербург 1846.
24. Булгарин Ф.В., *Воспоминания*, ч. 4, Санкт-Петербург 1848.
25. Булгарин Ф.В., *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, „Северная пчела” 1838, № 184, s. 734–735.
26. Булгарин Ф.В., *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, „Северная пчела” 1838, № 185, s. 739–740.
27. Булгарин Ф.В., *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, „Северная пчела” 1838, № 186, s. 743–744.
28. Булгарин Ф.В., *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, „Северная пчела” 1838, № 202, s. 806–808.

29. Булгарин Ф.В., *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, „Северная пчела” 1838, № 203, s. 811–812.
30. Булгарин Ф.В., *Летняя прогулка по Финляндии и Швеции в 1838 году*, „Северная пчела” 1838, № 204, s. 815–816.
31. [Б.п.], *Булгарин (Фаддей Венедиктович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 4, Санкт-Петербург 1891, s. 895.
32. [Б.п.], *Варадинов (Николай Васильевич)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 5, Санкт-Петербург 1892, s. 503–504.
33. Венгеров С.А., *Грот, Яков Карлович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 9, Санкт-Петербург 1893, s. 777–778.
34. [Б.п.], *Вестник Европы (Спб., 1866–1918)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 470–472.
35. Витухновская М.А., *Бунтующая окраина или модель для подражания: Финляндия глазами российских консерваторов и либералов второй половины XIX – начала XX веков* [w:] *Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России*, ред. А.Н. Цамутали, О.П. Илюха, Г.М. Коваленко, Великий Новгород 2004, s. 89–142.
36. Вихавайнен Т., *Великое княжество Финляндское: часть государства, но не часть России*, [w:] *Два лика России*, ред. Т. Вихавайнен, Санкт-Петербург 2007, s. 11–26.
37. Вихавайнен Т., *Столетия соседства. Размышления о финско-русской границе*, Санкт-Петербург 2012.
38. В.К., *Красовский (Александр Иванович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 16, Санкт-Петербург 1895, s. 566.
39. Власов Д., *1812 год в Ямбургском уезде*, „Восточный берег” 2011, № 47 (918), с. В1.
40. Власов Д., *Веймарны и Шемиоты*, „Восточный берег” 2012, № 39 (962), s. 17.

41. Войналович Е.В., Кармазинская М.А., *Арапов Пимен Николаевич*, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 1, Москва 1992, s. 100–101.
42. [Б.п.], *Вокса и главный ее водопад Иматра*, „Нива” 1875, № 34, s. 535–538.
43. Волков С.В., *Илларионов Николай Семенович*, [w:] С.В. Волков, *База данных «Участники Белого движения в России» на январь 2014. Буква И(Й)*, s. 141. http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_09-I.pdf. Odczyt: 28.12.2017.
44. Бородин М.М., *История Финляндии. Время Императора Николая I*, Петроград 1915.
45. Вяземский А.И., *Путевые заметки*, [w:] А.И. Вяземский, *Архив князя Вяземского*, Санкт-Петербург 1881, s. 291–350.
46. Вяземский П.А., *Полное собрание сочинений князя П.А. Вяземского: Старая записная книжка*, т. VIII, Санкт-Петербург 1883.
47. [Гагарин П.Г.], *Опыт чувствительности, или Письма одного персиянина из Лондона к другу его, живущему в Испагане*, Москва 1790.
48. Гагарин П.Г., *Эротические стихотворения*, Санкт-Петербург 1810.
49. [Б.п.], *Гагарин, князь Павел Гаврилович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. Н.П. Чулков, т. 4, Москва 1914, s. 84–85.
50. Генкель П.А., *Александр Германович Генкель*, „Известия Биологического Научно-Исслед. Инст. при Пермском университете” 1927, т. 5, вып. 7–8, s. 287–306.
51. Геннади Г.Н., *Гагарин, князь Г.П.*, [w:] Г.Н. Геннади, *Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825*, т. 1, Берлин 1876, s. 191.
52. Геннади Г.Н., *Гагарин, князь Павел*, [w:] Г.Н. Геннади, *Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825*, т. 1, Берлин 1876, s. 191.
53. [Б.п.], *Гагарин, Павел Гаврилович (1777–1850)*, [w:] *Сводный каталог русской книги 1801–1825*, ред. И.М. Полонская, т. 1, Москва 2000, s. 292.
54. Гарский В., *Сомов, Орест Михайлович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 19, Санкт-Петербург 1909, s. 108–109.
55. Гачев Г.Д., *Ментальности народов мира*, Москва 2008.

56. Геннади Г.Н., *Путята*, [w:] Г.Н. Геннади, *Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825*, т. 3, Москва 1908, s. 209.
57. [Б.п.], *Готте (Герман Дмитриевич)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 9, Санкт-Петербург 1893, s. 207.
58. Грипенберг С., *Описание путешествия государя императора Александра I, из станции Ниссиле в город Каяну, во время последнего вояжа его величества в Великое княжество Финляндское, летом 1819 года*, Санкт-Петербург 1828.
59. Грот Я.К., *Знакомство с Рунебергом*, „Современник” 1839, т. 13, s. 5–57.
60. Грот Я.К., *Гельсингфорс*, „Современник” 1840, т. 18, s. 5–82.
61. Грот К.Я., *Материалы для жизнеописания академика Якова Карловича Грота. Хронологический обзор его жизни и деятельности*, Санкт-Петербург 1912.
62. Грот Я.К., *О финнах и их народной поэзии*, [w:] Я.К. Грот, *Труды Я.К. Грота*, т. 1, Санкт-Петербург 1898, s. 100–148.
63. Гузаиров Т.Ш., *Прагматика образа «верноподданного финна» в идеологических текстах 1809–1854 гг.*, [w:] *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia XII: Мифология культурного пространства: К 80-летию Сергея Геннадиевича Исакова*, ред. Л.Н. Киселева, Т.Н. Степанищева, Тарту 2011, s. 349–372.
64. Давыдов Д.В., *Воспоминание о Кульневе в Финляндии (1808)*, [w:] Д.В. Давыдов, *Боевые записки*, Москва 1982, s. 105–123.
65. Давыдов Р.А., С.С. Джунковский и его деятельность по распространению католицизма на Севере Европы в 1850-х гг., „Вестник Поморского университета” 2006, № 6, s. 88–96.
66. Даль В.И., *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 4, Санкт-Петербург– Москва 1882, s. 635.
67. Дейниченко П.Г., *Россия. Полный энциклопедический иллюстрированный справочник*, Москва 2002.
68. [Б.п.], *Детское чтение (Спб., 1869–1893; М., 1894–1906)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 518.
69. Джаншиев Г.А., *В Европе*, Москва 1888.

70. Джаншиев Г.А., *Перл Кавказа*, Москва 1886.
71. [Б.п.], *Джаншиев (Григорий Аветович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 10, Санкт-Петербург 1893, s. 524.
72. [Б.п.], *Джаншиев Григорий Аветович*, [w:] *Большая советская энциклопедия*, ред. А.М. Прохоров, т. 8, Москва 1972, s. 193.
73. Дойен-Доуге [Ф.В. Булгарин], *О справедливости и основательности критики, напечатанной в № 11 Отеч. Записок, на сочинение: Летняя прогулка по Финляндии в Швеции в 1838 году Фаддея Булгарина, „Северная пчела” 1839, № 281, s. 1122–1125.*
74. [Б.п.], *Дон (Воронеж, 1868–1915)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 506–507.
75. Дудаков С.Ю., *Парадоксы и причуды филосемитизма и антисемитизма в России*, Москва 2000.
76. [Б.п.], *Еженедельное новое время (Спб., 1879–1881)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 595.
77. [Б.п.], *Елисеев (Александр Васильевич)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 11А, Санкт-Петербург 1894, s. 621–622.
78. Зайцева И.А., *Войт Владимир Карлович*, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 1, Москва 1992, s. 460–461.
79. Зайцева И.А., *Мацкевич Давид Иванович*, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 3, Москва 1994, s. 546–547.
80. Зубарев Л.Д., *Полонский Леонид Александрович*, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 5, Москва 2007, s. 52–53.
81. Егорова Л.П., *Выпускные квалификационные работы по русской литературе*, Москва 2009.
82. Ерофеев Н.А., *Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских (1825–1853 гг.)*, Москва 1982.

83. Ильин-Томич А.А., Драшусова Елизавета Алексеевна, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 2, Москва 1992, s. 181–182.
84. *Имагологические основы русской и зарубежных литератур*, ред. О.Ю. Поляков, Киров 2012.
85. Каменский Н., *Современное положение Финляндии с точки зрения обороны государства*, Санкт-Петербург 1908.
86. Кан А.С., *Швеция и Россия в прошлом и настоящем*, Москва 1999.
87. Каремаа О., *От морального возмущения до национальной программы*, [w:] *Два лика России*, ред. Т. Вихавайнен, Санкт-Петербург 2007, s. 193–216.
88. Карпов А.А., Аладьин Егор Васильевич, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 1, Москва 1992, s. 42–43.
89. Карпов А.А., Грен Александр Евгеньевич, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 2, Москва 1992, s. 17–18.
90. Карху Э.Г., *Финляндская литература и Россия. 1800–1850*, Тарту 1962.
91. Катаев В.Б., Гнедич Петр Петрович, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 1, Москва 1992, s. 588–589.
92. Каточигова Е.Р., Марков Василий Васильевич, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 3, Москва 1994, s. 524–525.
93. Кашкин В.Б., Смоленцева Е.М., *Этностереотипы и табуированные темы в межкультурной коммуникации*, „Вестник КНУ им. Ж.Баласагына” 2005, s. 175–179.
94. Керн А.П., *Воспоминания. Дневники. Переписка*, Москва 1989.
95. Клинге М., *Имперская Финляндия*, Санкт-Петербург 2005.
96. Клинге М., *На чужбине и дома*, Санкт-Петербург 2005.
97. Ковалевский Е.П., *Странствователь по суше и морям*, т. 1, Санкт-Петербург 1843.
98. Коваленко Г.М., *Кандидат на престол. Из истории политических и культурных связей России и Швеции XI–XX веков*, Санкт-Петербург 1999.

99. Коваленко Г.М., *Финны и Финляндия в восприятии русских (с древнейших времен до начала XIX в.)*, [w:] *Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России*, ред. А.Н. Цамутали, О.П. Илюха, Г.М. Коваленко, Великий Новгород 2004, s. 35–42.
100. Коваленко Г.М., *Русские и шведы от Рюрика до Ленина*, Москва 2010.
101. Кон И.С., *Психология предрассудка. О социально-психологических корнях этнических предрассудков*, „Новый мир” 1966, № 9, s. 187–205.
102. Конопасевич, Ярославцев, Андрей Константинович, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 25, Санкт-Петербург 1913, s. 174–175.
103. Конрад Н.И., *Письма русских путешественников*, „Новый мир” 1968, № 6, s. 253–268
104. Копелев Л.З., *Чужие*, [w:] *Одиссей. Человек в истории. Образ «другого» в культуре*, ред. А.Я. Гуревич, Москва 1994, s. 8–18.
105. [Краевский А.А.], *Летняя прогулка по Финляндии в Швеции в 1838 году Фаддея Булгарина*, „Отечественные записки” 1839, т. 6, s. 172–187.
106. [Б.п], *Красовский, Александр Иванович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 9, Санкт-Петербург 1903, s. 414.
107. Крачковский И.Ю., *Неизвестные страницы „Библиографии” М. Миансарова*, „Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка” 1951, т. 10, вып. 1, s. 95–96.
108. Кривцов Н.В., *Русская Финляндия*, Москва 2009.
109. Кузовкина Т., *Феномен Булгарина: проблема литературной тактики*, Тарту 2007.
110. Кукольник Н.В., *Егор Иванович Сильвановский, или Завоевание Финляндии при Петре Великом*, [w:] Н.В. Кукольник, *Сочинения Нестора Кукольника*, т. 3, Санкт-Петербург 1852, s. 1–89.
111. Куприн А.И., *Путешественники*, [w:] А.И. Куприн, *Собрание сочинений*, т. 4, Москва 1958, s. 550–558.
112. Куприн А.И., *Собрание сочинений*, т. 9, Москва 1964.
113. Куприн А.И., *Белое с голубым*, [w:] А.И. Куприн, *Мы, русские беженцы в Финляндии. Публицистика (1919–1921)*, Санкт-Петербург 2001, s. 53–55.

114. Куприн А.И., *Масленица в Финляндии*, [w:] А.И. Куприн, *Мы, русские беженцы в Финляндии. Публицистика (1919–1921)*, Санкт-Петербург 2001, s. 332–338.
115. Куприн А.И., *Суоми*, [w:] А.И. Куприн, *Мы, русские беженцы в Финляндии. Публицистика (1919–1921)*, Санкт-Петербург 2001, s. 338–344.
116. Лескинен М.В., *Поляки и финны в российской науке второй половины XIX в.: «другой» сквозь призму идентичности*, Москва 2010.
117. [Б.п.], *Летняя прогулка по Финляндии в Швеции в 1838 году Фаддея Булгарина*, „Современник” 1840, т. 17, s. 61.
118. [Б.п.], *Литературная газета*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 17, Санкт-Петербург 1896, s. 785.
119. [Б.п.], *Литературная газета (Спб., 1830–1831)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 211–212.
120. Ломоносов М.В., *Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года*, [w:] М.В. Ломоносов, *Полное собрание сочинений*, т. 6, Москва–Ленинград 1952, s. 163–286.
121. Луото Р., Талвитие Х., Висури П., *Русско-шведская война 1808-1809. Финляндия между Швецией и Россией*, Эспоо 2009.
122. Львов-Рогачевский В.Л., *Куприн Александр Иванович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. Ю. С. Гамбаров, В.Я. Железнов, М.М. Ковалевский, С.А. Муромцев, К.А. Тимирязев, т. 26, Москва 1914, s. 199–204.
123. Мазаев М.Н., *Вестник Европы*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 7, Санкт-Петербург 1892, s. 647–649.
124. М.М. [Мазаев М.Н.], *Всемирная иллюстрация*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 7, Санкт-Петербург 1892, s. 391–392.
125. [Б.п.], *Макаров, Михаил Николаевич*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 18, Санкт-Петербург 1896, s. 402.

126. Максимова М.М., Милюков Александр Петрович, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 4, Москва 1999, s. 62–64.
127. [Б.п.], Марков (Василий Васильевич), [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 18, Санкт-Петербург 1896, s. 659.
128. Масанов И.Ф., Григорьев, Яков Иванович, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 3, Москва 1958, s. 162.
129. Масанов И.Ф., Драшусова, Елизавета Алексеевна, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 4, Москва 1960, s. 171.
130. Масанов И.Ф., Макаров, Николай Михайлович, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 4, Москва 1960, s. 296, 556.
131. Масанов И.Ф., Марков, Василий Васильевич, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 4, Москва 1960, s. 303.
132. Масанов И.Ф., Мартынова, Ольга Петровна, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 2, Москва 1957, s. 296.
133. И.Ф. Масанов, Ник, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 2, Москва 1957, s. 265.
134. Масанов И.Ф., Овчинников, Михаил Васильевич, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 4, Москва 1960, s. 345.
135. Масанов И.Ф., Полонский, Леонид Александрович, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 4, Москва 1960, s. 378.
136. Масанов И.Ф., Путята, Николай Васильевич, [w:] И.Ф. Масанов, *Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей*, т. 4, Москва 1960, s. 393.
137. Мацкевич Д.И., Путевые заметки, Киев 1856.

138. [Б.п.], *Мацкевич (Давид Иванович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 18, Санкт-Петербург 1896, s. 829.
139. М.Б., *Драшусова, Елизавета Алексеевна*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 6, Санкт-Петербург 1905, s. 676.
140. Мединский В.Р., *О русском пьянстве, лени и жестокости*, Москва 2012.
141. Мельников Г.М., *Дневные морские записки, веденные на корабле «Уриил» во время плавания его в Средиземном море с эскадрой под начальством вице-адмирала Д.Н.Сенявина состоявшею*, т. 2–3, Санкт-Петербург 1873.
142. [Б.п.], *Мельницкий (Всеволод Петрович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 19, Санкт-Петербург 1896, s. 65.
143. Мещеряков В.П., Рейтблат А.И., *Булгарин Фаддей Венедиктович*, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 1, Москва 1992, s. 347–351.
144. Милюков А.П., *Путевые впечатления на севере и юге*, Санкт-Петербург 1865.
145. [Б.п.], *Милюков (Александр Петрович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 19, Санкт-Петербург 1896, s. 318.
146. Модзалевский Б.Л., *Путята (Николай Васильевич)*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 15, Санкт-Петербург 1910, s. 156–159.
147. Молева Н.М., *Московские загадки*, Москва 2007.
148. [Б.п.] *Московский телеграф (1825–1834)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 185–186.
149. Н.Б., *Джунковский (Степан Степанович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 10, Санкт-Петербург 1893, s. 559–560.
150. Н.Л. [Н.М. Лисовский], *Русский инвалид*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 27, Санкт-Петербург 1899, s. 326–327.

151. Н.Л. [Н.М. Лисовский], *Русский зритель*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 27, Санкт-Петербург 1899, s. 326.
152. Н.Л. [Н.М. Лисовский], *Семейные вечера*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 29, Санкт-Петербург 1899, s. 429–430.
153. Н.Л. [Н.М. Лисовский], *С.-Петербургские ведомости*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 28, Санкт-Петербург 1900, s. 290–291.
154. Науменко В.Г., *Князь Павел Гаврилович Гагарин и его книга «Тринадцать дней, или Финляндия»*, „Литературоведческий журнал” 2009, № 25, s. 169–200.
155. Науменко В.Г., *«Здесь, на конце России исполинской». Финляндия в творческом наследии русских путешественников XVIII – начала XX века*, Ярославль 2010.
156. [Б.п.], *Немирович-Данченко (Василий Иванович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 20А, Санкт-Петербург 1897, s. 872–873.
157. [Б.п.], *Немирович-Данченко Василий Иванович*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. Ю. С. Гамбаров, В.Я. Железнов, М.М. Ковалевский, С.А. Муромцев, К.А. Тимирязев, т. 11, Москва 1912, s. 296–297.
158. [Б.п.], *Нива (Спб., 1870–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894)*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 530–531.
159. [Б.п.], *Нива*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 21, Санкт-Петербург 1897, s. 7.
160. Новикова И.Н., *«Пороховой склад», «притон для революционеров», «плацдарм для террористов»: Образ Финляндии в российской националистической печати (вторая половина XIX–начало XX вв.)*, [w:] *Финляндия и Россия: образы общего прошлого*, ред. И.Р. Такала, А.В. Толстикова, Петрозаводск 2014, s. 189–198.
161. [Б.п.], *Новое время (Спб., 1868–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 509–511.

162. [Б.п.], *Общезанимательный вестник*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 21, Санкт-Петербург 1897, s. 603.
163. [Б.п.], *Общезанимательный вестник (Спб., 1857–1858)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 351.
164. Одоевский В.Ф., *Саламандра*, [w:] В.Ф. Одоевский, *Сочинения*, т. 2, Москва 1981, s. 141–219.
165. Озерецковский Я.Н., *Беата: Финляндская повесть*, [w:] Я.Н. Озерецковский, *Повесть и быль*, Санкт-Петербург 1840, s. 1–97.
166. Ордин К., *Покорение Финляндии*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1889.
167. Ощепков А.Р., *Образ России во французских путевых записках XIX века*, Москва 2010.
168. Павловская А.В., *Стереотипы восприятия России и русских на Западе*, [w:] *Россия и Запад: диалог культур*, ред. А.В. Павловская, Москва 1994, s. 19–30.
169. Павловская А.В., *Этнические стереотипы и проблема общения культур*, [w:] *Россия и Запад: диалог культур*, ред. А.В. Павловская, Москва 1996, s. 428–441.
170. [Панаев И.И.], *Заметки Нового поэта*, „Современник” 1859, ч. 12, s. 363–396.
171. [Б.п.], *Пантеон русского и всех европейских театров (Спб., 1840–1841)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 292–293.
172. П.Б., *Ярославец (Андрей Константинович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 41, Санкт-Петербург 1904, s. 829.
173. *Переписка Я.К. Грота с П.А. Плетневым*, ред. К.Я. Грот, т. 1, Санкт-Петербург 1896.
174. Петрунина Н.Н., *Проза второй половины 1820-х–1830-х гг.* [w:] *История русской литературы*, ред. Е.Н. Купреянова, т. 2, Ленинград 1981, s. 501–529.
175. Питляр И.А., *Куприн Александр Иванович*, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 3, Москва 1994, s. 230–236.

176. [Б.п.], *Поездка в Ревель и Гельсингфорс в 1839 г.*, „Северная пчела” 1840, № 117, s. 467.
177. Полвинен Т., *Держава и окраина. Н.Н. Бобриков – генерал-губернатор Финляндии 1898–1904 гг.*, Санкт-Петербург 1997.
178. [Б.п.], *Полонский (Леонид Александрович)*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 24, Санкт-Петербург 1898, s. 360–361.
179. *Поляки и русские в глазах друг друга*, ред. В.А. Хорев, Москва 2000.
180. Поляков О.Ю., *Имагология: теоретико-методологические основы*, Киров 2013.
181. Потапова Г.Е., *Россия и Запад в книге Н.И. Греча «Поездка по Франции, Германии и Швейцарии в 1817 году»*, [w:] *Карамзинские чтения*, т. 2, ред. С.М. Шаврыгин, Ульяновск 1998, s. 62–64.
182. Приймак Н.И., *Финляндия 40-50-х гг. XIX в. в записках русских путешественников*, [w:] *Гельсингфорс–Санкт-Петербург. Страницы истории (вторая половина XIX – начало XX века)*, ред. Т. Вихавайнен, С.Г. Кашченко, Санкт-Петербург 2012, s. 55–68.
183. Пыляев М.И., *Замечательные чудачки и оригиналы*, Санкт-Петербург 1898.
184. Реизов Б.Г., *История и теория литературы*, Ленинград 1986.
185. Рейтблат А.И., *Библиографический список книг и статей о Ф.В. Булгарине (1958–2007)*, „Новое литературное обозрение” 2007, № 88, s. 374–390.
186. [Б.п.], *Репертуар русского и пантеон всех европейских театров (Спб., 1842–1846)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черпахов, Москва 1959, s. 302–304.
187. Репина Л.П., «Национальный характер» и «образ другого», „Диалог со временем” 2012, № 39, s. 9–19.
188. [Б.п.], *Родина*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 26А, Санкт-Петербург 1899, s. 909.
189. [Б.п.], *Родина (Спб., 1879–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, Москва 1959, s. 602.
190. *Россия и Финляндия: проблемы взаимовосприятия. XVII–XX вв.*, ред. А.Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л.П. Колодникова, Москва 2006.

191. *Русские анонимные и подписанные псевдонимами произведения печати 1801–1926*, ред. Г.Ж. Гусева, т. 2, Ленинград 1978.
192. [Б.п.], *Русский зритель (М., 1828–1830)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 203.
193. [Б.п.], *Русский инвалид (Спб., 1813–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 145–147.
194. С. Тр., *Арапов, Пимен Николаевич*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 2, Санкт-Петербург 1900, s. 270–271.
195. Садохин А.П., *Этнология: учебник*, Москва 2000.
196. [Б.п.], *Санкт-Петербургские ведомости (1728–1917)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 19–20.
197. С.В. [Венгеров С.А.], *Русский вестник*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 27, Санкт-Петербург 1899, s. 324–326.
198. Свиньин П.П., *Воспоминания на флоте Павла Свиньина*, т. 1, Санкт-Петербург 1818.
199. [Б.п.], *Северная пчела*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 32, Санкт-Петербург 1901, s. 250–251.
200. [Б.п.] *Северная пчела (Спб., 1825–1864)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 188–189.
201. [Б.п.], *Северная почта (Спб., 1862–1868)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894)*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 430.
202. [Б.п.], *Северная почта*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 32, Санкт-Петербург 1901, s. 250.
203. [Б.п.], *Семейные вечера (Спб., 1864–1891)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 455–456.
204. Сойни Е.Г., *Финляндия в литературном и художественном наследии русского авангарда*, Москва 2009.

205. Спивак Д.Л., *Метафизика Петербурга. Немецкий дух*, Санкт-Петербург 2003.
206. Степанов В.П., Макаров Михаил Николаевич, [w:] *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П.А. Николаев, т. 3, Москва 1994, s. 468–470.
207. Степанов Ю.С., *Константы. Словарь русской культуры*, Москва 2004.
208. Строев А.Ф., *Россия глазами французов XVIII–начала XIX века*, „Логос” 1999, № 8, s. 8–41.
209. [Б.п.], *Сын отечества*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 32, Санкт-Петербург 1901, s. 208.
210. [Б.п.], *Сын отечества (М., 1812–1844, 1847–1852)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 140–143.
211. [Б.п.], *Сын Отечества*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 32, Санкт-Петербург 1901, s. 208–209.
212. [Б.п.], *Сын отечества (Спб., 1856–1861)*, [w:] *Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник*, ред. А.Г. Дементьев, А.В. Западов, М.С. Черепанов, Москва 1959, s. 343.
213. Татищев В.Н., *История Российская*, [w:] В.Н. Татищев, *Собрание сочинений*, т. 1, Москва 1994, s. 79–394.
214. Телетова Н.К., *Прибалтийские дворяне в генеалогии С.А. Пушкина*, „Известия Русского генеалогического общества” 1995, s. 57–71.
215. Тихменева-Пеуранен Т., *Восприятие русских путешественников Финляндии в первую половину XIX века*, [w:] *Россия и Запад: проблемы взаимовосприятия*, ред. А.В. Павловская, Москва 1996, s. 518–524.
216. Толстиков А.В., *Финская земля и Финляндия в русских источниках XVI – начала XVIII вв.*, [w:] *Финляндия и Россия: образы общего прошлого*, ред. И.Р. Такала, А.В. Толстиков, Петрозаводск 2014, s. 148–175.
217. Топоров В.Н., *Образ соседа в становлении этнического самосознания (русско-литовская перспектива)*, [w:] *Славяне и их соседи. Этно-психологический стереотип в средние века*, ред. Г.Г. Литаврин, Москва 1990, s. 4–14.
218. Туоми-Никула Й., Туоми-Никула П., *Императоры на отдыхе в Финляндии*, Санкт-Петербург 2003.

219. [Б.п.], *Усов, Степан Михайлович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 35, Санкт-Петербург 1902, s. 12.
220. Ум. [А.М. Уманский], *Пантеон, журнал*, [w:] *Энциклопедический словарь*, ред. К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский, т. 22А, Санкт-Петербург 1897, s. 707.
221. Черейский Л.А., *Шемиот, Валериан Павлович*, [w:] Л.А. Черейский, *Пушкин и его окружение*, Ленинград 1989, s. 495.
222. Черкас А., *Джунковский, Степан Степанович*, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А.А. Половцов, т. 6, Санкт-Петербург 1905, s. 345–347.
223. Чернышевский Н.Г., *Италия. Письма из Венеции, Рима и Неаполя В.Д. Яковлева*, [w:] Н.Г. Чернышевский, *Полное собрание сочинений*, т. 2, Москва 1949, s. 628–631.
224. Чернышевский Н.Г., *Письма об Испании В.П. Боткина*, [w:] Н.Г. Чернышевский, *Полное собрание сочинений*, т. 4, Москва 1949, s. 222–245.
225. Шарыпкин Д.М., *Скандинавская тема в русской романтической литературе*, [w:] *Ранние романтические веяния*, ред. А.П. Алексеев, Москва 1972, s. 96–167.
226. Юссила О., *Великое княжество Финляндское 1809–1917*, Хельсинки 2009.
227. Яковлев О.А., *Финляндия глазами русских путешественников и туристов (XIX–начало XX вв.)*, [w:] *Санкт-Петербург и Страны Северной Европы*, ред. В.Н. Барышников, Санкт-Петербург 2003, s. 53–56.
228. Ямпольский И.М., *Липаев Иван Васильевич*, [w:] *Музыкальная энциклопедия*, ред. Ю.В. Келдыш, т. 3, Москва 1976, s. 276.

LITERATURA PRZEDMIOTU (W POZOSTAŁYCH JĘZYKACH):

1. Andreeva A., *Russian Travelers to Iran in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries and Their Travelogues*, New York 2001 (rozprawa doktorska).
2. Bachtin M., *Estetyka twórczości słownej*, tłum. D. Ulicka, Warszawa 1986.
3. Barański Z., *Literatura polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*, Wrocław 1962.

4. Barker Ch., *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*, tłum. A. Sadza, Kraków 2005.
5. Bassnett S., *Constructing Cultures: the Politics of Travellers' Tales*, [w:] S. Bassnett, *Comparative Literature. A Critical Introduction*, Oxford 1993, s. 92–114.
6. Beller M., *Perception, Image, Imagology*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, red. M. Beller, J. Leerssen, Amsterdam–New York 2007, s. 3–16.
7. Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006.
8. Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2008.
9. Buszewicz E., *Cracovia in litteris: obraz Krakowa w piśmiennictwie doby Odrodzenia*, Kraków 1998.
10. Cadot M., *La Russie dans la vie intellectuelle française: 1839–1856*, Paris 1967.
11. Carré J.M., *Les écrivains français et le mirage allemand. 1800–1940*, Paris 1947.
12. Chaszczewicz-Rydel M., *Obrazy Bałkanów. Mity, stereotypy, nowa imagologia*, Wrocław 2013.
13. Corbet Ch., *L'opinion française face à l'inconnue russe, 1799–1894*, Paris 1967.
14. Dhondt P., *The Bicentenary of Helsinki University in 1840. The Jubilee of a Russian University in a Nordic Context*, [w:] *National, Nordic or European? Nineteenth-Century University Jubilees and Nordic Cooperation*, red. P. Dhondt, Leiden – Boston 2011, s. 13–38.
15. Dyserinck H., *Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur*, [w:] *Europa und das nationale Selbstverständnis: Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*, red. H. Dyserinck, K.U. Syndram, Bonn 1988, s. 13–33.
16. Dyserinck H., *Imagology and the Problem of Ethnic Identity*, „Intercultural Studies” 2003, nr 1. www.intercultural-studies.org/ICS1/Dyserinck.shtml. Odczyt: 28.12.2017.
17. Dyserinck H., *Zum Problem der „Images” und „Mirages” und ihrer Untersuchung im Rahmen der vergleichenden Literaturwissenschaft*,

- „Arcadia. Zeitschrift für vergleichende literaturwissenschaft” 1966, nr 1, s. 107–120.
18. Eklof B., *Russian Literacy Campaigns, 1861–1939*, [w:] *National Literacy Campaigns*, red. R.F. Arnove, H.J. Graff, Boston 1987, s. 123–145.
 19. Ericson, John, [w:] *Svenskt biografiskt handlexikon (A–K)*, red. F. Heurlin, V. Millqvist, O. Rubenson, Stockholm 1906, s. 307–308.
 20. *Europäischer Völkerspiegel. imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, red. F.K. Stanzel, Heidelberg 1999.
 21. Goldsmith O., *Odes by Mr. Gray*, „The Monthly Review” 1757, t. 17, s. 239–243.
 22. Gozdawa-Gołębiowski J., *Wojny morskie 1775–1851*, Warszawa 2001.
 23. Gripenberg, Johan Ulrik Sebastian, [w:] *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*, t. 10, red. T. Westrin, Stockholm 1909, s. 323.
 24. Grochowski G., *Stereotypy – komunikacja – literatura*, [w:] *Stereotypy w literaturze (i tuż obok)*, red. W. Bolecki, G. Gazda, Warszawa 2003, s. 47–66.
 25. W. Gruchała, *W brzuchu wieloryba: obraz Rosji w prozie modernizmu*, Białystok 2016.
 26. Guski-Leinwand S., *Becoming a Science: The Loss of the Scientific Approach of Völkerpsychologie*, „Zeitschrift Für Psychologie” 2009, nr 217 (2), 79–84.
 27. Halmesvirta A., *The British Conception of the Finnish „race”, Nation, and Culture, 1760–1918*, Helsinki 1990.
 28. Herder J.G., *Rozprawa o pochodzeniu języka*, tłum. B. Płaczkowska, [w:] J.G. Herder, *Wybór pism*, Wrocław 1987, s. 59–175.
 29. Hirvasaho I.K., *A Stepchild of the Empire: Finland in Russian Colonial Discourse*, Los Angeles 1997 (rozprawa doktorska).
 30. Holm C.J., *Anteckningar öfver fälttågen emot Ryssland åren 1808 och 1809*, Stockholm 1836.
 31. Jaspars J., Hewstone M., *Cross-Cultural Interaction, Social Attribution and Inter-Group Relations*, [w:] *Cultures in Contact: Studies in Cross-Cultural Interactions*, red. S. Bochner, Oxford 1982, s. 127–156.
 32. *Język – stereotyp – przekład*, red. E. Skibińska, M. Cieński, Wrocław 2002.
 33. Jussila O., Hentilä S., Nevakivi J., *Historia polityczna Finlandii 1809–1999*, tłum. B. Kojro, Kraków 2001.

34. Kamionka-Straszakowa J., *Podróż*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, J. Kowalczykowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1997, s. 698–703.
35. Kant I., *Uzasadnienie metafizyki moralności*, tłum. M. Wartenberg, Kęty 2001.
36. Kępiński A., *Lach i Moskal: z dziejów stereotypu*, Warszawa 1990.
37. Kiparsky V., *Norden i den ryska Skönlitteraturen*, Helsingfors 1947.
38. M. Klinge, *Fińska tradycja. Eseje o strukturach i tożsamości Północy*, tłum. J. Suchoples, Wrocław 2006, s. 52–83.
39. Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 2001.
40. Korhonen, K., *Autonomous Finland in the Political Thought of Nineteenth Century Russia*, Turku 1967.
41. Kowalczyk M.E., *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń 2005.
42. Kozińska-Donderi D., *Obraz Włoch i motywy włoskie w literaturze polskiej 1918–1956*, Wrocław 2003.
43. La Mesnardière H.J. de, *La Poétique*, Paris 1639.
44. Lengauer W., *Kim byli Grecy?*, „Pomocnik historyczny Polityki. Maraton. 2500 lat od wielkiej bitwy” 2010, s. 16–18.
45. Leerssen J., *Image*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, red. M. Beller, J. Leerssen, Amsterdam – New York 2007, s. 342–344.
46. Leerssen J., *Imagology: History and Method*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, red. M. Beller, J. Leerssen, Amsterdam – New York 2007, s. 17–32.
47. Lew-Starowicz Z., *Miłość i seks. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1999.
48. Lortholary A., *Le mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Paris 1951.
49. Lovecraft H.P., *Nadnaturalny horror w literaturze*, tłum. A. Ledwożyw, Ł.M. Pogoda, R. Lipski, Warszawa 2008.
50. Łukawski Z., *Rola polskiej i rosyjskiej prasy społeczno-politycznej w ostatnim dwudziestoleciu XIX w.*, [w:] *Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX i XX wieku*, red. M. Leczyk, Warszawa 1980, s. 332–343.
51. Łukawski Z., *Połonksi Leon (Leonidas)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. 27, Kraków 1983, s. 352.

52. Markowski M.P., *Badania kulturowe*, [w:] A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2009, s. 521–540.
53. Mitosek Z., *Literatura i stereotypy*, Wrocław 1974.
54. *Mity i stereotypy w kulturze, literaturze i języku*, red. M. Kozłowska, E. Terling, Szczecin 1992.
55. Monteskiusz, *O duchu praw*, tłum. T. Boy-Żeleński, Kraków 2003.
56. Mrozewicz B., *Obrachunek z mitem Fina w twórczości Väinö Linny i Paavo Rintali*, Poznań 2004.
57. Nippel W., *Ethnic Images in Classical Antiquity*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, red. M. Beller, J. Leerssen, Amsterdam – New York 2007, s. 33–44.
58. Nowakowski A., „Żegnaj Suomi, witaj Rosjo!” *Tragiczność powrotu w „Salamandrze” Władimira Odojewskiego*, [w:] *Wymiary powrotu w literaturze*, red. M. Garbacik, P. Kawulok, A. Nowakowski, N. Palich, T. Surdykowski, Kraków 2012, s. 39–45.
59. Nowakowski A., *Образы Финляндии, Швеции и России в повести Нестора Кукольника*, [w:] „Rocznik Przemyski. Literatura i Język” 2016, t. 52, z. 2, s. 27–37.
60. *Obraz Rosji w literaturze polskiej*, red. J. Fiećko, K. Trybuś, Poznań 2012.
61. Olędzki J., *Komunikowanie międzynarodowe i jego formy*, [w:] *Polifonia, dialog i zderzenie kultur. Antologia tekstów z komunikacji międzykulturowej*, red. U. Kusio, Toruń 2006, s. 189–202.
62. Öhman J.E., *Om det finska national-lynnet*, [w:] *Calender Till Minne Af Kejserliga Alexanders-Universitetets Andra Secularfest*, red. J. Grot, Helsingfors 1842, s. 263–274.
63. Pageaux D.-H., *De l’imagerie culturelle à l’imaginaire*, [w:] *Précis de littérature comparée*, red. P. Brunel, Y. Chevrel, Paris 1989, s. 133–161.
64. Pawnik W., *Polacy – uwagi o charakterze narodowym w perspektywie historycznej*, [w:] *Zrozumieć współczesność*, red. G. Babiński, M. Kapiszewska, Kraków 2009, s. 351–368.
65. Piekarek S., *Bułharyn Tadeusz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 3, Kraków 1937, s. 131.
66. Piontek D., *Stereotyp: geneza, cechy, funkcje*, [w:] *W kręgu mitów i stereotypów*, red. K. Borowczyk, P. Pawełczyk, Toruń 1993, s. 20–40.

67. Popper K., *Spółczesność otwarta i jego wrogowie*, tłum. H. Krahelska, t. 2, Warszawa 1993.
68. *Powieść minionych lat*, tłum. F. Sielicki, Wrocław 1999.
69. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. 25 i 40, Poznań 2000.
70. Puszkina A., *Jeździec miedziany*, [w:] A. Puszkina, *Lutnia Puszkina*, tłum. J. Tuwim, Warszawa 1987, s. 173–193.
71. Przybysz P., *Stereotyp a tożsamość narodowa. Kilka uwag na marginesie powieści Henryka Sienkiewicza „Ogniem i mieczem”*, „Colloquium Wydziału Nauk Społecznych i Humanistycznych Akademii Marynarki Wojennej” 2009, nr 1, s. 97–110.
72. Reber A.S., Reber E.S., *Słownik psychologii*, tłum. B. Janasiewicz-Kruszyńska, Warszawa 2008.
73. Renan E., *Co to jest naród?*, „Res Publica Nowa” 2005, nr 1, s. 135–144.
74. Saukkonen P., *Finns*, [w:] *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, red. M. Beller, J. Leerssen, Amsterdam – New York 2007, s. 151–153.
75. Scaliger J.C., *Poetices libri septem*, Lyon 1561.
76. Schaff A., *Stereotypy a działanie ludzkie*, Warszawa 1981.
77. Schmelling M., „Nie będziesz czynił żadnego obrazu...” *Obcość kulturowa jako dziedzina badań literaturoznawstwa kulturowego*, [w:] *Narodowy i ponadnarodowy charakter literatury*, red. M. Cieśla-Korytowska, Kraków 1996, s. 360–370.
78. Schönle A., *Authenticity and Fiction in the Russian Literary Journey, 1790–1840*, Cambridge 2000.
79. *Sententia de eligendo novo rege ex duce Moschorum*, [w:] *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, red. J. Czubek, Kraków 1906, s. 355–357.
80. Shackleton R., *The Evolution of Montesquieu's Theory of Climate*, „Revue Internationale de Philosophie” 1955, t. 9, nr 33/34, s. 317–329.
81. *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 1976.
82. Stackelberg K.G., *Alle Kreter lügen: Vorurteile über Menschen und Völker*, Düsseldorf 1965.
83. *Stereotyp a przekład*, red. U. Kropiwek, M. Filipowicz-Rudek, J. Konieczna-Twardzikowa, Kraków 2003.

84. *Stereotypy a Słowiańszczyzna*, red. M. Skowronek, Łódź 2009.
85. Strömborg J.E., *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg*, t. 4, Helsingfors 1896.
86. Szordykowska B., *Finlandia w polityce caratu w latach 1899-1914. Problemy rusyfikacji i unifikacji*, Gdańsk 1994.
87. Świdarska M., *Studien zur literaturwissenschaftlichen Imagologie. Das literarische Werk F.M. Dostoevskijs aus imagologischer Sicht mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung Polens*, München 2001.
88. Świdarska M., *Theorie und Methode einer literaturwissenschaftlichen Imagologie. Am Beispiel Russlands in literarischen Werken Heimito von Doderers*, Frankfurt 2013.
89. Taine H., *Historia literatury angielskiej*, tłum. E. Orzeszkowa, cz. 1, Warszawa 1900.
90. Taramaa R., *Stubborn and Silent Finns with „Sisu” in Finnish-American Literature: An Imagological Study of Finnishness in the Literary Production of Finnish-American Authors*, Oulu 2007.
91. Tazbir J., *Stereotypów żywot twardy*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa 1991, s. 8–30.
92. Tooke W., *Russia, or a complete Historical Account of all the Nations which compose that Empire*, London 1780, t. 1, s. 34.
93. Turgieniew I., *Rudin*, tłum. J. Dmochowska, Warszawa 1995.
94. Warchala M., *Naród według Renana*, „Res Publica Nowa” 2005, nr 1, s. 133–134.
95. Wellek R., *Hippolyte Taine's Literary Theory and Criticism*, „Criticism” 1959, nr 1, 1–18.
96. *Wizerunek Niemca i Rosjanina we współczesnej literaturze polskiej*, red. T. Błazejewski, H. Kneip, Łódź 2006.
97. Zacharasiewicz W., *Die Klimatheorie in der englischen Literatur und Literaturkritik von der Mitte des 16. bis zum frühen 18. Jahrhundert*, Wien 1977.
98. Zacharasiewicz W., *Images of Germany in American Literature*, Iowa City 2007.
99. Zacharasiewicz W., *Imagology Revisited*, Amsterdam 2010.

100. Zajas P., *Polacy jako Burowie. Imagologia pomiędzy auto- i heterostereotypem*, [w:] *Wokół „W pustyni i w puszczy”*. W stulecie pierwodruku powieści, red. J. Axer, T. Bujnicki, Kraków 2012, s. 29–52.
101. Zaperty D., *Austria i Austriacy w prozie Adama Zielińskiego*, Wrocław 2008.

STRONY INTERNETOWE:

1. www.lahti.fi/www/cms.nsf/pages/C5EBC681819D0987C225714C0043D942. Odczyt: 28.12.2017.

INDEKS OSOBOWY

A

Agamalan Łarisa 87, 89
Ahrenberg Johan Jacob 74
Akajomow Nikołaj 254
Aksakow Iwan 119
Aksakow Siergiej 119
Aleksander Aleksandrowicz 169
Aleksander I Romanow 67, 68, 69, 70,
71, 86, 89, 94, 96, 98, 107, 108,
141, 164, 171, 172, 174, 179,
180, 202, 205, 241, 269, 271,
306
Aleksander II Romanow 197, 219, 230,
249, 251, 258, 259, 261, 262,
269, 270, 271, 276, 295, 301
Aleksander III Romanow 71, 72, 83,
169, 231, 261, 301, 306
Aleksandra Fiodorowna 98, 161, 167
Aleksy Michajłowicz Romanow 174
Alftan Gieorgij 209, 227
Aładzin Jegor 180, 181, 182
Ałbiński Aleksandr 103, 107, 109, 110,
127, 128, 129, 196, 210
Anaksagoras 37
Anderson Benedict 51

Anonim (1830) 119
Anonim (1840) 158
Anonim (1846) 167
Anonim (1858) 200
Anonim (1880) 200
Arakczjew Aleksiej 145, 269
Arapow Pimen 174, 175, 176
Armfelt Alexander 81, 125
Arwidsson Adolf Ivar 71
Arystoteles 21

B

Bachtin Michaił 20
Balmont Konstantin 287
Barański Zygmunt 220
Baratynski Jewgienij 80, 97, 98, 99, 104,
117, 136, 139, 140, 162, 181,
201, 205, 305
Batuszkow Konstantin 13, 80, 104, 122,
136, 140, 199, 201, 205, 208,
221, 305
Beller Manfred 20
Bellman Carl Michael 164
Benediktow Władimir 132, 162
Benkendorf Aleksandr 145

Berger Peter 50
Berzelius Jöns Jacob 164
Bielinski Wissarion 54, 55, 56, 147, 188
Biestużew-Marlinski Aleksandr 145
Bobrikow Nikołaj 73, 74
Boniecki Arkadiusz 34
Botkin Wasilij 53
Bouhours Dominique 25
Bromlej Julian 46
Broniewski Władimir 57, 58
Brusow M. 250, 251
Bułharyn Tadeusz 100, 109, 111, 127,
143, 144, 145, 146, 147, 148,
149, 150, 152, 153, 155, 156,
157, 158, 160, 162, 163, 165,
167, 171, 176, 184, 306
Bunin Iwan 292
Burja Abel 114
Burns Robert 164
Byron George Gordon 162

C

Carré Jean-Marie 28, 29, 32
Castrén Matthias 145
Chaszczewicz-Rydel Marta 33, 34, 39,
40, 41, 51, 52, 53, 60, 61, 191
Chomiakow Aleksiej 112, 162
Choriew Wiktor 18, 36, 46
Chwostow Aleksandra 12, 85
Cowley Abraham 26
Czajkowski Piotr 297
Czechow Anton 237
Czernyszewski Nikołaj 53, 58, 188, 219,
231
Czerwiński Grzegorz 34

D

Dacier Anne 25
Dalaperrière Maria 34
Dawydow Denis 104, 136, 172
Delwig Anton 111, 112, 121, 123
Derrida Jacques 39
Derschau Fiodor 81, 147
Dhondt Pieter 148
Dime, nieznany autor 215, 216, 218,
258
Döbeln Georg Carl von 281
Dostojewski Fiodor 47, 146, 188, 276
Dostojewski Michaił 188
Draszusow Aleksandr 132
Dubos Jean-Baptiste 25
Duchiński Franciszek 47
Duijker Hubertus C.J. 50
Dyserinck Hugo 31, 32, 60
Dżanszyjew Grigorij 14, 261, 262, 263,
264, 271, 272, 287, 301, 306
Dżunkowski Stiepan 158, 159, 160, 161

E

Eismann Wolfgang 24
Elżbieta Piotrowna 65
Engel Carl Ludvig 102
Engelgardt Sofia 97
Ericson John (Johan) 251
Ericson Nils 195, 251
Eryk XIII (Pomorski) 186

F

Fénelon François 25
Fichte Johann Gottlieb 27
Fiodor I Rurykowicz 46

Fiodorow Aleksandr 292
Firsow Andriej 280, 281, 282
Flawiusz Józef 21
Franzén Frans Michael 148
Frijda Nico H. 50

G

Gaczew Gieorgij 36
Gagarin Pawieł 14, 59, 85, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96,
105, 149
Gautier Théophile 29
Geijer Erik Gustaf 164
Gellner Eric 32
Gienkiel Aleksandr 294
Giennadi Gieorgij 89
Giennadij Kowalenko 79
Glinka Michaił 111
Głagolew Andriej 54
Gniedicz Nikołaj 237
Gniedicz Piotr 236, 237, 238, 239
Goethe Joann Wolfgang 20, 29
Gogol Nikołaj 100, 112
Goldsmith Oliver 26
Gonczarow Iwan 219, 237
Gray Thomas 26
Grecz Nikołaj 56, 57, 100, 111, 123,
127, 145, 146
Gren Aleksandr 134, 135, 136, 137
Gren Sofia 135
Gribojedow Aleksandr 98, 127, 145, 237
Grigorjew Jakow 203
Grimm Jacob 26
Grimm Wilhelm 26
Gripenberg Sebastian 96, 172

Grochowski Grzegorz 43
Grot Jakow 12, 14, 81, 82, 97, 104, 123,
145, 147, 158, 162, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 184, 205, 208
Grot Konstantin 169, 201
Grundtvig Nicolai 77
Grzelak Eliza 34
Gustaw I Waza 67
Gustaw III Waza 66, 186
Guyard Marius-François 28, 29, 30

H

Hamsun Knut 287
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 27
Heiden Fiodor 271, 272
Heleny Steven-Steinheil 182
Herder Johann Gottfried 26
Herodot 21
Hirvasaho Iida Katariina 13, 15, 16,
95, 104, 126, 163, 182, 196, 214,
255, 279
Hobsbawm Eric 32
Holm Carl Johan 70
Hoppe Hermann 215, 216
Hugo Victor 29
Humboldt Alexander von 26
Humboldt Wilhelm von 26
Hume David 25

I

Iwan IV Groźny 46, 119, 198
Izmajłow Aleksandr 135
Izokrates 26

J

Jadwiga Andegaweńska 46
 Jakow Grigorjew 203
 Jakowlew Oleg 12
 Janaszek-Ivaničkova Halina 34
 Jarosławiec Andriej 198
 Jegorow Ludmiła 34
 Jerszow Piotr 198
 Juderías Julián 28
 Jung Carl Gustav 37
 Jussila Osmo 63, 68, 71, 72, 73, 74, 97, 207

K

Kałajdowicz Konstantin 119
 Kamiński Nikołaj 73
 Kant Immanuel 38
 Karamzin Nikołaj 54, 58, 89, 98, 99,
 145, 170, 219
 Karatygin Andriej 174
 Karłgow (Draszusowa) Jelizawieta 132,
 139, 295
 Karłgow Wilgielm 132
 Katarzyna II Wielka 66, 85, 98
 Katkow Michaił 82, 83, 276
 Kawielin Konstantin 219
 Kern Anna 103, 111
 Kiparsky Valentin 64
 Klinge Matti 63, 66, 67, 69, 70, 75, 77,
 79, 85, 97
 Knutsson Torgils 125
 Kon Igor 45
 Konrad Nikołaj 11
 Kossakowska-Jarosz Krystyna 34
 Kościuszko Tadeusz 144
 Kowalewski Jegor 54

Kowalska Olga 269
 Krajewski Andriej 147
 Krasicki Ignacy 146
 Krasowski Aleksandr 138, 139
 Kriwienko Wasilij 276, 278, 301
 Kryłow Iwan 123, 127
 Kukolnik Nestor 80, 99, 115, 162
 Kulniew Jakow 104, 172
 Kuprin Aleksandr 285, 286, 287, 293,
 294, 296, 297, 301
 Kutorga Stiepan 192
 Kuziak Michał 34
 Kuźma Andrzej 22

L

Langer Walerian 111
 Lasepede Bernard 104
 Leerssen Joep 17, 18, 20, 21, 22, 28, 30,
 31, 41, 42, 51, 60
 Lermontow Michaił 121, 188
 Leskow Nikołaj 237
 Lichaczow Dmitrij 36
 Lipajew Iwan 296, 297, 298
 Lippmann Walter 43
 Liwiusz 21
 Lönnrot Elias 76, 78, 171, 274
 Lovecraft Howard Phillips 37
 Lubimow Atanazy 79, 85
 Luckmann Thomas 50
 Luoto Reima 68
 Luter Marcin 67

Ł

Łomonosow Michaił 64
 Łotman Jurij 36

Łukawski Zygmunt 220, 221

Łyzłow Nikołaj 161, 162

M

Macaulay Thomas Babington 231

Mackiewicz Dawid 164

Makarow Michaił 130, 131, 132

Maksimowicz Michaił 112, 119

Manderstjerna August 123

Mannerheim Carl Erik 68

Mannerheim Carl Gustaf 68

Maria Fiodorowna Romanowa 187

Markow Wasilij 231, 232, 234, 235, 236,
258

Martynowa Olga 213

Masanow Iwan 203, 213, 220, 254

Maupertuis Pierre Louis 100

Mehnert Elke 34

Mesnardièr Hippolyte-Jules de La 23,
24

Miansarow Michaił 185, 186, 187

Michajłow Władimir 123, 124, 126,
136, 139

Michalska Nina 34, 36

Michelet Jules 30

Miedinski Władimir 19

Miedwiedowski P. 252, 253

Mielecki Jean-Jacques 23

Mielnicki Wsiewołod 183, 184, 185,
193

Mielnikow Grigorij 57

Mienszykow Aleksandr 222

Mienszykow Michaił 254

Mikołaj Aleksandrowicz Romanow 169

Mikołaj I Romanow 71, 98, 99, 107,

121, 161, 186, 190, 197, 251,

269, 306

Mikołaj II Romanow 73, 74, 258, 272,
301, 306

Miliukow Aleksandr 14, 187, 188, 189,
190, 192, 193, 195, 196, 197,
199, 200, 205, 241

Miroglio Abel 49

Mirolubow Wiktor 286, 287

Mitosek Zofia 34

Modest Korf 169

Molewa Nina 87, 89

Montaigne Michel de 38

Montalembert Charles de 29

Monteskusz 25, 263

Motti Giovanni 119, 124, 135

Mrozewicz Bolesław 67, 76, 78

Murawiw Andriej 252

N

Napoleon I Bonaparte 67, 68

Naumienko Walentina 11, 12, 95, 123,
143, 161

Nestor, kronikarz 188

Nicolay Pawieł 182

Niekrasow Nikołaj 146, 232

Niemirowicz-Danczenko Wasilij 14, 245,
246, 305

Niemirowicz-Danczenko Władimir 245

Nikołaj Kostomarow 219

Nippel Wilfried 21

Nowikowa Irina 74

O

Odojewski Aleksandr 98, 112, 197, 274
Odojewski Władimir 80, 97, 99, 116,
126, 141, 197, 274
Olenin Piotr 89
Olędzki Jerzy 50
Ordin Kiesar 279
Orłowski Hubert 24
Ostrowski Aleksandr 219
Oszczepkow Aleksiej 36
Owczinnikow Michaił 36, 239, 240,
241, 242
Ozierieckowski Jakow 80
Ozierieckowski Nikołaj 170
Öhman Johan Edvard 104, 184, 185

P

Pageaux Daniel-Henri 32, 33, 51, 60
Pawłowa Aleksandra 34
Pawłowska Anna 59
Peyron Jean-François 87
Pigasow Afrikan 47
Piotr I Wielki 65, 79, 119, 135, 140,
162, 163, 180, 182, 251, 255,
270
Pius IX 160
Pletniow Piotr 12, 97, 123, 145, 169
Pliniusz Starszy 21
Pogodin Michaił 97, 119, 219
Polakow Oleg 26, 36
Polvinen Tuomo 74
Połoński Leon 14, 218, 219, 220, 221,
224, 229, 230, 258, 261
Popper Karl 31, 49
Potapowa Galina 56

Prokop-Janiec Eugenia 34
Przebinda Grzegorz 13
Przybysz Piotr 44, 45
Puszkina Aleksandr 36, 80, 97, 99, 100,
103, 111, 112, 121, 127, 135,
146, 181, 263
Putiata Nikołaj 96, 97, 98, 99, 101, 103,
104, 110, 139
Pylajew Michaił 86

R

Rachmaninow Siergiej 297
Raicz Siemion 97, 119
Ranger Terence 32
Reizow Boris 35
Renan Ernest 27, 29
Reytblat Abram 144
Richardson John 164
Rimski-Korsakow Aleksandr 111
Roerich Nikołaj 12
Rousseau Jean-Jacques 77, 94
Rozanow Wasilij 254
Runeberg Johan Ludvig 76, 77, 78, 104,
159, 172, 185, 227, 285, 306
Rylejew Kondratij 127, 145

S

Said Edward 32
Saint-Julien Charles 124
Sałtykow-Szczedrin Michaił 219
Saukkonen Pasi 76, 79, 81
Scaliger Juliusz Cezar 22, 23, 24
Schaff Adam 43, 44, 45
Schauman Eugen 74
Schelling Friedrich 160

Schlegel August Wilhelm von 26
Schlegel Friedrich von 26, 27, 232
Schlosser Friedrich Christoph 232
Schmelling Manfred 18, 19
Schönle Andreas 13
Scott Walter 162, 164
Sekeruš Pavel 61
Seyn Albert Franz 75
Sękowski Józef 123
Shackleton Robert 25
Sienkiewicz Henryk 44, 220
Siewiercew-Paliłow Gieorgij 275
Simka, fiński woźnica 111, 112, 115,
117
Skriabin Aleksandr 297
Smith Adam 164
Sobczak Michael 34
Sołowjow Siergiej 219
Somow Oriest 14, 110, 111, 112, 113,
114, 115, 117, 118, 119, 121,
122, 124, 127, 129, 134, 135,
136, 137, 138, 139, 143, 171,
298, 306
Spieranski Michaił 174
Staël Germaine de 29
Stanisławski Konstantin 237
Stenberg Anders 185
Stiepanow Jurij 36
Stołypin Piotr 75
Strojew Aleksandr 55
Suworin Aleksiej 254
Suworow Aleksandr 86, 92
Swinjin Pawieł 58
Szaliapin Fiodor 297
Szarypkin Dmitrij 101

Szekspir William 181
Szemiot Walerian 120, 121, 122, 129

Ś

Świdarska Małgorzata 34, 47

T

Tacyt 21
Taine Hippolyte 27
Talvitie Heikki 68
Taniejew Siergiej 297
Tatiszczew Wasilij 64
Tazbir Janusz 43
Tegnér Esaias 164
Tichmieniewa-Peuranen Tatiana 13
Tołstoj Fiodor 182
Tołstoj Lew 237, 276
Tooke William 120
Topelius Zacharias 66
Toporow Władimir 36, 37
Tuczkow Siergiej 130
Tukidydes 21
Turgieniew Iwan 47, 99, 146, 219, 220,
276
Tyszkiewicz Eustachy 157, 158

U

Uhland Ludwig 29, 162
Ulewicz Tadeusz 52
Usow Pawieł 100
Usow Stiepan 107, 108, 109, 129
Uspienski Boris 36

V

Vihavainen Timo 10, 83

Visuri Pekka 68

Volkmann Johann Jacob 20

W

Waradinow Nikołaj 208, 209, 210, 212,
213, 218, 227, 258

Warchala Michał 27

Wellek René 27, 30, 31

Weretiuk Oksana 34

Wergiliusz 162

Wiaziemski Andriej 79, 85

Wiaziemski Piotr 86, 87, 97, 99, 112,
119, 181

Wiernadski Władimir 12

Wilhelm Habsburg 46

Wituchnowska Marina 83

Władysław Jagiełło 46

Własow Dmitrij 121

Wojt Władimir 177, 178, 180, 193

Wołodin Eduard 11

Wundt Wilhelm 49

Z

Zacharasiewicz Waldemar 60

Zajas Paweł 42

Zakriewski Arsienij 96, 97, 98, 107, 187

Zedler Johann Heinrich 48

Ziemarkow Walerij 36

Zinowjew Ester 14

Ż

Żukowski Wasilij 87, 97, 162, 251